ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№4 (2) / 2020
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN : 2707-9910

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі **"Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті" КЕ АҚ**
Собственник **НАО "Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова"**

Бас редакторы - Главный редактор
Шапауов А.К., к.филол.н., профессор ВАК (h-index: 3)

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук, профессор;
Jankowski Henryk	dr.hab., full professor;
Kirchner Mark	dr.hab., full professor;
Yilmaz Ahmet	PhD, professor;
Миннегулов Х.Ю.	д-р филол. наук, профессор;
Джусупов Н.М.	PhD;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук, профессор;
Шалабай Б.	д-р филол. наук, профессор;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук, профессор;
Нагымжанова К.М.	д-р педагог.наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Газдиева Б.А.	канд.филол.наук
Кишкенбаева Ж.К.	PhD;
Фаткиева Г.Т.	канд.филол.наук;
Гладкова Е.И.	маг.филол., отв. сек-рь

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Темирбекова, 30.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN : 2707-9910

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 4 (2) / 2020
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Макенова Л.Ш.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 12.08.2020 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 24,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №67.

Подписано в печать 12.08.20 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 24,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №67.

Ш. Уәлиханов атындағы КУ баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии КУ им. Ш. Уалиханова

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на переучет печатного издания, информационного агентства и сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Абдықадырова Т.Р., Мейірманова Г.С., Кенжеғұлова Ф.Қ. Есімдіктердің сілтеу қызметінен туындайтын тілдік терминдердің қолданыстары 5
Атабаева М.С., Снабекова М.М. Халықтық космонимдер – ұлттық дүниетаным жайындағы ақпарат көзі 12
Есіркепова К.Қ., Қанапина С.Ғ. Қазақ және орыс халықтары дүниетанымының мақал-мәтелдегі көрінісі 19
Жиеналина А.М. Способы вербализации концепта «пространство» в романе Б.Алимжанова «Сказ столетнего степняка» 25
Касенов С.К., Абдуллина Л.И. Этнокультурный код в индустрии досуга: филологический контент 34
Каскарбаева Г.С. Дипломатические документы Казахского ханства: некоторые особенности стиля и языка 42
Kalijeva A.K., Zhumanbekova N.Z. Weltbild als konzeptuelles und sprachliches system 50
Кенжалин Қ.К., Балтабай Д.Ә. Жыраулар поэзиясында кездесетін кейбір кірме сөздердің семантикалық ерекшеліктері..... 57
Кукенова Г.А. Түбір сөз және көптік, бірінші жақ тәуелдік, септік жалғауларының тіркесім талғампаздығының фонетикалық сипаты мен алгоритмі 63
Мукашева А.О. Культ знания как приоритетное направление в модернизации общественного сознания 71
Нуркенова С.С., Кинжагалиева К.У. Стилистически сниженная лексика как объект лингвистического исследования 78
Omarbekova G. The precedent phenomena in kazakhstani press 85
Такуова З.С., Булатбаева К.Н. Аспекты исследования коммуникативной лингвистики… 93
Тоқтанова А.К., Джакыпбекова М.Т. Тіл білімінде тілдік рефлексия ұғымының зерттелуі, қалыптасуы 101
Түсіпбекова Ғ.А. Мақал-мәтелдердің бағалауыштық сипаты 109
Түсіпбекова Ғ.А. Фразеологизмдердегі бағалауыштық коннотацияның лингвомәдениеттанымдық ерекшеліктері 114

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Дайрабекова Г.К., Малбақов М.М. Ағылшын тіліндегі қос сөздердің қазақ тілінде берілу процесіндегі аударма теориясының негіздері 120
Roziyeva D., Salzhanova L., Magamedova Z., Kadirsizova G., Ashimova Z. Cognitive-linguocultural specificity of the terminology and the problem of its transmission from english into kazakh 128
Сарекенова Қ.Қ., Мұхтарова Ф.С. Қазақ және түрік тілдеріндегі мифтік фразеологизмдер 136

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Бегалиева С.Б., Балгазина Б.С., Нурахунова Г.М., Минаева Н.М. Философские, этические и социально-политические аспекты творчества Абая Кунанбаева 143

Бейсенова Ж.С., Жаныбекова Б.Н. Особенности развития романного жанра в русскоязычной прозе казахской литературы ……. 149
Бөкен Г.С. Қазақ-поляк драмаларындағы ішкі және сыртқы конфликт мәселесі 157
Дәуренбекова Л.Н. Ә. Кекілбаевтың аудармашылық шеберлігі 165
Жундибаева А.К. Дулат Бабатайұлының «Өсиетнама» еңбегіндегі мәтінтану мәселелері.. 172
Жундибаева А.К., Қадыров Ж.Т. «Mirror for Prince» жанрының қазақ әдебиетінде қалыптасуы (Жүсіп Баласағұн, әл-Фараби, Бабыр еңбектері) 180
Қадыров Ж.Т., Таласпаева Ж.С., Шапауов Ә.Қ., Искакова Л.К. Бауыржан Момышұлы туындыларының өзіндік ерекшеліктері 186
Нургали К.Р., Тернавская М.М. Этнокультурные маркеры как мифообразы в прозе О. Бокеева …….. 194
Нұриманов Б.Т. «Құтадғу Біліктің» нұсқалары туралы 199
Samambet М.К., Sametova A.S. Female images in the literature of the XIX century …… 206
Сейсенбиева Э.С., Бегманова Б.С., Мәдібаева Қ.Қ. Қабан жырау шығармаларындағы экзегетикалық дәстүр 212
Сейсенбиева Э.С., Бегманова Б.С., Мәдібаева Қ.Қ. Ш.Құдайбердіұлының діни-ағартушылық ұстанымдары 219
Таласпаева Ж.С., Бейсембина Ж.Ж. Ғ.Мүсіреповтің шығармаларындағы әйел тілінің ерекшелігі 226

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Абдықадырова Т.Р., Рахимбаева А.Қ. Ж.Аймауытов мұраларының жаңартылған білім беру мазмұнымен сабақтастығы 236
Abdykarimova G.M., Abdykarimova M.M. Written discursive competence as a part of foreign language communication competence …… 245
Исмагулова А.Е., Нуржаксина М.К. Көптілді құзыреттілік қалыптастыру негіздері..... 252
Какимова М.Е., Сабиева Е.В., Мусина Д.Б. Учебник как содержательно-комплексная процессуальная модель образовательного процесса ……. 260
Kalbergenova Sh.B., Kariyev A.D., Sansyzbayeva B.K. Modern pedagogical technologies at the lessons of english in professional education ……. 267
Камиева Г.К., Оразғалиева Л.М. Оқу мотивациясын қалыптастырудың маңызы 272
Kulakhmetova M.S., Syzdykova S.K. The CLIL technology as a tool for promoting multilingualism …….. 277
Nabidullin A., Kussembaeva Z., Khairlayeva G. The importance of formation of written speech culture ……. 283
Тавлуй М.В., Бегенова А.М. К вопросу об использовании электронного обучения (E-learning) …….. 289
Тулеева Г.Т. Болашақтың кілті – жаңашыл ұстаздардың қолында 293
Якубаева К.С., Айтпаева А.С., Койшыбаева Г.С. К вопросу обучения чтению на занятиях по русскому языку как иностранному …… 298

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Анищенко О.А. Генеральная лингвистическая задача (возвращаясь к статье М.М. Копыленко «О семантической природе молодёжного жаргона») …… 306
Жакупова А.Д. Вклад М.М. Копыленко в развитие сопоставительной мотивологии ……. 312

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ӘОЖ: 801.5 М 45

Т.Р. Абдықадырова[1], Г.С. Мейірманова[2], Ф.Қ. Кенжеғұлова[3]
[1]п.ғ.д., профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/ 0000-0002-5716-6891. E-mail: tursynai_1959@mail.ru
[2]ф.ғ.к., доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-8372-878X. E-mail: meirmanova_79@mail.ru.
[3] магистр, аға оқытушы, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-9414-5486. E-mail: farida075@bk.ru

ЕСІМДІКТЕРДІҢ СІЛТЕУ ҚЫЗМЕТІНЕН ТУЫНДАЙТЫН ТІЛДІК ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСТАРЫ

Ғылыми мақалада функционалды грамматикадағы тілдік терминдердің дискурстық қолданыстары айтылады. Есімдіктердің синтаксис аясында дейксистік, эгоцентристік, анафоралық қызметте жұмсалу жолдары ғылыми талданады. Осы ұғымдарды саралап, олардың тіл біліміндегі қолданыстарын ғалымдардың ой-пікірлерімен ұштастыра отырып тұжырымдаған. Есімдіктердің басқа сөз табының орнына жүруімен олардың орынбасарлық қызметтері айтылады. Яғни, орынбасу, субституция ұғымы мысалдармен дәлелденген. Бұдан өзге есімдіктердің сілтеу қызметінен туындайтын жаңа бағыттағы тілдік қолданыстар да ұтымды зерттеуге алынған. Сондай-ақ, есімдіктердің құрмалас сөйлемдерді байланыстырушы қызметі тілдік материалдар негізінде нақтылы сөз болады. Мақалада сілтеу қызметінен туындайтын тілдік терминдердің қолданыстары кеңінен айқындалған.

Кілт сөздер: дискурстық қолданыс, синтаксис, дейксис, эгоцентризм, анафора, катафора, орынбасу, субституция.

КІРІСПЕ

Есімдіктердің синтаксистік жүйедегі қызметін олардың сілтеу функциясы белгілейді. Сондықтан да біз есімдіктерді зерттеуге функциональды грамматика тұрғысынан келген болатынбыз. Функциональды грамматика аясында белгілі бір семантикалық қызметті атқару, яғни сілтеу қызметін (жақтық, темпоральды қатынастарды белгілеу қызметін) іске асыру үшін жіктеу және сілтеу есімдіктерінің өз антецеденттерімен өзара әрекет жасауы анықталады.

Функциональды грамматика қызметтен құралға деген бағытпен жүреді десек, сілтеу қызметін көрсететін құралдар ретінде біз жіктеу және сілтеу есімдіктерін қарастыруды жөн көрдік. Сілтеудің түрлі бірліктері қазіргі лингвистикада дейксис пен эгоцентризм, анафора теорияларының негізінде қарастырылуда. Ал осы сілтеу ұғымы есімдіктердің ішінде, әсіресе, жіктеу және сілтеу есімдіктеріне тән болып келеді.

Лингвистикада теориялық лингвистика мен типологиялық зерттеулердің негізгі объектісі ретінде көбіне есімдіктер қарастырылып жүр. Бұл кездейсоқтық емес. Есімдіктер атқаратын сілтеу, орынбасу коммуникативтік актіні іске асыруда, мәтін құрауда, тілдің когнитивтік жүйесінде маңызды қызмет атқарады, яғни бұл олардың дискурстық қолданысын негіздейді. Есімдіктер субъектімен байланыста анықталады және субъектінің

субстанцияларға, құбылыстарға және олардың сапалары мен қасиеттеріне қатынасын көрсетеді. Мұның бәрі есімдіктерді дискурс аясында қараудың қажеттілігін белгілейді.

Сілтеу функциясымен бірге орынбасу субституция, дейксис, эгоцентризм, анафора, катафора ұғымдары анықталмақ. Сондықтан, біріншіден, осы ұғымдарды саралап, олардың тіл біліміндегі қолданыстарын, ғалымдардың ой-пікірлерін қарастырамыз. Бұл ұғымдардың зерттелу барысында біз олардың зерттелу тарихына емес, сол ұғымдардың мәніне, ғалымдардың негізгі тұжырымдарына тоқталмақпыз. Осы ұғымдардың есімдіктер субъектімен байланыста анықталуы және субъектінің субстанцияларға, құбылыстарға және олардың сапалары мен қасиеттеріне қатынасын көрсетуі, мұның бәрі, есімдіктерді дискурс аясында қараудың қажеттілігіне байланысты ғылыми жаңалықтарды анықтайды. Мақалада осы тақырыптың өзектілігі нақтыланады, салыстырыла отырып зерделенеді. Бұл мақаланың мектеп мұғалімдері мен ЖОО-дағы оқытушылар мен студенттерге берері мол.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Есімдік дегенде көптеген авторлар есімдердің орнына жүретін сөз табы деген анықтаманы айтатындығы сөзсіз. Есімдіктердің басқа сөз табының орнына жүруімен олардың орынбасарлық қызметтері, орынбасу, **субституция** ұғымы енгізілген. Бұл туралы В.И. Безруков былай дейді: «Замещая в речи имена, они и получили название местоимение. Замещение и обусловило их функцию в речи» [1, 14].

Алайда, есімдіктердің барлығы бірдей орынбасар сөз – субститут ретінде қолдануға келе бермейтіндігі рас. Мәселен I, II жақ жіктеу есімдіктері белгілі атауларды ауыстырмайды, ол сөйлеуші мен тыңдаушы тұлғаларын белгілеп отырады. Жалпы есімдіктердің бәрі субститут болады деген ой олардың мағыналарының жалпылығынан шығады, алайда олардың мағыналарының контексте нақтыланатындығын ұмытпауымыз қажет.

Ал **дейксис** теориясына келетін болсақ, лингвистика тарихында есімдіктердің дейксистігі туралы ерте кездерден бастап айтылған. Алайда ол кездегі дейксис ұғымы қазіргі дейксис ұғымымен сай келмейді. Ол кездегі дейксис ұғымына жалпы есімдіктердің сілтеу мағынасын беруі сәйкес келген. «Дейксис» ұғымын кең және тар көлемде пайдалану олардың түрліше түсіндірілуіне негіз болады. Кең көлемде дейксис зат, белгі, жағдай тағы басқаларға ситуациялық немесе контекстік сілтеуді қамтиды, ал тар көлемде бір функцияны айтады (анафораға қарсы) және екі элементті қамтиды: дейксистік (тура сілтеу) белгі мен оның референті.

«Дейксис» терминімен тілдік құралдардың сілтеу қызметімен байланысты құбылыстарының түр-түрі белгіленеді. Дейксистік сөздер тұлғаны, оның мекенін, уақытын т.б. белгілерін сілтеп көрсете алатындығы белгілі.

Сілтеу есімдіктері жіктеу есімдіктерімен қатар дейксистік сөздер типінен басты орындардың біріне ие болады, олар негізгі дейксистік сөздер болып табылады. Дейксистік сөздерді тіл білімі тарихында әрбір зерттеуші өз бетінше түсіндіріп, анықтама бергендіктерін біз жұмысымыздың бірінші тарауында айтып кеттік. Жалпы дейксистік сөздерді тікелей сілтеу, анафоралық сілтеу, катафоралық сілтеу деп үш топқа бөлеміз. Мұндағы тікелей сілтеуді біз тар мағынасындағы «дейксис» ұғымына сыйдырамыз. Сондықтан да бұл мақаламызда «дейксис» ұғымы тар көлемде, яғни «тура сілтеу» мағынасында қолданылатын болады. Сонымен, дейксистік сілтеу референтке тікелей қатысты болады және дейктикалық белгі мен оның референтін қамтиды.

Дейксис туралы айтқанда, *бұл, сол, осы, мұнда, онда, сонда, осында, міне, әне* сияқты сілтеу есімдіктері алғаш тілге оралады, сондай-ақ, олардың *осыдан, содан, мұнан, бұдан* т.б. тәрізді семантикалық туындылары да еске түседі. Бұл сілтеу есімдіктері мен олардың семантикалық туындыларының әрқайсысында эгоцентристік белгілер көрініс береді.

Есімдіктердің эгоцентристігі туралы тіл білімінде ертеден-ақ сөз қозғалуда, эгоцентризмнің есімдіктердің категориалды мағынасы болып табылатынын айтушы

Л.Я.Маловицкий былай дейді: «...Система Бругмана была преобразована К.Бюлером в систему ориентирования относительно собственного «я», что позднее было удачно названо эгоцентризмом местоимений. Если эгоцентризм оказывается категориальным значением местоимений, то и дейксис присущ только местоимениям» [2, 88].

Сөйлесімнің негізгі белгісінің бірі эгоцентризмді тілдік емес мазмұнның тілдік көрініс беру тәсілі ретіндегі белсенді бастама ретінде қарай аламыз. Сөйлесімнің субъектілігі көрініс беретін жерде сілтеу есімдіктері кеңінен қолданысқа түседі.

Эгоцентризм үш түрлі өзара байланыстағы категорияларға негізделеді. Олар жақ, уақыт, мекен болып табылады. Сөйлесім сөйлеуші тарапынан іске асқан кезде тілдік ситуация эгоцентристік болады. Эгоцентризм дегеніміз – сөйлеушіге қатысты тілдік форма арқылы жүзеге асатын сілтеу ұғымы бар тілдік құбылыс.

Сілтеу есімдіктері эгоцентристік қолданысқа енгенде олар эгоцентристік «мен» сөзімен байланысты қолданысқа түседі. В.Б. Евтюхиннің айтуынша: «Центризм Я – это альфа и омега системы местоимении» [3, 120].

Эгоцентристік сөздердің қызмет ерекшеліктерін саралау уақыттың грамматикалық категориясы, сөйлеуші ұғымы сияқты логика-семантикалық категорияларымен байланысты.

Жалпы «дейксис» ұғымына тіл білімі тарихында әр ғалым өзіндік анықтамалар беріп кеткен. Мәселен, К.Бюлер бойынша дейксистік сөздер – қатынас ситуациясында мағыналық толықтыруға ие бола отыра көрінген затқа сілтеуді іске асыратын сөздер болса, бұл туралы орыс ғалымы Н.Д. Арутюнова былай дейді: «Дейктические слова, своего рода «подвижные определители» приложимые к любому референту, содержание этих слов всецело обусловлено признаками денотата, выбор которого завист от конкретного речевого акта [4, 42].

Ал А. Уфимцева «Неназывающие словесные знаки довольно своеобразные по функции и многочисленные по числу микросистемы, общей чертой которых является относительный характер их семантики и функция внутриязыкового, внутриструктурного их использования. Среди них – как одна из микросистем – выделяются дейктические слова, которые рассматриваются как знаки относительного указания» - деп көсетеді [5, 46].

Т.В. Шемелева өзінің «Русское местоимения как часть речи» атты диссертациясында «Термином «дейксис» обозначается широкий круг явлений, связанный с указательной функцией языковых средств. Их изучение предполагает в первую очередь определение вида указания (на лицо, место, время), а затем и точки отсчета, относительно которой осуществляется указание», – деп түсініктеме берген [6, 14].

Синтаксистік жүйедегі анафоралық (айтылғанды сілтеу) байланыс пен дейксистік (тура сілтеу) сілтеуді қарастырудағы негізгі тәсілдердің бірі – сілтеу есімдіктері. Сілтеу есімдіктері өздерінің семантикасы жағынан теңестіруші көрсеткіш болып табылады, саралаушы, даралаушы қызметінде де жұмсала алады. Тілдік ситуацияның міндетті компоненттерінің құрамына сөйлеуші мен тыңдаушы, сөйлеу орны мен уақыты және де сөйлеу актісінің басқа сөйлеу актісімен сәйкес немесе сәйкес еместігі енеді. Тілдік ситуацияның бұл ерекшеліктеріне есімдіктің негізгі екі қызметі негізделген: дейксис және анафора.

1-ші, 2-ші жақ формалары коммуникацияның міндетті қатысушыларын білдіре отыра, дейксистік қызметте жұмсалады. *«Мен»* есімдігінің дейксистік қызметі барлық сөйлеушіге қатысты нәрселер болса, сол сияқты *«сен»* есімдігі сөйлеушімен тығыз байланысты тыңдаушымен анықталады. Дейксистік қызмет бұлар үшін негізгі болып табылады. Бұл туралы О.В. Петрова да былай дейді: «Широко распространенное представление о дейктичности местоимений опирается, по-видимому, на несомненную дейктичность личных и указательных местоимений» [7, 30].

Дейксистік қолданыста жіктеу есімдіктері сөйлеу актісіне сілтесе, сілтеу есімдіктері мен *«ол»* есімдігі мәтінге сілтеп отырады. Ал дейксистік құралдары жоқ сілтеу келесі адамға мүлде түсініксіз болуы мүмкін. Дейксисті біз тар көлемде қолданамыз, яғни жоғарыда айтқанымыздай, жалпы сілтеу мағынасында емес, объектіні тура сілтеу мағынасында қолданамыз.

Эгоцентризм сөйлеушіге қатысты тілдік форма арқылы жүзеге асатын сілтеу ұғымы бар тілдік құбылыстар болып табылады. Бұған «Эгоцентризм – основное свойство высказывания – следует рассматривать и как активное начало – в качестве способа языковой интерпретации внеязыкового смысла», – деп В.Б. Евтюхин анықтама береді [3, 118].

Ал Б. Расселдің анықтауынша, олар – денотациясы сөйлеушіге байланысты анықталатын сөздер. Шынында да, бұларға негіз болатын – сөйлеуші, яғни «мен» есімдігі. Бұл туралы В.Б. Евтюхин: «Центризм я – это альфа и омега системы местоимении», – деп дәл айтқан [3, 170].

Сен, мұнда, осында, онда, сонда сөздерінің бәрін де анықтағанда «мен» қолданылады. Олардың мәні сөйлеушінің субъективті еркімен белгіленеді, олар сөйлеушіден тыс бола алмайды. Сонда олар былай анықталады:

«мен» – сөйлеп тұрған адам;

«сен» – мен сөйлеп тұрған адам;

«ол» – мен де, сен де емес, бөгде жан;

«мұнда» – мен тұрған жер;

«онда» – мен жоқ жер.

Сөйлеуші тұлғасының ауысуына байланысты бұлар да өзгеріп қолданылады. Мысалы, диалогта «*мен»* болған адам, келесі адам сөйлегенде *«сен»* болып, *«мұнда»* деген жер сөйлеуші орын ауыстырып кетіп сөйлесе, «*онда»* болып өзгеріп кете береді. Мұндағы сөйлеуші фигурасы, яғни *«мен*» кеңістіктің есеп беру нүктесі, негізгі нүкте болып табылады. Сондықтан да біз бұларды эгоцентристік сөздер дейміз.

Дискурс туралы сөз еткенде біз көбіне сілтеу есімдіктерінің анафоралық қызметіне тоқталамыз. Дейксистік есімдіктері дискурсивті анафоралық (айтылғанды сілтеу) қолданыста кеңінен жұмсалып, мәтін, сөйлем элементтерін байланыстырады және де мәтіндегі керексіз қайталауларды ауыстырады. Бұл қызметінде олар өзіндік **анафоралық** та, **катафоралық** та қолданыстарда жұмсалады. Есімдіктердің бұл қызметі мәтін синтаксисінде кеңінен орын алады. Мысалы, *Бұл кітап қызық. **Осыны** тауысып тастасақ қайтеді (Ә. Нұршайықов); (анафора). Сен **мынаны** ұқ: біз бұл жерден қалайда көшуіміз керек (Д. Исабеков) (катафора).*

Сөйлеу актілерінің күнделікті қолданысында анафора мен оның антецеденті дискурспен енгізіліп отырады, сондықтан да анафора дискурстағы екі белгінің – анафоралық (айтылғанды сілтеу) көрініс пен антецеденттің арасындағы байланыстарды көрсетеді, сондай-ақ сілтеу есімдіктері лексикалық бірліктер арасындағы семантикалық қатынас жеткіліксіз болған кезде дискурстағы ішкі байланысты іске асыру үшін қолданылады. Мысалы, *Біздің пір тұтатын ағамызбен жүздесуімізге ол тиым салды. Біз **соның** өлеңдерін оқып, шапағаты мол әңгімелерін тыңдап өмірге құлшынамыз. **Осы** мейірімді жанның рухани көмегі болмағанда, біздің киномыз не болары да белгісіз еді.* «Осы мейірімді жан» мен «ағамыз» деген сөздердің бір тұлғаға қатысты екенін «соның» есімдігі білдіріп тұр.

Дейксистік есімдіктері **анафоралық** (айтылғанды сілтеу) көрсеткіш ретінде жұмсалғанда, контекстік байланысқа сүйене отырып, дискурстағы референтті теңестіреді. Олар алдыңғы мәтіннің бір элементін сілтей отыра, барлық үзіндіні қамтып алады. Мысалы, Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романында Сәлиманың шешесінің майдандағы Ерболға жолдаған хатында мынадай үзінді бар: *«Қымбатты Ербол балам! Дүние тыныштық болса, сені шын балам болар деп ойлаушы едім. Сұм соғыс килікті де, бәріңді көгендеген қозыдай алысқа алып кетті. Сәлимам сені сарғайып көп күтті. Оның енді отыруының орны жоқ. Ерге шығуы керек... Егер сенің оны шын жақсы көргенің рас болса, бағын байламай, рұқсатыңды бер. Оған кінә қойма, өз күнін көрсін, обалдарың сұм Гитлерге болсын. Ал, қарағым Ербол! **Осыны** сенен аналық тілек етемін» (Ә. Нұршайықов).*

Бұл үзіндінің соңғы сөйлеміндегі «осыны» деген анафоралық (айтылғанды сілтеу) сілтеу есімдігі бүкіл бір үзіндінің бәріне қатысты ойды сілтеп, дискурстық қолданыста жұмсалып тұр.

Анафоралық элементтердің құрмалас сөйлемдерді байланыстыруы жайында қазақ тіл білімінде де сөз қозғалады. С. Аманжолов сабақтастарды саралауда сілтеулі бағыныңқылы сабақтас деген сабақтастың түрін айқындайды да, «Менің айтайын дегенім сол – ол өте жақсы оқиды» деген мысалды келтіреді [8, 207].

Р. Әмір «Іргелес салалас сөйлемдер» атты көлемді мақаласында: «Іргелес салалас сөйлемдерді байланыстыруға анафористік сөздер қатысады», - дей келе, *Кім келді, кім кетті, оны біле алмады* деген конструкцияның екінші компонентінде тұрған «оны» – анафористік сөз», – деп үшінші жақ есімдігінің құрмаластағы бір қызметін ашып көрсетеді [9, 29].

Жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдердің құрамындағы анафоралы сілтеу есімдіктері төмендегідей қолданыстарда жұмсалады:

1. Сілтеу есімдіктері құрмалас сөйлем аясында біріншіден, алғашқы компоненттегі бір сөзді ауыстырып, екінші компонентте жұмсалу арқылы қолданысқа түседі. *Бұл, сол, осы, мынау, анау* т.б. сілтеу есімдіктері құрмалас сөйлемнің екінші компоненттерінде келіп, бірінші компоненттегі субстантивті немесе адвербиалды элементтерді ауыстыра отыра, құрмаластың сыңарларын байланыстырады. Мысалы, *Бұл қырқадан күншығысқа қарай кең құлашты **сай** кетеді, көш **осында** екен (І. Есенберлин).* Бұл мысалдардағы есімдіктер «сай», «жігіттер», «алма» деген сөздерді анафоралы сілтей отыра, құрмаластың компоненттерін байланыстырып тұр.

2. *Сол, сондай, сонша, соншалық, соншама, сол екен* деген анафористік элементтері бар, сандық - күшейтпелі мағыналы сөйлемдерден тұратын бірінші компонент, құрамындағы осы сөздер арқылы екінші компонентпен байланысқа түседі. Мысалы, *Қойнына салынған хаттың ыстықтығы **сонша** – төс қалтасынан еш алғысы жоқ (Ә. Нұршайықов); Менің оған ырза болғаным **сол,** ол менің ойымдағы істің барлығын да түгелдей орындап шықты. Ботагөздің қорыққаны **соншалық,** атты адамдарды көрсе тығылатын қуыс ізден кетеді (С. Мұқанов).*

3. Қатынас мотивациясын қиындату мағынасымен келетін *бұл, сол, ол, осы* анафористік сөздерінің байланыс құралы ретінде жүруі. Мұндай қолданыста сілтеу есімдіктері екінші компоненттің басында келеді, көбіне сол компоненттің бастауышының қызметінде жұмсалады. Мысалы, *Қазір институтты кернеген жалғыз-ақ әңгіме: **бұл** – 40 жылдық тойдың өтетіндігі туралы сөз; Махаббатта бір-ақ формула бар: **ол** – тұрақтылық.*

4. Құрмалас сөйлемнің компоненттерін байланыстыруда сілтеу есімдіктері екінші компоненттің құрамында келеді де, көбіне басқа топтағы, әсіресе, сұрау, сілтеу есімдіктерімен тіркесіп келіп, бірінші компонентке сілтейді және де сондағы ойдың жиынтығын келесі компонентке беруге ықпал етеді. Мысалы, *Осы жалғыз моланың тарихы өте тереңде, **міне не** туралы жазу қажет (М. Әуезов).*

5. Сілтеу есімдіктері құрмалас сөйлемнің құрамында катафоралық қолданыста жұмсалады. Мысалы, ***Соны** айтып берейін, менің қалыңдығым Айымбаламен алғаш қалай жолыққанымды (Б. Нұржекеев).*

Катафоралық қызметте көбіне *осындай, мынадай, солай* есімдіктері жұмсалып, олар құрмаластың алғашқы компонентінде келу арқылы компоненттерді байланыстырады. Мысалы, *Бізде **осындай** ой пайда болды: бүгін сабақтан тез қайтып, театрға барсақ. Үш оқушы **осылай** уделесті: бүгін сабақтан қашып кетпек.*

6. Сілтеу есімдіктерінің құрмалас сөйлем синтаксисіндегі келесі бір қызметі – жалғаулық, демеулік қызметтеріне ауысып, компонентаралық байланыс құралының қызметін атқаруы. Сілтеу есімдіктері бұл қызметінде көбіне шарттық мәндегі сөйлемдерде жұмсалады. Мысалы, *Құнанбайдан қорқатыны бар, **онда** тып-тыныш өз қосында отыра бермей ме? (М. Әуезов).*

Дейксистік есімдіктер дискурс элементерінің байланысын көрсетеді. Дейксистік есімдіктердің сілтейтін атауы дискурста болуы керек. Мынадай жағдайларда сілтеу есімдіктерінің анафоралық қолданыстары міндетті болмақ:

1. Бір референтке қатысты мәтіннің үзінделерін сәйкестендіру арқылы өздігінен тығыз байланысқа түспейтін тілдік элементтер арасындағы байланысты көрсету қажет болғанда: *Ұялшақтық – ұлтымызға тән қасиет қой. Әсіресе, ауыл балалары ұяң келетін әдеті емес пе? Жасында мен де* ***сондай*** *болдым (Ә. Нұршайықов).*

2. Семантикалық байланыстардың әлсізденуі синтаксистік факторларға байланысты болғанда сілтеу есімдіктерінің анафоралық қолданыстары міндетті болады: *Кімнің сатушы, кімнің алушы екенін де ажырату қиын.* ***Мұнда*** *бәрі де сатылады: байдың ары да, жарлының малы да (І. Есенберлин);*

3. Сөйлесім жалпы пікір ретінде түсініліп оны жекелеген сөз ретінде қолдану қажеттілігі туындағанда анафоралық қолданыстағы сілтеу есімдіктерінің жұмсалуы міндетті: *Кімнің құсы бұрын борып дуадақ ілсе, Еңлік-Кебек жыры* ***сонікі*** *болсын (М. Әуезов).*

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы дейксистік есімдіктердің дискурстағы қолданыс аясы кеңінен сөз болатын мәселе, біз оның тек бір қырын ғана әңгіме еттік. Мұнда функционалды грамматикадағы тілдік терминдердің дискурстық қолданыстары кеңінен айтылды. Есімдіктердің синтаксис аясында дейксистік, эгоцентристік, анафоралық қызметте жұмсалу жолдары ғылыми талданды. Осы ұғымдарды саралап, олардың тіл біліміндегі қолданыстарын ғалымдардың ой-пікірлерімен ұштастыра отырып тұжырымдадық. Есімдіктердің басқа сөз табының орнына жүруімен олардың орынбасарлық қызметтері нақты мысалдармен дәлелденіп, талданды. Яғни, орынбасу, субституция ұғымы мысалдармен дәлелденді. Сондай-ақ, есімдіктердің құрмалас сөйлемдерді байланыстырушы қызметі тілдік материалдар негізінде нақтылы сөз болды.

Дейксистік есімдіктері дискурсивті анафоралық қолданыста кеңінен жұмсалып, мәтін, сөйлем элементтерін байланыстыратындығы және де мәтіндегі керексіз қайталауларды ауыстыратындығы ғылыми дәлеледенді. Бұл қызметінде олар өзіндік анафоралық та, катафоралық та қолданыстарда жұмсалатындығы әдеби шығармалардың мәтіндерінен алынған нақты мысалдармен талданып, таратылды. Есімдіктердің бұл қызметі мәтін синтаксисінде кеңінен орын алатындығы мақалада осы жолмен талданып, дараланып, ғылыми тұжырым жасалды. Синтаксистік жүйедегі анафоралық байланыс пен дейксистік сілтеуді қарастырудағы сілтеу есімдіктерінің қарастыратын қызметі негізгі болатындығы осы саланы зерттеп жүрген ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, сонымен бірге, әдеби шығармадағы мәтіндермен нақтыланып талданды. Мақалада сілтеу қызметінен туындайтын тілдік терминдердің қолданыстары кеңінен айқындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Безруков В.И. Контекст и прямое значение слово. – Тюменск: ТГУ, 1962. – С. 14.
Bezrýkov V.I. Kontekst ı prıamoe znachenıe slovo. – Tıýmensk: TGÝ, 1962. – S. 14.
2 Маловицкий Л. Номинативные и дейксические значения. – Ленинград: Наука, 1976. – С. 88-89.
Malovıtskı L. Nomınatıvnye ı deıksıcheskıe znachenıa. – Lenıngrad: Naýka, 1976. – S. 88-89.
3 Евтюхин В. Субъектная интерпретация высказывания и местоименная игра // Проблемы комплексного анализа языка и речи. – Ленинград: Ленинградский университет, 1982. – С. 118-205.
Evtúhın V. Sýbektnaıa ınterpretasıa vyskazyvanıa ı mestoımennaıa ıgra // Problemy kompleksnogo analıza ıazyka ı rechı. – Lenıngrad: Lenıngradskı ýnıversıtet, 1982. S. 118-205.
4 Арутюнова Н.Д. Коммуникативная функция и значение слово // Филологические науки. – 1973. – № 3. С. 42.
Arýtıýnova N.D. Kommýnıkatıvnaıa fýnktsıa ı znachenıe slovo // Fılologıcheskıe naýkı. – 1973. – № 3. S. 42.
5 Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – Москва: Наука, 1974. С. 46-75.

Ýfimtseva A.A. Tıpy slovesnyh znakov. – Moskva: Naýka, 1974. S. 46-75.
6 Шемелева Т.В. Русское местоимение как часть речи. – Киев, 1997.
Shemeleva T.V. Rýsskoe mestoımenıe kak chast rechı. – Kıev, 1997.
7 Петрова О.В. Местоимения в системе функционально-семантических классов слов. – Воронеж: Воронежский университет, 1989. С. 30-142.
Petrova O.V. Mestoımenıa v sısteme fýnktsıonalno-semantıcheskıh klassov slov. – Voronej: Voronejskı ýnıversıtet, 1989. S. 30-142.
8 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. 25-207 бб.
Amanjolov S. Qazaq ádebı tili sıntaksısiniń qysqasha kýrsy. – Almaty: Sanat, 1994. 25-207 bb.
9 Әмір Р. Іргелес салалас сөйлемдер // ҚазМу хабаршысы. Филология сериясы. 1999. № 31. 23-29 бб.
Ámir R. İrgeles salalas sóılemder // QazMý habarshysy. Fılologıa serıasy. 1999. № 31. 23-29 bb.
10 Салқынбай А. Функциональды грамматика очерктері. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. 17 бб.
Salqynbaı A. Fýnktsıonaldy gramatıka ocherkteri. – Almaty: Qazaq ýnıversıteti, 2003. 17 bb.
11 Смағұлова Г. Мәтін және дискурс. Мәдениетаралық қатысым мен қазақ, орыс филологиясының өзекті мәселелері / Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 1 том. Алматы, 2004.
Smaǵulova G. Mátin jáne dıskýrs. Mádenıetaralyq qatysym men qazaq, orys fılologıasynyń ózekti máseleleri / Halyqaralyq ǵylymı-praktıkalyq konferentsıanyń materıaldary. 1 tom. Almaty, 2004.

Материал 20.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Bezrukov V. I. Context and direct meaning of the word. – Tyumen: TSU, 1962. – P. 14.
2 Malovitsky L. Nominative and taksikuskit values. – Leningrad: Nauka, 1976. – From 88-89.
3 Evtyukhin V. Subjective interpretation of utterance and pronominal play // Problems of complex analysis of language and speech. - Leningrad: Leningrad University, 1982. – P. 118-205.
4 Arutyunova N. D. communicative function and meaning of the word / / Philological Sciences. - 1973. – NO. 3. – P. 42.
5 Ufimtseva A. A. Types of verbal signs. – Moscow: Nauka, 1974. – Pp. 46-75.
6 Shemeleva T. V. Russian pronoun as part of speech. – Kiev, 1997.
7 Petrova O. V. Pronouns in the system of functional-semantic classes of words. – Voronezh: Voronezh state University, 1989. – Pp. 30-142.
8 Amanzholov S. A Brief course on the syntax of the Kazakh literary language. – Almaty: Sanat, 1994. – pp. 25-207.
9 Amir R. adjacent branch sentences / / Bulletin of Kazgu. Philological series. 1999. – No. 31, pp. 23-29.
10 Salkynbay A. essays on functional grammar. – Almaty: Kazakh University, 2003. – 17 p.
11 Smagulova G. text and discourse. Intercultural interaction and actual problems of Kazakh and Russian philology / materials of the International Scientific and practical conference. Volume 1. Almaty, 2004.

Применение языковых терминов, возникающих из указательной функции местоимений

Т.Р. Абдыкадырова[1], Г.С. Мейрманова[1], Ф.К. Кенжегулова[1]
[1]Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, г.Тараз, 080000,
Республика Казахстан

В научной статье говорится о дискурсивном использовании языковых терминов в функциональной грамматике. Научно анализируются способы употребления местоимений в

дейксической, эгоцентрической, анафорической функциях в рамках синтаксиса. Эти понятия были дифференцированы и сформулированы в соответствии с мыслями и мнениями ученых. В статье также говорится об использовании местоимения вместо другой части речи, то есть его заместительной функции. Понятия «заместитель», «субституция» доказаны примерами. Кроме того, рационально изучена указательная функция местоимений. Также на основе языковых материалов конкретно рассказано о связующей функции местоимений в сложных предложениях. В статье широко раскрыто употребление языковых терминов, возникающих из указательной функции местоимений.

Материал поступил в редакцию журнала 20.11.2020

The application of language terms arising from the demonstrative activity of pronouns

T. R. Abdikadyrova[1], G. S. Meirmanova[1], F. K. Kenzhegulova[1]
[1]Taraz regional university named after M. H. Dulati, Taraz, 080000, Republic of Kazakhstan

The article reveals the discursive application of language terms in functional grammar. The ways of using pronouns in action, egocentric, anaphoric activity within the framework of syntax are scientifically analyzed. Moving analyzed these concepts, their application in linguistics in combination with the thoughtsof scientists is formulated. Said about the substitutive function of the pronoun instead of another part of speech. That is, the concept of substitute, substitution is proved by examples. In addition, the language uses of the new direction resulting from the referential activity of pronouns are rationally studied. Also said about the function of pronouns linking complex sentences based on language materials. The article broadly defines the application of language terms arising from the demonstrative activity.

Received: 20.11.2020

УДК 81.112-4

М.С. Атабаева[1], М.М. Снабекова[2]
[1]ф.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050063, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/ 0000-0002-9455-6653. E-mail: mereke.atabaeva@gmail.com
[2]докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 040726, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/ 0000-0002-0110-6814. E-mail: arumama@mail.ru

ХАЛЫҚТЫҚ КОСМОНИМДЕР – ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ ЖАЙЫНДАҒЫ АҚПАРАТ КӨЗІ

Өмірде жалпы есімге қарағанда, жалқы есім едәуір көп деп есептеледі және де жалқы есім лексиканың ең жылжымалы, өзгермелі қабаты саналады. Бұл өзгеріс, көбіне, өмірдегі саяси, мәдени, экономикалық жағдайларға сай кісі аттары, елді мекен атауларында жиі ұшырайды. Сонымен қатар, аспан әлемі, аспан денелері атауларының «сыр-сипатына» қарағанда, олардың есте жоқ ескі замандарда жасалып, бүгінгі күнге азды-көпті өзгерістермен жеткендігін аңғаруға болады. Атау беруші халық жалқы есімдер арқылы өзінің таным әлеміне, танымдық көзқарасына сәйкес әлемнің моделін, қалып-бейнесін, яғни ономастикалық кеңістігін жасайды. Тіл атаулыға ортақ заңдылық болатыны шындық, дегенмен ортақ құбылыстарды әр ұлт өзінше танып түсінеді, өзінше бейнелейді. Ол ұлттың дәстүрлі мәдениетін құрайды. «Мәдениет – таным жемісі» болса, мақалада

халықтық космонимдер мазмұнындағы ұлттық дүниетаным негізі жайында, сол атаулар арқылы берілетін этномәдени ақпарат жайында сөз болмақ.

Кілт сөздер: космоним, халықтық космонимдер, дәстүрлі мәдениет, ұлттық таным, әлемнің тілдік бейнесі

КІРІСПЕ

Қазіргі Қазақстан аумағы Орта Азиямен қатар ежелден-ақ әлемнің Шығысы мен Батысын жалғастыратын көпір қызметін атқарғаны белгілі. Аймақты шөлдер мен суармалы аудандар, таулар мен ормандар, шетсіз-шексіз жазық далалы кеңістіктер құрайды. Осыған орай, бұл аймақта отырықшы және көшпелі мәдениет үйлескен күрделі мәдени-шаруашылық кешен қалыптасты [1, 138]. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің ошағы – көшпелі мал шаруашылығы географиялық ортамен тығыз байланыста ғана өмір сүре алады, себебі шаруашылықтың бұл түрі өзіндік физика-географиялық, табиғи ерекшелігі бар белгілі геоэкологиялық зоналарда ғана болады. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халық өзі мекен еткен, тіршілік құрған географиялық ортаға бейімделген, осыған орай, қажетіне қарай сол ортаның табиғи ресурстарын пайдалана да білген. Шаруашылықтың бұл түрімен айналысқан қазақтар территорияның ландшафтық ерекшеліктерін, әсіресе, ең негізгі қажеттілігі – мал жайылымына байланысты табиғи ерекшеліктерді жан-жақты меңгерген. Қазақтың ежелгі дәстүрлі мәдениеті *көктеу, жайлау, күздеу, қыстау* аталатын маусымдық жайылымдарды пайдалану арқылы көшпелі сипатқа ие болған, жылдың төрт мезгілінде өзінің тіршілік ететін кеңістігін жылына бір айналып өтеді. Жазық дала мен аспан аясын дөңгелек пішінде қабылдау үрдісі ежелгі сақ көшпенділері дүниетанымымен байланысты болатын. Қазақтардың өзі өмір сүретін кеңістікті игеруі дөңгелек үлгісіндегі шексіздік мағынасын білдіретін киіз үйдің құрылымынан көрінеді. Бұл жолда қазақтар жер бедерін меңгерумен қатар, мал шаруашылығының қамына орай, аспан әлемі сырларын да түсінуге бейімделген. Қазақтардың астрономиялық білімі мол болғаны олар қалыптастырған халықтық космонимдерден көрінеді.

Әр халықтың әлем туралы түсінгі мен көзқарасынан ономастиканың салалары құралады немесе ономастиканы халықтың әлем туралы танымы құрайды деп есептеуге болады. Жер-су атауларын алғаш география ғылымы зерттегеніндей, адамзатқа аспан денелері атаулары туралы алғашқы түсінік пен ғылыми-теориялық негіз астрономиялық зерттеулер арқылы жетіп келеді. Ю.А.Карпенко қазіргі кезеңде әлем астрономдарының ғарыш нысандарын белгілеуде қалыптасқан бірыңғай атауларды қолданатынын айтады [2, 33-15], өйткені ғылыми терминология ортақ. Ал адамзатқа ортақ Әлемді, әр халық,тіпті, олардың белгілі әлеуметтік топтары өзінше көріп таңбалаған. Адам баласының өзін қоршаған ортаны тану әрекеті қашан да атауға арқылы таңбаланып, сөзбен өрнектеледі. Аспан әлемі атаулары ономастиканың бір бөлігін құрайтын тіл деректері болып табылады. Лингвистикада аспан әлемі атаулары космонимдер және астронимдер болып екі түрлі аталып келеді. Н.В.Подольскаяның пайымдауынша, жұлдыз, планета, комета және астероидтар – *астронимдер* тобын, ал шоқжұлдыз, галактика, космостық кеңістік атаулары – *космонимдер* тобын құрайды [3, 39,68]. Т. Жанұзақов осы қабаттаса қолданылып жүрген терминдерді біріздендіру қажеттілігіне орай, Ай, Күн, Жұлдыз аттары мен олар жайлы материалдар *космонимдер* деген терминмен, ал оларды зерттейтін тіл ғылымының ономастика бөлімінің саласын *космонимика* деп атау қалыптасқанын айтады [4, 51-62]. Бұл топтардағы көзге құралсыз көрінетін ғарыш нысандарының атауы – *халықтық космонимдер.*

Халықтық космонимдер қатарына ең көне, ежелгі атаулар жатады. Осы көне атаулар мен олардан туындайтын тілдік бірліктер лингвистика ғылымының нысаны болып табылады. Қазақ ономастикасының кенжелеу дамыған саласы аспан денелері атаулары саналады. Халықтық космонимдер туралы алғашқы деректерді Махмұд Қашқари [5], Шоқан Уәлиханов [6] еңбектерінен көруге болады. Шоқан Уәлиханов қазақ және қырғыз халықтарының аңыз-жырларын, салт-дәстүрлері, діні мен тілін зерттеумен қатар, көптеген ономастикалық деректер

қалдырған. «Іле өлкесінің географиялық очеркі», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ыстық көл сапарының күнделігі», «Ұлы жүз халықтарының аңыз-әңгімелері», «XIII ғасыр батырлары туралы әңгімелер», «Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы» т.б. Осы соңғы жазбасында қазақтардың *космологиялық* түсініктері мол болғандығы жайында да көлемді еңбегі бар [6, 52-64]. Тілді зерттеудің антропоөзекті бағыты кезеңінде космонимдер этнолингвистикалық [7], лингвомәденитанымдық [8] зерттеулердің нысанына айналды. Адамның танымдық әрекеті ақиқат болмысты тануға, қоршаған ортаны түйсініп, жинақтаған білімдер негізінде әлемдегі орнын түсінуге бағытталады. Адам қашан да әлемді танып, ондағы өз орнын айқындауға талаптанады. Тіл – сөйлеушілердің дүниетаным ерекшеліктерін бейнелейтін құрал, ерекше ұлттық ділдің көрсеткіші, мәдениеттің негізі. Ә.Т. Қайдардың пайымдауынша, «Этнос туралы осыншама мол деректер мен мағлұматтарды тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, сары майдай сақтап, шашпай-төкпей ұрпағына жалғастыра алады.Осы қасиетіне байланысты тіл феноменін – «*тіл әлемін*» этностың өзін танытудың қайнар көзі, біліктіліктің каусар бұлағы десек артық айтқандық емес» [9, 11]. «Этностың өзін» танытатын тіл деректерінің бір саласы – халықтық космонимдер. Қай халық болса да, ақиқат шындықты таңбалап қана қоймайды, қоршаған орта нысандарын өмір сүру, тіршілік ету қажетіне жаратады. Космонимдер – халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі ауадай қажет, тіпті, оның өзегі, тірегі болып табылатын *күнтізбе* жасау құралы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Халықтық космонимдер – ұлттық таным көзі. Халықтық космонимдік атаулар деп, аспан әлеміндегі көзге құралсыз көрінетін ғарыш нысаны атауларын айтады [10, 55]. Лексиканың басқа саларына қарағанда, халықтық космонимдер көлемі шағын саналады. Қ.Аронов оның үш түрлі себебін көрсетеді: *біріншіден*, олар есте жоқ ескі замандарда пайда болған да, біразы ұмытылғандықтан, тілде сақталмаған; е*кіншіден,* лингвистика көбіне халықтық космонимдерді зерттеуді мақсат етеді, *үшіншіден*, “космоним деп тек аспан шырақтары атауларын таниды” деп есептейді. Сонымен қатар, қазақтың халықтық космонимдерін: жеке жұлдыздарға, топ жұлдыздарға, шоқ жұлдыздарға, Зодиактік шоқ жұлдыздарға, Күн жүйесіндегі аспан шырақтарына, комета мен метеорға, ғарыш пен галактикаға қатысты космонимдер деп жеті тақырыптық топқа бөледі [7, 12-16]. Халықтық космонимдер – халықтың аспан шырақтарына ғылымға дейін-ақ берген өзіндік атаулары, сондықтан олар астрономия ғылымы терминдерімен сәйкесе бермейді. Атаулар өз дәуірінің ерекшелігінен хабар береді. Адамның танымдық әрекеті ақиқат болмысты игеруге, қоршаған ортаны түйсініп, өзі жинақтаған білімдер негізінде әлемдегі орнын түсінуге бағытталады. Қазақтардың да халықтық космонимдерді танып білу мақсаты да сонау ежелгі замандардан бастау алады. Бұл адамзат үшін өзін қоршаған уақыт пен кеңістікті анықтап, реттеп таңбалау қажетіне сай пайда болған.

Сахараның ұлы ғалымы, тіл зергері Махмұт Қашқари: «Көшпенді, мұсылман болмаған түріктер жылды төрт мезгілге бөліп, әр үш айды бір атпен атайды. Жылдың өткенін сол жолмен білдіреді. Наурыздан (жаңа күннен) кейінгі ерте көктем айын «Оғлақ ай – Оғлақ айы (көктем айы)» дейді, одан кейінгі айды «Ұлұқ оғлақ ай – Ұлы оғлақ айы (үлкен көктем айы)» дейді. Өйткені бұл айда лақ үлкен болып қалады. Одан кейінгі айды «Ұлұқ ай – Ұлық ай, үлкен ай» дейді, өйткені бұл ай жаз ортасында болып, осы кезде жердің жүзі берекеге толып, мал-жандар оңалып, семіреді, сүт көбейеді және сол сияқты басқасы да жетіледі» [5, 1: 404-405], – деп сипаттайды.

Аспан әлемі атаулары: *Ай, Күн, Жұлдыз, Аспан* – әлемге ортақ астрономиялық атаулар. Бұл атаулардың табиғаты жайында С. Қондыбай: «Ес білгелі көріп келе жатқан түнгі аспанның шырақтары, олардың қозғалысы адамзат бақылауының, ой машығының, тәжірибе жинақтауының қайнар көзі болған аспан, ең алдымен түнгі аспан – адамзат танымының әліппесі мен зертханасы іспетті» [11, 10], – дейді. Әр адам белгілі ұлттың өкілі болғандықтан, ұлттық дәстүр, ұлттық мәдениет, тіл, тарихы, әдебиеті бөлек болатыны

сияқты аспан әлемін, «таным әліппесі мен зертханасын», да әр халық өзінше зерделеп, пайымдайды, тұрмыс-тіршілік жағдайына қарай таңбалап, бейнелейді.

Қазақтың белгілі жазушысы, этнограф Сәбит Мұқановтың айтуына қарағанда, әлемдегі өзге де халықтар тәрізді қазақтың ата-бабалары да Күн, Ай, Жұлдызды тәңірге санап, оған сиынған. «Тәңір» Тибет тілінде «аспан» дегенді білдірген. Аспанның түсі көгілдір болғандықтан, қазақтар оны «көк» деп атады. Мифологиялық негізде пайда болған құдайлардың бәрінің негізгі тұрағы – аспан әлемі немесе биік таулардың басы, сол себепті аспан әлемін «тәңірге» балаған қазақ Күнді, Айды, Жұлдызды мифке айналдырған. «Күн» – қазақта қасиетті ұғым, «күн күркіреуін» Тәңірдің даусына теңеген. Қазақ фольклоры деректеріне қарағанда, «Күн астындағы Күнсұлу» мен «Ай астындағы Айсұлу» – осы аттас ертегілердің кейіпкерлері. Шолпан, Үркер – жер қорлығын көріп аспанды паналап жүретін қыздар. Шолпан – мифологиялық кейіпкер, үнемі Күннің бақылауында болатын қыз. Сол бақылаудан қашып жүріп, жылына бір рет айдың бауырын паналайды. Мұны қазақтар «Шолпанның айға тоғысуы» дейді. Шолпанның сенімді сақшысы – Темірқазық [12, 38-39].

Жылдың төрт мезгілі – көшпелі тұрмыс кезеңдері. «Тоғыс» аспан денелерінің жолығысуы дегенді білдіреді, сол арқылы халық ай мен күннің алмасуын, уақыт мөлшерін, жыл мезгілдерін ажыратып, өзіндік күнтізбесін жасаған. «Тоғыс» – «амал» тәрізді халықтық астрономиялық атау. «Күні-түні далада жүретін көшпелі ел, бақташылар, аңшылар аспан әлеміне зер сала бақылап, ондағы әрбір көрініске ерекше мән береді. Жұлдызға қарап бағыт-бағдар ажырату әдеті малшылардың күнделікті тіршілігінде әлі күнге дейін сақталған» [12, 39], – деген пайым жасайды. Шаруаның жайы үшін қазақ арасында жұлдыз бақылау қажет болды осыған орай, халық арасында табиғатынан зерек қойшы, малшылардың ішінен айтулы «жұлдызшы», «есепшілер» шыға бастады. «Жұлдыздың тууы, көтерілуі, төбеге келуі, еңкеюі, батуы аумастан жыл сайын жылдың бір белгілі мерзіміне тура келеді де отырады. Ендеше уақыт есебін жұлдыз бойынша жүргізу өте ыңғайлы» [13, 16-19]. Малдың ерте төлдегені де, кеш төлдегені де шаруашылыққа ыңғайсыз, сондықтан малдың неше айда төлдейтінін дәл есептей келіп, күздігүні белгілі уақытқа туралап, күйек алынады. Жылы су ішсе, түйе қараөкпе болады, ал Сүмбіле туа су салқындайды да, түйе мен қой өкпе ауруынан аман қалады. Қаратаудың жоны салқын болады, шілдеде жонның ең биігінде боламыз, Таразы тумай таудан түспейміз, Таразы туған соң етекке жылжимыз, Сүмбіле туған соң Сырға кетеміз дейді екен Сыр бойы малшылары. Жаздыгүні төрт түліктің қайсысы болса да, таңертеңгі, кешкі салқында жақсы оттайды. Малды семірту үшін Шолпан туа өргізеді, малдың өрер, келер мезгілін жұлдызбен айырады. «Қойшының қоңыр жұлдызы», «Шолпан жұлдызы» деген атаулардың өзі-ақ малшылық тұрмыстан шыққандығын көрсетіп тұр [13, 16-19].

Жүнді көп аламын деп кеш қырықса, күздігүні қара жауында жүні жетілмеген қой суықтан қырылады. «Қой керек болса, мизамда қырық, жүн керек болса, қазанда қырық» деген сөз өмір тәжірибесінен туған. Ғ. Қоңқашбаевтың тұжырымдауынша, Қазақстан жерінің кеңдігінен оның табиғаты да әртүрлі, оңтүстігі құмды ыстық шөлдер болса, солтүстігінде орманды далалар, ал оңтүстік-шығысында бір белдеуде созылып жатқан таулар болғандықтан, шаруашылықты жүргізу, жерді күтіп баптауға өз әсерін тигізбей қоймайды [14, 19]. Осындай кең өлкеде көшіп жүру сауық-сайран емес, шаруашылық жағдайы туғызған машақаты көп тірлік екені анық. Шаруашылықтың географиялық жағдайға тәуелділігін зерделеген халық «есепшілері» маусымдық жұмыстардың дер кезінде атқарылуын қадағалаған, бұл әр маусымдық әрекеттің тағдырын шешетін шарт екенін білген. Шаруа жағдайы уақытты есептеуді қатаң қажет еткен. Қазақ жері жағдайында уақыт есептеу әр аймақтың ерекшелігіне сай болған. Кейінгі кезеңдерде пайда болса да, «Көктемнің бір күні – жылға азық» мәтелі осы дәстүрлі мәдениет дерегі болады. Х. Әбішевтің тұжырымдауынша, «...осыдан барып, тоғыс есебі дейтін ай санағының ерекше календары туды, аспанды бақылау, жұлдыздарды белгілеу рәсім болды» [13, 16-17].

Халық «астрономдары» Үркер жоғары көтеріле берсе, күн суи береді, Үркер төмендесе, күн жыли бастайды деп, жыл мезгілдерін Үркердің Таразының, Сүмбіленің, Босағаның

орнына қарап айырады да, шаруашылықты соған қарай тиімді жүргізуге бейімделеді. Осыған орай, халықтың өзіндік астрономиялық лексикасы қалыптасқан. О.Әбутәліптің зертеуінде жыл мезгілдеріне қарай Үркер көрінбей кетеді, қазақ оны «жерге түсті», «жатып қалды», «жамбастады» деп атайтынын, Үркердің көкке көтерілуін «Үркер жер бетіне шықты», «Үркер туды» дейтінін келтіреді [8, 47]. Үркердің осы қозғалысын «таң қылаң берді», «таң саз берді», «ымырт жабылды», «ымырт үйірілді» т.б. тәрізді тіркестермен мезгіл ұғымын білдіру үшін қолданған. Халықтың тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін тіркестер ұлттық дүниетаным көрінісі болып табылады. Халықтың астрономиялық білімі Үркерге қарап, жыл мезгілдерін анықтауға негіз болады.

Үркер жерге түсті, Үркер жерге түспей жер қызбайды, Үркер жерге түспей жер жазбайды, Үркер жерге түсерде қой қырқылады, Үркер жерге түссе жер көктейді, малдың басы көкке тиеді, адамның аузы аққа тиеді т.б. тәрізді ұғымдар – *Көктемнің* белгісін білдіреді.

Үркер іңірде «жамбасқа» келді, Үркер жерге жер бетіне шықты қозы пісті, Үркер көтерілгенде шөп те көтеріледі, бидай бас тартады, Үркер жамбасқа келді тоқты сорпасы ас болады, Үркер жоғарыламай лақ сорпасы ішуге келмейді, Үркер тумай сорпа ішуге келмейді тәрізді ұғымдар – *Жаздың* белгісін танытады.

Үркер көтеріледі, күздің басында төбеден көрінеді, қазан қарашада Үркер батпай таң атады, бұл айларда Үркер күндіз батады. Сүмбіле туғаны қоңыр күздің белгісі. Сүмбіле туса жаз аяқталып мал семіреді, Сүмбіледе сорпа майлы. Сүмбіле туғанда халық қыс қамын жасай бастайды. Бұл ұғымдар – *Күздің* белгісін көрсетеді.

Желтоқсан айында түнге қарай қызыл іңірде туған Үркер таңға жақын батады. Бұл күннің қысқарып түннің ұзаратынын білдіреді. Малшы қауым үшін аса қиын кезең басталады. Бұл кезең «күн тоқырау» деп аталады. Бұл – *Қыстың* белгісі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Космонимика – лингвистикалық пән, сондықтан оны аспан әлемі атауларының ғылыми дефинициясы емес, алдымен, *халықтық космонимдік* атаулар, олардың халықтың өмір сүру салтына негізделген қолданбалылық мәні мен осы қызметтен туындайтын фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, аңыздар т.б. тіл бірліктері қызықтырады.

Ай, Күн, Жұлдыз, Аспан – атауларынан халық арасында көптеген эпитет, метафора мен фразеологизмдер туындаған, олар халық танымына орай әртүрлі мағыналарды білдіреді. *Айдай таза, күндей нұрлы* – «өте көрікті, асқан сұлу», *айдай сұлу* – «өте сұлу» мағынасын білдіреді. Халық Ай мен Күнді салыстыра келе, «*Ай*дың жүзіне көз тоқтатып қарауға болады - кісінің жүзі таймайды, ал *Күн* ащырақ, сондықтан *Ай* сұлуырақ» дейтін түсінік қалыптасқан. Ғылымда дәлелденгендей, Күн – жарық пен жылудың сарқылмас көзі, ал Ай – өзі жарық шығармайтын қараңғы дене. Қараңғылық – халықтың қас жауы. Нағыз сұлулық – күнде «Атқан таңдай, шыққан күндей» – «ұзатылып бара жатқан қызға берілтін бата», барған жеріңде әр нәрсеге қолыңды жеткіз, «Алдыңнан Ай, артыңнан Күн тусын» дегенді білдіреді. *Ай арасы толас болады* – екі ай аралығындағы жауын-шашынсыз, саябыр кезең. Халықтық астрономияда ескі ай мен жаңа ай аралығын «өліара» деп атайды. Халықтың «Ай арасы толас болды» дегені «өліара» мезгілімен сәйкеседі.

Аспан денелерінің халық тұрмысындағы маңызына қарай тіл байлығы: *темір қазығы болу, темір қазық жастану, ай қабақ алтын кірпік, ай-айдың оты басқа, айдан ұл тудырып, күннен қыз тудырып* т.б. тәрізді оның рухани мәдениетін бейнелейтін эпитет пен метафора, аңыздар, лексикалық және фразеологиялық бірліктермен қатар мақал-мәтелдермен толығып отырады.

Қазақ халқының ата-бабалары мұсылмандыққа дейін-ақ, тұрмыс-тіршілік жағдайына қарай жер беті мен аспан әлемін терең зерделеген, олардың арасындағы байланысты анықтап, әл-ауқатының деңгейін мал-жанының аман болуымен өзектестірген. Қазақтың арғы аталары тұрмыс-тіршілігінің көзі болып табылатын мал-жанын аман сақтап, әл-ауқатын

көтеру үшін топонимдік кеңістікпен қатар, аспан әлемін терең зерттеп, зерделеген, сол арқылы күнделікті уақыт мерзімін, ай, апта, жыл мезгілдерін анықтап отырған. Сонымен қатар, аспан әлемін көзбен көріп бақылап қана қоймай, сол жинаған білімдерін өзінің күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қолданған. Бұл білім қазақ халқының күнтізбесін жасауға негіз болған. Мәдениет тілде таңбаланады дегенде, мәдени мазмұнның тілдік таңбалар арқылы берілуін, оның тілдік таңбалардағы көрінісін айтады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қаймулдинова К.Д. Топонимика. – Алматы: Дәуір, 2011. – 336 б.
Kaimuldinova K.D. Toponymyka. – Almaty: Dauir, 2011. – 336 b.
2 Карпенко М.В. Названия звездного неба. – Москва: Наука, 1981. – 184 с.
Karpenko M.V. Nazvaniye zvezdnogo neba. – Moskva: Nauka, 1981. – 184 s.
3 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 187 с.
Podolskaya N.V. Slovar' russkoy onamasticheskoy terminalogii. – M.: Nauka, 1988. – 187 s.
4 Жанұзақ Т. Космонимдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері // ҚазССР ҒА-ның Хабаршысы, филология сериясы, 1978 июнь. – №6. – 51-62 бб.
Zhanuzak T. Kosmonimderdin leksika-semantickalyk erekshelikteri // KazSSR GA-nұң Khabarshysy, philologya seriyasy, 1978 iyun'. – No. – 6.-51-62 bb.
5 Қашқари М. Диуани-луғат-ит-түрік. – 1997, 1. – 590 б.
Kashgari M. Diuani-lukat-it-turik-1997, 1. – 590 b.
6 Уәлиханов Ш. Қырғыздардың космологиялық түсініктері. Көптомдық шығармалар жинағы, 4-том.- Алматы: Толағай групп., 2010. – 61-63 бб.
Ualikhanov Sh. Kyrkyzdardyn' cosmologyalyk tusinikteri. Koptomdyk shygarmalar zhinagy, 4-tom. – Almaty: Tolagai group, 2010. – 61-63 bb.
7 Аронов Қ.Ғ. Қазақ тіліндегі космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты. Филология ғыл. кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 1992. – 186 б.
Aronov K.G. Kazakh tilindegi cosmonimderdin ethnolinguistics tabiғaty. Philology Yyl. candidates drezhesin alu shin dayyndalғan diss. – Almaty 1992. – 186 b.
8 Әбутәліп О.М. Қазақ күнтізбе жүйесінің лексика-фразеологиялық бірліктері. Филол.ғылым. канд.диссертация. – Алматы, 2008. – 104 б.
Abutulip O.M. Kazakh kyntizbe zhyesinin leksika-phraseologylyk birlikteri. Filol.Gylym. Kand. dissertasiya. – Almaty, 2008. – 104 b.
Қайдар Ә.Т.Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
Kaydar A.T. Kazak tilinin ozekti maseleleri. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b.
10 Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ, Мадиева Д.Б. Ономастика: теориясы мен практикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 192 б.
Madieva G.B., Imanberdieva S.K., Madieva D.B. Onomastika: teorya men practikasy. – Almaty: Kazakh universiteti, 2016. – 192 b.
11 Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. 2-кіт. – Алматы: Дайк-пресс, 2004. – 516 б.
Kondybai S. Argy Kazak mythologyasy. 2-kit. – Almaty: Daik-press, 2004. – 516 b.
12 Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 236 б.
Mukhanov S. Khalyk murasy. – Almaty: Kazakhstan, 1974. – 236 b.
13 Әбішев Х. Аспан сыры. – Алматы: Жазушы, 2009. – 264 б.
Abishev H. Aspan syry. – Almaty: Zhazushy, 2009. – 264 b.
14 Қоңқашбаев Г.К. Казахские народные термины. Автореферат дисс. канд. филол. Наук. – Алматы, 1949. – 20 б.
Konkashbaev G.K. Kazakhskyie narodnye terminy. Avtoreferat diss. kand. philol. nauk, Almaty. – 1949. – 20 b.

Материал 19.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES
1 Kaimuldinova K.D. Toponymy. – Almaty, 2011. – 336 p.
2 Karpenko M.V. The names of the starry sky. – Moscow, 1981. – 184 p.
3 Podolskaya N.V. Dictionary of Russian onomastic terminology. – M., 1988. – 187 p.
4 Zhanuzak T. Lexical-semantic peculiarities of cosmonyms // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, series of the philology. – June 1978. – No 6. – 51-62 pp.
5 Kashgari M. Diuani-lukat-it-turik, 1997, 1. – 590 p.
6 Ualikhanov Sh. Kyrgyzs cognitions about cosmonyms. Collection of multi-volume works, volume 4. – Almaty, 2010. – 61-63 pp.
7 Aronov K.G. Ethnocultural nature of Kazakh cosmonyms. Dissertation written to get academic degree of candidate of Philological sciences. – Almaty, 1992. – 186 p.
8 Abutulip O.M. Lexical and phraseological units of the Kazakh calendar system. Dissertation written to get academic degree of candidate of Philological sciences. – Almaty, 2008. – 104 p.
9 Kaydar K.T. Topical issues of the Kazakh language. – Almaty, 1998. – 304 p.
10 Madieva G.B., Imanberdieva S.Қ, Madieva D.B. Onomastics: theory of men practice. – Almaty: Kazakh university, 2016. – 192 p.
11 Kondybai S. Ancient Kazakh mythology. 2nd book. – Almaty, 2004. – 516 p.
12 Mukhanov S. Folk heritage. – Almaty: Kazakhstan, 1974. – 236 p.
13 Abishev H. Secrets of the Sky. – Almaty: Zhazushy, 2009. – 264 p.
14 Kongashbaev G.K. Kazakh folk terms. Abstract of dissertation. Cand. philol. Sciences. – Almaty, 1949. – 20 p.

Народные космонимы – источник информации о мировоззрении

М.С. Атабаева[1], М.М. Снабекова[1]
[1]Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050063, Республика Казахстан

Считается, что собственных имен существительных намного больше, чем нарицательных, и собственные имена являются наиболее подвижным, изменчивым пластом лексики. Эти изменения часто происходят в названиях населенных пунктов, именах людей в соответствии с политическими, культурными, экономическими условиями жизни. Вместе с тем можно заметить, что наименования небесного мира, небесных тел, названные в соответствии с их «свойствами», были придуманы во времена, о которых даже никто и не помнит, и дошли до нас с небольшими лишь изменениями. Народ, дающий название, создает модель мира, образ, то есть ономастическое пространство, в соответствии со своим миром познания, познавательным отношением к собственным именам. В языковых наименованиях есть некая закономерность, однако общие явления каждый этнос воспринимает, изображает по-своему. Они составляют национальную традиционную культуру. Если «культура – это результат познания», то в статье рассматриваются основы национального мировосприятия в значении народных космонимов, этнокультурная информация, передающаяся посредством данных наименований.

Материал поступил в редакцию журнала 19.11.2020

National cosmonyms – ethnocultural source about the worldview

M.S. Atabayeva[1], M.M. Snabekova[1]
[1]Kazakh national women's teacher training university, Almaty, 050063, Republic of Kazakhstan

It is believed that proper nouns much more than common nouns in the life, and proper names are the most mobile, variable layer of vocabulary. This variety often occurs in the names of settlements, people's names in accordance with the political, cultural, economic conditions of life. At the same time, it can be noted that the names of the celestial world, celestial bodies, named

according to their "properties", were invented in ancient times, even no one remembers and might came to us with some changes. The people giving the name create a model of the world, an image, that is, an onomastic space, in accordance with their world of knowledge, cognitive attitude to their own names. It is true that language has a common law in all languages, but common phenomena are interpreted by each ethnic group in its own way. It forms traditional national culture. As "Culture is the fruit of cognition", the article addresses the basics of national outlook in the context of popular cosmonyms, and the ethnocultural information provided by those names.

Received: 19.11.2020

К.Қ. Есіркепова[1], С.Ғ. Қанапина[2]
[1]ф.ғ.к., доцент, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай аймақтық университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-8139-4034. E-mail: kenzhe.@mail.ru
[2]ф.ғ.к., доцент, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай аймақтық университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/ 0000-0002-1287-4114. E-mail: kanapina.71@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ХАЛЫҚТАРЫ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Мақалада қазақ және орыс халықтары дүниетанымының мақал-мәтелдегі көрінісі сөз етіледі. Қазақ мақал-мәтелдерінің төрт түрлі жолмен іске асқаны зерттеледі. Қазақ және орыс мақал-мәтелдері халықтың заттық және рухани байлықтарына, тарихи оқиғаларға байланысты туып әлеуметтік тұрмыстың барлық өзгерістерін бойына сіңіріп алғандығы туралы айтылады. Екі халықта да мақал-мәтелдердің тақырыптық топтарының ұқсастығы, өмірдің барлық саласын қамтитіндігі айтылады. Орыс халқының ұжымшылдығы, қарым-қатынастағы жылылық пен эмоционалдылығы мақал-мәтелдерінде көрініс тапқаны талданады. Тілдегі мақал-мәтелдер арқылы кез келген этностың ұлттық дүниетанымын тануға болатыны айқындалады. Сонымен бірге орыс халқының шындықты іздеу – орыстардың ұлттық санасындағы үстемдік болып табылатыны сөз етілді.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, қазақ , орыс халқы, дүниетаным, мәдениет, ұлт, дана сөз.

КІРІСПЕ

Мақал-мәтелдер белгілі бір жағдаймен, наным-сеніммен, күнделікті өмір көріністерімен немесе ұлттық реалиямен т.б. байланысты жеке адамның айтқан сөздері болып табылады. Сондай-ақ тілдерді байытатын жаңа мақал-мәтелдердің пайда болуының тағы бір жолы, бір тілден е кінші тілге көркем, саяси т.б. әдебиеттерді аудару.

Қазақ мақал-мәтелдері мынадай төрт түрлі жолмен іске асқан деп есептейміз:

1. Көптеген қазақ мақал-мәтелдері түркі халықтарының мақал-мәтелдерінен, ортақ түркі жазба ескерткіштерден шыққан. Түркі жұртының топырағында жасалған, шығу тегі бір немесе тұлғалық, құрамдық, мағыналық, бейнелілігі жағынан бір-біріне сәйкес те жақын мақал-мәтелдерді бүгінгі тілдерден де көне тілдер арасынан да кездестіруге болады.

2. Қазақтың төл мақал-мәтелдері халықтың заттық және рухани байлықтарына, аңыз әңгімелеріне, тарихи оқиғаларға байланысты туып әлеуметтік тұрмыстың барлық өзгерістерін бойына сіңіріп, өз бойына халықтың салт-дәстүрінен, әдет-ғұрпынан, наным-сенімінен мол мағлұмат жинаған. Сондықтан оларды «халық өмірінің айнасы» десе де болады.

3. Басқа тілдерден енген мақал-мәтелдер дегенде сол тілдердің элементтері емес, мағынасы, жалпы логикалық ойы туралы айтылып отыр. Олардың негізінде өз тіліміздің нормаларына сәйкес мақал-мәтелдер жасалған. Сондықтан кейбір мақал-мәтелдеріміз араб, парсы, моңғол, орыс, неміс т.б. халықтардың мақал-мәтелдерімен мазмұндас болып келеді. Сонымен қатар көп тілдерде кездесетін кейбір бірдей мақал-мәтелдердің қай тілде бірінші шыққанын анықтау қиынға соғатын жағдайлар кездеседі. Мысалы: *Құрғақ қасық ауыз жыртар, Бетің қисық болса айнаға өкпелеме* деген мақал-мәтелдер алдымен орыс тілінде шықты ма, әлде қазақ тілінде шықты ма деген сұраққа жауап беру қиын. Екі не одан көп тілдердегі мақал-мәтелдердің мағынасындағы ұқсастық мынандай себептермен түсіндіріледі:

а) әлеуметтік тұрмыстың ұқсастығы мен ойлау жүйесінің біркелкілігімен;

ә) көркем, саяси әдебиеттерді және басқа халықтардың мақал-мәтелдерін ана тіліне аудару арқылы.

4. Ақын-жыраулар, шешендер, ғұламалар мен ғалымдар айтқан нақыл сөздердің кейбіреулері мақал-мәтелдерге айналып, олардың қорын толықтырады (мысалы, Абай, Ыбырай, Төле би т.б. халық жазушылары мен ақындарының, би-шешендерінің, дана адамдардың сөздері) [1, 14].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мақал-мәтелдердегі мәдени-ұлттық мағына – оның ұлттық-мәдени элементтері арқылы айқындалады. Тілдегі мақал-мәтелдердің мағынасындағы компоненттердің ұлттық сипатын анықтау үшін, ғалымдар оларды үш топқа бөліп қарастырады (Р.Аллоярова, Э.Мукушева, А.Донбаева):

1. Мақал-мәтелдердегі жеке лексикалық компоненттердің ұлттық-мәдени сипатта болуы. Мысалы: *Білсең барымта, білмесең қарымта; Мен не деймін, қобызым не дейді* ұлттық-мәдени компоненттер ***барымта, қобыз*** болып табылады.

2. Мақал-мәтелдердің құрамындағы сөз тіркестерінің ұлттық-мәдени сипатта болуы. Мысалы: *Ала жібін алмасам, даудың менде несі бар; Ел ішіне қонбасам, жаудың менде несі бар* мақалындағы ***«ала жіп»*** қазақтың салт-дәстүрі бойынша үйлерінен алысқа кеткен жағдайда есігін байлап кететін ала жіп туралы айтылады. Есікке байланған ала жіп құлыппен тең, ол үйге ешкім кірмеуге тиіс болған.

3. Мақал-мәтелдегі толық сөйлемнің ұлттық сипатта болуы. Мысалы: *Он үште отау иесі.* Қазақ он үшке толған, мүшел жастан асқан ер баланы кәмелет жасқа жеткен деп есептеген. Тілдегі бүгінгі мағынасы – ер жету, істі орындауға, белгілі бір шешім қабылдауға жасы жету [1, 16].

Орыс тіл білімінде «ұлт» термині 1970-жылдардан бастап кеңінен қолданыла басталды. Бұл феноменді әлеуметтік топтардың мәдени айырмашылығы ретінде қарастырып, С.В.Чешко былай дейді: «Этническую принадлежность не выбирают, а наследуют» [1, 17].

Адамзат мәдениеті әр халықтың бірдей қажеттіліктерін қанағаттандыру әсері әртүрлі этникалық мәдениеттердің бірлестігі. Ұлттық ерекшелік негізінен халықтың еңбек етуінен, демалуынан, тамақтануынан т.б. әртүрлі жағдайлардан көрінеді. Мысалы, орыс халқының айтулы ерекшелігі – оның ұжымшылдығы болып табылады, сондықтан да олардың ерекше қасиеті – белгілі бір ортаға тиесілі болуы, қарым-қатынастағы жылылық пен эмоционалдылығы. Орыс халқының бұл ерекшілігі оның тілінде көрініс табады. А.Вежбицкаяның пікірінше, «орыс тілі эмоцияларға көп көңіл бөледі (ағылшын тілінен гөрі) және оларды ажырату үшін лексикалық және грамматикалық сөйлемдердің айтарлықтай бай репертуары бар» [1, 20].

Орыс халқының менталитеті толығымен дінге негізделеді, бірақ халықтың тарихы, тілі Н.А.Бердяевтің сөзімен айтқанда «пейзаж русской земли» маңызды рөл атқарады. Белгілі орыс мәдениеттанушысы В.Н.Сагатовский орыс халқының мынадай қасиеттерін атап көрсетеді: «болжамсыздық **(**аса маңызды сипат), руханилық (діншілдік, жоғары мағынаны немесе Жаратушы) кертартпалық пен жауапкершілік, іздеуге ұмтылу), жангершілік, күштің

шоғырлануы, жиі көңіл-күйдің босаңсуына ауысып отыратын, қызығушылықты ояту, шылым шегу, ішкі шерін ақтару, сондай-ақ максимализм, әлсіз мінезділік, соңында кез-келген жарықшақ тудыруға әкелетін әлсіз сипат» [1, 21].

Орыс халқының «ұлттық портретін» мақал-мәтелдер арқылы беретін болсақ, мынадай мінездеме анықталады.

Орыс халқы – жылы шырайлы, шыдамды, қонақжай, еңбексүйгіш, жалқау, адал: *Не имей сто рублей, а имей сто друзей; Терпение и труд все перетрут; Труд кормит, а лень портит; Родная сторона – мать, чужая – мачеха* и т.п. [1, 17].

Шындықты іздеу – орыстардың ұлттық санасындағы үстемдік болып табылады. Оны мына мақал-мәтелдерден байқауға болады: *За правду Бог и добрые люди; Не в силе Бог, а в правде; Правда – свет разума; Кто за правдой горой, тот истинный герой; На правду нет суда; Без правды веку не изживешь* [2, 11].

Орыс халқы – төзімді, өз күшіне сенетін, сәтсіздіктерге бас ұрмайтын халық. Ал төзімділік қай халықта болсын құндылық болып табылады: *За терпение дает Бог спасенье; Век жить, век ждать; Век живи, век надейся; Терпи, казак, атаманом будешь; Подождем, а свое возьмем; Не потерпев, не спасешься; Терпенье и труд все перетрут* [2, 11].

Мақал-мәтелдер халықтың тұрмыстық, философиялық, әлеуметтік, діни көзқарасын танытып, барлық жерде қолданылады. Мақал-мәтелдердің негізгі қызметі – өмірдегі құбылыстарға халықтық баға беру, сонымен қоса қай халықтың болса да өмірге деген көзқарасын кеңейту.

Мақал-мәтелдер халықтың тарихи оқиғаларын, этнографиясын, тұрмысын, танымын танытуда маңызды рөл атқарады.

Қай халықтың мақал-мәтелдерін салыстырып қарасақ, соның ішінде қазақ және орыс халқының мақал-мәтелдерін алсақ, бұл екі халық туыстас болмаса да, мақал-мәтелдерінде көптеген ұқсастық бар. Мақал-мәтелдерде халықтың сан жылғы тарихи тәжірибесі, мәдениеті, танымы жинақталған. Мақал-мәтелдерді дұрыс қолдана білу – сөзіңді дұрыс жеткізе білуге, тәрбиелі болуға септігін тигізеді. К.Ж.Кожахметова атап өткендей: «Ұлттық мінезді- ұлттық тәрбие жүйесін оқу арқылы ғана білуге болады» [1, 22].

Қазақ халқы қашанда адамгершілік тәрбиеге ерекше назар аударады, соның барысында маңызды мақсаттарының бірі – жетілген адамды тәрбиелеу болып табылады. Бұны мына мақалдан көруге болады: Оқыған, қолынан іс келетін ұрпақты қалыптастыру. Бұл мақалдың астарында жеткілікті дәрежеде үлкен мағына жатыр: адам білімді, жан-жақты болу керек. «Сегіз қырлы» деген сөз тіркесінің мағынасы қазақ халқы үшін өте үлкен, ол деген дүниені тануға деген көзқарасының кең болуы, тәрбиелі, жетілген азамат болу.

Қазақ халқы бала тәрбиесіне де айрықша көңіл бөлген халық. Соның ішінде үлкенді сыйлау, кішіге ізетті болу. Қазақ халқы ар, намыс, сыйластық, сіз бен біз деген сияқты ұғымдарды ерекше құрметтейді. Осындай мағынада жұмсалған тілдік бірліктер: Не ексең, соны орасың; Су ішкен құдығыңа түкірме; Ұят өлімнен күшті; т.б.

Қазақ және орыс халқының мақал-мәтелдерін салыстырып қарасақ, Отанға деген сүйіспеншілік, батылдық сезімін тәрбиелеу, достық, жолдастық деген ұғымдардың маңызы екі халықта бірдей екенін көреміз. Мұндай құндылықтар әдет-ғұрып, салт-дәстүрге, тұрмысқа, еңбекке байланысты емес. Қазақ мақал-мәтелдерінде Отанға деген сүйіспеншілік, оның байлығы, қайталанбастығы, халықпен біртұтастығы былай көрініс табады: *Туған жерге туыңды тік (Водрузи свой флаг на родной земле); Отан отбасынан басталады (Родина начинается с семьи); Ер туған жеріне, ит тойған жеріне (Человека тянет туда, где он родился, собаку тянет туда, где она наелась)* [1, 13].

Ал орыс халқында: *Любовь к Родине у семейного очага зарождается; Где-то, может, и хорошо, а на Родине лучше; Каждому родная земля – рай; На чужбину попав, поймешь, как дорога Родина; Пока в груди бьется жизнь, Родину отыщи* [1, 15].

Отанға деген сүйіспеншілік орыс халқының мінез-құлқында да маңызды рөл атқарады: *На родной стороне даже дым сладок; На родной стороне и камешек знаком; Без любви к*

человеку нет любви к родине; В каком народе живешь, того обычая и держись; Та земля мила, где мать родила [1, 17].

Қазақ мақал-мәтелдерінде халық адамгершілік қасиеттерді дәріптейді: еңбексүйгіштік, патриотизм, өзара сыйластық, батылдық; мынадай жаман қасиеттерді сынайды: жалқаулық, қорқақтық, өсек, екіжүзділік, ашкөздік. Мақал-мәтелдердің құндылығы халықтың ой тереңдігі адамдардың санасының кеңеюіне эстетикалық тәрбиесіне әсерін тигізеді. Мысалы, еңбек туралы мақал-мәтелдерді қарастырайық.

Еңбектің қай халықта болса да маңызы зор. Еңбек әрқашан адамдардың тіршілік көзіболып келеді. Еңбек әртүрлі формада болуы мүмкін: қазақ халқында ол мал шаруашылығымен байланысты болса, орыс халқында ауыл шаруашылығымен тікелей байланысты, бірақ еңбекке деген көзқарас екі халықта бірдей. Екі халық та да адал еңбектің нәтижесі – әл-ауқат, байлық, бақыт. Салыстырып қарасақ: *Бейнет қыл да зейнет қыл (Потрудись, а потом и требуй); Бақыт кілті – еңбекте (Ключ к счастью – в труде); Көп көрген – нұсқа, көп істеген – ұста (Кто много видел, тот мудрец, много работал, тот кузнец)* [1, 17].

Бір қызықты жайтты атап өтсек, кейбір қазақ және орыс халқының мақал-мәтелі бір-бірінің көшірмесі іспеттес, синхронды болып келеді: *Жұмыс істесең – тістерсің (Кто работает, тот ест – казахская пословица); Кто не работает, тот не ест – русская пословица* [1, 25].

Отанды қорғау әрқашан ер жігітке тән міндет болып табылады. Мақал-мәтелдерде Отан қорғайтын батырлар батыл қаһарман, ел сүйген азамат ретінде суреттеледі. Ондай мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні өте зор, себебі оларда патриоттық сезім, мақтаныш сезімі басым болады.

Қазақ халқының батырлық тақырыбындағы мақал-мәтелдерінде нақты әмбебап қасиеттермен қатар, ерекше ұлттық қасиеттер де беріледі: *Батырға оқ тимейді, ержүрекке жау тимейді (Батыра пуля не берет, храброго враг сторонится); Ел ұлсыз болмас, жер гүлсіз болмас (Нет земли без цветов, а народа без героев); Еліңді сүйсең, ерлік істейсің (Любовь к родине героизм рождает); Қаһарлы қамал бұзады (Крепости покоряются отважным). Русские пословицы: Героем упадёшь – поднимут, трусом упадёшь – раздавят; Славу свою добывай в бою; Лучше биться орлом, чем жить зайцем; На смелого собака лает, а трусливых – кусает* [1, 19].

Қазақ халқында туған тіл рухани байлықтың бастауы болып табылады, себебі тіл арқылы ұлттық мәдениттті, ұлтты, оның табиғи байлығын танимыз. Сондықтан да мақал-мәтелдерде сөзге үлкен мән беріледі: *Айтылған сөз – атылған оқпен тең (Сказанное слово равно выстреленной пуле); Жақсы сөз – жарым ырыс (Доброе слово – половина богатства); Тау мен тасты сел бұзар, адамды сөз бұзар (Горы и камни разрушает сель, человека – слово).*

Орыс халқы атам заманнан бері ауыл ашаруашылығымен айналысқан, егін егіп, бау-бақша өсіріп баптаған халық. Орыс халқы былай дейді: «Лошади, быки нам верные помощники в поле, корова – матушка-кормилица, обитателями скотного двора были также козы, овцы, птицы и кошка с собакой». Орыс мақал-мәтелдерінде бұл жануарлардың пайдасы айтылумен қатар, халықтың тұрмысы, адамдардың қарым-қатынасы, әлеуметтік және материалдық деңгейі көрінеді: Большая лошадь хозяину не ко двору: травы недостанет; Нет такой лошади, чтобы не спотыкалась; Корова на дворе – еда на столе; Коровушка с кошку, надои с ложку; Кота убить – семь лет ни в чем удачи не видать; И собака старое добро помнит; На смелого собака лает, трусливого рвет; Любишь меня, так люби и собачку мою; Баба с кошкой в доме, мужик с собакой на дворе; Позавидовала кошка собачьему житью.

Қазақ халқы көшпелі халық болғандықтан, олардың басты шаруашылығы – мал шаруашылығы. Төрт түлік мал қазақ үшін – ас та, киім де, көлік те болады. Отар-отар қой, үйір-үйір жылқы, түйе – байлық. Сондықтан қазақ халқының көптеген мақал-мәтелдері төрт түлік малға байланысты және халықтың тарихын, материалдық және рухани мәдениетін

айқын бейнелейді: *Малы бірдің жаны бір (У кого скот общий, у того и душа едина); Мал ашуы – жан ашуы (Боль за скот – боль души); Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – бес саулық (Первое богатство – здоровье, второе богатство – семья, третье богатство – наличие скота)* [1, 21].

Осыдан барып қазақтың асқа, етке деген ерекше көзқарасын көруге болады: *Жесем тісіме кіреді, жемесем түсіме кіреді (Ем – в зубах застревает, не ем – во сне снится); Ет жесек тісіңе кіреді, жемесек түсіне кіреді (Мясо поешь – остается в зубах, а не поешь – будешь видеть во сне); Ет – етке, сорпа – бетке (От мяса тело наливается, от бульона щеки румянятся)* [1, 22].

Қазақ халқында болсын, орыс халқында болсын үлкенді сыйлау маңызды рөл атқарады. «Жігіттің екі сөйлегені өлгені» дейді халық. Сондықтан ер адамның сөзі отбасында басым. Орыс халқының мынадай мақал-мәтелдерін мысалға келтіруге болады: *Старик между молодыми тупеет; молодой между старыми умнеет; К молодому дереву прислоняясь, старое дерево стоит; Как отблагодаришь отца, так отблагодарят тебя твои дети; Әке көрген оқ жонар (Сын, воспитанный отцом, сам смастерит себе стрелу)* [1, 23].

Балалар әрдайым үлкенді сыйлау керек: *Долг детей – уважение матери, послушание отцу: Ана алдындағы құрмет, ата алдындағы қызмет – баланың парызы; Перед матерью не смеют возвышаться даже вершины гор: Ананың алдында асқар тау да аласа; Не будет благословен тот, кто нарушил святость материнского молока: Ана сүтін ақтамағанды ешкім мақтамайды; Доверять сыну – долг отца, оправдать доверие – долг сына: Балаға үміт арту – әкенің қарызы, ақтау – баланың парызы»* [1, 22].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ және орыс халқының мақал-мәтелдерін салыстыра отырып байқайтынымыз, әлемнің тілдік бейнесін мақал-мәтелдердегі көрінісінен мынадай қорытынды жасауға болады: тіл халықтың менталитетімен, ұлттық құндылықтарымен тығыз қарым-қатынаста.

Жалпы кез-келген халықтың паремеологиясында сол этностың көрген-білген ой тұжырымы, тәжірибесі, ұлттық дүниетанымы байқалатыны сөзсіз. Қазақ халқы өзі туралы: *Түбі бір түркіміз, ұраны бір қазақпыз; Ұранымыз Алаш, керегеміз ағаш; Атамыз Алаш, керегеміз ағаш, үш жүздің ұрпағымыз; Киіз туырлықты, ағаш уықты қазақпыз–* деп кейінгі ұрпаққа өз тарихынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар етеді [1, 23]. Бұл даналық ойлардың түп-төркіні түркі тектес халық екендігімізде, кезінде қазақ зиялыларының «Алашорда» өкіметін құрып, ұлтымыздың елін, жерін, тілін сақтауға, білімге, өнерге шақырып түркі әлемін дүр сілкіндіргендігі, «Алаш» болып, халқымыздың ұранына айналып, бүгінігі ұрпаққа жетіп отыр. Ағаш керегесі дегенде беріктік, мықтылық, төзімділік символы деп ұғынуға болады.

Қонақасы қазақтың бөлінбеген еншісі деген мақал ата-бабамыздың ежелден келе жатқан игі дәстүрлерінің бірі – қонақжайлығын көрсетеді. Қазақтың түсіндірме сөздігінде «енші – атаның балаға жеке үй болғанда беретін мал-мүлкі» делінген. Әр отбасы үйіне келген мейманның өзіне ғана емес, ата көлігін де күтетін дәстүрінің шығу тегін халық аңызы Алаша атымен байланыстырады. Қартайған шағында Алаша хан мал-мүлкін теңдей төртке бөліп, үш бөлігін ,үш жүзге беріп, төртінші бөлігін қонақтың сыбағасы болсын деп, үшеуінің ортақ меншігіне қалдырыпты деседі. Қазақтың *Қонақ асы – тәңір ақысы, Қонақ келсе құт, Қонақтың алтынын алма алғысын ал, Қырықтың бірі – Қыдыр* деген мақалдары «Құдайы қонақпын деген адамды» жылы шыраймен қарсы алып, шамасы келгенше сый-құрметпен аттандыруды өмірдің айнымас киелі шартына айналдырған қонақжай дәстүрлерін шегелеп беріп отырғандай. *Құдайым би қылмасаң да би түсетін үй қыл* деп тілеген қазақ үйге қонақ түскенді мәртебе, бақыт санаған. Қонаққа дұрыс қонақасы бермеген айыпқа саналған.

Қазақ қартайса түйе бағады, қарақалпақ қартайса томар қазады. Түйе малының күтімі соншалықты қиындық тудырмайды, оған азығы шөп болса, жемді аса көп талғамайды. Түйешінің жұмысы жылқышы, сиыршының жұмысындай ауыр емес. Сондықтан түйені

қартая бастаған адамдар-ақ баға алады. Қарақалпақтар ертеден Амудария өзенінің жағасын мекендеген. Өзен бойында тал, терек, бұталар өте көп өсетін. Су қатты тасығанда тал, терек, бұталарды тамырларымен қопарып, ағызып жағаға шығарып тастайтын болған. Осындай ағаштарды қарақалпақтар жинап алып отын ретінде пайдаланған. Оларды жинап әкелу көп қиындық туғызбайтын. Жастар көп күш жұмсалуы қажет тірлікпен айналысып жүргенде, томар жинау сияқты жұмыстарды қариялау кісілер бала-шағаның көмегінсіз-ақ істей беретін. Сонымен бұл мақалдың екі бөлігінің де екі халықтың шаруашылығына, күн көрісіне байланысты туғанын көреміз.

Сол сияқты *Қазақтың иектің асты дегені екі күндік жер; Қазақтың мінгенін ал, өзбектің кигенін ал; Қазақ жаңылса қартынан сұрайды, орыс жаңылса хатынан сұрайды; Түйе мінген қазақ төрт ауыз өлең біледі; Қарақалпақты денгене құртады, қазақты мен сенен кем бе құртады (денгене – ортақтасып мал сойып жейтін дәстүр); Қоссыз қазақ болса да, доссыз қазақ болмаған; Қазақтың өлгенінің жаманы жоқ, тірісінің өсектен аманы жоқ,* т.б. толып жатқан қазақ халқының өзі жайлы қалжыңдап, күйініп, мақтанып айтқан мақал-мәтелдерінің астарында халықпен бірге жасасып келе жатқан мол этнолингвистикалық деректер жатыр [1, 18-19].

Мұндай мақал-мәтелдерді индуктивті және статистикалық әмбебап мақал- мәтелдерге жатқызуға болады,себебі мағыналас паремиялар әлемнің көптеген тілдерінде кездеседі. Бұл паремиялық бірліктің ерекшелігі әмбебаптығында. Бөтен тілдерде семантикалық топты құрайтын мағыналас мақалдардың кездесетіні аталған гипотезаның дәлелі бола алады, әсіресе сандық мақалдар [3, 17].

Мақал-мәтелдер сонау ғасырдан бері жеткен мәдени құндылықтар дүниесі екендігі баршамызға мәлім. Мұнда адам өміріндегі сан қилы уақиғалар, халқымыздың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері, еңбеккерлік пен еріншектік, жомарттық пен сараңдық, саналылық пен надандық, ізгілік пен кертартпалық, және т.б. салыстырыла сөз етіледі. Сол сияқты, болашаққа өнегелік, даналық қанатты сөздер, тәлімдік- мағыналы тілектер, жол нұсқайтын көрсетулер беріледі. Кез келген халықтың өмірдегі көрген-білгені, басынан өткерген барлық жағдайының қыры мен сыры, адамгершілік пен қастандық, әртүрлі жан шошырлық жауыздық, адам сүйсінерлік ерлігі аз сөзбен, өткір тілмен беріліп отырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Атаханова Р.К. «Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты» (қазақ және неміс тілдері негізінде) филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның автореферати, Алматы, 2005. – 28 б.

Atahanova R.K. "Týys emes tilderdegi maqal-mátelderdiń etnolıngvıstıkalyq sıpaty" (qazaq jáne nemis tilderi negizinde) fılologıa ǵylymdarynyń kandıdaty ǵylymı dárejesin alý úshin daıyndaǵan dısertasıanyń avtoreferaty, Almaty, 2005. – 28 b.

2 Мезенцева Е.С. «Пословичная картина мира в языковом сознании русских: функционирование и трансформация» автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Кокшетау, 2010. – 29 б.

Mezenceva E.S. «Poslovichnaya kartina mira v yazykovom soznanii russkih: funkcionirovanie i transformaciya» avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskih nauk, Kokshetau, 2010. – 29 b..

3 Тажибаева Р.Д. «Семантика и структура антропоцентрических пословиц казахского и русского языков» автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Алматы, 2007. – 28 б.

Tazhibaeva R.D. «Semantika i struktura antropocentricheskih poslovic kazahskogo i russkogo yazykov» avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskih nauk, Almaty, 2007. – 28 b.

Материал 04.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES
1 Atakhanova R. K. "Ethnolinguistic character of Proverbs and sayings in unrelated languages" (based on the Kazakh and German languages) abstract of the dissertation for the degree of candidate of philological Sciences, Almaty, 2005. – 28 p.
2 Mezentseva E.S. "Proverbial picture of the world in the language consciousness of Russians: functioning and transformation" abstract of the dissertation for the degree of candidate of philological Sciences, Kokshetau, 2010. – 29 p.
3 Tazhibayeva R. D. "Semantics and structure of anthropocentric Proverbs of the Kazakh and Russian languages" abstract of the dissertation for the degree of candidate of philological Sciences, Almaty, 2007. – 28 p.

Представление мировоззрения казахского и русского народов в пословицах и поговорках

К.К. Есиркепова[1] ,С.Г. Канапина[1]
[1]Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, г. Костанай,110000, Республика Казахстан

В статье рассматривается мировоззрение казахского и русского народов, которое заключается в пословицах и поговорках. Также исследуется появление казахских пословиц и поговорок четырьмя способами. Речь идет о том, что пословицы и поговорки в указанных языках впитали в себя материальное и духовное богатство, исторические и социальные события своего народа. В статье анализируется сплоченность, теплота и эмоциональность отношений русского народа, которые нашли свое отражение в пословицах и поговорках. У пословиц и поговорок схожая тематика, которая охватывает все сферы жизнедеятельности. Было определено, что через пословицы и поговорки языка можно понять национальное мировоззрение любого этноса.

Материал поступил в редакцию журнала 04.11.2020

Representation of the worldview of the Kazakh and Russian peoples in Proverbs and sayings

K.K. Esirkepova[1], S.G. Kanapina[1]
[1]A. Baitursynov Kostanay regional university, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan

The article considers the worldview of the Kazakh and Russian people through Proverbs and sayings.The author also studies the appearance of Kazakh Proverbs and sayings in four ways. The point is that Proverbs and sayings in both languages have absorbed the material and spiritual wealth, historical and social events of their people. The article analyzes the unity, warmth and emotional relations of the Russian people, which is reflected in Proverbs and sayings. The Proverbs and sayings of both peoples speak about the similarity of thematic groups, which covers all spheres of life. It was determined that through Proverbs and sayings in the language, it is possible to understand the national worldview of any ethnic group.

Received: 04.11.2020

УДК 81.42

А.М. Жиеналина
докторант, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-1310-3100. E-mail: zhienalina_am@mail.ru

СПОСОБЫ ВЕРБАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПТА «ПРОСТРАНСТВО» В РОМАНЕ Б.АЛИМЖАНОВА «СКАЗ СТОЛЕТНЕГО СТЕПНЯКА»

Статья посвящена актуальной для современной науки проблеме изучения концепта «пространство». Исследуемый концепт является универсальным и одним из центральных в языковой картине мира. В качестве теоретической базы использовались научные статьи, авторефераты, монографии, научные пособия, словари. По данным словарных статей толковых словарей были определены ядро, семантика, выявлена национально-культурная специфика рассматриваемого концепта. Анализ основных способов вербализации концепта «пространство» рассматривался на материале произведения Б.Алимжанова «Сказ столетнего степняка». В рассматриваемом концепте отражаются не только универсальные, но и специфичные для казахского народа особенности языковой картины мира.

Ключевые слова: пространство, концепт, хронотоп, степь, дом, топонимика, языковая картина мира.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема пространственной картины мира до сих пор является одной из главных научных проблем в области гуманитарных наук. Формирование и развитие представлений о пространстве во многих областях знания определяется способом освоения индивидуумом окружающего мира и зависит от уровня человеческого сознания. В связи с этим на сегодняшний день концепт «пространство» остается в центре внимания отечественных и зарубежных исследователей.

Пространство и время репрезентируются как основные формы бытия и как фундаментальные категории философии. По мнению М.А. Кунижевой, они составляют корпус основных категорий, формирующих человеческое мышление и деятельность [1, 5-6]. Концепты времени и пространства исследователи относят к тем общечеловеческим феноменам ментального характера, которые являются фундаментальными фрагментами универсальной картины мира, релевантной для любого национального языка [2, 23]. В.Г. Гак отмечает: «пространство – одна из первых реалий бытия, которая воспринимается и дифференцируется человеком; это естественная категория, определяющая суждение человека о мире. Чтобы постичь пространство, человеку достаточно просто открыть глаза» [3, 670]. Необходимо подчеркнуть, что человек не может существовать вне пространства: оно организовано вокруг человека и неотделимо от него.

Пространственное окружение оказывает огромное воздействие на мышление и поведение человека, этим объясняется огромный интерес к изучению пространства, проявляемый представителями разных наук (философии, математики, физики, когнитологии, когнитивной психологии, культурологии и др.) Например, в математике пространство трактуют как «логически мыслимую форму (или структуру), служащую средой, в которой осуществляются другие формы и те или иные конструкции» [4, 503]. В физике «пространство» определяется как категория, выражающая «порядок сосуществования отдельных объектов» [5, 593]. С точки зрения философии пространство представляет собой «форму бытия материи, характеризующую протяженность, структурность, сосуществование и взаимодействие во всех материальных системах» [6, 541].

Проблемы изучения пространства в языке и литературе были представлены в научных трудах представителей стран как ближнего и дальнего зарубежья (D. Wunderlich, V. Ehrich, Ю.Д. Апресян, Н.Н. Болдырев, В.Г. Гак, В.Л. Ибрагимова, В.В. Красных, Е.С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Ю.М. Лотман, В.А. Маслова, Дж. Миллер, Т.М.Николаева, В.Н.Топоров, Т.В.Цивьян и др.), так и казахстанских исследователей (Е.Д.Турсунов, О.А.Султаньяев, В.Н. Попова, Г.Б.Мадиева, Э.Р.Когай, А.Б.Темирболат, А.Б.Туманова, А.Сабитов и др.).

Пространство как один из важнейших концептов культуры является объектом изучения когнитивной лингвистики. Известный лингвист В.А. Маслова, исследуя концептосферу русского языка, приходит к выводу, что «концепт «пространство» наряду со временем и числом являются фундаментальными концептами культуры» [7, 71]. Именно с помощью этих концептов формируются представления человека об окружающей его действительности, его восприятие мира, а также принадлежность к определенному культурно-историческому сообществу. По мнению В.А. Масловой, «пространство как важнейшая форма мира и жизни в нём человека многолико репрезентировано в языке, сознании, культуре, мифологии языковой личности» [7, 80].

Каждый писатель осмысляет время и пространство по-своему, наделяя их собственными характеристиками, отражающими мировоззрение автора, художественный опыт и знания, т.е. его отношение к миру. Художественное пространство, создаваемое писателем, является уникальным и не похоже ни на одно другое художественное пространство и время. Авторское видение мира, выражаемое в литературно-художественной форме, считается системой представлений, направленных адресату. Произведение художественной литературы демонстрирует определенную аксиогенную ситуацию, которая ведет читателя к проникновению в пространство индивидуально-авторского способа восприятия и организации мира, т.е. частного варианта концептуализации мира [8, 50].

Таким образом, концептуализация мира в художественном дискурсе, с одной стороны, отражает универсальные законы устройства мира, а с другой – индивидуальные воображаемые идеи. В этой связи особый интерес вызывает художественная концептосфера писателей. Специфика авторского мировидения, как правило, выражается в способах вербализации определенных концептов. В таком случае, литературное наследие современного казахстанского писателя Б. Алимжанова представляет интерес для изучения концепта «пространство». Б.Алимжанов является казахским поэтом, писателем, драматургом, акыном-импровизатором, манасчи. Его роман «Сказ столетнего степняка» посвящен родному краю, описание которого представлено на примере жизни простого степняка Асанбая, драматизме его судьбы, тесно связанного с вековой историей казахского народа, борющегося за самосохранение и свободу. В произведении внимание автора уделено описанию местности, особенности климата северного региона Казахстана, быту, обычаям и традициям казахского народа. Основу индивидуально-авторского замысла создают концепты, совокупность которых служит средством репрезентации национальной парадигмы автора. В данном произведении казахского писателя Б.Алимжанова время и пространство репрезентируются как основные формы бытия и как фундаментальные категории философии.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Концепт «пространство» является важной частью концептуальной системы и представляет собой многомерное ментальное образование, кодирующее знание о географическом расположении, традициях, обычаях, обрядах, бытовой культуре, и имеет многослойную структуру (этимологический, универсальный, национальный слои). Он формируется на базе понятия, а основу понятия *пространство* составляет совокупность лексических значений слова *пространство*. Ядро концепта составляют зафиксированные в словарях дефиниции.

В «Словаре русского языка» под редакцией А.П. Евгеньевой слово «пространство» фиксируется следующим образом: «1. Неограниченная протяженность (во всех измерениях, направлениях). // Филос. Одна из основных всеобщих объективных форм существования материи, характеризующаяся протяженностью и объемом. 2. Место, способное вместить что-л. 3. Большой участок земной поверхности. 4. Устар. Промежуток (времени)» [9, 528].

Многозначность понятия *пространства* отражается и в «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова, Шведова Н.Ю.: «1. Одна из форм (наряду со временем) существования

бесконечно развивающейся материи, характеризующаяся протяженностью и объемом. 2. Протяженность, место, не ограниченное видимыми пределами. 3. Промежуток между чем-н., место, где что-н. вмещается» [10, 553].

«Толковый словарь русского языка», изданный под редакцией Д.Н. Ушакова выделяет следующие значения понятия «пространство: «1. Состояние материи, характеризующееся наличием протяженности и объема. Пространство и время – основные формы существования материи.2. Промежуток между чем-н.; место, способное вместить что-н. Свободное пространство между дверью и окном. Безвоздушное пространство. 3. Поверхность, земельная площадь (книжн.)» [11].

Данные толковых словарей показывают, что под концептом «пространство» обычно понимается объективная реальность, форма существования материи, характеризующаяся протяженностью и объемом. Словарные дефиниции отражают следующие значения слова «пространство»: 1. Бесконечность (трёхмерность); 2. Место; 3. Земной участок; 4. Временной промежуток.

В романе Б.Алимжанова «Сказ столетнего степняка» эта лексема реализована во всех 4-х значениях, где синонимами выступают следующие номинации: «площадь, участок, район, зона, место, область» [12, 703].

Рассмотрим способы репрезентации концепта «пространство» в произведении Б. Алимжанова «Сказ столетнего степняка».

Действия в исследуемом тексте развиваются вокруг районного центра Степняк, который представлен в произведении как реальное географическое пространство – фон, на котором разворачиваются события. Этот райцентр, который хоть и имеет официальный статус города, по словам главного героя *больше похож на большой поселок. Он раскинулся во всю ширь,* ***согласно своему названию****, в степи, и как бы состоит из множества объединенных в одно целое аулов. Булак басы – Исток родника называется наш аул, по-русски – Черкал, а дальше Абай, Ирмовка, Казаул-Казахский аул, Жоке аяк-Джукаяк, Капай, Кирпичный сарай, Шанхай, Центр, Октябрь, Первомайка, Конный двор* [13, 157].

Данные этимологического [14], толкового [10], энциклопедического [14] словарей указывают, что лексема **степняк** означает: 1. Город (с 1937) в Казахстане, Кокчетавская обл., в 49 км. от ж.-д. ст.Макинска, 6,8тыс. жителей (1991). Добыча золота; 2. Уроженец, житель степной местности, степных селений.

Для коренного жителя степных селений, который родился и вырос в ауле, впитал с молоком матери любовь к родному краю, именно степь ассоциируется с духовными ценностями человека – свобода, счастье, жизнь. Степь, по представлению Б. Алимжанова, – не административная территория, а – это священное место, Родина предков, где степняк родился, живет и любит. Через весь текст проходит параллель **степь – родная земля, родина**: *Мы аульные дети, любили степь и целыми днями бродили по окрестности..* [13, 15]; *Лето только начиналось, и степь расцветала. Порхали бабочки, прыгали кузнечики, висели в воздухе стрекозы… их песня, многоголосый хор степи звучит до сих пор в ушах. Пахло полынью и ковылем; ... аромат степного разнотравья [13, 13]; … но им не понять того глубокого чувства любви к родной земле, к ковыльным просторам степи, к запаху полыни – жусана. Надо родиться в степи, чтобы понять это* [13, 120]; *… как волны могучего океана качались ковыли, унося наши детские фантазии в неизведанные дали, а запах полыни щекотал нос. Этот аромат степи на всю жизнь остался в памяти, впитался в кровь и душу* [13, 18].

Степь в дискурсе Б.Алимжанова, в первую очередь, – символ красоты. В рассуждениях писателя красота степи, несомненно, сочетаясь, согласуясь, очерчивается тюркским мировоззрением. Автор постоянно используют эпитеты, метафоры и сравнения, иллюстрирующие национальное восприятие степи: *…степь расцветала* [13, 18]; *спокойное величие степи* [13, 20]; *Летом мы жили в юртах на джайляу – летнем пастбище. Весной кочевали все вместе, весь род, аул. Нам, детям, было очень весело после зимних морозов и буранов резвиться в цветущей степи* [13, 15]; *Было лето. Степь расцвела, и аромат буйных*

трав и нежных цветов щекотали нос, с каждым вдохом наполняя грудь могучей энергетикой дикой природы, а трель птиц и песни кузнечиков ласкали слух [13, 60]; *Степь всполошилась* [13, 34]; *Степь опять забурлила* [13, 34].

Степь – пространство, мир, представляющий социально-культурную жизнь казахов. В течение многих веков казахский народ вел кочевой образ жизни, и, безусловно, основа их мировоззрения состоит из глубокого и гармоничного единства человека и природы (степи). Слово *степь* в понятии кочевника означает **свобода, воля**: ... *мы кочевники, добродушные дети природы; ...мы чувствовали себя свободными в степи* [13, 12-13]; *детские голоса и веселый смех наполняли степь, оглашая весь мир, что здесь живут потомки кочевников вольные дети великой степи!* [13, 17].

В исследуемом тексте слово **степь** выступает как опорный, базовый компонент пространства. В понимании автора степь не просто географический объект исследования, а объект, влияющий на ментально-эмоциональное освоение окружающего мира сознанием человека.

Таким образом, степь для автора – это не только обжитое пространство, в котором кочует аул, это его вселенная, это символ свободы, это традиции и обычаи народа.

В данном тексте можно встретить ономастические реалии, содержащие в себе географические названия – топонимы (от греч. topos – место, местность; onyma – имя), являющимися одним из важнейших элементов языковой картины мира, в которой отражаются наиболее значимые этапы истории материальной и духовной культуры, создавшего её народа. Исследование топонимики позволяет выявить культурные особенности того или иного этноса, отражающиеся в его концептосфере. Значение топонимов велико, так по утверждению В.Н. Поповой, «одна из наиболее важных функций географических названий – это адресная, но она не единственная, так как в самих названиях заключена обширная информация: языковая (национальная) принадлежность, миграция народов, история заселения региона, возникновение, переименование и смысловое содержание – всё это тесно связано с историей общества, его мировоззрением, религией, ведением хозяйства, окружающим природным ландшафтом, играющем в его жизни также немаловажную роль» [16, 3].

В произведении Б.Алимжанова встречаются тюркские названия географических объектов. Для писателя-биллингва они знакомы с детства и не представляют сложности при переводе. Автор приводит в тексте дословный перевод казахских слов на русский язык. Семантика анализируемых в тексте топонимов указывает на объем и форму, отношение к ближайшим объектам: …степной *край Кенащи, что означает «горькое раздолье»* [13, 10]; *Кудукагаш – Колодец и дерево* [13, 21]; *…возвышенность Беркутты –Орлиная* [13, 14]; *Булакбасы. Что означает исток родника* [13, 44]; *…центр койтасов-каменных баранов* [13, 58]; *Мыншукур – тысяча ям* [13, 72]; *Сауле – поющий аул* [13, 185].

Описание местности в романе «Сказ столетнего степняка» гармонично вписывается, вплетается в ткань произведения. Оно реально и привязано к определенному месту на земле: *Легенда гласит, что в тихую лунную ночь, когда пел Биржан-сал на возвышенности Беркутты –Орлинная, его голос был слышен в окрестных аулах и долетал аж за пятнадцать верст, до самой сопки Намазгул* [13, 14]; *Она с мужем и детьми жила возле горы Макпал, за аулом Кудукагаш – Колодец и дерево, на опушке соснового бора* [13, 21]; *Он несколько лет назад переехал в Степняк из аула Тассу – Камень-вода, который разливался, а впоследствии перестал существовать* [13, 201].

Следует отметить, что осмысление жизненного человеком его жизненного пространства занимает особое место в языковой картине мира. Этот концепт связан с этническими связями человека и представлением о «своем» и «чужом» пространстве.

«Своё» – это освоенное, родное, своя страна, свой народ и «чужое» – другие страны, чужой народ. Например: *наш путь, наша война, наш народ, чужой путь, чужая война, чужие законы, здесь, родной аул, чужой берег, мой аул, мой очаг, своя семья [13,18-120].*

Анализ текста показал, что «своё» пространство вербализуется при помощи местоимений (*наш, свой, мой, у нас, себя, с нами, моё)*, прилагательными (*родной, близкий, братский),* наречиями *(здесь, рядом, тут)* и др.

Важнейшим элементом пространства является дом, который указывает на замкнутое пространство, ближайшее к человеку. Дом в понимании человека – это родной очаг, семья, куда он может вернуться: *Наш дом в зимовке был построен из сосновых бревен – невысокие две половинки, разделенные большой печью, и сенек – сени. Потолок нашего уютного дома был выложен оструганными досками. Никто их не красил, и доски были вдоль и поперек расписаны естественными узорами – те места. Где росли сучки, представлялись нашему взору загадочными картинками»* [13, 20]; «*Мы перебрались жить в Койтас-овцекамень. Природные валуны. Ростом с баранов, иногда даже с верблюдов, наполовину зарытые глубоко в землю, были настоящим чудом природы. В чистом поле, в родной как гладь моря, безбрежной степи вдруг возникают эти чудесные койтасы – овцекамни, и тянутся до самого горизонта»; «мы перекочевали сюда, спасаясь от карателей и остались жить. Койтасы послужили кочевникам в смутное время укрытием, крепостью* [13, 36]; *У меня была одна-единственная цель и мечта – дойти до родной земли, переступить порог своего дома, увидеть мать, детей, жену и родственников, перекусить вместе с ними кусочек баурсака – хлеба, и можно было умирать. Лишь бы дойти до дома, сказать слова прощания родным и улечься в могилу на родной земле*! [13, 147]; Т*яга к родным местам была настолько сильной, что соблазн сладкой свободной жизни и великой американской мечты не могли перетянуть меня на чужбину* [13, 120].

Для каждого человека важно семейное благополучие, достаток, и пространство чётко делится на родной край, родную сторону и чужой край, чужую сторону. Таким образом, «своё» пространство в концепте «пространство» – это то место, где живут люди моей национальности, моей страны, место, хорошо знакомое, оно отделено от того места, где живут чужие, не наши.

Пространство в сознании человека воспринимается как трёхмерное. При определении местоположения объекта в пространстве он пользуется тремя осями координат, позволяющими установить, находится объект спереди или сзади, сверху или снизу, справа или слева относительно ориентира. Следует также подчеркнуть, что человек способен определить не только местоположение объекта в пространстве, но также его размер и форму.

Пространство представляет собой неограниченную протяженность во всех измерениях и направлениях, в русском языковом сознании оно проявляется в обозначении: а) направления (куда?); б) места (где? откуда?).

Языковая категория пространства в современном русском языке выражается с помощью пространственных предлогов и наречий, предложно-падежных форм имён существительных и глаголов с пространственной семантикой, топонимов.

В рассматриваемом тексте значения направления концепта «пространство» реализуются глаголами *уходить*, *ехать*, *переехать, приехать, дойти* с предлогами *в, до*: *Часто с племянниками уходили в лес*…[13, 21]; …*вдруг я заметил, что в нашу сторону едут несколько всадников* [13, 58]; *Сказывает народ, что приехав в Казахстан..* [13, 62]; … *дошел до Степняка* [13, 72]; … *приехал в родной край* [13, 149].

Пространственные отношения со значением места представлены: 1) топонимами: *Степняк, Бирсуат, Кенащи, Койтас, Кудукагаш, Макпал, Мыншукур, Сауле, Абай;* 2) глаголами с предлогами *в*, *из*, *на*, *от*, *с*, *за*, *по*: *преподавал в школе* [13, 80]; *перебрались из аула* [13, 85]; *жил в ауле Сауле* [13, 185]; *жила и работала в Петропавловске* [13, 185]; *пошла за хлебом* [13, 157]; *отправился на фронт* [13, 149]; *бродил по вокзалам, селениям, станциям, по степи* [13, 148]; 3) наречиями места: *Наверняка я числюсь здесь как военный преступник* [13, 217]; *Неподалеку мы увидели небольшой аул-зимовку* [13, 68].

ВЫВОДЫ

Проведенное научное исследование помогло выявить основные способы вербализации концепта «пространства» в исследуемом произведении. Анализ словарных статей толковых словарей помог определить ядро, семантику и выявить национально-культурную специфику рассматриваемого концепта. Таким образом, концепт «пространство» в произведении Б.Алимжанова вербализован существительными (*степь, дом, аул, райцентр.....),* глаголами со значением направления *ехать, уходить, переехать …* с предлогами *в, до*; глаголами со значением места *жить, бродить, пойти …* с предлогами *в, из, на от, за, по;* наречиями места (*здесь, неподалеку, рядом*).

Нужно подчеркнуть топонимы, которые в исследуемом тексте представляют собой концентрацию исторических знаний, выступают элементами языковой картины мира казахского народа (*Кенащи, Степняк, Мыншукур, Кудукагаш, Булакбасы, Тассу и др.*). Благодаря топонимам пространство – это некие места, имеющие названия и несущие сгустки идей, религий, мировоззренческих установок, разнообразных политических, религиозных и общественных коалиций. Благодаря топонимам концепт «пространство» наполняется культурологическим, социологическим, этническим смыслом. Как подчёркивает исследователь А.Б.Туманова, «топоним как языковая единица, обозначающая географическое название объекта той или иной местности, страны, является обязательным компонентом языковой картины мира и национальной языковой картины мира в частности» [17, 87].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Кунижев М.А. Категория «пространство»: ее статус и средства вербализации (на материале современного английского языка): автореф. дис. … канд. филол. наук. Пятигорск, 2005.
Kýnıjev M.A. Kategorıa «prostranstvo»: ee statýs ı sredstva verbalızatsıı (na materıale sovremennogo angluskogo ıazyka): avtoref. dıs. ... kand. fılol. naýk. Pıatıgorsk, 2005.
2 Бондарева Л.М. К проблеме интерпретации концепта «Пространство» в отечественной и зарубежной лингвистике // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – Вып. 2. – 2015г. – С. 23-30.
Bondareva L.M. K probleme ınterpretatsıı kontsepta «Prostranstvo» v otechestvennoı ı zarýbejnoı lıngvıstıke // Vestnık Baltıskogo federalnogo ýnıversıteta ım. I. Kanta. – Vyp. 2. – 2015g. – S. 23-30.
3 Гак В.Г. Языковые преображения. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
Gak V.G. Iazykovye preobrajenıa. – M.: Shkola «Iazykı rýsskoı kýltýry», 1998. – 768 s.
4 Математический энциклопедический словарь / Гл. ред. Ю.В. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – 847 с.
Matematıcheskıı entsıklopedıcheskıı slovar / Gl. red. Iý.V. Prohorov. – M.: Sovetskaıa entsıklopedıa, 1988. – 847 s.
5 Физический энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – 944 с.
Fızıcheskıı entsıklopedıcheskıı slovar / Gl. red. A.M. Prohorov. – M.: Sovetskaıa entsıklopedıa, 1984. – 944 s.
6 Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л.Ф. Ильичев. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
Fılosofskıı entsıklopedıcheskıı slovar / Gl. red. L.F. Ilıchev. – M.: Sovetskaıa entsıklopedıa, 1983. – 840 s.
7 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – 2-еизд. – Мн.: ТетраСистемс, 2005.
Maslova V.A. Kognıtıvnaıa lıngvıstıka: ýchebnoe posobıe. – 2-eızd. – Mn.: TetraSıstems, 2005.
8 Капранова И.П., Коробчак В.Н. Авторская концептосфера художественного дискурса Оскара Уайльда Электронный ресурс. Режим доступа: http:// https://cyberleninka.ru/article/n/avtorskaya-kontseptosfera-hudozhestvennogo-diskursa-oskara-uaylda-1.

Kapranova I.P., Korobchak V.N. Avtorskaıa kontseptosfera hýdojestvennogo dıskýrsa Oskara Ýaılda Elektronnyı resýrs. Rejım dostýpa: http:// https://cyberleninka.ru/article/n/avtorskaya-kontseptosfera-hudozhestvennogo-diskursa-oskara-uaylda-1.

9 Словарь русского языка: в 4 т. /АН СССР. Под ред. А.П.Евгеньевой. М.: Русский язык, 1985.

Slovar rýsskogo ıazyka: v 4 t. /AN SSSR. Pod red. A.P.Evgenevoı. M.: Rýsskıı ıazyk, 1985.

10 Ожегов С. И., Шведова Н.Ю. Словарь русского языка. 23-е изд., испр. М.: Русский язык, 1991.

Ojegov S. I., Shvedova N.Iý. Slovar rýsskogo ıazyka. 23-e ızd., ıspr. M.: Rýsskıı ıazyk, 1991.

11 Толковый словарь русского языка. Под редакцией Д.Н. Ушакова. Электронный ресурс. Режим доступа: http:// us hakovdictionary.ru/.

Tolkovyı slovar rýsskogo ıazyka. Pod redaktsıeı D.N. Ýshakova. Elektronnyı resýrs. Rejım dostýpa: http:// us hakovdictionary.ru/.

12 Абрамов Н. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. – М., 1999 г.

Abramov H. Clovap pycckıx cınonımov ı cxodnyx po cmycly vyrajenıı. – M., 1999 g.

13 Алимжанов Б.Сказ столетнего степняка. Роман, повести, сказки. – М.: «Художественная литература», 2019. – С.10-228.

Alımjanov B.Skaz stoletnego stepnıaka. Roman, povestı, skazkı. – M.: «Hýdojestvennaıa lıteratýra», 2019. – S.10-228.

14 Ефремова Т.В. Новый словарь рус.языка.толково-образовательный. – М.: Русский язык, 2000 – в 2т. – 1209 с.

Efremova T.V. Novyı slovar rýs.ıazyka.tolkovo-obrazovatelnyı. – M.: Rýsskıı ıazyk, 2000 – v 2t. – 1209 s.

15 Большой энциклопедический словарь: [В 2 т.] / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. энцикл., 1991.

Bolshoı entsıklopedıcheskıı slovar: [V 2 t.] / Gl. red. A. M. Prohorov. – M.: Sov. entsıkl., 1991.

16 Попова В.Н. Структурно-семантическая природа топонимов Казахстана (сравнительно-историческое исследование) // Автореферат на соискание учёной степени доктора филологических наук. – Алматы. – 62 с.

Popova V.N. Strýktýrno-semantıcheskaıa prıroda toponımov Kazahstana (sravnıtelno-ıstorıcheskoe ıssledovanıe) // Avtoreferat na soıskanıe ýchënoı stepenı doktora fılologıcheskıh naýk. – Almaty. – 62 s.

17 Туманова А.Б. Онимы как показатели национальной картины мира в художественном дискурсе писателя-билингва // Вестник КГУ им.Ш.Уалиханова. – №1-2. – 2009г. – С. 87-92.

Týmanova A.B. Onımy kak pokazatelı natsıonalnoı kartıny mıra v hýdojestvennom dıskýrse pısatelıa-bılıngva // Vestnık KGÝ ım.Sh.Ýalıhanova. – №1-2. – 2009g. – S. 87-92.

Материал поступил в редакцию журнала 03.12.2020

REFERENCE

1 Kunizhev M. A. Category "space": its status and means of verbalization (based on the material of the modern English language): autoref. dis. ... candidate of Philology. Pyatigorsk, 2005.

2 Bondareva L. M. On the problem of interpretation of the concept "Space" in Russian and foreign linguistics // Bulletin of the Baltic Federal University named after I. Kant. – Issue 2. – 2015-P. 23-30.

3 Gak V. G. Language transformations. – M.: School "Languages of Russian culture", 1998. – 768 p.

4 Mathematical encyclopedic dictionary / Ch. ed. Yu.V. Prokhorov. – M.: Soviet encyclopedia, 1988. – 847 p.

5 Physical encyclopedia / Ed. by A. M. Prokhorov. – Moscow: Soviet encyclopedia, 1984. – 94 4 p.

6 Filosofsky enciklopedicheskiy slovar ' / GL. ed. L. F. Ilyichev. – S ovetskaya enciklopediya, 1983. – 840 p.

7 Maslova V. A. Cognitive linguistics: textbook. – 2-ed. – Mn: Tetrasistems, 2005.
8 Kapranova I. P., Korobchak V. N. Author's concept sphere of artistic discourse of Oscar Wilde Electronic resource. Access mode: http: // https://cyberleninka.ru/article/n/avtorskaya-kontseptosfera-hudozhestvennogo-diskursa-oskara-uaylda-1.
9 Dictionary of the Russian language: in 4 vols. / as USSR. Russian Russian, 1985.
10 Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. Dictionary of the Russian language. Russian Russian dictionary, 23rd ed., ISPR. – M.: Russkiy Yazyk, 1991.
11 Explanatory dictionary of the Russian language. Edited by D. N. Ushakov. Electronic resource. Access mode: http:/ / us hakovdictionary.ru.
12 H. Abrams Dictionary of Russian synonyms and similar expressions on sense. – M., 1999.
13 Alimzhanov B. the Tale of a century steppe peoples. Roman, novellas, fairy tales. – M.: "Fiction", 2019. – P. 10-228.
14 Efremova T. V. New dictionary of the Russian language.sensibly-educational. – M.: Russian language, 2000 – in 2 – 1209c.
15 Great encyclopedic dictionary: [In 2 vol] / CH. edited by A. M. Prokhorov. – M.: Owls. ENCYCLOPAEDIA., 1991.
16 Popov V. N. Structural-semantic nature of the toponyms of Kazakhstan (comparative research) // author's abstract on competition of a scientific degree of doctor of Philology. – Almaty. – 62 p.
17 Tumanova A. B. Onyms as indicators of the national picture of the world in the artistic discourse of a bilingual writer // Bulletin of KSU named after sh.Ualikhanov. – No. 1-2. – 2009. – Pp. 87-92.

Б.Әлімжановтың «Сказ столетнего степняка» романындағы «кеңістік» ұғымын вербальдау тәсілдері

А.М. Жиеналина
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Мақала қазіргі ғылым үшін өзекті «кеңістік» ұғымын зерттеу мәселесіне арналған. Зерттеліп отырған концепт әмбебап және әлемнің тілдік бейнесін зерттеуде маңызды болып табылады. Теориялық негіз ретінде ғылыми мақалалар, тезистер, монографиялар, ғылыми құралдар, сөздіктер қолданылды. Түсіндірме сөздіктердің сөздік жазбаларының деректері негізіндеқарастырылып отырған концептінің мәні, семантикасы анықталып, ұлттық-мәдени ерекшелігі ашылды.«Кеңістік» концепциясын вербализациялаудың негізгі тәсілдері Б.Әлімжановтың «Сказ столетнего степняка» еңбегінің негізінде талданды. Зерттеуге негіз болған концептінің әмбебаптық қыры ғана емес, сонымен қатар қазақ халқы үшін ерекше әлемнің тілдік бейнесінің ерекшеліктері де көрініс табады.

Материал 03.12.2020 баспаға түсті

Ways of verbalizing the concept "space" in novel "The Tale of a centenary steppe man" by B. Alimzhanov

A.M. Zhienalina
Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the problem of studying the concept "space", which is relevant for modern science. The concept under study is universal and one of the central concepts in the language picture of the world. Scientific articles, abstracts, monographs, scientific manuals, dictionaries were used as a theoretical basis. According to the dictionary entries of explanatory dictionaries, the core, semantics and national and cultural specifics of the concept under consideration were determined. The analysis of the main ways verbalization of the concept "space" was considered on the material of composition "The Tale of a centenary steppe man" by B.

Alimzhanov. The concept under consideration reflects not only universal, but also specific features of the language picture of the world for Kazakh people.

Received: 03.12.2020

УДК 364.446: 811.111

С.К. Касенов[1], Л.И. Абдуллина[2]
[1]к.ф.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова, г.Усть-Каменогорск, 070020, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-1332-842X. E-mail: saken_69@mail.ru
[2]к.ф.н., профессор, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова, г.Усть-Каменогорск, 070020, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-8233-8491. E-mail: abdullinal@yandex.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ КОД В ИНДУСТРИИ ДОСУГА: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕНТ

Рыночные отношения с обязательной коммерческой доминантой сместили ментальность культурных ценностей в материальную сферу. Процессы коммерциализации культуры ставят под угрозу эмоциональную сторону духовной жизни общества. Индустрия как производство продуктов культурной деятельности, а продукты как товар оставляют все меньше места для формирования национальных чувств в реальных практиках массовых развлечений. Авторы статьи исследуют пути, позволяющие сохранить этнокультурный код как идентификатор национальной индивидуальности. Язык культурно-досуговых текстов способен артикулировть, целенаправленно и планомерно формировать новую инфраструктуру мировой досуговой парадигмы. Задачи филолога-исследователя – сохранить живой механизм передачи культурных традиций, отразить этническое разнообразие в языке, который является лингвокультурным кодом нации. Этнические стереотипы в качестве трансляторов исторической памяти моделируют новые мифы, жизнеспособные в зоне цивилизационного досуга.

Ключевые слова: этнокультурный код, досуг, технология, речевое поведение, квест-игра, туристский кластер.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема национальной идентификации обрела первостепенное значение в глобализационных измерениях третьего тысячелетия. Язык как культурный код нации все чаще определяет повестку научных дискуссий, свидетельствуя об актуальности такой расстановки приоритетов в жизни социума.

Оказавшись в ряду рыночных категорий, культура стала неизбежно рассматриваться как продукт и товар, и в этом направлении возрастает опасность потери ею воспитательно-патриотической функции. Из советских «очагов культуры» с обязательным набором идеологических установок учреждения культуры сегодня рассматриваются в контексте досуговой инфраструктуры. По мнению известного французского культуролога и социолога Жана Бодрийяра, современная эпоха не что иное, как «общество потребления» [1, 92]. Так, культура, а вместе с ней и национальные культурные ценности характеризуются исключительно в виде товара и измеряются размером прибыли. При этом если не утрачиваются, то отодвигаются на периферию собственно духовные идеалы, формируемые в процессе проводимых мероприятий.

Современные маркетинговые исследования подтверждают рыночно-прагматический характер ассортимента досуговых услуг. Вот некоторые из трудов, в заглавиях которых обозначен ракурс исследования: Г.Г. Волощенко «Новое индустриальное общество и формирование звеньев мировой досуговой инфраструктуры» [2, 23-29]; В.Е. Новаторов «Интегрированные маркетинговые коммуникации в индустрии досуга» [2, 64-76]; М.Ю. Трофимов «Ценностные ориентиры индустрии досуга» [2, 76-81]; Г.Ю. Литвинцева «Ценностно-смысловой диапазон масовой культуры в индустрии досуга» [2, 81-87].

Сфера досуга постепенно занимает лидирующие позиции в бизнес-проектах. Отмечая эту тенденцию, исследователи Ж.-Р. Дюмазедье и Ж. Фурастье обозначили этот феномен как «цивилизация досуга» [3]. Описанию социально-культурных технологий в условиях предприятий индустрии досуга посвещены работы В.А. Есакова «Управление культурой в условиях мегаполиса [4]; Тульчинского Г.Л. «Менеджмент специальных событий в сфере культуры» [5]; Т.Т. Фисюк [6] и др.

Выделенные в самостоятельный предмет изучения результаты наблюдений над этническими стереотипами в индустрии досуга представлены в статьях Е.В. Щетининой «Маркеры этнической идентичности и этнические стереотипы в индустрии досуга современной массовой культуры России» [2, 110-115] и И.И. Киреевой «Этнокультурные коды как способ символизации окружающей действительности» [7].

Направленное исследование примеров использования этнокультурных кодов в концепции досуговых мероприятий дает основание сделать ряд предварительных предположений.

Во-первых, динамично меняющийся рынок социальных и культурных услуг и рост конкуренции в этой сфере гарантирует данному подходу актуальность и эксклюзивность.

Во-вторых, этнокультурная составляющая, как правило, сопровождается интерактивными технологиями посредством приемов театрализации.

В-третьих, моделирование, в т.ч. речевого поведения, закрепляясь в игровой ситуации, кодируется в подсознании как этическая норма.

По нашему мнению, именно этническим сценариям речевого поведения уделяется недостаточно внимания по сравнению с научным интересом к исключительно игровым технологиям. Вместе с тем языковое выражение, к примеру, обрядовой культуры формирует культурно-нравственные поведенческие нормы, которые и закладываются в качестве фундамента в лингвокультурный код нации.

Разрозненно представленные в данном направлении научные наблюдения получили комплексное видение проблемы в исследовании «Язык как культурный код нации» [8]. Коллективный труд санктпетербургских ученых на примере анализа англоязычной картины мира продемонстрировал продуктивность подхода к языку и языковой личности как гаранту «исторически сложившейся общности людей на базе их этноязыковой и национально-культурной идентичности» [8, 4].

Наметившийся и быстро набирающий рост процесс гуманитаризации общественного сознания проявляется во включении культуры как условия инновационной экономики. По заявлению ученых, без развития и модернизации культуры «вся современная экономика, становится малоэффективной» [4, 9]. Это еще один аргумент в пользу необходимости включить филологический контент, который, как мы полагаем, эффективно отразится на результативности досуговых коммуникаций.

Итак, наши первоначальные наблюдения приобрели форму научно-практической гипотезы: использование речевых тактик и сценариев, содержащих этнокультурные ценности, обеспечит гармонию интеллектуальных и духовных потребностей потребителей досуговых услуг и, в конечном итоге, гарантирует успешное продвижение индустрии досуга.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Предпринятое нами исследование основано на констатации ученых и практиков в сфере досугового маркетинга, что среди популярных event-технологий приоритет принадлежит мероприятиям, так или иначе связанным с демонстрацией национальной идентичности. При этом в качестве продуктов/товаров в досуговой индустрии выступают сценарные идеи, конкурсы и оригинальные приемы для привлечения потребителей к самому мероприятию.

В роли потребителей выступают посетители, участники, туристы и т.д. А вот ассортимент, условно говоря, товаров-услуг чаще всего формируют специалисты-маркетологи, имеющие весьма общее представление о речевом оформлении тех же конкурсов. В результате мероприятия любого тематического направления, как правило, носят стандартный набор конкурсов. Популярные этнокультурные праздники также со временем обретают безликие стандартные словесные «заготовки». Спасают ситуацию (при правильном подходе-кастинге) талантливые ведущие, обладающие креативным мышлением и богатому словарному запасу в области этнических знаний.

В обозначенной проблеме на первый план выдвигается коммуникационная политика. Прежние формулы, используемые масовиками-затейниками в советском развлекательном континууме, сегодня не «работают». Взыскательного потребителя досуговых услуг все труднее удивить и тем более привлечь к участию в массовых забавах, и это относит устроителей досуга в «пучину» форс-мажорных обстоятельств. Массовую культурную среду в индустрии развлечений представляет в основном молодежь, а она жаждет характер зрелищности и негативно реагирует на озвученные в тксте воспитательно-просветительские установки мероприятия.

Перед специалистами в исследуемой сфере на повестке дня стоит вопрос: можно ли посредством этнической составляющей повысить не только качество создаваемого культурного продукта, но и качество организуемого культурного пространства.

Осознание прямой зависимости эффективности культурных практик от их речевого наполнения и посыла потребителей досуговых услуг к языковому творчеству приводит к следующей задаче: прежде чем удовлетворить культурные потребности клиентов, их необходимо целенаправленно и планомерно формировать. В этом, по большому счету, и заключается особенность социально-культурного маркетинга: продуцировать эстетические ценности, тем самым моделировать новое сознание своей неповторимости – уникального «лица» нации.

Посредством «языка» культурно-досуговых текстов формируется речевое поведение в похожих жизненных ситуациях. Так, национальная обрядовая культура построена на духовных ценностях института брака. «Поместив» потребителя в культурную среду своего народа в определенный период истории (своеобразная «машина времени»), организаторы рассчитывают не только на конкретный эмоциональный настрой, но и на принятие адекватных для той среды поведенческих решений. В игровых условиях искусственно созданных досуговых услуг участник приобретает опыт, который экстраполирует на повседневные жизненные ситуации. Таким образом, при рациональном оперировании речевыми текстами происходит постепенная модификация сложившейся порой негативной обстановки, в частности вокруг института семьи и брака. Определенный терапевтический эффект подобных ситуативных игр все чаще изучается в соответствующей научной литературе и в психологических практиках специалистов.

Модификация этнических стереотипов и маркеров в соответствии с современными практиками в сфере межнациональных отношений снижает риски и конфликтологических проблем. Формирование этнической и национальной идентичности активно проникает во все сферы жизнедеятельности социума, трансформируя общие стереотипы о традициях народа в историческом времени. При этом каждый член общества осознает, какая опасность кроется с утратой национальных приоритетов и идеологем. Именно в текстах индустрии досуга транслируется истинная историческая память и создаются новые этностереотипные мифы.

Этнические фестивали привлекают неизменный интерес не только благодаря театрализации с костюмированной маскарадностью. Мотивация задана и стремлением участников и зрителей узнать о собственной этнической генеалогии, «примерить» ее на себя. Направление внимания к истокам, историческому прошлому родного края, по нашим наблюдениям, наиболее устойчиво сохраняется, если в ходе мероприятия задействованы речевые задачи: их решение обеспечивает интерактивную ситуацию и, одновременно, формирует речевые модели поведения.

Предлагаем рассмотреть на конкретных примерах речевые действия, заложенные в словесную режиссуру игры. Начнем с популярного в нашей стране (как и в других странах на постсоветской территории) праздника «День языков». В формате мероприятия – представление языковой культуры всех этносов, проживающих на территории Казахстана. Праздник любимый, но в силу того, что он ежегодный, трудно придумывать каждый раз новую оригинальную концепцию развлечений.

Для включения механизма передачи культурных традиций современному поколению продуктивно зарекомендовали себя формы этнокультурного досуга, в которых очевидны проявления народной культуры. Праздник – это не только форма отдыха и переключение эмоциональной разрядки, но и тип социального действия людей, объединяющий их идейно, утверждающий мировоззрение данного общества и его идеалы.

На первоначальном этапе рекомендуем проведение этноквеста, направленного на сбор информации. На конкурсной основе формулируется задача – собрать базу данных по указанной проблеме. Цель – создание своеобразного микромира, в котором участники могут передвигаться с помощью гиперссылок, моделируя физическое пространство. В нашем случае это какой-то фрагмент истории народа, например, история обряда «Құдалық салт» (свадебный ритуал) в казахской национальной культуре. Как вариант это может быть создание документа, дающего анализ какой-либо сложной проблемы с этнокультурным контекстом. Во всех заданиях критеральный аспект выводит на словесное оформление информации. Интересные факты из «жизни» языка, с нашей точки зрения, расширят само понимание языка – это и «язык» обряда, «язык» танца и др.

Благодаря такому творческому подходу, включающему оригинальные способы донесения традиционной культуры до зрителя, «День языков» станет «визитной» карточкой, брендовым событием организации и, в целом, региона. По законам бизнеса, подобная маркетинговая составляющая привлечет внимание авторитетных учредителей и обеспечит финансовую поддержку влиятельных спонсоров.

Самый простой и приятный (вкусный!) путь познать чужую культуру, в том числе языковую, – через кухню этой страны. По возвращении из тура самые яркие впечатления, как правило, остаются от какого-то экзотического блюда национальной кухни, которое путешественник там попробовал. На этом интересе основана маркетинговая идея организации фестивалей и кулинарные баттлов от известных шеф-поваров, превращение зрелищных гастрономических площадок с дегустацией блюд разных этнических групп. Имеется опыт проведения Международного стартап-фестиваля национальной кухни.

В качестве конкретного примера более детально рассмотрим нашу сценарную идею «Кулинарный квест». В основе кулинарного квеста – узнаваемая и легко представляемая ситуация: Олжас и Диас решили открыть ресторан национальной кухни. Для того, чтобы получить разрешение, им необходимо представить оригинальные национальные блюда. Молодые люди, недолго думая, объявили конкурс среди знатоков казахской кухни. Всем кандидатам надо ответить на задания квеста. Победители получат приз, а начинающие рестораторы – разрешение на открытие бизнеса.

Итак, чтобы отобрать конкурсантов для последующих сложных заданий,

Первое задание – тест-кроссворд, требующий от участников не только знание национальной кухни, но и описание его этнических характеристик: целебных свойств, присутствие в ритуально-обрядовых действиях и подобное. Отгадка кроссворда – наименование самого популярного блюда национальной кухни «бешбармак» – приводит

оставшихся игроков к адресу бабушки братьев-рестораторов. Однако секретный рецепт знаменитого «апашкиного» бешбармака участники игры получат, когда отгадают бабушкины загадки. Все вопросы связаны с историей национального блюда: от правильного названия и компонентов до указания на другие этносы, в кулинарной культуре которых присутствует это аппетитное кушанье.

Удовлетворенная ответами апа дает победителям свой рецепт вместе со следующим заданием: кидает шашу – в одной из конфет – 3-е задание, которое задают сами братья. Олжас и Диас: назовите блюда по их описанию и из первых букв составьте слово. В ответе «шұбат», и, отмечая высокий уровень знаний истории национальной кухни, молодые люди приглашают отведать оставшихся участников игры замечательный напиток. На дне сосуда прикреплено следующее, четвертое, задание. Теперь требуется знание утвари-посуды, в которой готовили шұбат наши предки. Среди вариантов ответа – правильный «саба». Сосуд в качестве раритета показывают, и участники извлекают из него следующее задание. Им предстоит выбрать для приготовления каурдака из предложенных продуктов (названия продуктов на отдельных карточках) необходимые ингредиенты. Критерий оценки конкурса – качество словесного комментария. «Продукты» закладываются в казан, и участники переходят к другому заданию.

Секреты чайной церемонии или «Чаепитие по-казахски» – так называется этот конкурс, и он требуют особого внимания к словесному оформлению ритуала. Поэтому организаторы могут составить на специальном листе описание «секретов» с пропуском отдельных слов, необходимых терминов и подходящих по смыслу обозначений, чтобы получить полное представление о секретах национальной чайной церемонии.

В банке, из которой участники квеста насыпали чай, последнее 7-ое задание: «Время десерта». Искусство приготовления *жент* – настоящего казахского десерта – требует от оставшихся участников мастерства описания с элементами рекламных приемов.

Заключительное задание логично завершается проверкой знания самого популярного жанра устного народного творчества: пословицы. Вот как оно может быть сформулировано: «Составить пословицу из слов: съесть, утро, горсть, талкан, и, дотянуть, до, следующее утро». Ответ: «Съешь утром горсть талкана с водой и дотянешь до следующего утра» (казахская мудрость).

По окончании игры Олжас и Диас обращаются к победителям с речью: «Итак, вы выдержали все испытания и получаете приз – сертификат на торжественный прием в честь открытия нашего ресторана. А мы с вашей помощью уже получили разрешение на открытие нашего бизнеса».

Главное в организации кулинарного квеста – сделать его максимально театрализованным за счет речевых технологий. Не просто перечислить ингредиенты блюда, но выступить в роли шеф-повара, который сумеет создать рекламу и блюду, и заведению с помощью техники словесного комментирования. Организаторы кулинарного шоу могут заранее подготовить набор фраз и профессиональных формулировок с целью расширения словарного запаса участников игры.

Концепцию сценария можно разработать на кейс-истории любой национальной кухни: про русскую кашу, украинский борщ, грузинский хлеб... Факт включения всемирной организацией ЮНЕСКО отдельных национальных блюд и их приготовления в фонд нематериального культурного наследия – подтверждение идентификации истории блюда с этнокультурным кодированием.

Следующим примером рассмотрим также популярную в индустрии досуга сценарную идею «Этническое дефиле».

«Поэзия национального костюма» – так может звучать название костюмированного дефиле-шоу. В нашем варианте названия акцент сделан опять же на словесное оформление представления. Важно, с нашей точки зрения, привлечь внимание участников и зрителей на стилизованное языковое сопровождение. Дефиле с этническим колоритом – это современный этно-перфоманс национального костюма, который дает возможность

буквально «примерить историю», показать привлекательность национальной одежды, актуальность, качество и продвижение национального колорита. Демонстрация истории отечественной моды сопровождается словесным комментированием: специальная терминология (например: кутюрье, линия одежды, коллекция, индустрия моды, тенденции в моде Казахстана и др.) и включение этнически емких формул обеспечат связь между ушедшими эпохами и современностью. Эффектный прием построен на контрасте старинных снимков одежды казахских кочевников (на экране: слайд-шоу, видео) и «новой жизни» национального костюма.

Предлагаем такие речевые фрагменты в речи-представлении коллекции этнического костюма: «Этнический элемент – главенствующее звено в самобытных коллекциях, передающих колорит казахских степей. Казахский стиль одежды органично «прочитывается» в контексте повседневной жизни третьего тысячелетия: платья и широкие брюки, свободные жакеты»; «Динамичный ритм жизни «диктует» требования к одежде, которая не сковывает движения, не мешает передвигаться или вести автомобиль, сидя за рулем»; «Индустрия отечественной моды в поисках «своего лица» черпает вдохновение в сохранившихся традициях наших предков».

Популярный в советской школе прием словесного рисования служил методическим инструментом при подготовке к написанию изложения по картине и был направлен на пополнение словарного запаса учащихся. Предлагаем воспользоваться им в составлении рекламных слоганов исследуемой нами тематической группы. В досуговой этнокультурной индустрии задания типа «создай текст рекламы с непременным употреблением уместных языковых средств» будет пользоваться успехом.

Реклама может охватывать самые разные стороны декодирования этнокультурного кода. Маркетинговые инструменты вкупе с речевыми стратегиями придадут рекламному формату туристского бизнеса и связанной с ним индустрией досуга свежее восприятие.

Например, текст-приглашение на экскурсию в «Этнодеревню». Экскурсионные формы очень тесно соприкасаются с индустрией досуга, составляя ее приоритетную часть. Экскурсия в рамках туристского кластера может обрести реальные формы, если задать ее пространственно-временные параметры, например: «День в «Этнодеревне». На моделирование речевого поведения ориентирована сценарии этноигры на территории этнодеревни. Музей-этнодеревня – «островок истории» – создает атмосферу времени. На одной улице дружно соседствуют казахский, русский немецкий, корейский, еврейских, украинский и другие дома народов, проживающих в Восточном Казахстане.

Возможности этнофантазии – безграничны. Этноквесты, сценарные идеи которых имеются на различных интернет-ресурсах, нетрудно адаптировать к местным условиям. Например, найти грузинский дом или невесту по описанию поведения, характерного для определенного этноса. Участники в роли персонажей в национальных костюмах перемещаются по территории музея/комнаты в поисках выхода, следуя маршрутам этноигры. В ходе этноквеста можно использовать разный игровой реквизит и оружие, решение логических загадок сопровождается поиском спрятанных символов и предметов.

Сценарий игры по типу «Красная кнопка» (необходимо спасти народ/мир/человечество от какой-то серьезно нависшей угрозы) или «Выбор дороги» (сюжет русской сказки с выбором пути у дорожного камня русскими богатырями).

Новые возможности для организации культурного досуга открываются в связи с реализацией национального проекта «Сакральный Казахстан». Одно из ключевых заданий в этой теме, по нашему мнению, должно стать «приглашение» сочинить свою легенду определенного места, вошедшего в реестр «сакральных раритетов». Таким образом, каждый посетитель получит возможность стать частью истории своего народа.

Последовательно проводимая в рамках статьи мысль была продемонстрирована на разных примерах мероприятий, составляющих потенциал индустрии лосуга. Тот факт, что этнокультурные корни составляют лингвокультурный код нации, вписываются в общую концепцию современного научного знания, прежде всего, филологов. «Лингвистика

креатива» – так назвали свой научный труд екатеринбургские ученые. Коллективная монография представляет собой первый опыт теоретического обобщения исследований в области нового научного направления [9]. Предметом исследования авторов монографии являются разные виды лингвокреативной деятельности, в частности феномен языковой игры.

«Язык» культурно-досуговых текстов трактует определение «язык»в самом широком контексте и его главная задача – формировать устойчивый интерес к языковому богатству своего народа и соседних этносов через речевые игры, стимулирующие самостоятельное словесное творчество. Антропологический (в том числе этнографический) вектор задает и моделирует эмоциональные состояния и поступки персонажей ролевых игр. Таким образом, культурно-досуговая сфера и создаваемая ей территория служит своеобразной площадкой для реконструкции истории повседневности. Этнические стереотипы в качестве трансляторов исторической памяти моделируют новые мифы, жизнеспособные в зоне цивилизационного досуга.

ВЫВОДЫ

Во введении мы высказали предположение, что при наличии этнокультурной составляющей в индустрии досуга у предпринимателей возрастают шансы занять собственную нишу среди конкурентов. Однако с возрастанием спроса на рынок «свободного времени» меняются и требования к качеству предоставляемых услуг. Изучив специальную литературу и конкретные практики, мы пришли к выводу, что выбор соответствующего филологического контента гарантирует устойчивость этнокультурного кода как идентификатора национальной индивидуальности. В компетенции специалиста-филолога с помощью речевых стратегий декодировать этнокультурные коды, сохранившиеся в исторической памяти в виде обрядовой культуре народа.

Языковые сценарии в современной коммуникационной среде становятся востребованным ресурсом общества потребления. Свойственные речевому поведению человека трансформации способны гибко реагировать на изменения, непрерывно происходящие в повседневности. Специалисты отмечают, что рост свободного времени – не просто ресурс, а своеобразный рынок, требующий наполнения и популяризации форм. Именно наличие свободного времени стало основанием появления и стремительного развития индустрии досуга и масс-медиа. Это указывает на актуальность исследования данного экономического явления и выявление его специфики в реальном времени и историческом пространстве.

Среди перспективных путей отечественной индустрии досуга нам видится использвание мировой практики проведения исторической реконструкции, которая обрела устойчивую культурную репутацию. В Казахстане набирает вес популярность интеллектуальных и ролевых игр, среди них: дебаты и квест-игра разговорных клубов «Тілдесу» и «Speaking Club». В названиях заявленных бренд-событий заложена словесная направленность ролевых игр «Думай, как … Бауржан Момышулы», «Почувствуй себя как … Сакен Сейфуллин» и подобное [10].

По нашему убеждению, в организации национального колорита ключевую роль играют речевые технологии, направленные на возрождение этнокультурного кода. Возрождение семейных ценностей, культовых обрядов, знание истории одежды, танцевальных фигур, название утвари и музыкальных инструментов – транслирует поведенческие модели и восполняет эстетические лакуны индустрии досуга.

Глобализационные вызовы внесли существенную коррективу в профессиональную миссию современного филолога-исследователя: посредством языка культурно-досуговых текстов сохранить механизм передачи культурных традиций (лингвокультурный код нации) и артикулировать новую инфраструктуру мировой досуговой парадигмы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структура. – М., 2006.
Bodrijyar ZH. Obshchestvo potrebleniya. Ego mify i struktura. – M., 2006.
2 Развитие досуговых индустрий: материалы Всероссийского научно-практического семинара. – Омск, 2013. – 264 с.
Razvitiye dosugovykh industriy: materialy Vserossiyskogo nauchno-prakticheskogo seminara. – Omsk, 2013. – 264 s.
3 Dumazedier J. Toward a Society of Leisure. – N.Y., 1967.
4 Есаков В.А. Управление культурой в условиях мегаполиса. – М., 2008.
Yesakov V.A. Upravleniye kul'turoy v usloviyakh megapolisa. – M., 2008.
5 Тульчинский Г.Л., Герасимов С.В., Лохина Т.Е. Менеджмент специальных событий в сфере культуры. – Спб., 2010.
Tul'chinskiy G.L., Gerasimov S.V., Lokhina T.Ye. Menedzhment spetsial'nykh sobytiy v sfere kul'tury. – Spb., 2010.
6 Фисюк Т.Т. Технологии культурно-досуговых программ: ретро-формы. – Барнаул, 2012.
Fisyuk T.T. Tekhnologii kul'turno-dosugovykh programm: retro-formy. – Barnaul, 2012.
7 Поволжский педагогический вестник. – https://cyberleninka.ru/article/n/etnokulturnye-kody-kak-sposob-simvolizatsii-okruzhayuschey-deystvitelnosti.
Povolzhskiy pedagogicheskiy vestnik. – https://cyberleninka.ru/article/n/etnokulturnye-kody-kak-sposob-simvolizatsii-okruzhayuschey-deystvitelnosti.
8 Язык как культурный код нации. – СПб, 2014. – 264 с.
Yazyk kak kul'turnyy kod natsii. – SPb, 2014. – 264 s.
9 Лингвистика креатива. – Екатеринбург, 2013. – 369 с.
Lingvistika kreativa. – Yekaterinburg, 2013. – 369 s.
10 https://e-history.kz/ru/publications/view/5080

Материал поступил в редакцию журнала 08.11.2020

REFERENCES

1 Baudrillard J. Consumer Society. Its myths and structure. – M., 2006.
2 Development of leisure industries: materials of the All-Russian scientific and practical seminar. – Omsk, 2013 . – 264 p.
3 Dumazedier J. Toward a Society of Leisure. – N.Y., 1967.
4 Esakov V.A. Culture management in a metropolis. – M., 2008.
5 Tulchinsky G.L., Gerasimov S.V., Lokhina T.E. Management of special events in the field of culture. – SPb., 2010.
6 Fisyuk T.T. Technologies of cultural and leisure programs: retro forms. – Barnaul, 2012.
7 Volga Pedagogical Bulletin. – https://cyberleninka.ru/article/n/etnokulturnye-kody-kak-sposob-simvolizatsii-okruzhayuschey-deystvitelnosti.
8 Language as the cultural code of a nation. – Spb., 2014. – 264 p.
9 Linguistics of creativity. – Yekaterinburg, 2013. – 369 p.
10 https://e-history.kz/ru/publications/view/5080.

Бос уақыт индустриясындағы этномәдени код: филологиялық контент

С.К. Касенов[1], Л.И. Абдуллина[1]
[1]С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, 070020, Қазақстан Республикасы

Міндетті коммерциялық үстемділікпен нарықтық қатынастар мәдени құндылықтардың менталдігін материалдық салаға ығыстырды. Мәдениетті коммерцияландыру үрдістері қоғамның рухани өмірінің эмоционалдық жағына қауіп төндіреді. Мәдени қызмет өнімдерінің өндірсі ретіндегі, ал өнімдердің тауар ретіндегі индустрия шынайы жаппай ойын-сауық іс-тәжірибелерінде ұлттық сезімдерді

қалыптастыру үшін одан сайын аз орын қалдыруда. Мақала авторлары этномәдени кодты ұлттық даралықтың идентификаторы ретінде сақтауға мүмкіндік беретін жолдарды зерттейді. Мәдени-тынығу мәтіндерінің тілі әлемдік тынығу парадигмасының жаңа инфрақұрылымын артикуляциялауға, мақсатты және жоспарлы түрде қалыптастыруға қабілетті. Филолог-зерттеушінің міндеттері-мәдени дәстүрлерді берудің табиғи механизмін сақтау, ұлттың лингвомәдени коды болып табылатын тілдегі этникалық алан түрлілікті көрсету. Этникалық стереотиптер тарихи жадының таратушы ретінде өркениеттік демалыс аймағында өмір сүруге қабілетті жаңа мифтерді үлгілейді.

Материал 08.11.2020 баспаға түсті

Ethno-cultural code in the leisure industry: the philological content

S. Kasenov[1], L. Abdullina[1]
[1]S. Amanzholov East Kazakhstan university, Ust-Kamenogorsk, 070020, Republic of Kazakhstan

Market relations with a mandatory commercial dominant shifted the mentality of cultural values to the material sphere. The processes of commercialization of culture threaten the emotional side of the spiritual life of society. Industry as the manufacture of products of cultural activity, and products as a commodity leave less and less space for the formation of national feelings in the actual practices of mass entertainment. The authors of the article explore ways to preserve the ethno-cultural code as an identifier of national identity. The language of cultural and leisure texts can articulate, purposefully and systematically form a new infrastructure of the world leisure paradigm. The tasks of the philologist-researcher are to preserve the living mechanism of cultural traditions transmission, to reflect ethnic diversity in the language, which is the linguistic and cultural code of the nation. Ethnic stereotypes as translators of historical memory model new myths that are viable in the zone of civilizational leisure.

Received: 08.11.2020

УДК 327

Г.С. Каскарбаева
докторант специальности 6D021200-Тюркология, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-9384-5429. E-mail: kaskarbayeva.zzi.enu@gmail.com

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ДОКУМЕНТЫ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ И ЯЗЫКА

Статья посвящена анализу дипломатических документов. Рассмотрены языковые и неязыковые особенности на материале дипломатических документов Казахского ханства. Проанализированы характерные особенности стиля дипломатических документов. Дается определение понятий «дипломатия», «дипломатический документ». Рассматривается значение дипломатических документов в становлении, развитии и укреплении дипломатических отношений. Так, письма казахских и соседних правителей дают информацию о политической ситуации, социально-экономическом развитии региона в тот период. Рассмотрены особенности казахской дипломатии, дипломатической деятельности правителей Казахского ханства, института биев.

Ключевые слова: дипломатия, казахская дипломатия, дипломатическая переписка, официально-деловой стиль.

ВВЕДЕНИЕ

Говоря об определении дипломатии, следует отметить Оксфордский словарь английского языка, который трактует его следующим образом «Дипломатия – это ведение международных отношений посредством переговоров, метод, при помощи которого эти отношения регулируются и ведутся послами и посланниками, работа или искусство дипломата». Э. Сатоу отмечает: «Дипломатия есть применение ума и такта к ведению официальных сношений между правительствами независимых государств, а еще короче ведение дел между государствами с помощью мирных средств». Дипломатия является средством реализации межгосударственных отношений, которая осуществляется посредством дипломатических документов, путем ведения дипломатической переписки, переговоров и т.д. [1, 15].

Дипломатический документ содержит информацию об оценке фактов и их описаний, отношение государства к ним, предложениях, информацию о предстоящих шагах и закреплении той или иной договоренности. Дипломатические документы, являясь разновидностью письменных источников служат основой для исторических исследований.

Актуальность исследования обусловлена тем, что в современной науке дипломатические тексты привлекают все большее внимание и интерес исследователей. Это обусловлено тем, дипломатические тексты содержат информацию об историческом прошлом, о картине мира казахской знати, а язык дипломатических текстов отражает действительность. Так, применение таких языковых средств как выражение тональности, т.е эмоциональная окраска текста, использование высокой лексики, комплиментов, похвалы свидетельствуют о характере взаимоотношений государств и раскрывают особенности истории, культуры, традиции, языка народов и государств. Для такого рода текстов, в частности дипломатическим текстам характерны логичность и четкость изложения, присущие официально-деловому стилю. Между тем, анализ материала свидетельствует, о том, что в текстах присутствуют признаки эпистолярного стиля.

Казахская дипломатия имеет глубокие корни. Об этом свидетельствуют письменные источники, послания, письма, документы и др. материалы. Время образования Казахского ханства является важным периодом в развитии казахской дипломатии. История казахской дипломатии древних и средних веков исследована не в полной мере.

Целью данной работы является исследование особенностей дипломатических документов. В связи с поставленной целью задачами являются выявить значение дипломатических документов в укреплении дипломатических отношений, раскрыть некоторые неязыковые и языковые средства текста, стилистические особенности. Проанализировать особенности казахской дипломатии, дипломатической деятельности правителей Казахского ханства.

Вопросам исследования дипломатии, дипломатических документов посвящены работы ряда ученых. Среди них можно назвать таких как Вильднер Х, Ковалев А.Н., Никольсон В., Попов В.И., Сатоу Э. и другие. Внешнеполитической истории Казахского ханства, истории казахской дипломатии посвящены работы Абылхожина Ж.Б., Абусеитовой М.Х., Атыгаева Н.А., Бартольд А.А., Вяткин М.П., Ерофеевой И., Исина Г., Кляшторный С.Г., Камбарбековой Г.А. Масанова Н.Э., Султанов Т.И., Сарсембаева М.А., Хафизовой К.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Согласно источникам по истории дипломатии казахских правителей, большинство из деятелей были представителями наследственной власти чингизидов – ханы, султаны. Среди послов были также и батыры, бии из «черной кости», которые также в основном имели отношение к казахской феодальной знати [2, 5].

Формирование и развитие межличностного письменного общения и обмен информацией в казахских жузах происходил в связи с необходимостью поддержания и развития дипломатических взаимоотношений с государствами и народами, а также ввиду общественных нужд и потребностей осуществлялось представителями кочевой аристократии белой кости (ақ сүйек), которые были наделены властными полномочиями. Представители белой кости (ақ сүйек) часто письменно обращались к нижестоящим в степной иерархии представителям кочевой знати черной кости (қара сүйек), а также правителям других государств с различными целыми. Именно поэтому, как отмечает И.В. Ерофеева, авторами многочисленных дипломатических текстов на протяжении двух веков являлись в основном титулованные правители кочевников и их близкие родственники [5, 17].

Казахские ханы Керей и Жанибек (основатели ханства), Касым хан, Хак-Назар хан, Тауке хан, Абылай хан внесли большой вклад в укрепление могущества Казахского ханства. Известно, что при Касым хане Казахское ханство достигло наивысшего расцвета (1511-1523) [3, 13].

Казахское ханство состояло в дипломатических отношениях с рядом государств и народов, среди них Московское (Русское) государство, Османская империя, Сефевидское (Кызылбашское) государство, Крымское ханство, империя Великих Моголов, Могульское государство, среднеазиатские государства Шибанидов и Аштарханидов, государство Алтынханов и ойраты. Об этом свидетельствуют архивные документы, имеющие сведения о существовании дипломатических взаимоотношений [4, 13].

Следует отметить роль биев в общественно-политической жизни Казахского ханства. Институт бийства представляет собой связующее звено между простым народом и носителями политической власти. Именно от биев часто исходили политические инициативы, и они определяли дальнейшие действия. Вместе с тем, из исторических материалов известно, что бии наряду с административно-политической, военной, законодательной выполняли и дипломатическую функцию (послов). Роли института биев во внутренней и внешнеполитической жизни казахского народа посвящены труды Ч.Ч. Валиханова., Р. Сулейменова, В. Моисеева, М. Койгельдиева, Ж. Артыкбаева и др. Одним из первых в казахстанской науке, кто изучал вопросы определения жизнедеятельности жизни казахских биев, является государственный общественный деятель, казахский писатель А. Кекильбаев.

Современное источниковедение и эпистолография письменных источников, к частным письмам относит (источники личного происхождения и содержания) письма близкие к друг другу по происхождению, структуре и содержанию, а все разновидности официальных писем – к делопроизводственной документации [5, 15].

Автор книги «Эпистолярное наследие казахских правителей...» И.В. Ерофеева выделяет такие исторические документы, как письма, послания правителей трех жузов, письма, представления, обращения, сообщения, доношения (с XIX – донесения, рапорты, уведомления, отношения, записки, показания, объяснения, прошения, заявления), распорядительные документы казахских ханов внутристепного назначения (указные грамоты, письма, предписания, обвестительные грамоты, или уведомления приказы, объявления), письма ханов и султанов [5, 15].

Для обозначения основных документов широко использовались термины арабского, персидского, тюркского, монгольского происхождения. К примеру, послания иностранным монархам обозначались такими понятиями, как хат (араб.) нама (перс.), хатт-у-нама (арабо-перс.), йазу (тюрк.), мактуб-нама (арабо-перс.), фичик (тюрк.) – производное от слова бітік и/или бичиг. Вышеуказанные понятия употреблялись в значении «письмо». Начиная с середины XVIII в., послания подразделялись на проблемы общественно-политической и экономической жизни, а также апелляционные письма отчетно-просительного характера. Разновидности второй категории писем обозначались понятием арз-нама (перс.) – представление, дунашинжы (монг.) – доношение, арз – и хал (араб.) – прошение и т. д. Такие

понятия, как йарлык (тюрк.), нишан (араб.), ферман (перс.) хат-и шариф (араб.) означающие «грамота», «повеление», «предписание», «указ» [5, 35].

Как для дипломатии в целом, так и для дипломатических документов, характерен продолжительный путь развития и становления. Являясь одной из форм дипломатической деятельности страны, дипломатические документы содержат информацию о социально-экономическом положении страны, об особенностях культуры и языка.

Так, к примеру, Тауке хан в своем письме царю Ивану V Алексеевичу от 1692 года (перевод с листа Казачьи орды с Тевкиханова, который подал посланец Кабай Атылков, отмечает: «По повелению праведного Бога всем великим государством обладателям и самодержцам, и высокопрестольным достойно быти. Вам, великим государям милостивым и праведным, и белым царям, подай вам Бог милость и впредь постоянно нескончаемую; премного челом бьем з добродетелью. Наши речи: После дедов и отцов наших ваших государств люди к нам приезжали, а наши – к вам, и всяко бы доброе дело промеж нами по-прежнему совершалось многия лета, дороги залегли, чтоб ныне очистились и промеж нами ваши и наши убогие люди ездили и полнились, а нам бы была добрая слава». Следует отметить, в письме содержится сведения о том, что целью дипломатических контактов правителей Казахского ханства с Московским государством было установление и укрепление добрососедских отношений [4, 6; 5, 85].

Язык дипломатических документов характеризуется употреблением терминов, аббревиатур, а также гибких формулировок, условно-уступительных предложений, конструкций с ослабленной модальностью долженствования, что соответствует требованиям дипломатического этикета. Большинство дипломатических документов относят к официально-деловому стилю, для которого характерна точность, стандартность, официальность, строгость выражения мысли, логичность изложения и объективность.

Вместе с тем, угрозы, открытые обвинения, оскорбления, а также языковые единицы, выражающие агрессивные действия, являются недопустимыми. В этой связи, применялись эвфемизмы и выражения, принадлежащие к высокому стилю. По мнению Н.И. Формановской, для всех форм делового письма характерна точность формулировок, обязательно строгое соответствие литературной норме на всех языковых уровнях: недопустимо употребление лексико-фразеологических средств разговорного, просторечного характера, диалектных, профессионально-жаргонных слов; нелитературных вариантов словоизменения и словообразования, разговорных синтаксических конструкций [6, 192].

Как отмечает в своей работе «Документная лингвистика» Муравьева Н., «в официально-деловой речи имеются такие разновидности делового стиля, как официально-деловой, юридический, дипломатический и др. Согласно имеющимся классификациям и проведенным исследованиям по функциональной стилистике деловой стиль включает дипломатический подстиль. Как правило, выделяют пять видов функциональных стилей: разговорно-обиходный, официально-деловой, научный, публицистический, художественно-литературный [7, 234].

Характерной особенностью для всех дипломатических документов разных периодов являются требования, предъявляемые к такого рода документам. Вместе с тем, уклонение от принятых обязательств приводят к потере доверия, престижа, что, в свою очередь, отражается на взаимоотношениях стран. Как правило, дипломатический документ начинается с обращения. Наряду с содержанием, важное значение имеют сведения о титуле и фамилии лица, которому адресуется данный документ.

Так, письмо Абылай хана Цинскому императору Цяньлуну, 1760 г. (апрель-май) начинается следующим образом:

Послание Верховному Совершенно мудрому Повелителю.

Мысли и действия исходят от меня лично. Наши казахи свободны в своих речах и поступках. Хоть они и похожи на [других] людей, однако [они] своенравны как дикие куланы. Благодаря милости Повелителя мои владения обширны, народ и скот умножаются. Благодаря милости Повелителя мои кочевья на юге доходят до границы Чорго, на западе

кочевья доходят до границ Шарабел, в центре кочуют в Лэбси [3], а если посмотреть на восток, то где же? Моя большая забота не касается только настоящего, но я думаю и о будущем. Я лелею мысль, что мои последующие поколения не рассеются, поэтому прошу издать для моих потомков, включая наследников моих детей, императорскую охранную грамоту с красной печатью. (Перевод с маньчжурского Т.А. Пан. Подлинник – первый исторический архив КНР (Пекин)) [5, 301-302, 427].

Структура писем казахских правителей включала такие разделы, как начальный протокол, основная часть, конечный протокол. Начальный протокол содержит преамбулу, обозначение и приветствие адресата [5, 36].

Как мы видим, данное письмо свидетельствует о существовании дипломатических отношений Абылай хана с Цинским императором Цяньлунем. Также в этом послании имеются сведения о казахском народе, владениях, процветании скотоводческого хозяйства.

В письме имеются слова, которые придают дипломатическим документам торжественное звучание, используется этикетная, комплементарная лексика. Например: «Верховному Совершенно мудрому Повелителю». Искусство комплимента в языке дипломатии имеет особое значение. К примеру, «Благодаря милости Повелителя мои владения обширны, народ и скот умножаются». В данных примерах, комплимент, похвала, выражение восхищения являются средствами укрепления международных отношений.

Так, в письме Абылай хана турецкому султану Ахмеду III, 1711 г., (перевод с османо-турецкого языка), мы можем увидеть выражение похвалы:

«Власть и отвага, величие и справедливость, слава и милость наполняют служителя священных городов [Мекки и Медины], хакана земель и морей, хакана ибн хакана, султана Ахмад-хана, благодаря его славе, отмеченной примирением и согласием, чистосердечным и единодушным, присущим безграничной вере; и вследствие его чистоты и чистосердечия искреннего покровителя [веры] – избранного и похвального потомка великого правящего дома и славной высокой династии Осман-хана...» [5, 93].

Похвала предполагает оценку качеств, умений адресата. «Власть и отвага, величие и справедливость, слава и милость наполняют служителя...». В данном примере, мы видим, что дается положительная оценка моральным качествам, способностям человека.

Вместе с тем, важное значение имеет своевременность составления документов, а также его стиль [1, 412]. Как отмечает В.И. Попов, «стиль дипломатической переписки подразумевает строгий научный и аналитический, литературный стиль. Слово «стиль» (от – стилиос) происходит от древнегреческого языка и означает «палочка для письма». Под функциональным стилем подразумевают совокупность социально значимых речевых средств, которая реализуется в определенной сфере профессиональной деятельности» [1, 9].

Казахстанский историк И. Ерофеева отмечает оригинальный литературный стиль писем Абулхаир хана и Абылай хана, их четкость и афористичность. И. Ерофеева является автором двухтомника «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов», в который вошло 811 писем казахских ханов и султанов.

По мнению ученого-историка Абусеитовой М.Х., официальные письма и другие документы, принадлежавшие Абылай хану, имеют особый интерес. Ученый отмечает, что несмотря на большие расстояния и неимение привычных для современных реалий коммуникаций, взаимоотношения между Казахским государством и Китаем были очень тесные и доверительные. Кроме того, архивные материалы показывают, что в ставках казахских ханов существовали канцелярии, издававшие ханские указы дипломатического и социально-экономического характера [8, 40].

Для написания писем казахские ханы применяли различные языки, среди них – калмыцкий («тодо бичиг» – «ясное письмо»), тюркское чагатайское письмо, персидский, уйгурский языки на арабской графике, а также маньчжурский язык и маньчжурское письмо. Это обусловлено наличием у казахских ханов писарей со знанием языков. Они же отдавали преимущество писарям из числа татар, башкир, мишаров (старин. мещеряки), бухарцев (таджиков, уйгуров), редко монголов и маньчжур [2, 19].

Под дипломатическим языком понимается язык, на котором проводят официальные дипломатические сношения и составляют международные договоры, так и совокупность специальных терминов и фраз, составляющих общепринятый дипломатический словарь. По мнению Муратова Е.Н., язык дипломатических документов представляет собой язык, на котором страна говорит с внешним миром [9, 12-13].

Особое внимание уделяется технике дипломатической переписки, с учетом традиций, обычаев страны пребывания. К примеру, документы, отражающие внешнеполитическую деятельность Толе би, свидетельствуют о том, что он будучи религиозным человеком, не был скован предрассудками и косностью взглядов, вел себя с чужеземцами естественно и доброжелательно, относился с большим уважением к их обычаям. Он умело проводил нелегкие переговоры и, обладая большой властью, находил пути для решения проблем [8, 65-66].

Среди форм дипломатической деятельности, таких как ведение переговоров, установление контактов, сбор информации, важную значимость имеет составление документов, в том числе дипломатической переписки. Отправленные документы невозможно исправить, а малейшие ошибки и описки могут серьезно повлиять на взаимоотношения сторон. Особое внимание уделяется словам, относящихся к категории долженствования. В частности, без особой надобности не применяются такие выражения, как «ваше государство обязано», «ваше правительство должно» и т.д. Вместе с тем, резкие выражения, обидные сравнения, насмешка, ирония в адрес другой страны считаются неприемлемыми [1, 415].

ВЫВОДЫ

Таким образом, внешнеполитическая деятельность казахских правителей, которая включала ведение дипломатической переписки с соседними странами, с другими правителями постепенно способствовала налаживанию связей. С помощью переписки они имели представление об обстановке и намерениях сторон. Вместе с тем, молодых султанов, их старшин и батыров оставляли в соседней стране в качестве аманатов. Наряду с другими делами, они изучали языки и письменность других народов, получали опыт в международных отношениях [2, 14]. Вместе с тем, увеличение переписки вызвало потребность в бумаге, вследствие чего зачастую ханы и султаны обращались с просьбой к оренбургским власть отправить данный не выделываемый в Казахстане дорогой товар [2, 18].

Таким образом, анализ материалов свидетельствует о том, что дипломатические документы представляют собой тексты, имеющие признаки как официально-делового стиля, так и эпистолярного.

Вместе с тем, тексты дипломатических документов характеризуются высоким уровнем формальности, повышенным вниманием автора к языковой выраженности и оформленности своего послания. Основным стилевым показателем такого типа текстов является логичность изложения, достижению которой способствует применение осложненного синтаксиса.

Хафизова К.Ш. отмечает, что письма казахских феодалов помогают представить официальный эпистолярный стиль, принятый в то время среди восточных правителей, они также точно отражают традиционную иерархию феодальной верхушки. Внешнеполитическая деятельность периода Казахского ханства имела важную значимость в укреплении государственности. Анализ материалов по внешнеполитической истории Казахского ханства показывает особенности дипломатических документов, историю дипломатических отношений Казахского ханства с соседними государствами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Попов В.И. Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия – наука и искусство. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 576 с.

Popov V.I. Sovremennaya diplomatiya: teoriya i praktika. Diplomatiya – nauka i iskusstvo. – M.: Mezhdunar. otnosheniya, 2004. – 576 s.
2 Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Монография. – Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. – 480 с.
Hafizova K.SH. Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII—XIX vekah. Monografiya. – Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. – 480 s.
3 Сарсембаев М.А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. – 342 с.
Sarsembaev M.A. Kazahskoe hanstvo kak suverennoe gosudarstvo srednevekovoj epohi. – Astana: GU «Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan», 2015. – 342 s.
4 Атыгаев Н.А. Казахское ханство и соседи: из истории международных отношений // Східний світ. – 2017. – № 1–2. – С. 5–14.
Atygaev N.A. Kazahskoe hanstvo i sosedi: iz istorii mezhdunarodnyh otnoshenij // Skhidnij svit. – 2017. – № 1–2. – S. 5–14.
5 Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов / Введ., биогр., коммент., сост. и ред. И.В. Ерофеевой. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. – 696 с.; т. II. Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. – 1032 с. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014.
Epistolyarnoe nasledie kazahskoj pravyashchej elity 1675-1821 godov / Vved., biogr., komment., sost. i red. I.V. Erofeevoj. T. I. Pis'ma kazahskih pravitelej. 1675-1780 gg. – 696 s.; t. II. Pis'ma kazahskih pravitelej. 1738–1821 gg. – 1032 s. – Almaty: AO «ABDI Kompani», 2014.
6 Формановская Н.И. Этикет русского письма. М.: Ленанд, 2016. – 208 с.
Formanovskaya N.I. Etiket russkogo pis'ma. M.: Lenand, 2016. – 208 s.
7 Муравьева Н.В. Документная лингвистика. – М. : Термика, 2016. – 612 с.
Murav'eva N.V. Dokumentnaya lingvistika. – M. : Termika, 2016. – 612 s.
8 Абусеитова М., Ерекешева Л. (ред.). Трансформации обществ Центральной Азии: социокультурные аспекты. Материалы международного семинара ЮНЕСКО. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. – 264 с.
Abuseitova M., Erekesheva L. (red.). Transformacii obshchestv Central'noj Azii: sociokul'turnye aspekty. Materialy mezhdunarodnogo seminara YUNESKO. – Almaty: Dajk-Press, 2013. – 264 s.
9 Муратов Э.Н. Дипломатические документы и дипломатическая переписка. – М.: Астрель, 2005. – 219 с.
Muratov E.N. Diplomaticheskie dokumenty i diplomaticheskaya perepiska. – M.: Astrel', 2005. – 219 s.
10 Абусеитова М.Х. История Казахстана и Центральноǐ Азии. Алматы: Білім, 2001. – 620 с.
Abuseitova M. H. Istoriya Kazahstana i Central'noǐ Azii. Almaty: Bilim, 2001. – 620 s.
11 Джафаров Б.Г. Дипломатическая переписка. Бакинский государственный университет, 2010. – 174 с.
Dzhafarov B.G. Diplomaticheskaya perepiska. Bakinskij gosudarstvennyj universitet, 2010. – 174 s.

REFERENCES

1 Popov V.I. Modern diplomacy: theory and practice. Diplomacy-science and art. – Moscow: international relations, 2004. – 576 p.
2 Khafizova K.SH. Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII-XIX centuries. Monograph. – Nur-Sultan: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2019. – 480 p.
3 Sarsembayev M.A. Kazakh khanate as a sovereign state of the medieval era. – Astana: state institution "Institute of legislation of the Republic of Kazakhstan", 2015. – 342 p.
4 Atygaev N.A. Kazakh khanate and neighbors: from the history of international relations // Shidny Svit. – 2017. – № 1-2. – P. 5-14.

5 Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite of 1675-1821 / Introduction, biogr., comment., comp. and edited by I. V. Erofeeva. T. I. the Letters of the Kazakh rulers. 1675-1780. – 696 p.; vol. II. Letters of the Kazakh rulers. 1738-1821 – 1032 p. – Almaty: ABDI company JSC, 2014.
6 Formanovskaya N. I. Etiquette of Russian writing. Moscow: Lenand, 2016. – 208 p.
7 Muravyeva N.V. Documentary linguistics, Moscow: Termika, 2016. – 612 p.
8 Abuseitova M., Erekesheva L. (ed.). Transformations of Central Asian societies: socio-cultural aspects. Materials of the UNESCO international seminar-Almaty: Daik-Press, 2013. – 264 p.
9 Muratov E. N. Diplomatic documents and diplomatic correspondence. – Moscow: Astrel, 2005. – 219 p.
10 Abuseitova M.H. History of Kazakhstan and Central Asia Asians. Almaty: Bilim, 2001. – 620 p.
11 Jafarov B. G. Diplomatic correspondence. Baku state University, 2010. – 174 p.

Материал поступил в редакцию журнала 24.11.2020

Қазақ хандығының дпломатиялық құжаттары: тілі мен стилінің кейбір ерекшеліктері

Г.С. Каскарбаева
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Казақстан Республикасы

Бұл мақалада дипломатиялық құжаттар қарастырылады. Қазақ хандығының дипломатиялық құжаттар материалдары негізінде тілдік және тілдік емес ерекшеліктері анықталады. Сондай-ақ, Қазақ хандығының дипломатиялық құжаттары стилінің өзіндік ерекшеліктері талданды. «Дипломатия», «дипломатиялық құжат» ұғымдарына анықтама беріледі. Бұл мақалада дипломатиялық қатынастардың орнауы, дамуы және нығаюы кезіндегі дипломатиялық құжаттардың маңыздылығы қарастырылады. Қазақ билеушілері мен көршілес билеушілердің хаттары, сол кезеңдегі саяси жағдай, өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы ақпарат береді. Қазақ дипломатиясының ерекшеліктері, Қазақ хандығы билеушілерінің дипломатиялық қызметінің, Билер институты қарастырылған.

Материал 24.11.2020 баспаға түсті

Diplomatic documents of the Kazakh Khanate: some features of language and style

G.S. Kaskarbayeva
L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the analysis of diplomatic documents. The article deals with linguistic and non-linguistic features based on the material of diplomatic documents of the Kazakh Khanate. The characteristic features of the style of diplomatic documents of the Kazakh Khanate are also analyzed. The definition of "diplomacy" and "diplomatic document"is given. This article discusses the importance of diplomatic documents in the formation, development and strengthening of diplomatic relations. Thus, the letters of the Kazakh rulers and neighboring rulers provide information about the political situation, socio-economic development of the region in that period. The features of Kazakh diplomacy, diplomatic activity of the rulers of the Kazakh Khanate, the Institute of Biys are considered.

Received: 24.11.2020

УДК 81

A.K. Kalijeva[1], N.Z. Zhumanbekova[2]
[1]associated Professor, University Turan, Nur-Sultan, 010000, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-0224-328X. E-mail: aishankali_psu@mail.ru
[2]associated Professor, Eurasian National Gumilyov-University, Nur-Sultan, 010000, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-5544-5643. E-mail: nurkesh2009@mail.ru

WELTBILD ALS KONZEPTUELLES UND SPRACHLICHES SYSTEM

Das Konzept des sprachlichen Weltbildes geht auf den Humboldtschen Begriff der sprachlichen Weltansicht zurück (Dobrovol'skij D.: 172, 1996). Die moderne Linguistik hat eingesehen, dass real funktionierende Modelle der menschlichen Sprache nur unter Berücksichtigung bestimmter Wissenstypen entwickelt werden können. Das sind die wichtigsten Erkenntnisse der modernen kognitiv orientierten Linguistik, die die Renaissance des Weltbild-Konzeptes vorbereitet haben:

(1) die sprachliche Strukturen sind Reflexe bestimmter kognitiv-konzeptueller Entitäten,

(2) die Grundlage der Beschreibung und Explikation sprachlicher Phänomene ist das Wissen,

(3) die „sprachliche Bedeutung" ist ein linguistisches Konstrukt, das keine psychologische Realität beanspruchen kann,

(4) Sprachwissen und Weltwissen sind eng miteinander verbunden: Die Rezeption sprachlicher Äußerungen wird erst durch die Appellierung an das Weltwissen und die Ontologisierung der Welt erst mittels des Mediums Sprache möglich.

Die Sprache ist das Instrument der Wissensontologisierung und nicht nur ein Kommunikationsmittel. Das Weltbild stellt ein Bild, das in einer bestimmten Weise organisierte Summe der Kenntnisse, die für das sinnvolle Funktionieren der jeweiligen Sprache notwendig sind, bzw. die Gesamtheit aller in der jeweiligen Sprache fixierten Vorstellungen der Träger dieser Sprache über die Welt stellt das Weltbild dieser Sprache dar. Der Sprachträger ist der Träger eines bestimmten konzeptuellen Systems. In diesem Beitrag wird das Konzept „Pferd" im allgemeinen und das Konzept „Verwandschaft" ausführlich aus der Sicht der Theorie des Weltbildes analysiert. Wir bestätigen damit die Auffassung, daß der Unterschied der Weltvorstellungen von sozialen, kulturellen, ethnopsychologischen Faktoren abhängig ist.

Schlüsselwörter: die kognitive Linguistik, sprachliches Weltbild, die konzeptuellen Strukturen, kulturverwurzelt, die Konzeptualisierung

EINLEITUNG

Nicht nur die Sprache, sondern auch die Weltansicht unterscheiden alle Völker voneinander. Ethnische Weltansicht wird durch die Gesamtheit der Kenntnisse über die Natur und Menschen eingeschätzt, die sowohl die gesellschaftliche als auch das individuelle Bewußtsein und Denken bestimmen [1, 120-132]. Die kognitive Linguistik erforscht relevante Wissensstrukturen in der Semantik der Lexeme und Phraseme. Die konzeptuellen Strukturen, die hinter den Spracheinheiten stehen, sind kulturverwurzelt und beeinflussen die Wirklichkeitsperspektive. Ausgehend aus seiner Lebenserfahrung und Weltansicht erarbeitet jedes Volk das System der Sprachnomination. Deshalb bekommen dieselbe Erscheinungen der materiellen und ideellen Welt ihre Interpretation, die eng mit den Besonderheiten des Alltags jedes Ethnos verbunden ist. Die Sprache und die Kultur sind in gewissem Maße voneinander unabhängig. „Kulturelle Phänomene, die sich in der Sprache manifestieren können, lassen mit den kulturellen Phänomenen anderer Kenntnissystemen vergleichen" [2]. Die Mentalität basiert auf den kulturellen Bedingungen und Erforschungen eines Ethnos und spiegelt sich in der Sprache wider. Diese Gedanken bestätigen W.von Humboldts Idee über „die Verschiedenheit der Sprachen, die nicht eine Verschiedenheit an Schällen und Zeichen

ist, sondern eine Verschiedenheit der Weltansichten selbst" [3, 107]. Das ist die Idee über kognitive Betrachtungsweise der sprachlichen Einheiten.

HAUPTTEIL

Die Welt ist eins (Pflanzen, Tiere, Mensch), deshalb fallen die nominativen Einheiten in den Sprachen in der denotativen Bedeutung zusammen, sie unterscheiden sich aber in ihrer konnotativen Bedeutung. So können wir solche Unterschiede in der Bezeichnung der Tiere beobachten. Die denotative Bedeutung des Lexems „Pferd" ist sowohl der deutschen als auch der kasachischen Sprache vertraut. Aber in seiner Nebenbedeutung, in der assoziativen und übertragenen Bedeutung sehen wir Unterschiede. Im Lateinischen gibt es ein Wort „Equus" mit leichter Abwandlung „*Equa*". Das ist dadurch zu erklären, daß die Römer Pferde in ihrem Leben weniger als die alten Deutschen benutzten und kein Bedarf nach so vielen Unterscheidungen hatten. Der Begriff *Pferd* wird im Deutschen nach dem Geschlecht, nach dem Alter, nach der Farbe und nach wirtschaftlicher Verwendung bezeichnet: *Hengst, Stute, Wallach, Ross, Renner, Mähre, Gaul, Schimmel, Rappe, Falbe, Arbeitspferd, Ackerpferd, Ackergaul, Klepper, Droschkengaul, Kracke, Rappe, Brauner, Fuchs, Schimmel, Schecke, Falbe, Isabelle*.

Im Kasachischen sind es mehr als 300 Benennungen des Pferdes vertreten. Man kann die Benennungen des Pferdes

nach der Farbe – *kara shylky, sary shylky, kök shylky, kula shylky, ala shylky, tory shylky;*

nach der Rasse – *kasak shylkysy, shaby, adai shylkysy, kostanai shylkysy, achal-tekkin shylkysy*;

nach den physischen Charakteristiken der Körperteile - *aina köz bie, kupschek sandy bie, kamys kulak, kaischy kulak bie;*

nach der Form des Euters – *tar urpyly bie, schipy emschek bie, tostagan shelym bie;*,

nach dem Melken – *sauyn, iytu, shebei sauu, koshyragan bie;*

nach der Milchleistung – *mama bie, sualgan bie, suty kaitkan bie;*

nach dem Alter – *kulyn, shabagy, baital, tai, kunan, shasagan.*

nach den Zähnen, der Stimme, der Form der Mähne, dem Schwanz klassifizieren.

Bereits eine oberflächliche paradigmatische Analyse der Bezeichnungen des Konzepts *Pferd* gibt uns das Bild des Pferdes von Kasachen und Deutschen in verschiedenen Lebensbereichen. Allein für die Stute gibt es im Kasachischen 127 Benennungen, z. B. *mes bie, saka bie, buas bie, kulyndy bie, kundy bie.*

Für Kasachen diente das Pferd unter anderem als Hauptnahrungsmittel, Zeichen des Reichtums, des Wohlstandes. Auch in epischen Gesängen und Märchen der Kasachen steht das Pferd im Mittelpunkt. Im Deutschen wird das Pferd mehr als Arbeitsmittel charakterisiert. Es gibt im Deutschen auch viele Redewendungen, in denen der tüchtige Mensch mit dem Pferd verglichen wird: *das beste Pferd im Stall* (ein tüchtiger/der tüchtigste Mitarbeiter), *wie ein Pferd arbeiten, auf das falsche Pferd setzen (ugs.), das Pferd vom Schwanz her aufzäumen (ugs.), keine zehn Pferde bringen/halten jmdn. von etwas ab/zu etwas/irgendwohin, jmdn. bringen keine zehn Pferde irgendwohin/dazu, etwas zu tun (ugs.), mit jmdm Pferde stehlen können (ugs.)*.

Bei den Kasachen galt ein Pferd als Gegenstand des Reichtums und des Stolzes des Besitzers, deshalb kümmerten sie sich um seine Stärke, Geschwindigkeit und Ausdauer, sein Aussehen. Das Pferd nahm an den nationalen Wettbewerben *Baiga, Kokpar* teil. Nicht zufällig sind phraseologische Ausdrücke mit dem Bildbegriff „Pferd" entstanden: *At öneri öschpes, baigege tuyp sharyspay (*Du ekennst die Schönheit des Pferdes solange es an der Baiga nicht teilnimmt), *At kulagynda oinau* (wörtlich: an den Ohren des Pferdes spielen; sehr geschickt reiten).

Die Schlüsselbegriffe der kognitiven Linguistik enthalten eine Reihe von denen: Weltbild, Konzeptualisierung, Wissensstrukturen, mentale Representation u.a. Im Rahmen dieses Beitrags ist es nicht möglich und notwendig auf alle Termini im Einzelnen einzugehen. Für unser Forschungsthema ist der Grundbegriff der kognitiven Linguistik „Konzept" aktuell.

Die Forschungsergebnisse der jungsten Zeit behaupten, daß Konzept vor allem ein komplizierter Begriff ist, eine Speichereinheit des mentalen Lexikons, konzeptuellen Systems und der Sprache des Gehirns, des ganzen Weltbildes, der Wissensontologisierung [4]. Die wichtigsten Konzepte werden in der Sprache ausgedrückt. Der Begriff des Konzepts entspricht der Bedeutungsvorstellung, die eine Person in den Denkprozessen betreibt und die den Inhalt der Erfahrung und das Wissen, den Inhalt der Ergebnisse der menschlichen Tätigkeit in der Form der Wissenquantums widerspiegelt. Man kann folgende Merkmale des Konzepts ausgliedern:

1) Konzept ist eine minimale Einheit der menschlichen Tätigkeit in ihrer ideellen Vorstellung, die in der Lexik verbalisiert ist und eine Feldstrukur darstellt;
2) Konzept ist eine Grundeinheit der Wissensstrukturierung, Wissensontologisierung und Wissensverbreitung;
3) Konzept hat seine Bewegungsgrenzen und bestimmte Funktionen;
4) Konzept ist sozial, seine assoziativen Felder bedingen seine Pragmatik;
5) Konzept ist die grundlegende Einheit der Kultur.

Der Sprachträger ist der Träger eines bestimmten konzeptuellen Systems. In jedem Konzept sind Kenntnisse des Menschen über die Welt enthalten. Das Konzeptsystem bildet das Weltbild, Weltansicht, wo die Vorstellungen und Ansichten des Ethnos widerspiegeln. Mentale Probleme stehen im Vordergrund, weil Konzepte mentale Entitäten sind. Der Unterschied der Weltvorstellungen ist von sozialen, kulturellen, ethnopsychologischen Faktoren abhängig. Die Konzeptualisierung, Kategorisierung und Strukturierung der Welt ist in jeder Sprache nicht gleich. Konzepte sind pragmatisch orientiert, sie bilden den Hauptkern des Sprachbildes.

Lexeme der genannten Sprachen enthalten Benennungen der traditionellen Speisen, Kleidung, Behausung des Volkes, Religion, Sitten und Bräuche, Beziehungen und Werte. Die Unterschiede zwischen den Weltmodellen, die in den Sprachen fixiert sind lassen sich am Material der Lexeme, die man als Kultureme bezeichnen kann, untersuchen. Die Ausgliederung solcher Kultureme ließ es zu, ihre große Zahl im Kasachischen festzustellen. Im Kasachischen gibt es nicht genug Lexeme, deren innere Form diese oder jene national-spezifische Sachverhalte der betreffenden Kultur reflektiert.

Ludwig Reiner nennt die wichtigsten Begriffe *Mensch, Gesellschaft, Natur, Weltall, Tierwelt.* Die zentrale Figur, die diese Konzepte vereinigt, ist der Mensch. Der Begriff existiert in der mentalen Realität des Menschen als Gesamtsumme von Kenntnissen und Informationen über die aktuelle und wahrscheinliche Sachlage in der objektiven Welt im Kontext von Emotionen, Erlebnissen, Assoziationen. Das Erfassen des Konzepts als ein mentales Gebilde erlaubt uns die mentale Welt des Muttersprachlers nicht nur zu rekonstruieren, sondern auch seine ethnomentale Charakteristik wiederherzustellen.

In diesem Zusammenhang führt Ludwig Reiners interessante Beispiele an [5]. Er schreibt: ,,Die Farbe des Heideröschens und die Farbe des Blutes haben etwas gemeinsam, was wir rot nennen und so fassen wir diese Farbtöne unter dem Namen *rot* zusammen. Aber ein anderes Volk findet vielleicht die Farbe des Heideröschens und die Farbe des jungen Birkenblättchens hätten ein gemeinsames Merkmal: und nämlich *Helligkeit*, das Volk würde aus *rosa* und *hellgrün* den Begriff *hellfarbig* bilden. Die lateinischen Farbnamen stimmen nicht mit den deutschen überein. Wer *purpurrös* mit *purpurfarbig* übersetzt, wird erstaunt sein, warum Horaz den Schwan *purpurrös* nennt. Dafür gibt es auch eine Erklärung. Die Römer gaben glänzend weiβen und glänzend schwarzen Gegenständen die Bezeichnung *purpurn.* Ein Volk vereinigt aus der unendlichen Mannigfaltigkeit der Farbschattierungen andere Farbtöne zu einem Begriff.

Einige Indianersprachen haben auch 13 verschiedene Zeitwörter für das Waschen, je nachdem ob Hände, Gesicht, Kleider oder Schüsseln gewaschen werden. In diesen Beispielen sehen wir, daß manche Sprachen mehrere Begriffe haben, während die deutsche Sprache nur einen Begriff kennt. Umgekehrt werfen die anderen Sprachen auch oft in einem Wort Dinge zusammen, die die deutsche Sprache scharf auseinanderhält.

Ziel dieses Beitrags besteht darin, das Konzept *Verwandschaft* aufzudecken, die im Kasachischen- aus der Sicht des Deutschen- landeskundlich besonders prägnant sind.

Das verwandtschaftliche System der Kasachen weist Ähnlichkeiten mit den Verwandtschaftssystemen anderer Turkvölker wie Kirgisen, Karakalpaken, Usbeken usw. auf. Es wird davon ausgegangen, dass sie gemeinsame Grundzüge haben, die sich z. B. in den Entwicklungsstufen wie der Gruppenehe als früher Form von Ehe und Familie widerspiegeln.

Die Gemeinsamkeiten wurden wie folgt bestimmt: 1) Kategorisierung von Verwandtschaftsklassen und Klassenbezeichnungen; 2) Differenzierung nach Alter und Geschlecht; 3) Unterscheidung in Verwandtschaft väterlicherseits und mütterlicherseits.

Das traditionelle kasachische Verwandtschaftssystem setzt sich aus folgenden 3 Verwandtengruppen zusammen:

- die Blutsverwandten, die die väterliche Verwandtschaftslinie *öz žurty* oder die *aghajyn* für die männlichen Nachfahren bilden, die mütterliche Verwandtschaftslinie *naghašy žurty* sowie die Verwandtschaft durch Ehe *khajyn žurty.* Nicht allein die patrilineare Abstammungslinie weist also eine soziale Bedeutung auf. Die klassifikatorische Benennungsweise wiederholt sich in der Abstammungslinie, die über *Ego* – weiblich oder männlich – geht.

Das kasachische Verwandtschaftssystem wird durchgehend nach dem Alter bzw. relativen Alter des Verwandtschaftsmitglieds und der Generationsfolge sowie nach Geschlecht differenziert. Die väterliche und mütterliche Abstammungslinie sind in ihrer Gruppenstruktur ähnlich aufgebaut. Die mütterliche *Et* bedeutet *Fleisch, žakyn – nah*. *Žat* bedeutet ‚*fremd*'. Damit wird auf den entferntesten Verwandtschaftsgrad hingewiesen.

Abstammungslinie wird durch den Zusatz *naghašy* gekennzeichnet. Ähnlich verhält es sich mit den affinen Verwandten. Das ist die Gruppe der *khajyn žurty*. Mit *törkin žurty* bezeichnet man die Verwandten der verheirateten Tochter sowie die Abstammungsverwandtschaft des Ehemannes. Auch dieses Teilsystem ist ähnlich wie das blutsverwandtschaftliche Teilsystem aufgebaut und bezieht die ähnliche klassifikatorische Gruppierung mit ein [6, 105-110].

Kasachen haben also enge familiäre Verbindungen, die wir in drei Zweige unterteilen können. In unserem Material enthalten sie gegen 101 Verwandschaftsbezeichnungen.

Der erste Zweig umfaßt Verwandte väterlicherseits - *öz shurty* (*törkin žurty*) und enthält 26 Bezeichnungen.

Der zweite Zweig umfaßt Verwandte mütterlicherseits, *naghašy žurty* und enthält 11 Bezeichnungen.

Den dritten Zweig bezeichneten wir als zwischenverwandschaftliche Beziehungen. Hier sind 55 Lexeme gesammelt.

Wie haben die Kasachen die Weltansichten, das Weltbild geformt? Wie oben gesagt wurde, die Ansicht jedes Volkes beeinflussen verschiedene Faktoren. Die wichtigsten unter ihnen sind: Landschaft, Klima, Traditionen, Sitten und Bräuche, Religion. Besonders empfindlich ist dabei die Lexik.

Das System der Verwandtschaftsbegriffe in der kasachischen Sprache erforschte Sarybayeva M.Sch. [7, 31]. Über Besonderheiten in der Terminologie der Verwandschaft unter dem vergleichenden Aspekt schreiben S.K.Nurmanova und R.K.Ismachan. Die Terminologie der Verwandtschaft wird horizontal und vertikal dargestellt [8, 261-263].

Der erste Zweig umfaßt Verwandte väterlicherseits - *öz shurty* und enthält 26 Bezeichnungen. Als Äquivalente in beiden Sprachen werden folgende Verwandschaftsbezeichnungen wie *Ana* - Mutter, *Ake* - Vater, *Kyz* - Tochter, Mädchen, *Ata* - Großvater und *Ashe* - Großmutter väterlicherseits auftreten. Weiter sind die Verwandtschaftsbezeichnungen, die im Deutschen keine Entsprechungen haben. Einen älteren Bruder nennt man *Aha*, einen jungeren Bruder – *Ini*, eine ältere Schwester ist für den Bruder – *Apke*, eine jüngere Schwester ist für den Bruder - *Karyndas*, der Onkel väterlicherseits heißt *Aha*, einen Onkel mütterlicherseits nennt man *Kayn aha*. *Kayn apa* ist die Tante väterlicherseits, *Shien* ist der Neffe oder die Nichte väterlicherseits.

Der nächste Zweig umfaßt Verwandte mütterlicherseits – *naghašy žurty* und enthält 11 Bezeichnungen. Die Komponente *naghašy* ergänzt jedes bestimmte Verwandschaftsverhältnis.

Im Kasachischen gibt es kein einheitliches Wort für ‚*Onkel*, sondern 4 verschiedene Wörter für den Vaterbruder, Mutterbruder und für den Bruder der Gatten. Den Onkel mütterlicherseits bezeichnet man *naghašy*. Der älteste Bruder der Gatten *kaiyn aha*, der jüngere Bruder der Gatten *kaiyn ini*.

Die Verwandschaft ist für Kasachen sehr wichtig. Jede Person hat in der Nominationshierarchie ihren Platz. Die Benennung *bauyr* ist für den jüngeren Bruder, zu dem man sich besonders herzlich verhält. Zu solchen Fällen gehören noch Beispiele wie *kabyrga ahayyn* (wörtlich: Rippenbruder), *törkin* (Verwandte väterlicherseits). Für die Schwiegertochter sind die Verwandten ihres Mannes durch den Sammelbegriff *kayyn shurt* ausgedrückt.

Die Kasachen empfinden den Onkel väterlicherseits und den älteren Bruder als eine Art von Verwandten und nicht als zwei verschiedene für den Vaterbruder und den Mutterbruder. Das ist geschichtlich zu erklären. Es gab keinen Unterschied zwischen direkten Verwandten und den Verwandten des zweiten und des dritten Grades – wie Cousin, Vetter, Onkel.

Den dritten Zweig bezeichneten wir als zwischenverwandschaftliche Beziehungen. Hier sind 55 Lexeme gesammelt. Im Unterschied zu der deutschen Sprache sind es Begriffe, die ein besonderes Verhalten zu den Eltern und anderen Verwandten des Sohnes oder der Tochter widerspiegeln. Der Hauptbegriff ist in diesem Zusammenhang ist *kuda (kudalar), kuda shekshat.* Das sind die Eltern und Verwandte der Schwiegertochter. Variativ und unterschiedlich sind die Termini der zwischenverwandschaftlichen Bezeichnungen. Kulturell geprägt sind folgende Begriffe, z.B. *baldyz* -so ruft der Mann die jungere Schwester seiner Frau, *abysyn* sind die Frauen der Brüder, *basha* sind die Ehemänner der Schwester. *böle* ist Cousin (die Söhne der Schwester). In der kasachischen Sprache gibt es ein fester Ausdruck *Surau-surau karyn böle schyhady* (wörtlich: „fragst und fragst so wird auch der Bauch *Böle* (Cousan), wenn man fragt, so kann jeder Kasache dem anderen verwandt sein). Acht Lexeme enthalten in ihren Komponenten die Bezeichnung *böle.*

Der Grad der Verwandschaft der Enkelkinder wird in drei Generationen *nemere* (das Enkelkind), *schöbere* (Urenkel, Urenkelin), *schöpschek* (Ururenkel, Ururenkelin), *nemene* (Urururenkel, Urururenkelin) bestimmt.

Diese Aufteilung repräsentiert das Konzept des kasachischen Verwandtschaftssystems. Für das kasachische Volk ist der Begriff s*Shezhire* ein äußerst wichtiges Konzept. Dieses Wort wurde aus der arabischen Sprache (aus dem arabischen *Shajarad*) entlehnt und bedeutete *Zweig*. *Shezhire* ist die mündliche Erzählung darüber, wer, wann und aus welcher Herkunft geboren wurde. Für die Verwandtschaftsbegriffe in der kasachischen Sprache ist das Phänomen der Relativität ihrer Bedeutung inhärent. Dies liegt daran, dass eine Person, die als eine bestimmte Verwandtschaft hat, ist nicht in vollem Sinne so, sondern nur in Bezug auf andere Personen. Zum Beispiel, *kayyn iniler* sind die jüngeren Brüder des Mannes in Bezug auf seine Frau, *shezde* ist der Ehemann der älteren Schwester in Bezug auf ihre jüngere Schwester. Aufgrund der Tatsache, dass die Verwandtschaftsbedingungen relativ sind, kann dieselbe Person unterschiedlich bezeichnet werden.

Es ist jedoch anzumerken, dass die Eigenschaft der Nicht-Relativität nur für einige Begriffe der Verwandtschaft charakteristisch ist, während die Relativität für das gesamte Vokabular einer bestimmten Formation charakteristisch ist. Die kasachische Sprache ist durch das Phänomen der Patrimonialkorrelation gekennzeichnet. Dieses Phänomen bezeichnet eine Korrelation in der Bedeutung von Wörtern, die den gleichen Begriff der Verwandtschaft für Menschen unterschiedlichen Geschlechts benennen: *Ake – Ana* (Vater – Mutter), *Ata – Ashe* (Großvater – Großmutter), *Ul – Kyz* (Sohn – Tochter) usw. Manchmal wird die Definition der generischen Korrelation für bestimmte Begriffe schwierig. Zum Beispiel: *Abysyndar* – die Frauen der Brüder, *Bazhalar* – die Ehemänner der Schwestern, *Baldyz* – die jüngeren Brüder und Schwester der Frau, *Kayyn aha* – der ältere Bruder der Frau, *Kayynbike* – die ältere Schwester der Frau.

In der kasachischen Kultur werden die Verwandtschaftsbedingungen entlang der Seitenlinie an die nächste Generation weitergegeben. Wenn zwei Geschwister Brüder zueinander sind, sind ihre Nachkommen Brüder zueinander. Zum Beispiel, *Aha* ist der ältere Bruder, *Ini* ist der jüngere Bruder, dann *Nemere Aha* ist der Cousin des älteren Bruders, *Nemere Ini* ist der Cousin des

jüngeren Bruders. Ein weiteres Merkmal der Verwandtschaftsterminologie der kasachischen Sprache stellt die lineare Differenzierung dar.

Wie gesagt, bezieht sich der Begriff *naghashy* auf alle Verwandten der Mutter, *shien* sind Cousins mütterlicherseits. Eine solche Aufteilung war für nomadische Kasachen äußerst wichtig, da das Wissen darüber, von welcher Seite eine Person ein Verwandte ist, den Grad der Verwandtschaft bestimmt. Verwandte väterlicherseits wurden immer näher betrachtet als mütterlicherseits. Dies ist auf das *zhety ata* –System zurückzuführen, mit dem Inzest zwischen Verwandten vermieden werden sollte.

In diesem Stadium der Entwicklung der Gesellschaft wird diese Regel nicht mehr so wie in der Antike respektiert, aber die Terminologie der Verwandtschaft ist in der Sprache fest verankert. Für Kasachen war es wichtig, ihre Generation bis zu sieben Stämmen zu kennen, was sehr praktisch war – die Notwendigkeit, die Blutreinheit aufrechtzuerhalten, um die Generation fortzusetzen. Es gab ein Verbot, einen Verwandten bis zu sieben Generationen zu heiraten, um die Gesundheit zukünftiger Nachkommen zu erhalten.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Weltbild stellt ein Bild, das in einer bestimmten Weise organisierte Summe der Kenntnisse, die für das sinnvolle Funktionieren der jeweiligen Sprache notwendig sind. Die Gesamtheit aller Vorstellungen über die Welt findet ihren Niederschlag in der Sprache und stellt das sprachliche Weltbild dar. In diesem Beitrag wurde das Konzept *Pferd* im allgemeinen und das Konzept *Verwandschaft* näher aus der Sicht der Theorie des Weltbildes analysiert.

Die konzeptuellen Bilder, die hinter den kasachischen Verwandschaftsnamen stehen, sind national-spezifisch.

Kasachen haben enge familiäre Verbindungen, die Sprache enthält gegen 101 Verwandschaftsbezeichnungen: Verwandte väterlicherseits - *öz shurty*, Verwandte mütterlicherseits - *naghašy žurty* und andere zwischenverwandschaftliche Beziehungen.

Somit unterscheidet man in der kasachischen Kultur zwischen Verwandten väterlicherseits und mütterlicherseits (z.B. *Törkin-Kay, Ata- Nahaschy Ata*), zwischen den älteren und jungeren Geschwistern (*Apa-Singli; Aha-Ini, Tungysch-Kenshe*). Die Verwandschaftsbezeichnungen bestimmen noch weiter die Beziehungen zwischen anderen nahen Verwandten des Ehepaars (z.B. *Baldyz, Kayyn Ene, Kayyn Ata, Kayyn Ini, Basha, Abysyn; Tokal-Baybische*), die Beziehungen zwischen den Eltern des Ehepaars (z.B. *Kudalar, Kuda shekshat).*

Das spiegelt die Mentalität der Kasachen wider: die engen Verwandschaftsbeziehungen, die Vielfalt der Bezeichnungen, das hochachtungsvolle Verhalten zu den Älteren, die besondere Liebe zu den Kindern (*Sabi, Buldirschin – Baby*).

LITERATURVERZEICHNIS

1 Karlinskij A.E. Jazyk I soznanie: rech I myschlenie//Mir jazyka. Tsch. II, 2011. – S. 120-132.
2 Dobrovol'skij, D. / Piirainen, E. (2009): Zur Theorie der Phraseologie. Kognitive und kulturelle Aspekte. Tübingen: Stauffenburg.
3 Humboldt W. von Ansichten. Halle 1967. – S.107.
4 Kubrjakova E.S., Demjankov V.S. Kratkij slovar kognitivnych termiov. – M.: MGU, 1996.
5 Reiners Ludwig. Stilkunst. Ein Lehrbuch deutscher Prosa. – C-H-Beck. 1998. – S. 8,12.
6 https://d-nb.info/1159954887/34. Batima Mambetalina. Familie und Verwandschaft in Kasachstan
7 Sarybayeva M.Sch. Sistema oboznachenij rodstva v anglijskom, russkom I kasachskom jazykach: avtoref. dis.kand. filol. nauk. -Alma-Ata, 1991. – 31 s.
8 Nurmanova Sh.K., Ismachan R. K. Osobennosti terminologii rodstva v kasachskom jazyke // Molodoi uchenyi. – 2019. – №17.C. 261-263. – URL https://moluch.ru/archive/255/58526/ (data obrasheniya: 06.03.2020)

Das Material wurde von der Zeitschrift erhalten 06.11.2020

REFERENCES

1 Karlinskij A.E. Jazyk I soznanie: rech I myschlenie//Mir jazyka. Tsch. II, 2011. – S. 120-132
2 Dobrovol'skij, D. / Piirainen, E. (2009): Zur Theorie der Phraseologie. Kognitive und kulturelle Aspekte. Tübingen: Stauffenburg..
3 Humboldt W. von Ansichten. Halle 1967. – S. 107.
4 Kubrjakova E.S., Demjankov V.S. Kratkij slovar kognitivnych termiov. – M.: MGU, 1996.
5 Reiners Ludwig. Stilkunst. Ein Lehrbuch deutscher Prosa. – C-H-Beck. 1998. – S. 8, 12.
6 https://d-nb.info/1159954887/34. Batima Mambetalina. Familie und Verwandschaft in Kasachstan
7 Sarybayeva M.Sch. Sistema oboznachenij rodstva v anglijskom, russkom I kasachskom jazykach: avtoref. dis.kand. filol. nauk. -Alma-Ata, 1991. – 31 s.
8 Nurmanova Sh.K., Ismachan R. K. Osobennosti terminologii rodstva v kasachskom jazyke // Molodoi uchenyi. – 2019. – №17. – C. 261-263. – URL https://moluch.ru/archive/255/58526/ (data obrasheniya: 06.03.2020).

Концептуалдік және тілдік жүйе ретіндегі әлем бейнесі

А.К. Калиева[1], Н.З.Жуманбекова[2]
[1]Туран Университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы
[2]Л.Н.Гумилев Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Әлемнің тілдік бейнесінің тұжырымдамасы В. фон Гумбольдт теориясынан бастау алатыны белгілі (Добровольский Д.: 172, 1996). Қазіргі когнитивті бағытталған лингвистиканың маңызды тұжырымдары ғалымның әлемнің тілдік бейнесі туралы тұжырымдамасын жандандырды. «Әлемнің тілдік бейнесі адамның басындағы әлемнің жалпы тұжырымдамалық моделінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады, яғни адамның әлем туралы идеялары мен білімдерінің жиынтығы, ол біртұтас интеграцияланған және адамға әлемді қабылдау мен тануда көмектеседі» (Е. С. Кубрякова). Әлемнің тілдік бейнесі әлемнің ұлттық бейнесін бейнелейді.

Осы мақалада ұсынылған қазақ тіліндегі туыстық концепті әлемнің қазақ ұлттық бейнесін және қазақ халқының менталитетін көрсетеді. 100-ден астам туыстық атауларды талдау әлемнің тілдік бейнесін жеке немесе ұжымдық санада бейнеленген және тіл арқылы бейнеленген қоршаған шындық туралы ақпаратты қамтитын психикалық-лингвистикалық білім ретінде түсінуді растайды. Әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық ерекшеліктері және оның табиғаты тілге байланысты, өйткені тіл адамның әлем туралы білімін қалыптастыруда маңызды тәсіл болып табылады. Өз қызметінің барысында объективті әлемді танудың және сөздегі таным нәтижелерін бекітудің процесінде қазақ халқының санасында әлемнің тілдік бейнесі қалыптасты.

Материал 06.11.2020 баспаға түсті

World view as a conceptual and language system

A.K.Kalijeva[1], N.Z.Zhumanbekova[2]
[1],,Turan" University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan
[2]L.N. Gumiljov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The concept of worldview dates back to the theory of W. von Humboldt (Dobrovol'skij D.: 172, 1996). The important findings of modern cognitive-oriented linguistics has revived the concept of the language worldview. "The language worldview is considered as an important component of the general conceptual model of the world in the head of a person, i.e. the totality of human representations and knowledge about the world, integrated into a whole and helping a person in his

further orientation in perceiving and cognizing the world "(E.S. Kubryakova). The language worldview reflects the national picture of the world.

The concept of kinship in Kazakh language presented in this article reflects the Kazakh national worldview and the mentality of Kazakhs. An analysis of more than 100 kinds of kinship confirms the understanding of language worldview as a mental-linguistic entity, which contains information about the surrounding reality captured in an individual or collective consciousness and is represented by language. The national features of language worldview and its nature are determined by the language, since language is the most important way of the formation and existence of human knowledge about the world. In the process of their activity, cognition of the objective world and fixing the results of cognition in a word, the Kazakh language formed a linguistic picture of the world.

Received: 06.11.2020

ӘОЖ 811.512.122

Қ.К. Кенжалин[1], Д.Ә. Балтабай[2]
[1]PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, 0000-0003-0440-7556. E-mail: kenkk@mail.ru
[2]докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіні, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, 0000-0003-4541-5413. E-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН КЕЙБІР КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ[1]

Тіл тарихи категория болғандықтан оның құрамы да уақыт өткен сайын өзге тілдерден енген кірме элементтермен, жаңа сөздермен толығып отырады. Сонымен бірге, тіліміздегі төл сөздердің актив және пассив қабаттарға ауысып өзгеріп отыруы сөздік қордың қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді. Мақалада жыраулар поэзиясында кездесетін кірме сөздердің этимологиясы, қолданылу жиілігі, мағыналық ерекшеліктері жайлы зерттелген. Араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің қазақ тілінің сөздік қорында алатын орны мен маңызыдылығы қамтылған. Кірме сөздерге этимологиялық талдаулар жасалып, мысалдармен дәлелденген. Кірме элементтердің лексика-семантикалық ерекшеліктеріне, фонетикалық өзгешеліктеріне тоқталып, оларға лингвистикалық аспектіде анализ жасалған. Салыстырмалы әдістер арқылы сөздердің көне мәтіндер мен жазба ескерткіштер тіліндегі қолданылуы зерттеліп, түбірлер мен қосымшалардың тарихи дамуы секілді мәселелер қарастырылған.

Кілт сөздер: сөздің семантикасы, этимологиялық талдау, кірме сөз, араб, парсы сөздері.

КІРІСПЕ

Тілдегі сөздік құрамының толығып өзгеріске түсуі тек қана оның ішкі мүмкіншіліктеріне, ішкі тілдік факторларғана ғана емес, түрлі экстралингвистикалық факторлармен де тығыз байланысты. Соның ішінде тілдің байып, толығып отыруы өзге тілдерден енген кірме сөздерге, төл сөздердің актив және пассив қабаттарына да байланысты. Ескі әдеби мұралар тілінде көнерген сөздердің кірме және төл сөздерден

[1] Мақала ҚР БҒМ тарапынан қаржыландырылған (2020-2022 жж.) AP08855980 «Қазақ тілінің тарихи сөздігі» тақырыбындағы ғылыми зерттеу жобасы бойынша дайындалды.

тұратындығы белгілі.Тілдің өз ішіндегі сөзжасам тәсілдерінен жасалған сөздерден бөлек өзге тілдердің әсерінен жасалған және олардан енген сөздер, яғни кірме сөздер де тілдің негізін құрайтындығын көреміз. Жалпы тіліміздің сөздік құрамын құрайтын кірме сөздер негізінен араб, парсы, моңғол, орыс тілдерінен еніп орныққан. Түркі тілдеріне араб, парсы тілдерінен сөз ауысу құбылысы қазақ тілінің біртұтас халықтық тіл ретінде қалыптаспаған орта ғасырлардың алғашқы кезінен-ақ бастау алады. Қазақ тіліндегі кірме сөздердің ең мол қорын құрайтын араб, парсы сөздері тұлғасы жағынан да, семантикалық топтары жағынан да, игерілуі жағынан да әртүрлі дәрежеде екендігіне көз жеткіземіз [1, 135]. Қазақ тілінің лексикалық қабаты төл сөздермен қатар басқа тілден енген кірме элементтерден тұратыны белгілі. Ал, олардың тілімізде қолданылуы өзіміздің тілдік заңдылықтарға қарай икемделіп, бейімделуі арқылы жүзеге асады.

Авторлы ауыз әдебиеті ретінде танылған жыраулық поэзия тілінде төл тілімізге ортақ және кірме элементтер қатарында жүрген көнерген сөздер жиі кездеседі. Тіл дегеніміздің өзі тарихи категория екендігін ескерсек, қоғамның тарихи дамуы барысында болып жатқан түрлі өзгерістер, жаңалықтар тілдің қалыптасуында, тілдің дамуында, тілдің өркендеуінде, өсуінде өзіндік үлкен ізін қалдырып отыратыны анық. Халықтың рухани өмірінде, әлеуметттік ортасында, мәдени санасында, адамдардың экономикалық, өндірісітік, шаруашылық қызметтерінде кездесетін барлық құбылыстар ең бірінші тілде, сөздік құрамда көрініс береді. Көптеген ұғым-түсініктер, заттар мен құбылыстар ерте кездерден бізге белгілі, ал оларды білдіретін сөздер қазіргі кезге дейін қолданылып келеді. Ал, бірқатар құбылыстардың, ұғымдардың, заттардың, көнеріп, қолданыстан алшақтауына байланысты оларды білдіретін біршама сөздер ескіріп, пассив қабаттардан орын алған.

Тілдегі осындай өзгерістерді ескере отырып, оларды қолданылу жиілігіне қарай үнемі қолданылатын актив қабаттағы сөздер және жиі қолданыла бермейтін пассив сөздер деп екі үлкен топтарға бөлеміз. Күнделікті тұрмыс-тіршілікте көп қолданылып, семантикасы қазақ тілінде сөйлейтін адамдардың бәріне ортақ, түсінікті сөздер тобын актив сөздер тобына жатқызамыз. Актив сөздерде көнеру құбылыстары жиі байқала бермейді. Пассив сөздер қатарына жалпыхалықтық тұрғыдан алғанда қолданылу аясы шектеулі, бірақ белгілі бір салада жиі қолданылатын терминдер, кәсіби сөздер, бейнелі сөздер, кітаби сөздер жатады. Қазіргі кезде көнерген не көнере бастаған сөздер мен көпшілікке кең тарай қоймаған жаңа сөздер пассив сөздер тобын құрайды [1, 180]. Тілдің тарихи, әрі қоғамдық категория екендігін ескерсек, олардың көнеруі мен тілдік қолданысқа ену процесі қоғамдық, әлеуметтік факторлардың әсері арқылы жүзеге асары анық.

Жыраулар поэзиясы тілінде кездесетін көптеген сөздердің мағынасы көмескіленген тарихи көнерген сөздер және олардың төл тілімізге ортақ немесе кірме сөздерден тұратындығын аңғарамыз. Олардың семантикалық жағынан әскери қару-жарақка, салт-дәстүрлерге, этнографияға қатысты ұғымдар екендігі белгілі. Сөздердің көнеленуі уақыт өте келе жүретін процес екендігін есерсек, қолданылуы жағынан әлсіреп, бәсеңденіп пассив сөздердің құрамына енеді. Ол тарихи категория ретінде ұрпақтан ұрпаққа жетіп өзгеруі нәтижесінде бірі өз мағынасын толық сақтаса, кейбірі өз мағынасынан алшақтап басқа мағынаға ие болады немесе мүлде қолданыстан шығып қалуы мүмкін. Кейбір сөздер өзінің дербес мағынасынан алшақтап, белгілі бір сөздермен немесе жалғаулықтармен байланысқанда ғана контекстік мағынаға ие болуы мүмкін. Тілімізде қазіргі кезде өлі түбірлер ретінде танылатын сөздерде аз емес. Ол сөздер де өз заманында дербес мағыналы сөздер ретінде қолданылған. Уақыт өте тіліміздегі кейбір сөздердің мағынасы көмескіленіп өлі түбірлер болып кеткендігін көреміз. Қолданылу ерекшеліктеріне мен көнеру дәрежесіне қарай сөздерді архаизмдер және историзмдер деп екі топқа бөлеміз. Халықтың тұрмыс-тіршілігінде, дүниетанымында, салт-санасында, әдет-ғұрпында ерекше көрініс беріп, уақыт өткен сайын өзгеріп, мағынасы басқа сөздермен ауысқан не болмаса мағынасы ескірген сөздерді архаизмдер деп атаймыз.

Қазақ тіліндегі сөздердің қалыптасуында араб және парсы төркіндес сөздердің айрықша орын алатындығын байқаймыз. Оладың бір тобына қазақ тіліне ерте кездерден сіңісті болған,

әрі жиі қолданылатын сөздер жатады. Бұл топтағы сөздер фонетикалық тұлғасы жағынан да едәуір өзгеріске түскен. Аталған топтағы сөздердің өзге тілдерден ауысып келгендігі де ұмытылып, өз тіліміздің заңдылықтарына бейімделген. Мұндай сөздер қатарына адам, ажал, әлем, дәулет, құдірет, уақыт, халық секілді сөздерді жатқыза аламыз. Араб - парсы тілдерінен енген екінші топтағы сөздерге тілімізде әдеби лексикада қолданылатын және діни түсініктер мен абстракт ұғымдарды білдіретін сөздер жатады. Парсы тілінен қазақ тіліне енген лексикалық элементтерді зерттегенде назар аударатын біршама жайттар бар.Араб тіліндегі сөздерді төл сөзі ретінде өздерінің заңдылықтарына бейімдеп, өз бойына сіңіргендігін парсы-тәжік тілдерін анық көруімізге болады. Мұндай араб сөздері түркі тілдеріне парсы тілі арқылы ауысқан [2, 43]. Ғалым Л.З.Рүстемов «Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері» атты зерттеу еңбегінде парсы сөздерінің түркі халықтары тілдеріне араб сөздерінен бұрын келген деп есептейді: «...түп-төркіні иран тілдес болып келетін сөздердің түркі халықтарының тіліне ауысуы, парсы және түркі тілдерінің өзара инфильтрация жасау процесі арабтар мұнда келмей тұрған кезде, араб мәдениетінің гүлденуінен әлдеқайда бұрын басталған» [2, 45].Сөз тудыру қабілеті жағынан және туынды сөздердің жасалуында аз да болса біршама сөздерде кездесетін-кеш,-паз,-қор,-хана,-стан жұрнақтары. Қазақ тіліне иран (парсы, тәжік, албан,т.б.) тілдерінен ауысқан бұл жұрнақтар қазақ тілінің үндестік заңына бағынбай, өздерінің әуелгі қалыптарын сақтаған [3, 97]. Қазақтың ауыз әдебиеті мұраларында, ескі жазба мәтіндері мен көне жәдігерлер тіліндегі тілдік бірліктердің зерттелуі, лингвистикалық аспектіде зерделенуі тіл білімі үшін, тіл тарихы үшін қашан да маңызды болмақ.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жыраулар поэзиясы тілінде кездесетін біршама лексикалық элементтердің арасынан араб-парсы тілдерінен енгендерін де кездестіреміз. Оған *шандоз, зер, шар тарап* т.б. көптеген сөздерді мысалға келтіруімізге болады. Сол секілді бір ғана шандоз сөзін жыраулық поэзиядан өзге Махамбет, Шернияз, Алмажан, Байтоқ, Жанұзақ сынды ақындардың сөз өрнектерінен де анық аңғарамыз. Ақындардың шығармаларында кездесетін *шандоз, зәуде* (кездейсоқ)*, жігі-жапар* болу (ынтасымен кірісу), *сыңайы* (реті,шамасы)*, жандасу* (өліспей берілмеу), *қасқару, жұрт сұрау* (ел билеу) сөздері қазірде қазақ тілінің батыс говорларына тән диалектизмдер қатарында кездеседі [4, 210]. Махамбет өлеңдерінде шандоз сөзі жиі ұшырасады. Махамбеттің Исатайдың портретін беретін «Тарланым» атты өлеңінде оны: Кермиығым, кербезім, *Керіскендей шандозым* деп суреттейді. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында: Қозыеке *керіскедей* болып жатты деген жолдар бар. Бұл сөздің өзі де семантикалық түсіндірмесі де «Қазақ тілінің толық түсіндірме сөздігінде» , «Қазақ Совет Энциклопедиясында» да көрсетілмеген. Қазіргі кезде қазақ оқырмандарына нақты мағынасы белгісіз. Қазақ поэзиясында (жалпы қазақ тілінде) бұл – түбір тұлғасындағы мағынасы күңгірттенген *даладай, алпамсадай, соқталдай* сияқты сөздердің қатарындағы тұлға ретінде танимыз. Ол «әдемі, сұлу, ірі» деген мағынаны да береді. Махамбет қолданысында *шандоз* сөзімен қатар келіп, келістіліктің, сымбаттылықтың образын айқын көрсетіп тұр, өйткені *шандоз* сөзінің өзі «әдемі, әсем, сұлу» деген мағынадағы диалектизм, Қазақстанның батыс аймақтарында қолданылатын жергілікті сөз. Осы сөзді ақын *шандоздап* деген етістік тұлғасында да қолданған: Қарағай шаптым *шандоздап,* Хан қарасын жоям деп, өлеңіне арқау еткенін көреміз[5,15]. Жыраулар поэзиясы құрамында көне элементтер, оның ішінде, өзге тілден енген кірме сөздердің де үлес салмағы біршама көп. Олардың семантикалық қырларына үңіліп, этимологиялық талдаулар жүргізу арқылы көптеген тарихи тілдік материалдарға қол жеткізуге болады.

Жыраулар поэзиясы тілінде кездесетін кірме элементтердің бірі – зер сөзі. Зер сөзінің шығу тегі мен семантикалық табиғатын қарастырғанда түрлі тілдік деректерге көз жеткіземіз. Бұл сөз Ахмет Йүгінекидің «Қибатул Хақайық» дастанында араб тілінен енген сөз ретінде “altın” яғни, «алтын» мағынасында қолданылғандығы көрсетілген[6, 1044].

Сонымен қатар, *зер* сөзі Құтбтың «Хұсрау Шырын» дастанында осы“altun” «алтын»мағынасында қолданылғандығын айқын аңғарамыз [7, 711]. Аталған сөзге «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (15 томдық)мынадай анықтама берілген: *Зер*1. «Әшекей, сән бұйымдарын жасауға пайдаланылатын әдемі, сары түсті қымбат металл, алтын, тіллә». 2. «Алтын, күміс, мыс талшықтары араластырыла тоқылған, қымбат мата, материал, оқа». 3. «Зермен безендірілген ою, өрнек, әшекей» [8, 132]. Зер сөзі жыраулар поэзиясының ірі өкілдерінің бірі Доспамбет жыраудың толғауында:

Зерлі орындық үстінде,
Ал шымылдық ішінде
Тұлымшағын төгілтіп,
Ару сүйдім, өкінбен, – деп кездеседі [9, 34]. Аталған сөздің жыр бойындағы қолданылу ерекшелігіне осылайша талдаулар мен тұжырымдар жасауымызға болады.

Жыраулық поэзияда толғамды жырларымен орын алған тұлғалардың бірі – Бұқар жырау. Бұқар жырау толғауларының бірінде:

Сегізінші тілек тілеңіз,
Сегіз қиыр шар тарап
Жер тұлданып тұрмасқа.
Тоғызыншы тілек тілеңіз
Төреңіз тақтан таймасқа, – деп келетін жолдардан *шар тарап* деген тіркесті көреміз[9,82]. Бұл жердегі *шар* сөзіне байланысты түсіндірме сөздіктерде әр түрлі анықтамалар берілген. Ғалым Ә.Қайдар өз зерттеулерінде *шар* сөзіңбірнеше мағыналарын ашып көрсетеді. *Шар* сөзінің (сәр, шәр, шер, шир сияқты нұсқалары да бар): *шарбақ, шаруа, шарайна, шардақ* (төрт тағанды үйдің шатыры, төбесі); *шар тарап* (дүниенің төрт бұрышы) *шарай топ, шаршау, шарқат* (төрт бұрышты, шаршы орамал, кей жерде – мойын орағыш) шаршы (квадрат, тік бұрыш) *шар болат, ширек, шеру түлік, шәрияр* (әдетте: төрт шәрияр – пайғамбардың төрт серігі), *шертер* (төрт шекті музыкалық аспап), *сәрсембі* (күн аты) т.б. Яғни,*шар-шәр-шер, сәр-шир* сөздері бір-біріне вариант сөздер. *Шар* сөзінің этимологиясына үңілсек парсы тілінде (сондай-ақ тәжік, иран, пушту, т.б иран туыстас тілдеріндегі) *чар-чаһар* түрінде айтылып, «төрт» мағынасын білдіретін түбірлес, мағыналас сөздер екендігін көреміз. Қазақ тілінің құрамына *шар* сөзі мен сол сөзбен келген сөз тіркестері тілімізге әбден сіңісіп, қазақтың төл сөзі секілді болып кеткен. *Шар* сөзі тілімізге енгенде «төрт» деген мағынасын сақталмаған. Сондықтан да ол сөздердің әрқайсы әр түрлі мағынадағы сөздер секілді болып көрінеді. Бірақ бұл сөздің шығу тегін, этимологиясын, құрамын, мән-мағынасын, өзара сабақтастығын, жақындығын анықтап ажырата білуіміз керек. Мысалы, *шарбақ* сөзінің шығуы: *шар* – «төрт» және бақ, яғни о баста «төрт жағы бірдей бақ» деген сөздерден жасалғандығын көрсетсе, *шаруа* деген сөздегі *шар* – «төрт» және уа болып өзгерген парсының па-пай «аяқ» деген сөздерінен пайда болып, «төрт» аяқты мал деген мағынаны білдірген. Сонымен бірге, парсы тілінен енген *шардақ* сөзі – «төрт тағанды, қырлы күмбез», *шарайна* парсыша – «төрт бұрышты айна», парсы тілінен енген *ширек* сөзі – «төрттің бірі», ал *шаһар* сөзі парсыша – «төрт қабырғалы қала», ал *шертер* аспабындағы сөз парсы тілінде – «төрт ішекті», «кең дүние» деген мағынадағы *шар тарап* сөзі парсыша – «төрт жақ, төрт құбыла» деген мағынаны білдірген. Одан басқа да қазақ тілінде *шеру түлік* деген тіркесті сөз бар. Яғни, ол «төрт түлік» (түлігі қазақша) деген мағынада қолданылады, ал апта күндерінің бірі *сәрсембі* парсыша – «төртінші күн» деген мағынаны білдіреді. Ал парсы тілінен енген *шарияр* сөзінің мағынасы «төрт жар, пайғамбардың төрт қолдаушысы» деген мағынада қолданылса, кейде оған алдынан тағы да «төрт» сөзін қосып қолданылатын кездерде кездеседі [10, 237-238]. Шар сөзінің шығу тегін қарастыра отырып тілдік тұрғыда әр түрлі семантикалық ерекшеліктерін көреміз. Аталған сөздің барлық мағыналары бір-біріне жақын, бір-бірімен ұштасып жатыр деуімізге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, талдауға түскен жыраулар поэзиясы тілінде кездесетін *шандоз, зер, шар тарап* сияқты кейбір кірме элементтердің мағыналық ерекшеліктерін анықтау тілдің тарихи дамуын анықтауда маңызды. Қазақ тіл біліміне ғалымдар тіліміздің лексикалық қорының 30 пайыздан астамын араб-парсы сөздері құрайтындығын айтады. Қазақ тіліне араб-парсы сөздері тікелей қарым-қатынас арқылы емес, өзге тілдердің ықпалы арқылы сатылап кірген деп саналады. Араб-парсы тілінен қазақ тіліне ауысқан сөздердің ерекшелігіне олардың тіліміздің айтылу заңдылығы бойынша қалыптасқандығы жатады. Араб-парсы сөздерінің қазақ тіліне лексикалық тұрғыдан сіңісіп қалыптасуы сөздік қорымызды байытып, тіліміздің өзге элементтерді қазақ тілінің заңдылықтарына икемдеп, бейімдеп алуын көрсетеді. Жыраулар поэзиясы тілінде кездесетін көнерген сөздердің түпкі шығу тегі, қолданылу жиілігі өткен дәуірлерде және қазіргі уақытта қазақ тілінен басқа түркі тілдерінде түрлі мағынада кездесуі, лексика-семантикалық мағынасының жақындығы түркі тектес халықтардың ерте кезден мәдени, рухани байланыстың тығыз болғандығын көрсетеді. Тілдің қоғамдық құбылыс екендігін ескерсек, уақыт өте келе кез келген тілдің лексикалық қорында түрлі өзгерістер болып отырады, яғни тілге бірде жаңа сөздер енсе, бірде сөздердің қолданыс аясы тарылуы мүмкін. Сондықтанақын-жыраулар поэзясында кездесетін көнерген сөздерді зерттеу, кірме элементтерді санамалау қазақ тілі білімі үшін маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы**.** Оқу құралы. – Алматы, Санат, 1997. – 256 б.

Bolǵanbaıuly Á., Qalıuly Ǵ. Qazirgi qazaq tiliniń leksıkologıasy men frazeologıasy. Oqý quraly. – Almaty, Sanat, 1997. – 256 b.

2 Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері.−Алматы: Ғылым,1982. −160 б.

Rústemov L.Z. Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsy kirme sózderi. − Almaty: Ǵylym,1982. − 160 b.

3 Атабай Б. Түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігі: Монография. – Алматы: ИП «Сагаутдинова», 2015. − 153 б.

Atabaı B. Túrki tilderiniń salystyrmaly sózdigi:Monografıa.Almaty:IP «Sagaýtdınova», 2015. − 153 b.

4 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (15-19 ғасырлар): Көптомдық шығармалар жинағы. −Алматы: «Ел- шежіре», 2014.

Syzdyqova R. Qazaq ádebı tiliniń tarıhy (15-19 ǵasyrlar): Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy. −Almaty: «El- shejire», 2014.

5 Сыздықова Р, Шалабаев Б. Көркем текстілингвистикалық талдау. − Алматы: Мектеп, 1989. – 128 б.

Syzdyqova R, Shalabaev B. Kórkem teksti lıngvıstıkalyq taldaý. −Almaty: Mektep, 1989. – 128 b.

6 Dr.SuatÜNLÜ. Karahanlı türkçesi sözlüğü. – 1048 б.

Dr.SuatÜNLÜ. Karahanlı türkçesi sözlüğü. – 1048 b.

7 Dr.Suat ÜNLÜ. Harezm-Altinordu türkçesi sözluğü. – 716 б.

Dr.Suat ÜNLÜ. Narezm-Altinordu türkçesi sözluğü. – 716 b.

8 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст. Б.Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б – Алматы, 2011. – 752 б.

Qazaq ádebı tiliniń sózdigi. On bes tomdyq. 5-tom / Qurast. B.Ábilqasymov, S.Bızaqov, Á.Júnisbekov jáne t.b – Almaty, 2011. – 752 b.

9 Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық./Құраст. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 б.

Bes ǵasyr jyrlaıdy: 2 tomdyq./Qurast. M.Maǵaýın, M.Baıdildaev. – Almaty: Jazýshy, 1989. – T. 1. – 384 b.

10 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2014, – 520 б.

Qaıdar Á. Ǵylymdaǵy ǵumyr. Maqalalar, baıandamalar jınaǵy. – Almaty: Sardar baspa úii, 2014, – 520 b.

Материал 29.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Bolganbaiuly A., Kaliuli G. Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language. Studies'.stipend. – Almaty, 1997. –256 p.
2 Rustemov L. Z. Arabic-Persian borrowed words in the modern Kazakh language. – Almaty: Nauka, 1982. – 160 p.
3 Atabay B. Comparative dictionary of the Turkic languages: Monograph. – Almaty: IP "Sagautdinova", 2015. – 153 p.
4 Syzdykova R. History of the Kazakh literary language (15-19 centuries): collection of multi-volume works. – Almaty "El-Shezhire", 2014.
5 Syzdykova R., Shalabaev B. Linguistic analysis of the literary text. – Almaty: school, 1989. – 128.
6 Dr. Suat ÜNLÜ. Karahanlı türkçesi sözlüğü. – 1048 p.
7 Dr.Suat ÜNLÜ. Sam-Altinordu türkçesi sözluğü. – 716 p.
8 Dictionary of the Kazakh literary language. In fifteen volumes. Volume 5 / Comp. B. Abylkasymov, S. Bizakov, A. zhunusbekov et al. - Almaty, 2011. – 752 p.
9 Bes gasyr zhyrlaidy: in 2 volumes / Comp. M. Magauin, M. Baidildaev. – Almaty: Writer, 1989. – Vol. 1. – 384 p.
10 Kaidar A. Life in science. Collection of articles and reports. – Almaty: Publishing house of Sardar, 2014. – 520 p.

Семантические особенности некоторых заимствованных слов в поэзии жырау

К. Кенжалин[1], Д.А.Балтабай[1]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г.Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Поскольку язык является исторической категорией, его состав со временем пополняется вводными элементами и новыми словами из других языков. В то же время факт, что исходные слова нашего языка превращаются в активный и пассивный слои, оказывает существенное влияние на формирование словарного запаса. В статье исследуются этимология, частота использования и семантические особенности заимствований в поэзии жырау. Арабские и персидские заимствованные слова имеют место и значение в словаре казахского языка. Выполнен этимологический анализ заимствованных слов и обоснован примерами. Осуществлен анализ лексико-семантических и фонетических особенностей заимственных слов в лингвистическом аспекте. Использованы сравнительные методы для изучения применяемых слов в языке древних текстов и письменных памятников, а также автором расмотрены историческое развитие корней и аффиксов.

Материал поступил в редакцию журнала 29.11.2020

Semantic features of some borrowed words in the zhyraus' poetry

K.K. Kenzhalin[1], D.A. Baltabay[1]
[1]L.N.Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Since a language is a historical category, its composition is updated over time with introductory elements and new words from other languages. At the same time, the fact that the source words of our language are transformed into an active and passive layer has a significant impact on the formation of vocabulary. The etymology, frequency of use, and semantic features of

borrowed words found in zhyrau's poetry have been explored in this article. The borrowed words from the Arabic and Persian languages have significant place in the vocabulary of the Kazakh language. Etymological analysis of the borrowed words has been made in the article and proved by examples. The analysis of lexical-semantic and phonetic features of borrowed words in the linguistic aspect is carried out. Comparative methods are used to study the words used in the language of ancient texts and written monuments, as well as the author examines the historical development of roots and affixes.

Received: 29.11.2020

ӨӘЖ: 81:81'354:004.021(045)

Г.А. Кукенова
ф.ғ.к., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-6503-0698. E-mail: 0102bsgk@mail.ru

ТҮБІР СӨЗ ЖӘНЕ КӨПТІК, БІРІНШІ ЖАҚ ТӘУЕЛДІК, СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ ТІРКЕСІМ ТАЛҒАМПАЗДЫҒЫНЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ СИПАТЫ МЕН АЛГОРИТМІ

Компьютерлік мәтінтерімін жылдамдату мақсатында қазақ тілінің сингармонизм және ассимиляцияның дәстүрлі заңдары негізінде фонетикалық құралдарды таңдаудың оңтайлы нұсқалары қажет. Мақалада түбір мен жалғаулардың жүйелі тіркесімінің фонетикалық сипаттамасы берілген. Түбір сөз+көптік жалғау+бірінші жақ тәуелдік жалғау және септік жалғаулары тіркесімдердің фонетикалық алгоритм тізбегі құрастырылған. Әрбір жалғаудың фонетикалық мәні екі және одан да көп нұсқадан тұрады. Жалғау нұсқаларын таңдау түбір сөздің соңғы дыбысына байланысты болғандықтан, бірінші жалғаудың нұсқаларын таңдау барлық уақытта зәру болатыны, ал келесі қосымшаларда жалғау нұсқаларын таңдау мұқтаждығы жоқ екеніне назар аударылған. Сөзге қосымша жалғанған сайын оның тіркесім талғампаздығы кеми беретіндігі көрсетілген.

Кілт сөздер: түбір, көптік жалғау, тәуелдік жалғау, септік жалғау, тіркесім, алгортим тізбегі.

КІРІСПЕ

Қолданбалы лингвистиканың негізгі мақсаты қолғанат қызмет атқару болғандықтан, кез келген тілдік құбылысты осыған орай икемдеп отыруға болады. Тілдің ішкі заңдылығын пайдаланып қана сол тілдің қолданбалы құралдарын жасауға болады. Қазақ тілінің осы тұрғыдан пайдаланатын екі заңы бар. Олар үндесім (сингармонизм) [1] және үйлесім (ассиммилятив) [2] заңдылықтары. Ә.Жүнісбеков дауысты дыбыстар туралы «Дауысты дыбыстардың төрт үндесім әуезі бар болып шықты, олардың әрқайсысы белгілі бір үндесім дауыстылардың басын біріктіреді: жуан езулік дауысты – екеу, жеңішке езулік дауысты – үшеу, жуан еріндік дауысты – екеу, жіңішке еріндік дауысты – екеу, сонымен барлығы – тоғыз үндесім дауысты» [3] десе, дауыссыз дыбыстар туралы «Әрбір дауыссыз – төрт үндесім дыбыстан құралған жүйе болып табылады, олардың өзара ортақ белгілерімен қатар, бір-бірінен ажыратып тұратын артикуляциялық және акустикалық айырым белгілері бар. Түркі тілдеріндегі әрбір дауыссыздың үндесім әуезінің құрамы жуан/жіңішке, еріндік/езулік белгілері арқылы ажыратылады» [3] дейді.

Қазақ тіліндегі дыбыстырдың жасалым, айтылым және естілім сипаттамалары жеткілікті берілген [4]. Алайда, сол зерттеу нәтижелерін қолданба бағытта, яғни мәтін терімін автоматтандыру бағдарламасын (компьютер программасын) жасау үшін пайдаланудың өзіндік ерекшеліктері болады. Ондай ерекшеліктер дыбыстың артикуляциялық сипаттамасына да, дыбыстың айырым белгілер жүйесіне қатысты келеді [5].

Түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі, жалғамалы тілдер болғандықтан сөз құрамындағы жалғаулардың орналасу желісінің өз реті мен тәртібі бар. Сондықтан да түбір мен жалғаулардың арасы белгілі бір фонетикалық байланыста болады.

Әрбір жалғаудың фонетикалық белгісі екі не одан да көп вариантардан құралады. Өйткені түбір сөздің соңғы дыбысына (әрібіне) тікелей байланысты болғандықтан, жалғаудың фонетикалық варианттары түбір сөзбен іргелес тұрғанда ғана түгел қамтылады. Басқаша айтқанда бірінші жалғаудың варианттары барлық уақытта зәру (актуал) болады. Бұл тұста жалғау варианттарының бірін таңдау қажет. Қажет вариантты табудың жолы күрделі болып шығады.

Ал сөз құрамындағы жалғау саны көбейген сайын олардың арасындағы фонетикалық белгі кеми береді. Себебі жалғау варианттарының соңғы дыбысы (әрібі) сол жалғаудың барлық варианттарына ортақ болады. Соның нәтижесінде келесі жалғаудың бір ғана варианты зәру болады да, өзге варианттары қалыс қалып отырады. Ендеше түбір сөзден кейінгі жалғау үшін фонетикалық таңдау бірінші кезекте тұрса, келесі жалғау үшін ондай фонетикалық мұқтаждық жоқ. Қосымша соңындағы дыбыстың фонетикалық құрамында (дауыс қатысы, жасалу орны, жасалу тәсілі) келесі қосымшаның қажет варианты жайлы мәлімет тұрады. Бұл тұста вариант таңдау деген болмайды, тіркесімге лайық бір ғана вариант бар. Қажет вариантты табудың жолы қарапайым болып шығады.

Қазақ (түркі) мәтін терімінің алгоритмін құрастыру үшін аса қажет фонетикалық заңдылық жалғаулардың осы талғампаздығы болып табылады.

Қазақ сөзінің құрамындағы жалғау желісінің өрбу жолын көрнекі пайымдауға болады (1 – сурет).

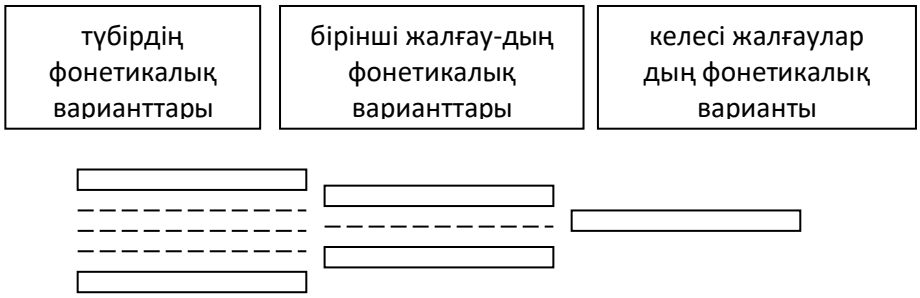

1 – сурет. Түбір мен жалғаулар тіркесімінің желісі

Түбір дыбыстың тіркесім талғампаздығы мол, бірінші қосымшаның тіркесім талғампаздығы бірнешеу, келесі қосымшалардың тіркесім талғампаздығы шектеулі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Түбір сөз бен көптік және бірінші жақ тәуелдік пен септік жалғауларының тіркесім талғампаздығының фонетикалық сипаты мен алгоритмі.

Түбір сөздің бес тіркесім варианты үш топқа бірігеді, ал сондықтан да келесі көптік жалғау үш вариант болып басталып, соңғы дыбыс/әрпіне қарай бір ғана *p* вариант болып аяқталады. Ал қосымшаның соңы дауыссыз болғандықтан, келесі тәуелдік жалғаудың дауысты варианты ғана қалады. Тәуелдік жалғау дауыссызға бітетін болғандықтан, келесі септік жалғауы бір ғана дауыссыз вариантқа жалғанады.

Сонымен:

- түбір сөздің тіркесім талғампаздығы бес вариант үш топқа бірігеді;

- оған іргелес көптік жалғау үш вариант бір топқа бірігеді;
- тәуелдік жалғау бір вариант бір топ күйінше қалады;
- соңғы қосымша бір вариант бір топ күйінше қалады.

Түбір, көптік жалғау бірінші жақ тәуелдік жалғау мен септік жалғаудың фонетикалық сипаты кемімелі жүйе болып шығады.

Түбір сөз бен көптік және бірінші жақ тәуелдік пен ілік септік тіркесім талғампаздығының фонетикалық сипаты мен алгоритмі.

Қосымшалардың тіркесім талғампаздығы шектеулі, бір ғана вариант ізімен тізбек құрады. Өзге айтылым варианттар бейтарап қалады.

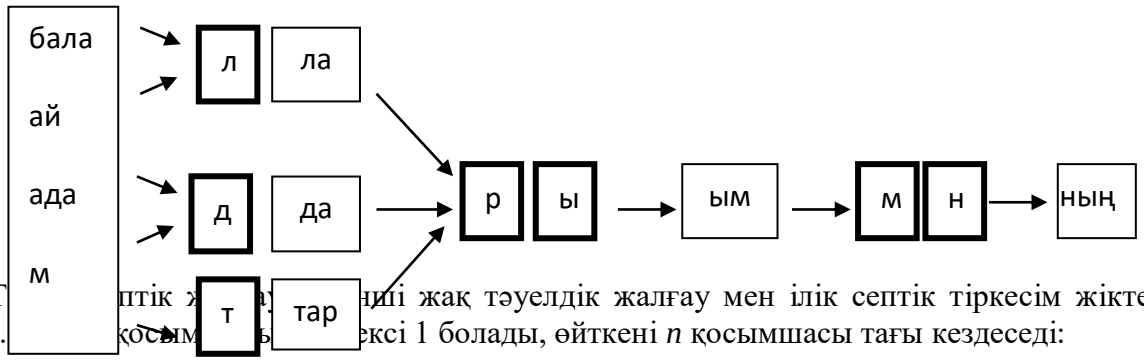

Т[illegible]птік ж[illegible]нші жақ тәуелдік жалғау мен ілік септік тіркесім жіктелім тізбегі. [illegible]қосым[illegible]ексі 1 болады, өйткені *n* қосымшасы тағы кездеседі:

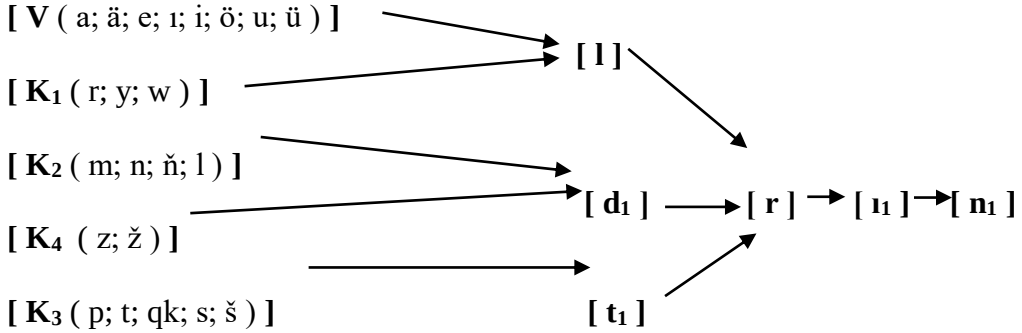

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен ілік септік тіркесім талғампаздығының алгоритм тізбегі:

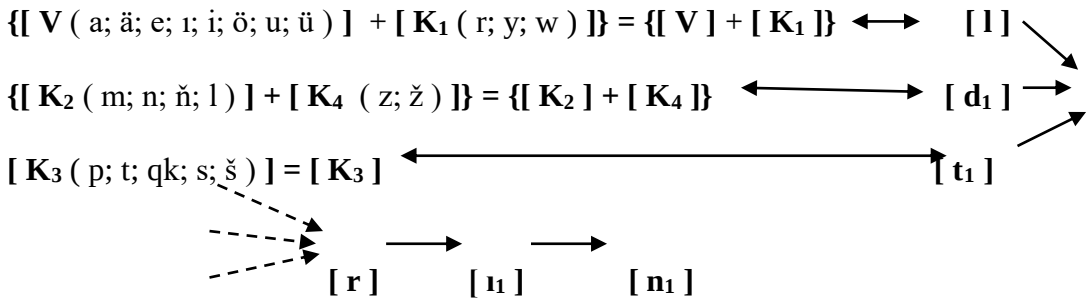

Түбір сөз бен көптік және бірінші жақ тәуелдік пен барыс септік тіркесім талғампаздығының фонетикалық сипаты мен алгоритмі.

Қосымшалардың тіркесім талғампаздығы шектеулі, бір ғана вариант ізімен тізбек құрады. Өзге айтылым варианттар бейтарап қалады.

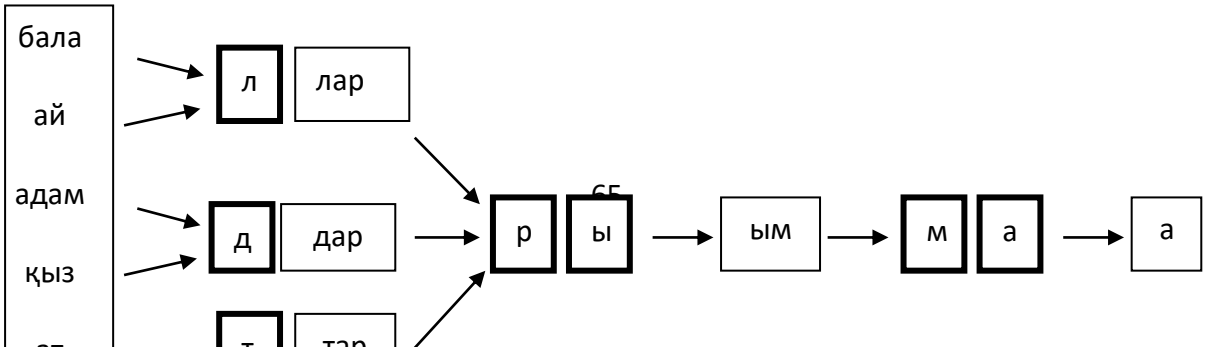

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен барыс септік тіркесім жіктелім тізбегі. Соңғы қосымшаға индексі қойылмайды, өйткені *а* қосымшасы басқа кездеспейді:

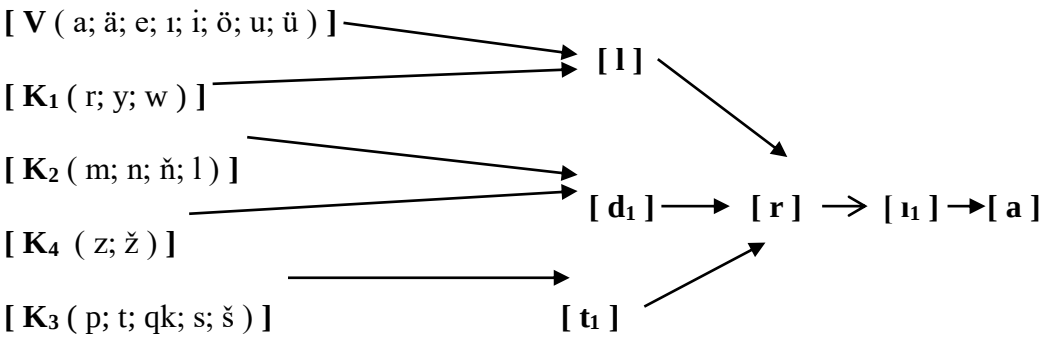

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен барыс септік тіркесім талғампаздығының алгоритм тізбегі:

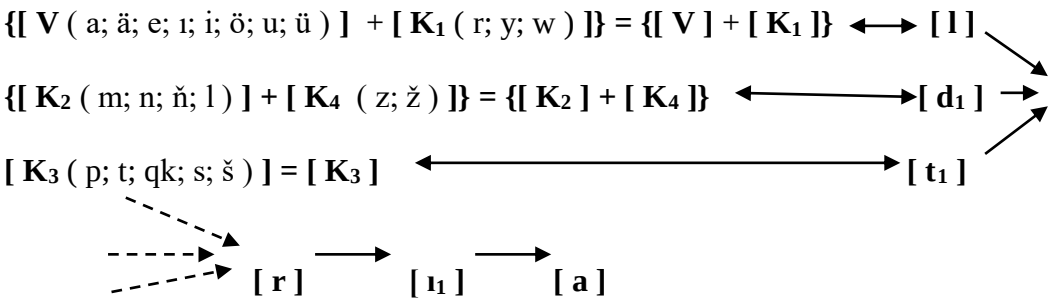

Түбір сөз бен көптік және бірінші жақ тәуелдік пен жатыс септік тіркесім талғампаздығының фонетикалық сипаты мен алгоритмі.

Қосымшалардың тіркесім талғампаздығы шектеулі, бір ғана вариант ізімен тізбек құрады. Өзге айтылым варианттар бейтарап қалады.

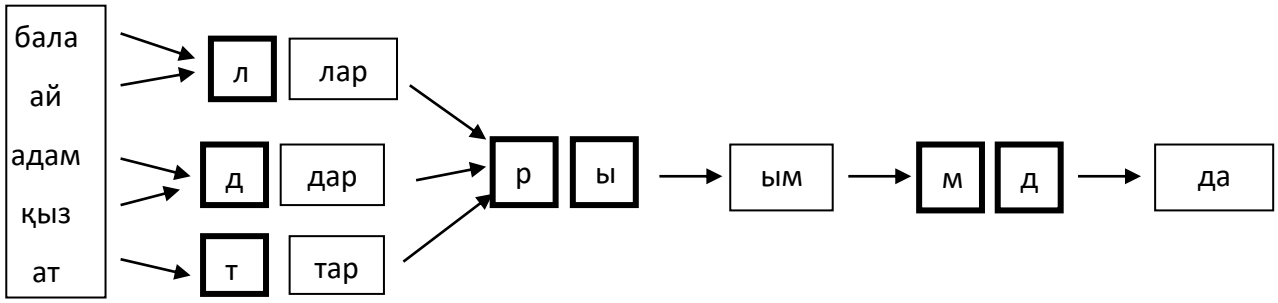

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен жатыс септік тіркесім жіктелім тізбегі. Соңғы қосымшаға индекс 3 қойылады, өйткені *d* қосымшасы тағы да кездеседі:

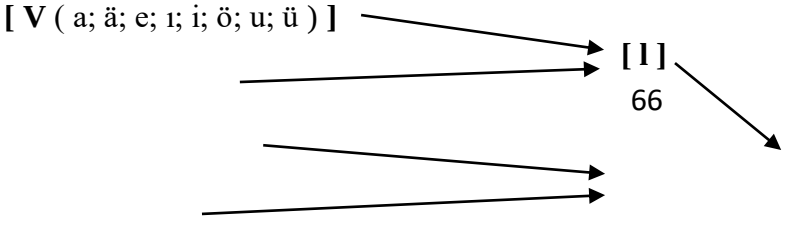

[K_1 (r; y; w) **]**

[K_2 (m; n; ň; l) **]**

[K_4 (z; ž) **]**

[K_3 (p; t; qk; s; š) **]**

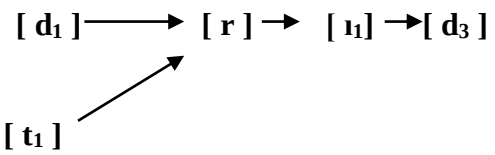

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен жатыс септік тіркесім талғампаздығының алгоритм тізбегі:

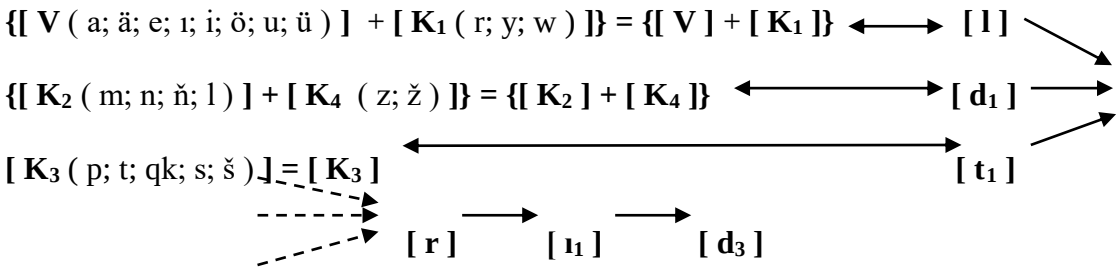

Түбір сөз бен көптік және бірінші жақ тәуелдік пен табыс септік тіркесім талғампаздығының фонетикалық сипаты мен алгоритмі.

Қосымшалардың тіркесім талғампаздығы шектеулі, бір ғана вариант ізімен тізбек құрады. Өзге айтылым варианттар бейтарап қалады.

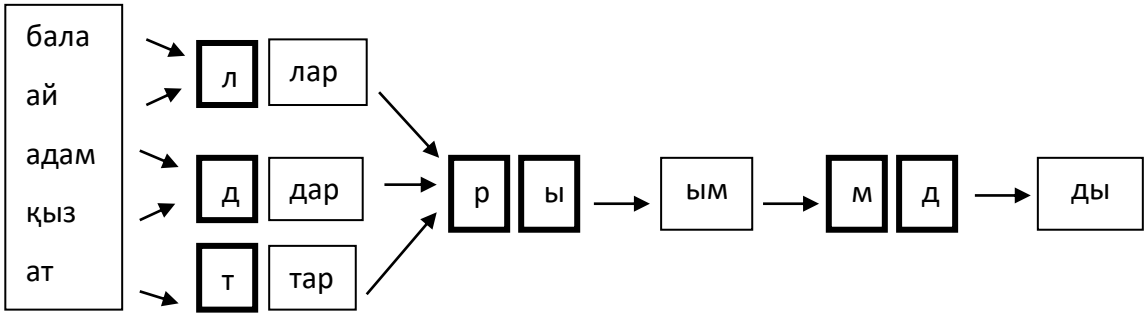

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен табыс септік тіркесім жіктелім тізбегі. Соңғы қосымшаға индекс 4 қойылады, өйткені *d* қосымшасы тағы да кездеседі:

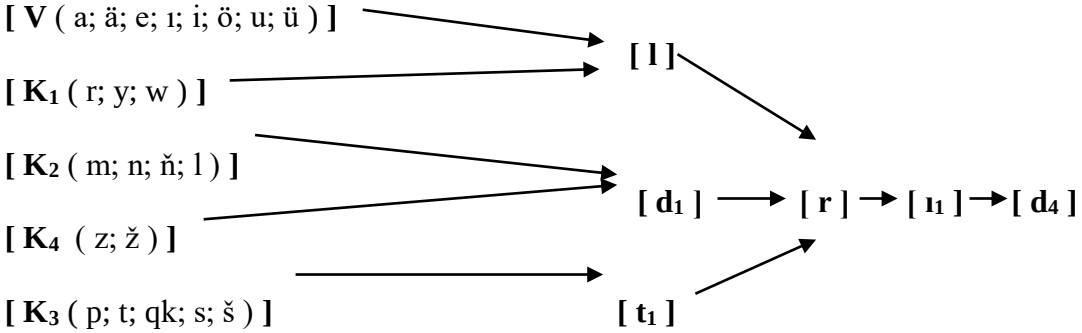

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен табыс септік тіркесім талғампаздығының алгоритм тізбегі:

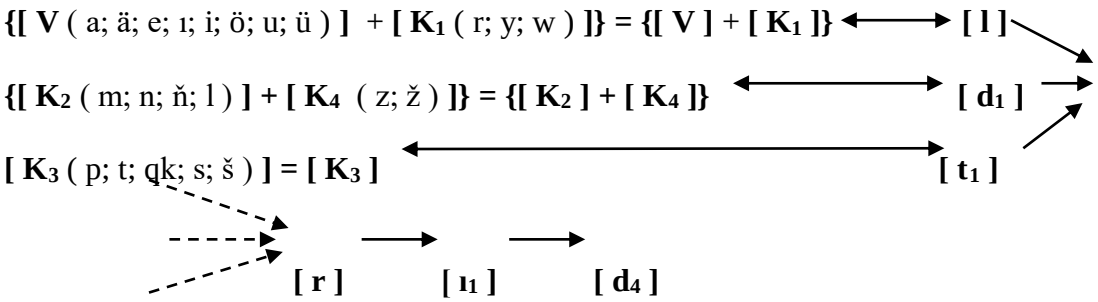

Түбір сөз бен көптік және бірінші жақ тәуелдік пен шығыс септік тіркесім талғампаздығының фонетикалық сипаты мен алгоритмі.

Қосымшалардың тіркесім талғампаздығы шектеулі, бір ғана вариант ізімен тізбек құрады. Өзге айтылым варианттар бейтарап қалады.

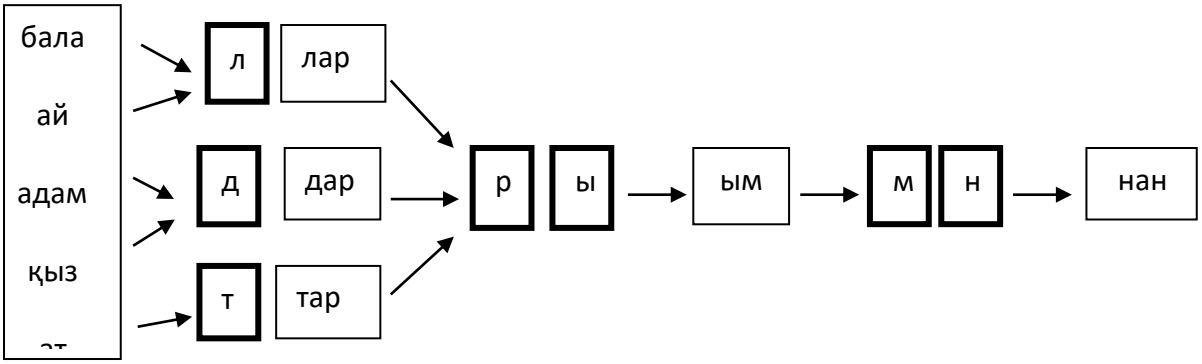

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен шығыс септік тіркесім жіктелім тізбегі. Соңғы қосымшаға индекс 3 қойылады, өйткені *n* қосымшасы тағы да кездеседі:

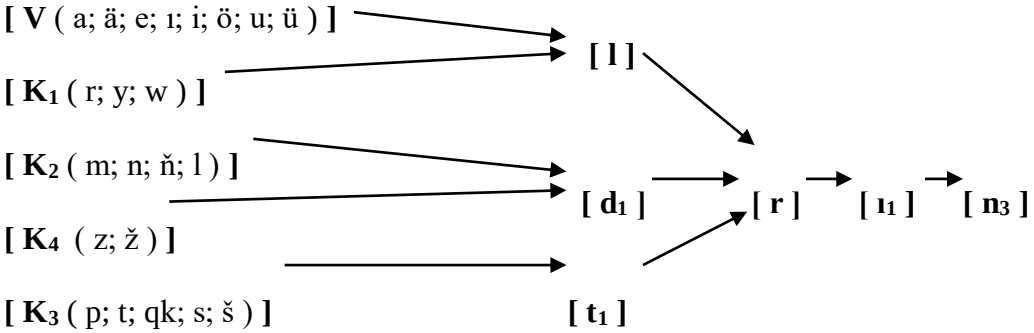

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен шығыс септік тіркесім талғампаздығының алгоритм тізбегі:

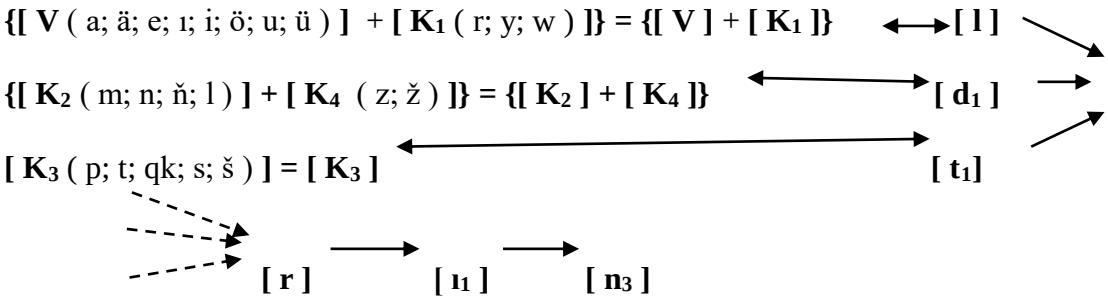

Түбір сөз бен көптік және бірінші жақ тәуелдік пен көмектес септік тіркесім талғампаздығының фонетикалық сипаты мен алгоритмі.

Қосымшалардың тіркесім талғампаздығы шектеулі, бір ғана вариант ізімен тізбек құрады. Өзге айтылым варианттар бейтарап қалады.

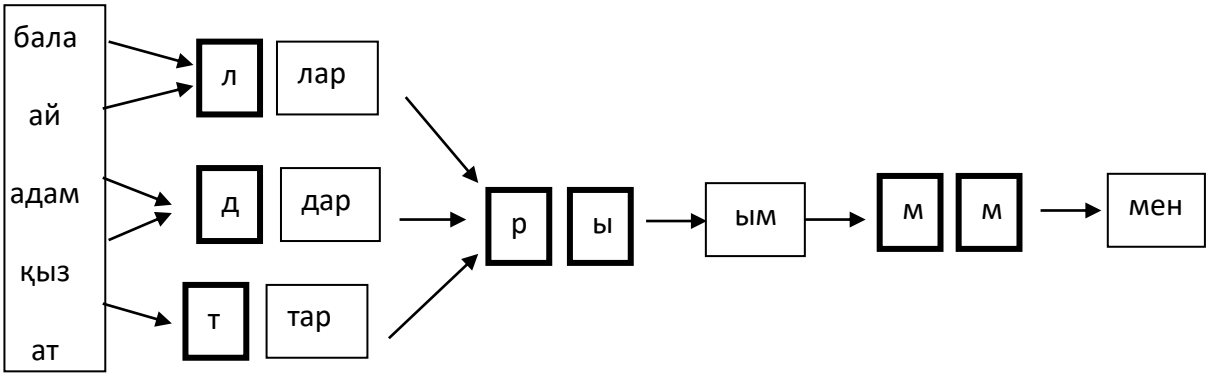

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен көмектес септік тіркесім жіктелім тізбегі. Соңғы қосымшаға индекс қойылмайды, өйткені *m* қосымшасы басқа кездеспейді:

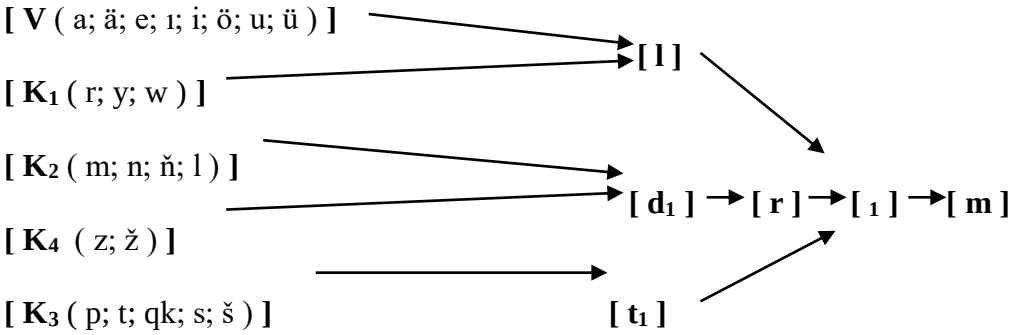

Түбір, көптік жалғау, бірінші жақ тәуелдік жалғау мен көмектес септік тіркесім талғампаздығының алгоритм тізбегі:

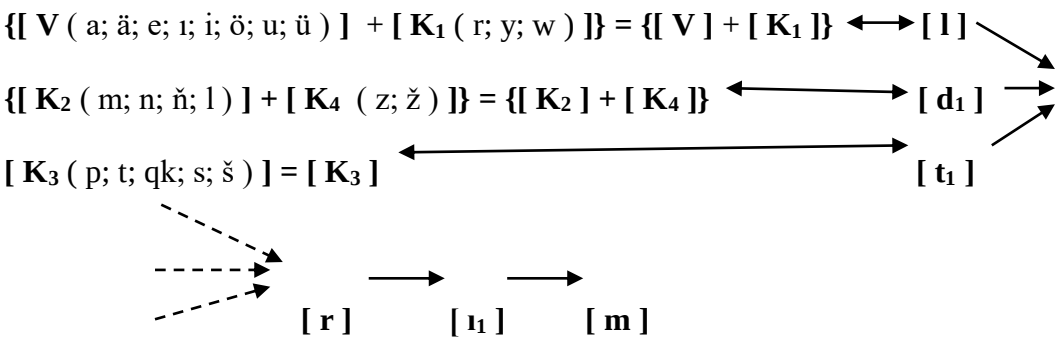

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен түбір+қосымшалар тіркесімінің фонетикалық тізбегі қосымша қосылған сайын қарапайым күйге түсе береді. Өйткені келер қосымшалардың бас дыбысы да, аяқ дыбысы да тұрақты. Сондықтан тіркесім талғампаздығының фонетикалық шарты да белгілі болып тұрады.

Тіркесім бірліктерінің фонетикалық сипатының күрделіден қарапайымға қарай өзгеруіне байланысты, олардың алгоритм тізбегін құру да жеңілдей береді.

Қазақ тілінің морфологиялық бірліктерінің тіркесім талғампаздығының ішкі заңдылықтарын ашу арқылы мәтін терімін оңтайландыратын компьютер бағдарламаларын дайындаудың мүмкіндігі табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Назбиев Ж. Сингармоническое описание произносительных единиц в казахском языке. – Алматы: Наука, 1998. – С. 166.
Nazbıev J. Sıngarmonıcheskoe opısanıe proıznosıtelnyh edınıs v kazahskom ıazyke. – Almaty: Naýka, 1998. – S. 166.
2 Раимбекова М. Позиционно-комбинаторные модификации фонем в казахском языке. – Алматы: Наука, 1997. – С. 148.
Raımbekova M. Pozısıonno-kombınatornye modıfikasıı fonem v kazahskom ıazyke. – Almaty: Naýka, 1997. – S. 148.
3 Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1980.
Djýnısbekov A. Sıngarmonızm v kazahskom ıazyke. – Alma-Ata: Naýka, 1980.
4 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
Qazaq gramatıkasy. – Astana, 2002.
5 Бәйімбетова Ә. Қазақ тілі тоғысыңқы дауыссыздарының жасалым түрленімі: филол. ғ. канд. ... автореф. – Алматы, 1999. – 27 б.
Báıimbetova Á. Qazaq tili toǵysyńqy daýyssyzdarynyń jasalym túrlenimi: fılol. ǵ. kand. avtoref. – Almaty, 1999. – 27 b.
6 Жүнісбек А. Қазақ тілі дыбыстарының арткуляциялық моделі: филол. ғ. канд. ... автореф. – Алматы, 2002. – 31 б.
Júnisbek A. Qazaq tili dybystarynyń artkýlásıalyq modeli: fılol. ǵ. kand. ... avtoref. – Almaty, 2002. – 31 b.

Материал 20.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Nazbiev J. Singharmonic description of pronunciation units in the Kazakh language. – Almaty: Nauka, 1998. – P. 166.
2 Raimbekova M. Positional-combinatorial modifications of phonemes in the Kazakh language. – Almaty: Nauka, 1997. – P. 148.
3 Dzhunisbekov A. Singharmonism in the Kazakh language. – Alma-Ata: Science, 1980.
4 Kazakh grammar. – Astana, 2002.
5 Baimbetova A. Formation of consonants of the Kazakh language: candidate of philological sciences ... author's abstract – Almaty, 1999. – 27 p.
6 Zhunusbek A. Articulation model of sounds of the Kazakh language: candidate of philological sciences ... abstract – Almaty, 2002. – 31 p.

Фонетическая характеристика и алгоритм линейной сочетаемости звуков на стыке корня, окончаний множественного числа, окончаний принадлежности первого лица и падежных окончаний

Г.А. Кукенова
Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, г.Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Для быстрого набора компьютерного текста необходим оптимальный выбор фонетических средств, основанный на традиционных для казахского языка законах сингармонизма и ассимиляции.

В статье представлена фонетическая характеристика звуков на стыке корня и окончаний. Разработан алгоритм линейной сочетаемости звукосочетаний корень+окончание множественного числа + притяжательное окончание 1 лица и окончание падежей. Обращено внимание на то, что фонетическое значение каждого окончания состоит из двух и более вариантов. Поскольку выбор вариантов окончания зависит от конечного звука корневого слова, было отмечено, что выбор вариантов окончания для первого присоединения всегда актуален, а последующие сочетания в таком выборе не нуждаются. Сделан вывод о выборе вариантов окончания.

Материал поступил в редакцию журнала 20.11.2020

Phonetic characteristics and algorithm for linear compatibility of sounds at the junction of the root, plural endings, first-person possessive endings, and case endings.

G.A. Kukenova
Kazakh agrotechnical university named after S.Seifullin, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

In order to quickly type computer text, optimal options for choosing phonetic means are needed, based on the traditional laws of the Kazakh language of singarmonism and assimilation. The article presents the phonetic characteristics of sounds at the junction of the root and endings. An algorithm for linear combinability of the sound combinations root+plural ending+possessive ending of 1 person and case endings has been developed. Attention is drawn to the fact that the phonetic value of each ending consists of two or more variants. Since the choice of ending options depends on the final sound of the root word, it was noted that the choice of options for the first ending is always relevant. It is shown that as you add an ending to a word, the need to select endings becomes less and less.

Received: 20.11.2020

УДК 71.25.4

А.О. Мукашева
м.п.н., ст. преподаватель, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, 020000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-3122-750X. E-mail: muk-ak-om@mail.ru

КУЛЬТ ЗНАНИЯ КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

В исследованиях последнего десятилетия характерной остается тенденция изучения собственно коммуникативной стороны языка во взаимосвязи со смежными дисциплинами. С этим связано возрождение интереса к языкознанию в параллели с психологией, педагогикой, культурологией, политологией и т.д. В настоящее время наибольший интерес для лингвистов представляет анализ и основные характеристики президентского дискурса, который формирует и актуализирует аксиологические векторы для развития модели лучшего государства. Статья посвящена приоритетному направлению в модернизации общественного сознания культу знания, культу образования. Образование является ключевым направлением в ценностной картине мира каждого государства и ключевым фактором в формировании общественного сознания граждан. Оно оказывает решающее воздействие на каждое поколение, представляет собой социальную подсистему, имеющую свою определенную структуру. Важно отметить, что сегодня в Казахстане происходят

значительные изменения, где сложилась и целенаправленно реформируется достаточно современная система образования, отвечающая важным приоритетам развития государства.

В своих трудах Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев с целью единения казахстанцев, сохранения национальной идентичности, культуры, модернизации общественного сознания актуализирует данное понятие. Целью данной статьи является описание важности и целостности культа знания в ценностной картине мира поликультурного общества Казахстана. В результате поставленной цели в работе описаны факторы, формирующие рассматриваемое понятие, приведены примеры из программных статей Лидера Нации, подтверждающие актуальность и важность образовательного пространства в обществе.

Ключевые слова: модернизация общественного сознания, культ знания, культ образования, ценностная картина мира, аксиологические векторы.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня современное общество стремится укрепить свою идентичность и ориентируется на доминантные изменения в контексте интеграционных и глобализационных процессов. Протекающие в данном направлении реформы позволяют достигнуть новой цели, которая направлена на модернизацию общественного сознания. Важно отметить, что когда мы говорим о модернизации общественного сознания, подразумеваем такие понятия, как общественные ценности, человеческий капитал, культ знания. Именно поэтому в своих программных статьях Первый Президент Казахстана Нурсултан Абишевич Назарбаев уделяет большое внимание общественно-гуманитарному циклу, который строится через знания, образование и культуру – институты сохранения культурного наследия страны, а также совершенствования интеллектуального уровня всех поколений.

В связи с важностью и актуальностью данного направления в современной науке важным объектом является такое понятие, как человеческий капитал, который тесно связан с культом знания. Именно знания, формирующиеся через образование, труд являются ключевыми элементами, которые позволят достигнуть многих целей и задач устойчивого развития, именно они приведут к трансформации общества.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В 2012 году была опубликована программная статья Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Социальная модернизация: двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда». Основная идея статьи – подготовка общества к новым условиям жизни, изменение сознания граждан от потребительской идеологии к активации своего потенциала, развитие самоорганизации общества.

Идеология потребления порождает духовную нищету, общество становится заложником материальных благ. Все сводится к тому, чтобы накопить больше материальных ценностей при этом потратив минимум сил и труда: *«Это возвело в абсолют неверные формулы достижения благополучия – «меньше работать – больше получать», «делать деньги из воздуха» и т. п.»* [1].

Выходом из этой ситуации Н.А. Назарбаев считает «человеческий труд» и интеллект страны, которые лежат в основе социальной модернизации общества.

Благосостояние граждан, соблюдение их прав, предоставление бесплатной и качественной медицинской помощи, возможность доступного образования – это первоочередные приоритеты государственной политики.

Осуществление социальной модернизации, в рамках рассматриваемой статьи, основано на пяти принципах: эволюционности, общей ответственности, партнерского участия, стимулированности, профессионализма. Принцип эволюционности заключается в

«подтягивании» всех социальных структур общества к «имеющимся стандартам и показателям социального развития». Принцип общей ответственности заключается в том, что и общество ответственно за данный процесс. Принцип партнерского участия – «тесное взаимодействие государства, бизнеса и граждан». В основе четвертого принципа лежит – государственная социальная адресная поддержка. Принцип профессионализма заключается в подробном изучении мирового опыта для принятия решения.

Ключевая задача социальной модернизации, как пишет Н.А. Назарбаев, «найти оптимальный баланс между экономическими успехами и обеспечением общественных благ» [1, 1]. То есть в обществе должно реализоваться решение социальных вопросов в соответствии с современными требованиями.

Самостоятельное улучшение качества жизни казахстанцев – это то, чего хочет добиться Первый Президент Республики Казахстан, создавая для этого все условия.

Особое внимание в статье уделено системам образования и здравоохранения, которые будут регулироваться специальными законодательными актами. В Казахстане государство – инициатор и главная движущая сила процесса социальной модернизации. Сегодня важно культивировать в обществе, начиная с самых ранних этапов воспитательного процесса в общеобразовательных школах, положение о том, что государство – не бесконечный донор, а партнер, создающий условия для роста благосостояния граждан. Именно от каждого гражданина, от его жизненной позиции зависит его будущее и будущее всей страны.

Воспитание конкурентоспособного, трудолюбивого, образованного, ответственного, культурно и духовно развитого гражданина с морально-этическими ценностями – главная цель духовной модернизации – «платформы, соединяющей горизонты прошлого, настоящего и будущего народа» [2].

Для осуществления модернизации сознания как общества в целом, так и каждого казахстанца Н.А. Назарбаев выделил несколько направлений в своей важной программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»:

1. *Конкурентоспособность*. Для развития конкурентоспособности были приняты программа «Цифровой Казахстан», программа трехъязычия и программа культурного и конфессионального согласия, которые будут способствовать подготовке казахстанцев к жизни в XXI веке.

2. *Прагматизм.* Модернизация требует изменения привычной жизни. Прагматизм, как считает Лидер Нации, «означает точное знание своих национальных и личных ресурсов, их экономное расходование, умение планировать свое будущее, противоположность расточительности, кичливости, жизни напоказ».

3. *Сохранение национальной идентичности*. Духовная модернизация «предполагает изменения в национальном сознании». В основе духовной модернизации лежит «сохранение национальной культуры», которая будет способствовать продвижению вперед.

4. *Культ знания.* Стремиться к образованию – «фундаментальному фактору успеха в будущем». Образование для молодежи должно быть на первом месте, так как «только высокообразованный человек может относительно легко менять профессию именно благодаря высокому уровню образования». Образование должно стать «главной ценностью» для молодого казахстанца. Для этого созданы все условия: 12-летнее среднее образование, обновление содержания образования, кредитная система обучения в вузах, трехъязычная форма обучения и др.

5. *Эволюционное, а не революционное развитие Казахстана.* «Эволюционное развитие как принцип идеологии должно быть одним из ориентиров и на личностном, индивидуальном уровне для каждого казахстанца». Пропаганду данного принципа должны провести как общество в целом, так и политические партии и движения, также система образования.

6. *Открытость сознания* – это готовность к изменениям, учиться у других, воспринимать достижения, принимать культуру других, сохранению и развитию своих национальных традиций и патриотизма.

Таким образом, социальная и духовная модернизация – это основа развития общества, которая ведёт к правильной трансформации общественного сознания.

Данные факты ещё раз указывает на то, что во всех направлениях доминантой является культ знания. Именно через него строится формирование в общественном сознании важных ценностей как основы развития. Важно выделить то, что от формирования и развития культа знаний будет расти и человеческий капитал как совокупность знаний, умений и навыков, которыми должен обладать каждый казахстанец.

Все факторы, представленные в президентском дискурсе Н.А. Назарбаева, являются залогом развития, как отдельной личности, так и общественного развития в целом. Подтверждением служат контексты из программной статьи:

«В системе образования в целом задействовано около трети населения Казахстана. И самое главное здесь то, что именно в системе образования растут, формируются и взрослеют наши дети. ***Это волнует каждую семью****. Поэтому одним из ключевых факторов успеха всего модернизационного процесса является успешность обновления национальной системы образования»* [1]*;*

«Но **культ образования должен быть всеобщим**. И тому есть жесткая и ясная причина. **Технологическая революция** ведет к тому, что в ближайшие десятилетия половина существующих профессий исчезнет. Такой скорости изменения профессионального облика экономики не знала ни одна эпоха» [2];

«И мы вступили в эту эпоху. В таких условиях **успешно жить сможет только высокообразованный человек**, который может относительно легко менять профессию именно благодаря **высокому уровню образования**» [2].

Президентский дискурс показывает, что доминантными векторами культа знания являются ценности. Они реализуются в большей мере через социально-гуманитарное знание, где ядром является язык, формирующий национальное сознание, национальный код. «Наука о языке сегодня в Казахстане формирует ядро нового глобального и ценного традиционного, поэтому подход к родному языку становится объектом важных целевых показателей и парадигм развития. Данные константы трансформируют механизмы изучения роли родного языка как канона национальной идентичности» [3, 28]. То есть именно через язык передаются национально-общественные ценности, формируется ценностная картина мира, для которой важно сохранение традиций, гармонизация общества: «Наше социальное и гуманитарное знание долгие годы было законсервировано в рамках одного учения и в рамках одного взгляда на мир. Выход на **казахском языке** 100 лучших учебников мира даст эффект уже через 5-6 лет. **Нужно брать все самое современное** и иметь переводы на государственный казахский язык. **И это задача государства».** Выделенные лексические единицы из контекстов политического лидера свидетельствуют о том, что язык, формируя когнитивно-познавательную функцию, «сегодня определяет и феномен этнической ментальности, и культурный быт сознания, и личностно-ориентированный тип самоопределения индивидуума. Наука же о языке представляет собой совокупность научных исследований об естественном человеческом языке, о моделях речи, о гуманитарной направленности в науке о языке, об аккумуляции субъективного и объективного познания» [3, 29].

Таким образом, язык – это доминантный вектор в культе знания, именно образование – это успех будущего всего государства. Культ образования, знания в программных статьях Н.А. Назарбаева представляется как фундаментальная характеристика философии образования. Автор обращается к обществу поменять ориентиры, выработать новое отношение, в основе которого лежит ценностная парадигма. Именно ценности в совокупности параметров отражают дискурсивную динамику. Причиной актуализации статей Первого Президента, безусловно, является призыв к сохранению национальных традиций, политической и социальной гармонизации, стабилизации всех направлений общества. Именно это входит в ядро аксиологической парадигмы, фундаментом которой является культ знания, образования, именно культурная, образованная нация – это успех

государства. В связи с этим, нам, гражданам своей страны, необходимо это всё понять и воспринять правильно, сформировав новое отношение к философии жизни, в том числе и к философии образования.

В.И. Карасик, характеризуя культурные доминанты в языковом пространстве, отмечает: «Коммуникативная личность как предмет лингвистического изучения представляет собой обобщенный образ носителя культурно-языковых и коммуникативно-деятельностных ценностей, знаний, установок и поведенческих реакций. В структуре языковой личности особое место принадлежит ценностям – наиболее фундаментальным характеристикам культуры, высшим ориентирам поведения» [4, 116].

Таким образом, именно через доминантные векторы Первый Президент в своих обращениях к народу отражает комплексное осмысление ценностей, тем самым формирует целостную модель картины миры поликультурного общества Казахстана. В основе ценностной картины мира лежат ценности, которые являются доминантами. В их языковое поле входит содержание, то есть составляющая. Следовательно, сравнив эти факты, можно отметить, что между ценностями и концептом можно поставить знак равенства. Таким образом, рассматривая культ знания, образования как ценность, мы говорим о концепте.

Анализ языкового материала показывает, что в ценностную парадигму или концептуальное пространства лексической единицы «культ знания, культ образования» входят следующие составляющие: прогрессивная страна, первые ряды мировых цивилизаций, технологическая революция, всеобщее образование, успешная жизнь, фундаментальный фактор успеха, первый номер, модернизация сознания, открытость, прагматизм, конкурентоспособность, цифровой Казахстан, трезъязычие, культурность, конфессиональность.

Подтверждением служат примеры: *«Каждый казахстанец должен понимать, что образование – самый фундаментальный фактор успеха в будущем. В системе приоритетов молодежи образование должно стоять первым номером»; «Наконец, это те люди, которые и станут главными проводниками принципов модернизации сознания - открытости, прагматизма, конкурентоспособности. Будущее творится в учебных аудиториях». Поэтому и программа «Цифровой Казахстан», и программа трехъязычия, и программа культурного и конфессионального согласия – это часть подготовки нации (всех казахстанцев) к жизни в XXI веке. Это часть нашей конкурентоспособности. Далее, это подготовка кадров, адаптированных к глобальной конкуренции в сфере знания»* [2]. Приведенные примеры представляют динамичное ценное образование, в ядре которого важное понятие знание, образование.

ВЫВОДЫ

Подводя итоги, важно отметить, что сегодня все смежные науки, находясь в единстве сохранения и развития динамики ценностей, изучают актуальные вопросы современного общества. Политический дискурс, таким образом, стал объектом междисциплинарных исследований. Программные статьи Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева отражают ценностную модель развития государства. На протяжении многих лет в них формируется прогрессивная динамика аксиологических векторов, направленных на сохранение традиций, политической стабильности, развитие и модификацию философии культуры и образования. Культ знания, культ образования – это доминирующее понятие, концептуальные признаки которого отражаются в трудах автора. Оно характеризует ценностно-мотивированную значимость в современном обществе и является институтом сохранения национальной идентичности, фундаментом развития всего общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Программная статья Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева «СОЦИАЛЬНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ КАЗАХСТАНА: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда». https://www.inform.kz/ru/social-naya-modernizaciya-kazahstana-dvadcat-shagov-k-obschestvu-vseobschego-truda_a2478336.
Programmnaıa statıa Prezıdenta Kazahstana Nýrsýltana Nazarbaeva «SOTSIALNAIA MODERNIZATSIIA KAZAHSTANA: Dvadtsat shagov k Obestvý Vseobego Trýda». https://www.inform.kz/ru/social-naya-modernizaciya-kazahstana-dvadcat-shagov-k-obschestvu-vseobschego-truda_a2478336.
2 Назарбаев Н.А. Программная статья «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» // «Казахстанская правда» от 12 апреля 2017 г. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya.
Nazarbaev N.A. Programmnaıa statıa «Vzgliad v býdýee: modernızatsıa obestvennogo soznanıa» // «Kazahstanskaıa pravda» ot 12 aprelıa 2017 g. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya.
3 Роль социально-гуманитарных наук в модернизации общественного сознания: сборник докладов Международного круглого стола (24 ноября 2017 года). – Москва-Астана, 2017. – 142 с.
Rol sotsıalno-gýmanıtarnyh naýk v modernızatsıı obestvennogo soznanıa: sbornık dokladov Mejdýnarodnogo krýglogo stola (24 noıabrıa 2017 goda). – Moskva-Astana, 2017. – 142 s.
4 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 331 с.
Karasık V.I. Iazykovoı krýg: lıchnost, kontsepty, dıskýrs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 331 s.

Материал поступил в редакцию журнала 14.12.2020

REFERENCES

1 Program article of the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev "SOCIAL MODERNIZATION OF KAZAKHSTAN: Twenty steps to the Society of Universal Labor". https://www.inform.kz/ru/social-naya-modernizaciya-kazahstana-dvadcat-shagov-k-obschestvu-vseobschego-truda_a2478336.
2 Nazarbayev N.A. Program article "Looking into the future: modernization public consciousness" // "Kazakhstanskaya Pravda" dated April 12, 2017. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya.
3 The role of social and humanitarian sciences in modernization of public consciousness: collection of reports of the International Round Table (November 24, 2017). – Moscow-Astana, 2017. – 142 p.
4 Karasik V.I. Language circle: personality, concepts, discourse. - Volgograd: Peremena, 2002. – 331 p.

Білімге табыну қоғамдық сананы жаңғыртудың басым бағыты ретінде

А.О. Мукашева
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Соңғы онжылдықтағы зерттеулер тілдің нақты коммуникативтік жағын басқа пәндермен өзара байланыста қарастыру үрдісімен сипатталады. Бұл психология, педагогика, мәдениеттану, саясаттану және т. б. қатар тіл біліміне деген қызығушылықтың жандануына негіз болды. Бүгінде үздік мемлекет моделін дамыту үшін

аксиологиялық векторларды қалыптастыратын және іске асыратын президенттік дискурсты талдау және оның негізгі сипаттамаларын анықтау тіл мамандары үшін үлкен қызығушылық тудырады. Мақала қоғамдық сананы жаңғыртудың басым бағаты болып отырған білімге табынуға арналған. Білім беру әрбір мемлекеттің әлемнің құндылық бейнесіндегі басым бағыты және азаматтардың қоғамдық санасын қалыптастырудың басты факторы болып табылады. Ол әр ұрпаққа шешуші әсер ететін өзіндік құрылымы бар, әлеуметтік жүйе болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда мемлекет дамуының маңызды басымдықтарына жауап беретін, мақсатты түрде реформаланатын заманауи білім беру жүйесі қалыптасқанын әрі елеулі өзгерістер болып жатқанын атап өту маңызды.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев өз еңбектерінде қазақстандықтарды біріктіру, ұлттық бірегейлікті, мәдениетті сақтау, қоғамдық сананы жаңғырту мақсатында осы ұғымды өзектендіреді. Осы мақаланың мақсаты көпмәдениетті Қазақстан қоғамының әлемінің құндылық бейнесіндегі білімге табынудың маңыздылығы мен тұтастығын сипаттау болып табылады. Көзделген мақсаттың нәтижесінде жұмыста қарастырылып отырған тұжырымдаманы қалыптастыратын факторлар сипатталып, қоғамдағы білім беру кеңістігінің өзектілігі мен маңыздылығын растайтын Ұлт Көшбасшысының бағдарламалық мақалаларынан мысалдар келтірілді.

Материал 14.12.2020 баспаға түсті

The cult of knowledge as a priority in modernization of public consciousness

A.O. Mukasheva
Sh. Uulikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

In the studies of the last decade, the tendency to study the actual communicative side of the language in conjunction with related disciplines remains characteristic. This is associated with the revival of interest towards linguistics together with psychology, pedagogy, cultural studies, political science, etc. At present, the analysis and main characteristics of the presidential discourse that forms and actualizes the axiological vectors for the development of the model of a better state are of great interest to linguists. The article is devoted to the priority in modernization of public consciousness - the cult of knowledge, the cult of education. Education is a key direction in the axiological picture of the world of each state and a key factor in shaping the public consciousness of citizens. It has a decisive impact on every generation and it is a social subsystem with its own specific structure. It is necessary to note that today significant changes are taking place in Kazakhstan, where a fairly modern education system, meeting the important priorities of the state, has developed and is purposefully reformed.

In his works, the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev actualizes this concept in order to unite Kazakhstanis, to modernize public consciousness, and to preserve national identity and culture. The purpose of this article is to describe the importance and integrity of the cult of knowledge in the axiological picture of the world of the polycultural society of Kazakhstan. As a result of this goal, the work considers the factors that form the concept, provides examples from the program articles of the Leader of the Nation, confirming the relevance and significance of the educational space in society.

Received: 14.12.2020

УДК81’1

С.С. Нуркенова[1], К.У. Кинжагалиева[2]
[1]к.ф.н., и.о. профессора, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-3574-3704. E-mail: nurkenova_S@mail.ru
[2]докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-0841-6604. E-mail: karylgash_84_15@mail.ru

СТИЛИСТИЧЕСКИ СНИЖЕННАЯ ЛЕКСИКА КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Язык – это многоуровневая система. Со структуризацией уровней языка лексика была разделена на три пласта (книжный, нейтральный, разговорный). Одним из самых интересных для изучения стал разговорный пласт лексики. Это связано с его неоднородностью и терминологической неустойчивостью. В предлагаемой статье даются сведения из истории вопроса изучения стилистически сниженной лексики английского языка. Изложены и обобщены взгляды английских, американских и русских лингвистов на проблему стилистически сниженной лексики. Рассмотрен пласт лексики ограниченной сферы употребления. Выделены и охарактеризованы основные типы стилистической лексики (сленг, жаргоны, арго, вульгаризмы, профессионализмы), ее базовые особенности. Раскрываются взгляды исследователей на возникновение, развитие и функционирование терминов в американской и европейской лингвистике. Основным этапом исследования выступили теоретические соискания в рамках стилистически сниженной лексики: изучены работы выдающихся ученых, таких как S.B. Flexner, E. Partridge, И.Р.Гальперин, Т.А.Арнольд, В.А. Хомяков.

Ключевые слова: лексика, просторечие, разговорная речь, коллоквиализмы, сленг, жаргонизм, кэнт, арго, окраска слова.

ВВЕДЕНИЕ

В последние годы наблюдается возрастающая активность сниженной лексики в разговорной речи. В условиях межличностной коммуникации при неформальном общении, речевая манера, присущая субстандарту, сопровождаемая актуализацией сниженной лексики, охватывает все более широкие, нетрадиционные группы населения, до недавнего времени наиболее консервативные по отношению к сниженной лексике социогруппы. Эти процессы находят свое отражение в книжной речи, в СМИ (в печати, электронных СМИ, кинофильмах), в устной публичной речи политического характера, в художественной литературепостмодернистского направления.

Исследованию субстандартной лексики посвящено множество работ, но неисчерпаемость темы и возрастающий интерес лингвистики к коммуникативным особенностям стилистически сниженной лексики,как к языковому средству, обуславливает актуальность данной работы.

Целью данного исследования является провести обзор литературы по изучению данного вопроса.

Эрик Партридж одним из первых предложил четкую стратификацию стилистически сниженной лексики. Лингвист классифицирует ее на: коллоквиализмы, сленг, кэнт и вульгаризмы [1, 12].

Словарь американского сленга под редакцией Г.Уэнтворта и С.Б.Флекснера, изданный в 1967 году, признан одним из самых известных работ по вопросам сниженной лексики прошлого столетия. Изучая пласты словарного состава английского языка, авторы выделяют

следующие категории: стандарт, коллоквиализмы, диалекты, кэнт, жаргон и арго. Рассматривая вопрос о сленге, С.Б.Флекснер берет за основу слова, словосочетания и выражения из кэнта, жаргона и арго [2, 25].

В.А.Хомяков классифицирует субстандартную лексику английского языка на: низкие коллоквиализмы, сленг, жаргон, кэнт и вульгаризмы. Автор относит низкие коллоквиализмы, общий сленг и вульгаризмы к сфере общенародного лексического просторечия; социально-профессиональные жаргоны, арго, кэнт в специально-профессиональное просторечие [3, 27].

И.Р.Гальперин предлагает немного иную классификацию. Автор, выделяя три лексических пласта, подразделяет Special Colloquial Vocabulary на: сленг, жаргонизмы, профессионализмы, диалектные слова, вульгарные слова или вульгаризмы, низкие коллоквиализмы (colloquialcoinages) [4,104].

В группу разговорной лексики И.В.Арнольд относит литературно-разговорные, фамильярно-разговорные, разговорные слова низшего слоя (мат, вульгаризмы, ругательства), неологизмы и сленг [5, 264].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В современной зарубежной лексикографии понятие «сленг» смешивается с такими понятиями, как «диалектизм», «жаргонизм», «вульгаризм», «разговорная речь», «просторечие». Несмотря на то, что термин сленг применяют к целому ряду разнородных явлений, а также на то, что социальная сущность сленга значительно изменилась, исследователи продолжают использовать это название, во-первых, потому что это традиционное понятие, прочно укоренившееся в английской лексикологии и лексикографии, во-вторых, этот термин позволяет объединить в рамках единой категории различные слова и словосочетания, противопоставляемые литературной лексике.

Э.Партридж указывает, что примерно с половины 19-го векасленг стал общепринятым обозначением для «illegitimate» colloquial speech, тогда как до 1850 года этим термином называли все разновидности *vulgar language, exceptcant*. Следует заметить, что наряду с термином сленг нетерминологично употреблялись такие синонимы сленга, как lingo, argot, jargon, flash, gibberish, cant [1, 3].

Гипотеза об этимологии слова «сленг», предложенная Эриком Партриджем, считается более подробной. Он указывает, что слово slangскорее всего соотносится с глаголом tosling – toutter, что подтверждает существование такого сочетания как sling words, засвидетельствованное еще в эпоху Чосера, а также поздних сленговых сочетаний с тем же глаголом: tosling the language – to talk; tosling the language – to swear fluently, to speak a foreign language; to sling the bat – to speak the vernacular; to sling a yarn – to relate a story, to tell a lie; to sling (a person) slang – to abuse, scold violently, в последнем выражении slang – impertinence, abuse [7, 782]. Э.Партридж, кроме того, выдвигает предположение, что термин slang по своей этимологии может быть «испорченным» вторым причастием от вышеуказанного глагола.

Э.Партридж проводит разделение сленга, выделяя Standard Norm of Slang, Kinds of Slang other than Standard. Данное разделение соответствует разделению сленга, предложенному В.Г.Вильюманом, который дает характеристику: 1) общий сленг, то есть находящиеся за пределами литературного языка, общепонятные и широкораспространенные в разговорной речи образные слова и словосочетания эмоционально-оценочной окраски, претендующие на новизну и оригинальность, и в этих качествах выступающие синонимами слов и словосочетаний литературного языка; 2) специальный сленг, то есть слова и словосочетания того или иного профессионального, либо классового жаргона [8, 137].

В Oxford English Dictionary дана следующая дефиниция сленга: language of a highly colloquial type, considered as below the level of educated standard speech, and consisting either of new words or of current words employed in some special sense. Дэвид Кристал подчеркивает

значимость наречия «highly» в данном определении, которое он считает важным элементом характеристики сленга, чем он фактически и отличается от собственно разговорной лексики.

В Encyclopaedia Britannica (1996) сленг определяется: «nonstandard vocabulary composed of words or senses characterized primarily by connotations of extreme informality and usually by a currency not limited to a particular region. It is composed typically of coinages or arbitrary changed words, clipped or shortened forms, extravagant, forced, or facetious figures of speech, or verbal novelties».

В словаре Merriam Webster's Collegiate Dictionary (1996) сленгу дается следующая характеристика: «an informal non-standard vocabulary composed typically of coinages, arbitrarily changed words, and extravagant, forced, or facetious figures of speech».

И.Р.Гальперин, указывая на неправомерность объединения под термином сленг разнородных явлений, предлагает понимать под «сленгом тот слой лексики и фразеологии, который появляется в сфере живой разговорной речи в качестве разговорных неологизмов, легко переходящих в слой общеупотребительной литературной разговорной лексики». Желание говорящего быть остроумным, поразить новизной выражения, быть непохожим на других людей, привлечь внимание к своей персоне, склонность к фамильярному и интимному тону, стремление показать принадлежность к данной социальной или профессиональной группе – все это может быть причинной возникновения сленгизмов и их потребления в речи носителями языка [9, 9].

В.Л.Хомяков, поддерживая взгляды В.Г.Вильюмана, тоже различает два вида сленга: общий сленг и специальный сленг. Он описывает общий сленг следующим образом: «Общий сленг – это относительно устойчивый для определенного периода, широко распространенный и общепонятный слой нелитературной лексики и фразеологии в среде живой разговорной речи, весьма неоднородный по своему генетическому составу и степени приближения к литературному языку, имеющий ярко выраженный эмоционально-экспрессивный оценочный характер, представляющий часто протест-насмешку против социальных, этических, эстетических, языковых и других условностей и авторитетов».

Специальный сленг в трактовке профессора В.А. Хомякова – это специфическая лексика и фразеология социальных жаргонов и арго преступного мира; кроме того, выделяет специальный сленг, ограниченный употреблением в пределах неких профессиональных групп. Но и в этих случаях со временем сленг может переходить в общий, а его отнесенность к некоторому жаргону будет лишь свидетельствовать о его происхождении. Ср.: a floppy disc – «a studious, bookish person»; syn.: dexter, digit-head, mensem and point/read. E.g. Me might be a floppy disk during the day, but you should see him dance. A pipe dream – (drug world) originally «a dream when you smoke marijuana», now «something cherished, something you'd like best of all, but that will never happen». E.g. I'd like to visit China, but it is apipe dream [3, 43].

И.В. Арнольд, тоже выделяет сленг: общий и специальный, в зависимости от сферы его употребления.

1. Общий сленг, то есть находящиеся за пределами литературногоанглийского языка, но общепонятные и широко распространенные в разговорной речи образные слова и устойчивые словосочетания с ярко выраженной эмоционально-оценочной окраской, претендующие на новизну и оригинальность и являющиеся стилистическими синонимамислов литературного языка, в которых экспрессивная функция преобладает вбольшейстепени над номинативной.

2. Специальный сленг, т.е. слова и словосочетания, входящие в ту или иную специальную или профессиональную лексику: сленг моряков, солдат, спортсменов, актеров, юристов, студентов и т.д. и сленг различных социальных группировок, например, кокни, т.е.диалект простых людей Лондона, светский жаргон, слова и выражения, принятые в закрытыхучебных заведениях для детей английской аристократии, воровской жаргон и т.д. [5, 285]

Ричард А. Спирс определяет «сленг», как общий термин, который охватывает многие виды неформальных выражений. «The term slang has been used to refer to specialized

vocabularies (cant, jargon, or patter) used among criminals, drug users, students, street people, hip-hoppers, video-game players, surfboarders, bodybuilders, gamblers, journalists, aviators, food service workers, medical workers, military personnel, and on andon. Some of the expressions used by these groups get carried out of the group into wider use into what is called general or popular slang» [6, 6].

В традиционном понимании под термин «кэнт» подводят: секретные «языки» преступного мира, жаргоны и иногда различные профессиональные лексические системы, которые ранее обозначались термином «профессиональные говоры».

В английской лексикографии эти секретные «языки» называют кэнт, в немецкой ротвелш, в испанской хермания, во французской арго. Кэнт – это условный, секретный «язык» деклассированных элементов (нищих, бродяг, воров, гангстеров) и некоторых других общественных групп (бродячих и уличных торговцев, ремесленников и других). В русской лингвистике термину «кэнт» соответствует общепринятый термин «арго».

Как отмечает В.М.Жирмунский, арго – «своего рода пароль, по которому узнают друг друга деклассированные, и мощное средство профессиональной организации в условиях острой социальной борьбы». Арго – это конспиративный засекреченный «язык». Арго ограничен лексикой и фразеологией, почти не затрагивая фонетику, морфологию и синтаксис. Как указывает В.М.Жирмунский, арго выступает как вторичная лексическая система, а у носителей арго можно наблюдать лексическое двуязычие, существующее при наличии единого грамматического строя, то есть своеобразный словарно-семиотический билингвизм [3, 43]. Таким образом, основная функция арго – функция конспиративной коммуникации.

Однако, как указывает В.Д.Бондалетов, помимо своей основной функции арго может использоваться также в роли своеобразного эмоционально-экспрессивного средства. Исходя из данного определения, арго, как тип речи, выработал черты, отличающие его, с одной стороны, от секретных кодов, выполняющих только конспираторную функцию, а с другой – от чисто экспрессивных жаргонов. Все это относится к английскому кэнту.

Термин «кэнт» с довольно прозрачной этимологией: cant – to sing in a whining way, to whine. В этимологическом словаре английского языка дано описание: Lcantare (whence Picard and Walooncanter, tosing); frequent. of canere, tosing. Cant was at first a beggar’s whine; hence, hypocrisy [10, 74]. Данный термин имеет несколько значений, зафиксированных в словарях. В кратком Оксфордском словаре выделяются: 1) A whining manner of speaking 2) The secret or peculiar language or jargon of a class, sect, or subject. 3) A set of form words repeated mechanically; esp.a stock phrase temporarily in fashion. 4) Affected or unreal phraseology; esp.language (or action) implying goodness or piety which does not exist. 5) A person who uses this language [11, 258].

Э.Партридж в своей трактовке дает такое определение термину: cant is the technical term for the vocabulary peculiar to the underworld (criminals, tramps, beggars; prostitutes and “ponces” and such hangers on as “fences”). It is to be hoped that the use of this short, convenient term will become more general [1, 65].

В работе «A sociology of language» О.Хертцлер указывает: however cant is used in two senses. The one is for an affected, hypocritical, or ostentatious religious or solomn language, used insincerely to gain a reputation for goodness or piety. The other usage – that of the social linguists, and the most appropriate to our purpose is thatit is more or less barbarous secret language used by the half world and underworld [13, 328].

В высказывании Хертцлера подчеркнем указание secret language- компонент просторечия, точнее его определенный социальный вариант. Более того, кэнт – это не просто вокабуляр преступников, но находясь в просторечии, как норме сниженного уровня, кэнт, естественно, не выступает в «чистом» виде. Об этом Э.Партридж пишет: Cant, in fact, is largely a “secret” language; that is it has a number of terms for its own private use, but in its general structure and its everyday vocabulary it is a mixture of slang and low colloquialisms [1, 267].

В.А.Хомяков, изучая термин «кэнт», подчеркивает его развитие, как орудия самозащиты и нападения организованных коллективов деклассированных элементов, как «тайного языка специального назначения», происходящий в особых общественных условиях [3, 56]. Автор выделяет три основные приема засекречивания: 1) условное искажение слов, то есть создание тайного кода; 2) иноязычные заимствования; 3) переосмысление лексического материала родного языка, создание тайной лексики и фразеологии.

В словаре О.С.Ахмановой дается полное определение термина жаргон: «Язык, состоящий из более или менее произвольно выбираемых, видоизменяемых элементов одного или нескольких естественных языков, и, применяемый (обычно в устном общении) отдельной социальной группы с целью языкового обособления, отделения от остальной части языковой общности, иногда в криптолалических целях» [14, 148].

Вопрос вокруг этимологии термина «жаргон»досегодняшнего остается нерешенным. М.Фасмер предлагает: жаргон из франц.jargon- «наречие, жаргон», которое происходит из галлором. «gargone – болтовня». Этимология оказала влияние на его применение в американской лингвистике [12, 59]. Л.Блумфилд под термином «жаргон» подводит такие типы confusedtalk, как пиджин-инглиш, лингва-франка, креолизованные языки.

В сокращенном Оксфордском словаре термин «жаргон» трактуется: «Applied contemptuously to the language of scholars, the terminology of a science or art, or the cant of a class, sect, trade, or profession» [11, 108].

В американских словарях выделяются три основные значения термина жаргон: 1. Nonsensical, incoherent, or meaningless utterance; gibberish. 2. A hybrid language or dialect; pidgin. 3. The specialized or technical language of a trade, profession, class, or fellowship; cant.

Также приводим трактовку термина «жаргон», данный Э.Партриджем, которую мы считаем наиболее правильной: jargon, originally the warbling of birds, has been loosely employed for cant, slang, pidgin English, gibberish: it should be reserved for the technicalities of science, the professions, the services, trades, crafts, sports and games, art and Art. A synonym is shop or shoptalk.

Также необходимо подчеркнуть, что в отличии от кэнта с его основной функцией конспиративной коммуникации, жаргон не может быть уподоблен условному коду, в нем нет специально обусловленной секретности, хотя и бывает довольно часто, что значения жаргонизмов известны только той группе людей, среди которых данные жаргонизмы создаются и применяются.

Об этом пишет и Грэттан: I would define this as the language which is unintentionally unintelligible. It is the language used out of its propersphere.

И.Р.Гальперин указывает на «секретность», «степень условного кода», как основную характерную черту жаргонизмов. Также, автор пишет: «Некритическое использование жаргонизмов в стиле художественной речи фактически засоряет язык. В этом, между прочим, тоже кроется различие между сленгом и жаргоном. Сленгизмы, являясь эмоционально-окрашенными неологизмами, порождаемые стихией живой разговорной речи, могут легко утверждаться как полноправные словарные единицы литературного английского языка. Жаргонизмы могут лишь быть навязаны литературному языку излишней популяризацией, результат натуралистическогоотображения языковой действительности».

Жаргоны, в отличие от кэнта, неразрывно связаны с профессиональными лексическими системами. В профессиональной лексической системе нет ни специального кодирования, ни засекреченной лексики и фразеологии. Это вся техническая и профессионально-общественная терминология, специфическая для трудовой деятельности человека. В каждой профессии существуют многочисленные слова и словосочетании с определенной коннотацией. Данная лексика и фразеология сосуществует с профессиональной терминологией на правах своеобразных синонимов. Такие синонимы к терминам той или иной профессии носят название жаргонизмов. В авиации «реактивный самолет» – «jet plane», как термин, имеет такие синонимы «blow job», «jet job», «speed burner «парашют» – «parachute» – «life insurance», «overcoat», «umbrella».

В некоторых случаях, профессиональный жаргон, выходя за пределы первоначальной сферы употребления, в расширенном или переносном значении, постепенно становится элементом языковой нормы. Например, слово «sweater» в начале XIX века означал «потник для лошадей» (применялся как жаргон), в середине XIX века, как сленг, носил название «верхняя одежда для спортсменов», в конце XIX векаполучил свое нынешнее применимое значение – «a knitted jacket, jumper».

И.Р. Гальперин в данном случае применяет иной термин, именуя его «профессионализмом» [4, 113]. Профессионализмы, как указывает сам термин, это слова, связанные с производственной деятельностью людей, объединенных одной профессией или родом занятий. Профессионализмы соотносимы с терминами. Последние появляются для определения вновь возникающих понятий в результате научных открытий и технического прогресса.

Профессионализмы по-новому обозначают уже известные понятия, обычно предметы и процессы труда (деятельности). Термины – специализированная часть литературно-книжной лексики. Профессионализмы – специализированная часть нелитературной разговорной лексики.

ВЫВОДЫ

Рассмотрев разные подходы лингвистов в изучении и классификации стилистически сниженной лексики, мы определили сущность каждого компонента, как своеобразной речевой микросистемы, которая входит в систему сниженного уровня языка.

Сленгизмы должны быть отграничены от арго, жаргонизмов, так как они со значительно большей трудностью попадают в число общеупотребительной литературно-разговорной лексики. Данные понятия рассматриваются в работах языковедов, принадлежащих к различным лингвистическим школам и разным направлениям науки о языке.

Другая отличительная черта сленга – его вторичное образование по сравнению с жаргоном, поскольку он черпает свой материал прежде всего из социально-групповых и социально-профессиональных жаргонов. Но помимо жаргонизмов, сленг включает в себя отдельные просторечия, вульгарные слова. Сленговым словам свойственна завышенная экспрессия, языковая игра, модная неология**.**

Далее, мы рассмотрели общие характеристики и проблемы определения сленга, жаргона, кэнта и арго. Ознакомившись с определениями сленга, можно увидеть, что некоторые авторы относят сленг к профессионализмам, или к жаргону, и данные противоречия столкнули нас с другим мнением о не выделении сленга в отдельную категорию. Целый ряд английских исследователей использует слово сленг просто как синоним жаргона, арго или кэнта. Сленг характеризуется некоторой социальной ограниченностью, но не определенной групповой, а интегрированной: он не имеет четкой социально-профессиональной ориентации, им могут пользоваться представители разного социального и образовательного статуса, разных профессий и т.д. Поэтому можно отметить такую черту сленга, как общеизвестность и широкую употребительность.

Жаргон трактуется как некая разновидность языка, социальный диалект, который отличается от общенационального языка особым лексическим составом, фразеологией. Существенной особенностью жаргона является то, что он используется определенными социальными, профессиональными или иными группами, объединенными общими интересами (ср. военный или уголовный жаргон).

Воздействие экстралингвистических условий на существования языка сказывается только на его лексико-семантическом составе: возникает большая или меньшая в количественном отношении прослойка «социально окрашенных» слов, которая собственно и определяет характер и существо сниженной лексики

.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Partridge E.SlangTo-Day and Yesterday. – London, 2007. – 389 p.
2 Flexner S.B. Preface // Dictionary of American Slang. – 1975. – 460 p.
3 Хомяков В.А. Введение в изучение сленга – основного компонента английского просторечия. – УРСС, 2009 – 104 с.
Khomyakov V.A. Vvedenie v izuchenie slenga – osnovnoga komponenta angliskogo prostorechiya. – URSS, 2009– 104 s.
4 Гальперин И.Р. Английская стилистика. – М.: Либроком, 2010. – 336 с.
Galperin I.R. Angluskaia stılıstika. – M.: Librokom, 2010. – 336 p.
5 Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 376 с.
Arnold I.V. Leksikologiya sovremennogo angliskogo yazyka. – M.:FLINTA: Nauka. 2012 – 376 s.
6 Richard A.Spears American Slang Dictionary. – New York, 2007 – 463 p.
7 Partridge E. A Dictionary of Slang and Unconventional English. In two volumes. – London: Routledge & Kegan Paul, 1984. – Vol. I: The Dictionary. – XVI, 1-974 p. – Vol. II: The Supplement. – X, 975-1528 pp.
8 Вилюман В.Г. О способах образования слов слэнга в современном английском языке. Ученые записки ЛГПИ им. А.И.Герцена. – Л.: Изд-во ЛГПИ. – №111, 1955– 237 с.
VilumanV.G. O sposobah obrazovaniya slov slenga v sovremennom angliskom yazyke. Uchenye zapiski LGPI im.A.I.Gercena. – L.: Izd-va LGPI. – №111, 1955. – 237 s.
9 Нуркенова С.С. Проблемы передачи стилистически сниженной лексики и фразеологии (на материале русских переводов англо-американских художественных текстов): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Тбилиси, 1988. – 24 с.
Nurkenova S.S. Problemy peredachi stilisticheski snizhennoy leksiki I frazeologii (na materiale russkih perevodov anglo-amerikansih khudozhestvennyh tekstov): of transmission of stylistically reduced vocabulary and phraseology (based on Russian translations of Anglo-American literary texts): Aftoref.dis.cand.filol.nauk. – Tbilisi, 1988. – 24 s.
10 Skeat W.W. A Concise Etymological Dictionary of the English language, Oxford, 2013. – 694 p.
11 The New Shorter Oxford Dictionary, Oxford University Press, 1993. – 3836 p.
12 Беляева Т.М, Хомяков В.А. Нестандартная лексика английского языка. – УРСС, 2010. – 136 с.
BelyaevaT.M., KhomyakovV.A. Nestadartnaya leksika angliskogo yazyka. – URSS, 2010. –136 s.
13 Joice O., Hertzler A sociology of language. – NewYork: Random House, 1965. – 559 p
14 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М: УРСС: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.

Материал поступил в редакцию журнала 10.11.2020

REFERENCES

1 Partridge E.SlangTo-Day and Yesterday. – London, 2007. – 389 p.
2 Flexner S.B. Preface // Dictionary of American Slang. – 1975. – 460 p.
3 Khomyakov V.A. Introduction to the study of slang – the main component of the English vernacular – URSS, 2009. – 104 p.
4 GalperinI.R. English Stylistics – M.: Librokom, 2010 – 336 p.
5 Arnold I.V. Lexicology of modern English – M.: FLINT: Nauka, 2012. – 376 p.
6 Richard A. Spears American Slang Dictionary – New York, 2007. – 463 p.
7 Partridge E.A. Dictionary of Slang and Unconventional English. In two volumes. – London: Routledge & Kegan Paul, 1984. – Vol. I: The Dictionary. – XVI, 1-974 p. – Vol. II: The Supplement. – X, 975-1528 p.
8 Vilyuman V.G. On the ways of forming slang words in modern English. Uchenyezapiski LGPI named after A.I. Herzen, L.: Publishing house of LGPI. – No. 111, 1955. – 237 p.

9 Nurkenova S.S. Problems of transmission of substandard vocabulary and phraseology (based on Russian translations of Anglo-American literary texts): Author's abstract. dis. Cand. philol. sciences. – Tbilisi, 1988 – 24 p.
10 Skeat W.W. A Concise Etymological Dictionary of the English language. – Oxford, 2013 – 694 p.
11 The New Shorter Oxford Dictionary, Oxford University Press, 1993. – 3836 p.
12 Belyaeva T.M., Khomyakov V.A. Non-standard English vocabulary. – URSS, 2010. – 136 p.
13 Joice O., Hertzler Asociology of language. NewYork: Random House, 1965. – 559 p.
14 Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms. – M: URSS: Editorial URSS, 2004. – 571 p.

Субстандартты лексика лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде

С.С. Нуркенова[1], К.У. Кинжагалиева[1]
[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Казақстан Республикасы

Тіл – көп сатылы жүйе. Тіл деңгейлерін құрылымы бойынша топтауда, лексика 3 қабатқа бөлінді(әдеби, бейтарап, ауыз-екі сөйлесу). Лексиканың ауыз-екі сөйлесу пласты зерттеу нысаны ретінде бүгінгі күн тұрғысынан үлкен қызығушылық тудыруда. Мақалада ағылшын тілінің субстандартты лексикасының зерттелу тарихы туралы ақпарат берілген. Ағылшын, американдық және ресейлік лингвисттердің субстандартты лексика мәселесі туралы көзқарастары қарастырылады және талқыланады. S.B. Flexner, E. Partridge, И.Р.Гальперин, Т.А. Арнольд, В.А. Хомяков және т.б.. көрнекті ғалымдардың еңбектерімен таныстырылады.

Материал 10.11.2020 баспаға түсті

Substandard vocabulary as an object of linguistic study

S.S. Nurkenova[1], K.U. Kinzhagaliyeva[1]
[1]L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Language is a multi-level system. Each of its layers are in strict order. The word-stock of language is divided into 3 layers (literary, neutral, colloquial). One of the most interesting for investigation has become the colloquial layer of vocabulary. This is due to its heterogeneity and terminological instability. The author of the article deals with the history of the study of substandard vocabulary of the English language. The views of English, American and Russian linguists on the problem of substandard vocabulary are presented and generalized. The main stage of the study was theoretical investigation in the framework of substandard vocabulary: the works of prominent scientists such as S.B.Flexner, E.Partridge, I.R.Galperin, T.A.Arnold, V.A. Khomyakov.

Received: 10.11.2020

81'276.3-055.2

G. Omarbekova
candidate of philological sciences, associate professor, Department of the kazakh language and turkic studies, Nazarbayev University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-3934-3209. E-mail: gulnara.omarbekova@nu.edu.kz

THE PRECEDENT PHENOMENA IN KAZAKHSTANI PRESS

This paper discusses the concept of precedent phenomena in Kazakhstani press. The term «precedent phenomena» is widely used in modern linguistic literature, especially in linguistics of the former soviet states. These expressions function like idioms and people still remember where they came from. They may refer to different historical events, cultural or political figures and well-known books and films. In newspapers, precedent phenomena can have different roles. In some cases, the precedent phenomena have a dominant position in the semantic, structural and aesthetic organization of the text, and in others, the precedent phenomena serve only to draw attention to the article and prompt the reader to read the note not commented on in the text. Examples of the use of precedent names in the headlines of modern Kazakhstani newspapers were taken from different flavors of newspapers (Akmolinskaya Pravda, Ana Tili, Egemendi Kazakhstan, Caravan, Kazakhstanskaya Pravda, Saiyasi Kalam, Vremia, and others).

Keywords: concept, precedent phenomena, precedent names, lingua-cultural phenomenon, press.

INTRODUCTION

In the last few decades, the two branches of linguistics, the cognitive linguistics and lingua-cultural studies, have been developing intensely. Scientists have been increasingly interested in and focusing their research on the cognitive and linguistic-cultural properties of language units and treating them as national-cultural phenomenon. According to E. Sapir, all cultural facts can be presented by the means of language and the content of language is closely related to the culture [1].

Such linguistic-cultural signs can be attributed to the precedent names. These specific language units are called precedent phenomena (PP), these phenomena appear in many languages, and they describe the languages' own cultural diversity. This paper discusses the concept of PP in the Kazakhstani press. The term «precedent phenomena» is widely used in modern linguistic literature, especially in linguistics of the former soviet states. These expressions function like idioms and people still remember where they came from. The notion of this memory in each instance is variable. Sometimes speakers do not know exactly where the phrases come from, but they have a feeling that it has a source. These expressions can represent by proper nouns or set phrases, and texts.

They may refer to different historical events, cultural or political figures and well-known books and films. In newspapers, PP can have different roles. In some cases, the PP has a dominant position in the semantic, structural and aesthetic organization of the text, and in others, the PPs serve only to draw attention to the article and prompt the reader to read the note not commented on in the text. For example, in the name of "Qunanbay halqyna qayta oraldy» /Qunanbay has returned to his people/ (Ana Tili, 2015, 21.05) is used the great Kazakh poet Abay's father's name. Qunanbay was a senior sultan, a public figure, but in a short newspaper article it is not about his returning, about a new movie, which was filmed by the "Kazakh film" Studio in 2015. Thus, a proper name "Qunanbay" as the precedent name is not related to the content of the article and used only because of the consonance with the name of the increasingly popular new movie.

MAIN PART

According to the definition proposed by the "Cambridge Dictionary" precedent is an "an action or decision that is used as an example when someone wants to do similar thing in the future "[2].

The PP can be poetry and prose excerpts from literary works, the names of art and music, phrases from movies and songs, slogans of advertising, anecdotes and religious expressions, names of literary characters, historical figures, politicians etc.

The structure of PP can vary: some precedent texts or names come from a wide use, or are forgotten and stop to be a precedent, other texts, on the contrary, become a precedent for a long

term. As precedents include exemplary facts, many scientists believe that precedent name relates to a social archetype inherited from generation to generation. A social archetype is a set of objects or ideas that are in the minds of a certain culture and are associated with a range of feelings. Thanks to an original sample, fixed in consciousness, people may continue to use an exemplary model for similar facts, linguistic clichés and stereotypes. Therefore, the precedent name in this meaning represents a model for a society, regularly actualized in speech of this society. This image-associative complex, having valuable significance for speakers of language and culture, serves as a special group of verbal or verbalized phenomena relating to national level of precedent.

Many terms represent certain concepts of precedent: "precedent text" (U.N.Karaulov), "precedent statement" (V.G. Kostomarov), “precedent name" (D.B. Gudkov & V.V. Krasnih), "precedent phenomenon" (V.V. Krasnih), "text reminiscences", (A.E. Suprun), "national socio-cultural stereotypes of speech communication" (Y. E. Prokhorov) and others. As precedents include exemplary facts, many scientists believe that precedent name relates to a social archetype inherited from generation to generation. The social archetype is a set of objects or ideas that are in the minds of a certain culture and are associated with a range of feelings. Thanks to an original sample, fixed in consciousness, people may continue to use an exemplary model for similar facts, linguistic clichés and stereotypes. Therefore, the precedent name in this meaning represents a model for a society, regularly actualized in speech of this society. This image-associative complex, having valuable significance for speakers of language and culture, serves as a special group of verbal or verbalized phenomena, which relates to a national level of precedent. V.N. Telia states that the PP means a special group of verbal or verbalized phenomena relating to national level of precedent phenomenon [3]. V.V. Krasnih expands the meaning of precedent phenomenon and considers it as a set of all precedent phenomena: precedent text, precedent name, precedent statement, precedent situation [4]. D.B. Gudkov relates PP to following nationally associated complexes: auto precedent, social-precedent phenomena, national PP and universal PP, etc. [5].

The auto precedents are reflected in individual's consciousness of some phenomena of the world. A cognitive, emotional or axiological value the person associates with individual ideas included in unique associative series. Social PP is known by one ordinary representative of a society and is included in collective cognitive space of those who have a common cognitive base. What is a cognitive base? Cognitive base, on one hand, is the result of specifics to each language community models of perception and information processing, and on the other, it guards structures and sets these models, creates an opportunity for their intergenerational broadcast. The structure of such a cognitive base includes knowledge, called frames. In our opinion, we should recognize the expediency of V.V. Krasnih’s concept of «precedent phenomenon». This term includes several diverse PP. Although these phenomena belong to the same group, they do differ in form of presentation (word, sentence, text) and in the degree of national-cultural level of precedent. Therefore, we consider it necessary to provide first, national cultural precedents – the word (name), the statement (idiom), and second – the nature of the precedent texts. Precedent name is an individual name, or a name associated with a familiar text, usually related to precedent situation. Its use in communication carries out an appeal, which is not related to denotatum (referent), but to a set of distinctive features of this precedent name. This sign may consist of one or more elements while denoting the same concept. Cognitive potential of the precedent name is realized in speech and the mental activity of a speaker, and is considered in conjunction with the socio-cultural, pragmatic and psychological factors. In this case, the special role is played by the concept of proposition and propositional attitude.

The term «propositional attitude» is considered by E.S. Kubryakova as special operational unit of knowledge, which is implemented in a special syntax structure (name of propositional attitude + proper name). In the process of such usage of the proper name, a phenomenon is observed which completely belongs to the sphere of our knowledge of facts and events that have become precedents. In this case, we are talking about such phenomenon - a single word appears as the whole event. This primarily concerns proper names. In this case, a special role is played by the names of propositional attitude of language that become identifiers actualizing this event, what «is

hidden» behind proper names [6]. Names of propositional attitude introduce whole events, which are presented in the proper names. Since proper names are a proposition over certain knowledge, it becomes possible to recreate an individual event, in fact an entire era only with «pointing out» to this event with «some hints» [7].

The precedent name is an individual name associated with a well-known text or precedent situation. It is a complex sign. When using it in communication there is an appeal carried out, not to the actual denotation (referent), but to the set of differential characteristics of the given precedent name. This set can consist of one or more elements, indicating the one concept [4, 74]. Precedent names have prominence in the framework of a linguistic community. The attribution of the precedent name to linguistic-cultural and cognitive signs is due to the presence in it of linguistic-cultural signs: 1) the relationship with the mentality of people and values of their culture; 2) the expression of cultural knowledge; 3) the realization of national stereotypes of thinking; 4) the ability to act as names of propositional sets; 5) the ability to be used in the form of a symbol of a phenomenon or event. The study of precedent name as a cognitive sign is associated with its ability to represent knowledge and to designate any object or situation. W. Morris pointed out that a cognitive sign can serve as a name not only of the subject, but also of the subject situation involving the interpreter [9]. Cognitively of precedent name appears in this case in that the components of the meaning of precedent name are distributed between the three blocks of human existence: language, mind and objective world. Connection of the precedent name with the language is expressed such that the proper names can be used to express propositional set, as understood by Kubryakova E. S. "as a special operational unit of knowledge, which is realized in a special syntax construction (the name of the propositional set + proper name)" [6,8].

The connection of such name with the thinking is manifested in the use of stereotypes of national thinking, and in the process of realization. The precedent name then is a realized mental-cognitive activity. As the result of this activity there is actualized knowledge contained in the proper name. The relationship with the objective world is reflected in the fact that during use of the construction “name of the propositional set + proper name", there appear certain properties associated with the proper names. Since proper names become the proposition that holds certain knowledge, it becomes possible to recreate the individual event, the precedent situation, by pointing to this event with some sort of hints. For example, the precedent name of John Bull is known to English society from the XVIII century.

Traditionally it is believed that the author of this image – John Arbuthnot is a personal doctor of Queen Anne. For more than two centuries, the name of John Bull stands as a common noun. This name denotes the true Englishman. John Bull is an imaginary figure who is a personification of England, similar to the American ‘Uncle Sam’. John Bull first appears as a character in a series of political satires by John Arbuthnot (1667-1735). Arbuthnot was a Scottish scientist, doctor and political satirist. His series of John Bull pamphlets, ‘The History of John Bull’, introduced John Bull as the typical Englishman: “an honest plain-dealing fellow, choleric, bold, and of a very inconstant temper” *(*from *Law is a Bottomless Pit)* [10].

In the Kazakh language, the precedent names are *Ablaikhan* (Ablai Khan (1711-1781) the Khan of all Kazakh Khanate*)*, and *Kenesary (*Kazakh sultan, grandson of Khan Ablai Khan. Since 1841 the last khan of all three Kazakh tribal alliances, *Kasym-Khan (*the fourth Khan of Kazakh Khanate from 1511 - 1521, the son of Janibek Khan). During his Khanate the country flourished and established control over the vast territories of East Dasht-i-Kipchak*), Bogenbai* (Kazakh's national hero, the great Kazakh chief commander of the armies of three Kazakh zhuzes, who did not injury a single defeat in his military career (103 battles*), Koblandy* (legendary Kazakh folk hero. He lived during the reign of Khan Abulhair in the XV century and was one of his generals*)*, there is a whole historical epoch associated with the Kazakh state's accession to Russia, the fight against Jungar invaders. Lingua-cultural characteristics of the precedent name are manifested in that they "are associated in the mind with a certain standard, a way of behavior, become the symbols of and acquire evaluation" [6]. So, the precedent name *Tokhtar Aubakirov,* the first astronaut of the Kazakh nationality, acts as the symbol of heroism in modern days. The proper name *Tokhtar*

Aubakirov is the image with symbolic polysemy and associativeness. However, he is a soft, compassionate person, extending his helping hand to others. The name *Tokhtar Aubakirov* is a data bank containing a sample of moral behavior of the individual. In his character it is noted "jylky minesdilik", he is "jylky minesdy kisi", i.e., on the one hand, a proud, determined man, on the other – "imandy adam", helping others: *(Тоқтар Әубәкіров: «Қазақтың намысы екенімді ұққан күнім…»), (Egemendi Kazakhstan, 2011.01.10).* His passion for horses, combined with the moral duty of helping the poor. As T. Suiinbai writes "The hero his passion for horses realized creating a horse-breeding farm, but he is not a businessman, he wanted to create jobs, to give wages, benefits to others" [11].

Proper names possess special quality informativeness. The name can carry considerable information about human qualities, about the relationship of the person with the community, or give information about their nationality, origin, occupation, time of birth, socio-demographic status of parents, and so on. In this case, the anthroponomy expresses the onomastic knowledge. A. S. Shcherbak defines such knowledge as follows: "onomastic knowledge is the knowledge of a proper name and all that it involves. It is the result of human cognitive activity to store and reflect the experience gained with the use of proper names" [12, 10].

Consequently, any proper name carries onomastic knowledge. As noted by V. N. Suprun, if the common nouns are characteristic of paradigmatic (day-night) and syntagmatic association (the night is dark), then the onyms evoke the associations related to the denotation (Spartacus is the leader of the rebels, football club) [13, 31-32]. The associative semantics of names allow identifying the cultural, historical, social, and national information. According to the ideas of Yu.A. Gurskaya "personal names represent the marginal text messages with impact strength and capable of predication of qualities" [14]. Precedent names – onyms appear as the key words of culture. They are, according to A. Verzhbitska, analyzed as the central points around which there are organized the whole field of culture" [15].

In the role of the key words of culture, the precedent names can be the case only if they left some trace in history, were the exponents of certain ideas, and had influence on the development of the people. The precedent name *Abay* refers to the key words of the Kazakh culture. Abay was a great Kazakh poet in the second half of the 19th century. This name is associated with several basic ideas of the national consciousness of the Kazakh people. The main idea permeating through all the works of this great poet, and which found its concentrated expression in his poem "Segiz ayaq" is the idea of the moral perfection of man, and for that one must avoid such negative qualities as laziness, envy, vanity, and boasting. Abay's personality is unique, firstly, due to his universality. The second idea associated with the image of Abay, is the idea of a conscious relationship of man to himself, to his life, to others, the idea of forming in his mind the value of priorities, the formation in the human understanding of truth and falsity, cf.: "Abay, a great educator, the first one to raise the question of moral perfection of a man. His idea of humanistic education is in the set "*Adam bol"* (*Be human*) (Kazakhstanskaya Pravda, 2013, 31.08). Thirdly, the name "Abay" as a precedent noun is associated with enduring values: conscience, poetry, wisdom, kindness, beauty, love and creativity. These values are always modern and in demand. In this regard, his popularity in modern Kazakhstan is undeniable. The Kazakh people honor Abay, are proud of him and pay tribute to him [https://365info.kz/, 2020, 09.01]. Kazakh culture is rich in precedent names that are popular even today, firmly rooted in the minds of people whose stories have been passed down from generation to generation. For example, the precedent name "Shykbermes Shygaibai" means greed, Aldar Kose means a liar, a deceiver, and Khojanasyr is an archetype of the concept of insecurity and others.

The identification of the value (significance) of PP in the understanding of socio-political phenomena in the Kazakh media is the purpose of the article. Currently, the PP as a lingua-cultural phenomenon, are closely associated with the media. With the rapid development of science and technology, modern people are experiencing a period of rapid dissemination of information; they may not always have time to read all the text in newspapers and magazines and therefore the reader's attention is especially drawn to the headings and subheadings of newspaper texts. This is explained by the fact that the very structure of the headers differs concise and summarized them

above all the fact of what the text says. In other words, the title is the essence of the text. The PP has been actively used in media discourse in order to attract the audience [16, 36]. As such, PP is a versatile tool in establishing a dialogue with the audience, a unique access code to shared values of many people. PP helps cover public events; helps emphasize some of them and allow us to simplify the perception of the social and political information. The PP (texts, sayings, names) are often subject of the language game, but can be driven in an unchanged form. Let us consider some examples of the use of precedent names in the headlines of modern Kazakhstani newspapers of different flavors (Kazakhstanskaya Pravda, Akmolinskaya Pravda, Ana tili, Caravan, Saiyasi Kalam, Egemendi Kazakhstan, Vremia). Analysis of the precedent names found in the Kazakhstani media shows that it encompasses nouns that are included in different thematic groups.

A. Art: "*In the morning – tea, in the afternoon – kazi, for the night - Kurmangazy*" (Caravan, 2009, 11.3); "*Nomads*": a mess of bunch of horses, people and shots of thousands of guns were making *"a bloody battle*" (Kazakhstanskaya Pravda, 2005, 11.24); "*Gul'chatai* open up ... index" (Kazakhstanskaya Pravda, 2006, 03.10); "*Carmen* in Akmolinsk. Not so bad" (Akmolinskaya Pravda, 2005. 11.10); "*Irony* of fate or with light steam" (Kazakhstanskaya Pravda, 2005, 12.23); "*Dimash* and Kazakhstan have become twins" (Egemen Qazaqstan, 2017, 03.04.).

B. Economy: "*To see Paris with the "Turan-Alem" Bank* (Akmolinskaya Pravda, 2007, 01.25); "*Management of Jilstroibank decided to carry out an experiment with the unpredictable consequences – to hold a meeting with the investors who may ask the tough questions and present the claims*" (Caravan, 2016, 02.09).

C. Policy: "How the resignation of *Karimov* will affect Kazakhsta*n?*" (Saiyasi Kalam. Tribune, 2016, 31.08); "The Head of the Prime Minister *Masimov* will be on the chopping block of crisis (Saiyasi Kalam. Tribune, 2016, 31.08); "*Yulia Timoshenko – nym*phet" (Caravan, 2016, 27.03);; "*The Alash Orda"* – in this way called itself and known to the people the party of the Kazakh national Democrats, who came to the front in the years of the October revolution and the ensuing civil war in Russia (Caravan, 2016, 02.09); "*The Military picnic in the ruins of Europe! Blair apologized, Erdogan apologized, and everyone keeps telling that the world has changed: one time it's empty, next time it's so full, to the Pontine coast nailing a rubber boat*" (Caravan, 2016, 15.07).

D. History: "*Ablai Khan* is the giant of the Kazakh history (Zhebe, 2013, 23.10); "*Spectator and "Kerey and Zhanibek*" (Zhetysu gazeti, 2015.11.12); "*Russian Emperor Peter the First in his quest to emulate European fashion at the time, declared a war on beard*" (Caravan, 2016. 02. 09).

E. Folklore, myths: "*Aldar Kose, Khoja Nasreddin,* and everyone, everyone, everyone" (Kazakhstanskaya Pravda, 2004, 03.20); "And to deal with the question of what kind of attack fell on *"Eden garden* and how to save this prehistoric wonder in Almaty there came together the leading experts in botany, from all continents of the world" (Kazakhstanskaya Pravda, 2016, 4-5. 10); "Good Bezos, known as "*Shykbermes Shygaibai*" (https://www.nege.kz. 2020, 27.01).

F. Toponyms: "*White sun of the desert:* Almaty, open up your small face!" (Kazakhstanskaya Pravda, 2005. 03.18); "*Astana was not built up at once*" (Kazakhstanskaya Pravda, 2006, 06.11).

From *Buldyrty to Balzac's* country **(**Ana tili, 2016, 27.01); Turkestan will become a *tör* of Turkic world. (Egemen Qazaqstan, 2019, 06.11). Australian "*Barsakelmes"* created during the epidemic of the coronavirus (https://qazweek.kz. 2020, 30.01.). The so-called *Barsakelmes* island, which is literally translated from the Kazakh language – "if you go, you won't return." Its name sounds as frightening as the legends of the anomalous past. Those who went to fish-rich shores often did not return. Most likely, the reason for this is the stormy waves that small fishing boats could not withstand; however, there are also assumptions about a huge number of poisonous insects and snakes. Interesting fact: many mystical stories are associated with this place.

G. Construction sector: "Certainly, the arrival in Kazakhstan's construction market such a player on a world scale as "BAUER" indicates the investment attractiveness of Kazakhstan" (Astana Time, 2016, 4.09); "The contest "*Happy StartUp*" announced by the construction company BI Group was presented" (Egemen Qazaqstan, 2018, 16.03).

H. Sports: "Holyfield gives advice to Golovkin, on the dance floor" (Caravan, 2016, 02.09); The name of *Larisa Latynina* for a few decades meant for millions of people – not necessarily even sports fans - perfection" (Sovershenno Sekretno, 2016).

I. Space exploration: "*Tokhtar Aubakirov*: "The first thing all my life I am engaged with the aircraft" (Arguments and facts Kazakhstan, 2004.06.16); the stardom hour of *Tokhtar*" (Kaz. Pravda, 12.08.2016).

J. Legal sphere: the article "*Kordai Auschwitz,*" published in our newspaper, caused a wide resonance not only in Kazakhstan but also in Kyrgyzstan" (Caravan, 2016.02.09).

Through the analyzed examples of PP, it is confirmed that PP may play a different role in the organization of newspaper texts; they dominate in the text, or only serve to attract reader's attention. From the point of view of functioning in the text, the precedent names they are divided into two groups: I. Precedent names, operating as a denotative or an extensional, they name the subject, and point directly to the denotation: Bugingi kunnin Kulbikesi /Cinderella in our days/ (Egemendi Kazakhstan, 2016.26.07); The Khabar Agency makes a film series "Zaure" based on the famous fairytale Cinderella. II. Precedent names, operating as connotative or intentionally, they are used to characterize the object and can a) characterize the person / event on one or more parameters (in appearance, character traits, attributes); b) actualize other PP (precedent situation or precedent texts). The second case is more complex, as it requires broader cultural knowledge. For instance: *Baluan Sholak* (Egemendi Kazakhstan, 2014.22.05), the article was entitled by the nickname of the national singer for the performance of his songs against arbitrariness and violence of the rich and the officials, and he was the first Kazakh champion who knew no defeat in sports. The sources of PP in Kazakhstani media include.

1. The article's title is formed from single-component names; *prenonim* is a name consisting of a single name of the author, writer, celebrity, sportsmen etc., as it is a traditional form structure of Kazakh names. *Daniar* /Name of the Captain of the team of Kazakhstan in boxing Daniyar Yeleussinov, who won the gold medal at the Olympics in Rio de Janeiro. /(Ana tili, 2016, 22.09), *Baurzhan and Malik,* first names of national heroes in the second world war (Egemendi Kazakhstan, 2013, 13.02).

2. Mythological characters from folklore, such as Aldar Kose serves as a precedent standard of slyness, Shygaybay of greediness, and Kozhanasyr naivety(Ana tili, 2016, 16.06).

3 The sources of precedent texts, used in headlines are idioms, proverbs, and sayings. They add variety to a complex header and allow the journalist to avoid clichés: Еңбек бәрін жеңбек (Egemendi Kazakhstan, 2013, 06.02); Ұяда не көрсең (Egemendi Kazakhstan, 2016, 20.01), Қонақ келсе – құт (Ana tili, 16.03.2016).

4. Songs, poems: Aq oramal /the white shawl/ (Ana tili, 2013, 02.09), Menen Kazakhstanym /My Kazakhstan/ (Ana tili, 2016, 18.09), Aspanga qaraimyn /I look at the sky/ (Egemendi Kazakhstan, 2016, 29.01); Дело было вечером /the thing happened in the evening/, (Vremia, 2016, 25.03) line from the verse of the Russian poet Sergei Mikhalkov.

5. The literary quotes, statements of well-known, not only Kazakhstani public figures and politicians, but also foreign countries.

6. What is associated with Kazakhstan, Kazakhstani brand names: *GGG, hold hit!* (Vremia, 2016, 20.04). The article is about the Kazakhstani boxer, Genadi Golovkin, in the professional ring; he did not lose even once, won 36 times, and in 33 cases knocked out his rivals. Kazakhstan is the country of the *Great steppe* (Egemendi Kazakhstan, 2016, 26.07).

7. Styling phrases from the movies: "Then remember, then I do not remember" from the Russian film "Gentlemen of Fortune", (Vremia, 2016, 20.04), "Santa Claus does not believe in tears" taken from the film "Moscow does not believe in tears" (Vremia, 2015, 15.12).

8. Transliterated words, phrases: *Wunderkind,* (Vremia, 2016, 20.04), *Zholpol bolsyn!,* the title is in Kazakh, the article itself is in Russian. *Bastyky ruliat*! /The chief's drive/ Two words in the title are mix in Kazakh and in Russian, the article itself is in Russian (Vremia, 2015, 24.06).

CONCLUSION

Thus, the analysis of the precedent names shows that in Kazakhstan press the precedent names are used not only in direct nominative function, but also in the cognitive function (to express the onymic knowledge), as well as evaluation, character (contributing to the expression of the evaluation of the object), symbolic (realization of the cultural meanings, symmetric and dissymetric, enclosed in the structure of precedent. Examples of the use of precedent names in the headlines of modern Kazakhstani newspapers were taken from different flavors of newspapers (*Kazakhstanskaya Pravda, Akmolinskaya Pravda, Ana Tili, Caravan, Saiyasi Kalam, Egemendi Kazakhstan, Vremia and others*) and those examples were in two languages, in Kazakh and in Russian. Analysis of the precedent names found in the Kazakhstani press covers different thematic groups; they are used in positive or negative ways; precedent names are used in press to realize different functions; precedent names serve to characterize and evaluate any phenomena, to denote some quality; there are special techniques and graphic markers of the precedents with the purpose of attracting the reader's attention to what was said in the article; PP in Kazakhstani media include different sources.

REFERENCES

1 Sepir E. Selected works on linguistic and cultural studies. – M., 1993. – 223-247 p.
2 http://dictionary.cambridge.org/
3 Telia V.N. Russian phraseology. Semantic, pragmatic and lingua-cultural aspects. – M., School "Languages of Russian culture", 1996. – 222 p.
4 Krasnykh V.V. Ethno-psycholinguistics and lingua-cultural studies. Lecture course. – M., Gnosis, 2002. – 284 p.
5 Gudkov D.B. Precedent name and paradigm of social behavior//Lingua-stylistic and lingua-didactic problems of communication. – M., 1996. – 58-69 p.
6 Kubryakova E.S. Language and knowledge. On the path of acquiring knowledge of language: parts of speech from a cognitive point of view. The role of language in the knowledge of the world. Grew up. Academy of Sciences. Institute of Linguistics. – M., Languages of Slavic culture, 2004. – 560 p.
7 Polivanov E. D. Articles on general linguistics. – Moscow: Nauka, 1968. – 376 p.
8 Vorobyov V.V. Lingua-cultural paradigm of personality: Monograph. – M. Publishing house of RUDN, 1996. – 170 p.
9 Tkacheva N. V. John Bull: from Arbuthnot to Dickens // Intercultural communication and problems of national identity. – Voronezh, 2002. – 294-300 pp.
10 https://www.historic-uk.com/CultureUK/John-Bull/
11 Suyunbai T. The first Kazakhstani cosmonaut: Toktar Aubakirov. Autobiographical sketch. – Almaty: Kus Zholy, 2004.
12 Shcherbak A.S. Regional onomastics in the cognitive aspect: monograph. – Tambov: TSU after G.R. Derzhavin, 2008.
13 Suprun V.I. Onomastic field of the Russian language and its artistic and aesthetic potential / Volgograd state ped. University. – Volgograd: Peremena, 2000. – 153-169 pp.
14 Gurskaya Yu.A. Key names of national cultures as folded diachronic national-cultural texts / Yu.A. Gurskaya // Language and Culture: Materials of the IV International Conference. – M., 1996. Part 2. – 53–59 pp.
15 Vezhbitskaya A. Language, culture, knowledge / Managing editor, and compiler M.A. Krongauz; introductory article by E.V. Paducheva. – M., 1997.
16 Kazhigalieva G.A. The emotive nature of the transformation of precedent texts in newspaper discourse. Bulletin of KazNPU named after Abai. Series "Philological Sciences". – No. 1 (47), 2014. – 35-39 pp.
17 Nemirova N.V. Precedent phenomena as representatives of concepts in the Russian language picture of the world // Questions of cognitive linguistics, 2012. – № 4. – 87 p.

Received: 08.11.2020

Қазақстандық баспасөздегі прецеденттік құбылыстар

Г. Омарбекова
Назарбаев Университеті, Нұр- Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Бұл жұмыста қазақстандық баспасөздегі прецеденттік құбылыстар қарастырылады. «Прецеденттік құбылыстар» термині қазіргі лингвистикалық әдебиетте, әсіресе бұрынғы кеңестік мемлекеттердің тіл білімінде кеңінен қолданылды. Бұл тіркестер тұрақты сөз сияқты және олардың шығу тарихы оны қолданатын адамдарға белгілі болуы мүмкін. Олар әртүрлі тарихи оқиғаларға, мәдени немесе саяси қайраткерлердің есімдеріне және танымал кітаптар мен фильмдерге қатысты болады. Газет тілінде прецеденттік құбылыстар әртүрлі сипатта кездеседі. Кейбір жағдайларда прецеденттік құбылыстар мәтіннің семантикалық, құрылымдық және эстетикалық ұйымдастырылуында басым орын алса, ал енді бір жағдайларда прецеденттік құбылыстар мәтінде оқырманға мақалаға берілген ескертуді ғана оқуға итермелейді. Қазіргі қазақстандық газеттердің тақырыпшаларының қолданылуының мысалдары әртүрлі газеттерден алынды («Ана Тілі», «Акмолинская правда», «Время», «Егеменді Қазақстан», «Казахстанская правда», «Караван», «Саяси Қалам», ж. б.).

Материал 08.11.2020 баспаға түсті

Прецедентные явления в казахстанской прессе

Г. Омарбекова
Назарбаев Университет, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

В данной статье рассматривается концепция прецедентных явлений в казахстанской прессе. Термин «прецедентные явления» широко используется в современной лингвистической литературе, особенно в лингвистике бывших советских государств. Эти выражения используются как идиомы, и люди до сих пор помнят, откуда они пришли. Они могут относиться к различным историческим событиям, культурным или политическим деятелям и известным книгам, фильмам. В газетах прецедентные явления могут играть разные роли. В некоторых случаях прецедентные феномены занимают доминирующее положение в семантической, структурной и эстетической организации текста, а в других они служат лишь для привлечения внимания к статье и побуждают читателя прочитать примечание без комментариев в тексте. Примеры использования прецедентных названий в заголовках современных казахстанских газет были взяты из разных газет («Ана Тілі», «Акмолинская правда», «Время», «Егеменді Қазахстан», «Казахстанская правда», «Караван», «Саяси Қалам» и др.).

Материал поступил в редакцию журнала 08.11.2020

УДК 81’1+81’42

З.С. Такуова[1], К.Н. Булатбаева[2]
[1]докторант, Евразийский национальный университет имениЛ.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-1776-6462. E-mail: zarinchen@mail.ru

[2]д.п.н., профессор кафедры иностранной филологии Евразийского национального университета им. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-7288-8120. E-mail:bulatbaeva.kulzhanat@mail.ru

АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

В данной статье рассматривается аспект становления лингвистики как науки, отличительные характеристики структурной, функциональной и коммуникативной лингвистики. Прослеживается становление новых направлений лингвистики. Представлены этапы развития функционального аспекта лингвистики на основе открытия новых единиц.

Статья посвящена систематизации средств коммуникативной лингвистики, которые важны для прикладных лингводидактических целей. При этом особое внимание уделено коммуникативной грамматике, системно описанной Г.А.Золотовой в виде репертуара элементарных единиц синтаксиса. В настоящее время коммуникативная грамматика имеет арсенал новых и практически значимых единиц, источником которых является продукт речевой деятельности – текст. Традиционная структурная языковая система не может оставаться доминирующей, так как ее уровневые средства связаны с речью лишь опосредованно. Поэтому функциональные единицыдолжны быть представлены как семантические средства, непосредственно формирующие речевой продукт. Однако в современной науке мы имеем дело с разрозненными единицами коммуникативной лингвистики, тогда как их систематизация прежде всего внесет определенную ясность в описании сущности речевого высказывания.

Такой подход необходим для прикладных целей – учет компонентов высказывания в переводческом деле, использование функционально-семантических фрагментов речи как единиц обучения.

Ключевые слова: функциональная лингвистика, коммуникативная лингвистика, коммуникативная грамматика, синтаксема, речевой акт, семантическое поле.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящей статье ставится цель систематизации и обзора ключевых положений коммуникативной лингвистики как нового функционально-семантического направления, которая в настоящее время представляет тесную интеграцию грамматики и лексики в процессе реализации определенной речевой задачи.

Практическая значимость системы коммуникативной лингвистики огромна, так как ее единицы позволяют оптимизировать процесс овладения языком. Однако разрозненный характер описания отдельных элементов функциональной лингвистики, в том числе коммуникативной, не дают полной картины новой системы единиц как средств обучения.

Актуальность темы исследования определяется прежде всего тем, что для решения прикладных задач важна систематизация всех составляющих речевого высказывания. Таковыми сейчас являются единицы, рассматриваемые в теории речевой деятельности (речевые акты), в коммуникативной грамматике (синтаксемы, распространенные синтаксемы, тексты-высказывания, коммуникативные регистры речи), в семантической лингвистике (семантическое поле).

Новизна излагаемой научной идеи заключается в том, что ключевые функционально значимые единицы языковой системы впервые рассматриваются как непосредственные организующие средства коммуникативного процесса, следовательно, они равнозначны с позиции лингводидактики и могут выступить как единицы обучения.

Теоретико-методологическую базу составляютключевые положения а) теории речевой деятельности о том, что речь – это способ формирования и формулирования мысли в самом процессе речевой деятельности (А.А. Леонтьев, 1997, 2003; И.А. Зимняя, 1978); б) теории речевого акта (Дж. Остин, Дж. Серль); в) теории коммуникативной грамматики,

представляющей синтаксемы как минимальные единицы синтаксиса, коммуникативные регистры речи (Г.А.Золотова), г) теории межкультурной коммуникации (Г. Трейгер и Э. Холл), д) коммуникативной методики обучения иноязычному общению (Е.И.Пассов); д) системы речевого этикета (Н.И. Формановская). Все эти достижения находят реализацию в функционально-коммуникативной и когнитивно-коммуникативной технологиях обучения языкам и неязыковым дисциплинам, разработанных К.Н. Булатбаевой.

Методы исследования: анализ и синтез, сравнение, конструирование, описание, трансформация.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Рассмотрим отличительные особенности структурной и функциональной лингвистики (Таблица 1).

Таблица 1 – Структурная и функциональная лингвистика

Структурная лингвистика	Функциональная лингвистика
Структурная лингвистика («предшественница» математической и компьютерной лингвистики) представляет собой совокупность взглядов на язык и методы его изучения, основанные на: понимании языка как системы символов с четко определенными структурными элементами (языковые единицы и их классы); стремление строго формализовать язык (как в точных науках) [1]	На основе структурной лингвистики возникла также функциональная лингвистика (функционализм). Функциональная лингвистика (функционализм) – совокупность школ и направлений, возникших как одно из ответвлений структурной лингвистики, характеризующихся преимущественным вниманием к функционированию языка как средства общения.
Основоположником структурной лингвистики является Фердинанд де Соссюр	Предшественники функциональной лингвистики являются И. А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. де Соссюр, О. Есперсен, А.В. Бондарко.
Системно-структурный характер языка неоднократно подчеркивался Бодуэном де Куртенэ, который говорил: «Все элементы языкового мышления – фонетические, семасиологические и морфологические – укладываются в разряды и группы» [1]	Немецкий психолог К. Бюлер, который обосновал концепцию трёх функций языка – экспрессивной, апеллятивной и репрезентативной
В. К. Белошапка отмечает: «Структурализм сформировался до появления компьютера, и результаты ранних структурных исследований оформились в виде теоретических построений. Однако логика жанра такова, что все эти построения носят вполне конструктивный характер и допускают вполне формальное представление, т.е. реализуются как информационные модели» [1, 148].	Р.О. Якобсон исследовал шесть функций речевой коммуникации, ориентированных на различные компоненты речевого акта: говорящего, адресата, контакт, ситуацию, код и сообщение.

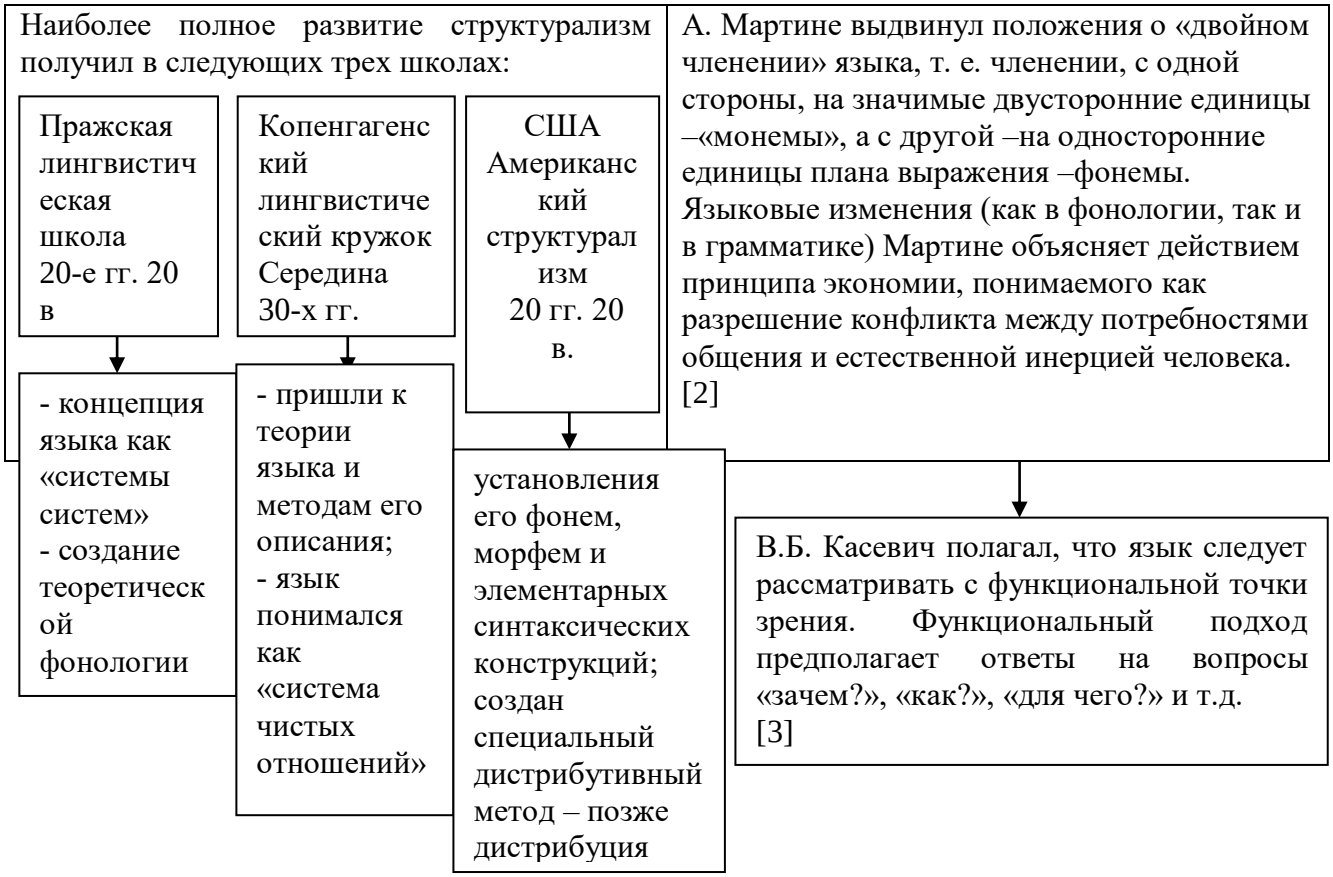

Структурная лингвистка характеризуется внутренними функциями, а функциональная лингвистка в широком пониманииимеет много направлений. Отсюда следует полагать, что функциональная лингвистика как направление в широком смысле (функционализм) выходит за рамки структурализма и основывается на положении о том, что языковая система и ее составляющие формируются под воздействием функциональных требованийреальной коммуникации. На основе функциональной лингвистики появилась коммуникативная лингвистика, которая в то же время не может служить эквивалентом функциональной лингвистики и имеет свои специфические признаки.

В данной статье авторами рассмотрена коммуникативная лингвистика, описываемая в трех аспектах, это речевые акты, межкультурная коммуникация и лексикализованная грамматика.

Речевые аспекты являются предметом исследования разных направлений лингвистики. В то же время коммуникативная грамматика со всей специфической системой единиц активно функционирует в речевых актах. Поэтому речевой акт должен быть рассмотрен с позиции коммуникации. Речевой акт как аспект коммуникативной лингвистики отличается от речевого акта с позиции психолингвистики тем, что речевые высказывания в психолингивистке подразделяются на отдельные высказывания – предложения и развернутые высказывания – текст. В коммуникативной лингвистике минимальной единицей коммуникации является не предложение или текст, а осуществление определенного речевого акта, как например констатация, вопрос, приказание, описание, объяснение, извинение, благодарность, поздравление и т. д.

Рассмотрим межкультурную коммуникацию как направление коммуникативной лингвистики. Г. Трейгер и Э. Холл определяли межкультурную коммуникацию как идеальную цель, к которой должен стремиться человек в своем желании как можно лучше и эффективнее адаптироваться к окружающему миру [4]. Формы межкультурной

коммуникации: это прямая коммуникация, когда присутствует при коммуникации отправитель и получатель, и присутствует письменная и устная речь; косвенная коммуникация, имеющая односторонний характер, это литература, радио, телевизор, газеты; и коммуникация опосредованная и неопосредованная, наличие или отсутствие посредника при коммуникации, то есть человек или техническое средство.

Межкультурная коммуникация как аспект коммуникативной лингвистики отличается от межкультурной коммуникации с позиции культурологии тем, чтов рамках коммуникативной лингвистики нужно правильно подбирать лексику при межкультурном общении, чтобы собеседник понял суть. С позиции культорологии межкультурная коммуникация рассматривает не язык, а культуру при общении разных национальностей.

Нам известна теория А.В. Бондарко о полевом структурировании морфологических средств на семантической основе (теория морфологических категорий (Ленинград, 1976 г.)). Примечательно, что в связи с утверждением коммуникативной грамматики Г.А. Золотовой Бондарко вписывает результаты своих исследований в общую коммуникативную теорию. Морфологические категории темпоральности, персональности, залоговости, качественности, локативности, бытийности, он группирует в семантические единства в сфере грамматики. Целые классы и подклассы в морфологии (существительное как часть речи и существительные – одушевленные, неодушевленные) он группирует в семантико-структурные единства. Таким образом, эти классификации вписываются в коммуникативную грамматику, но акцент делается на семантический признак. Функционально-семантическое поле исследователь также относит в эту группу. Кроме того выделяет структурные грамматические единства, куда входят формальные группы слов определенной части речи (существительные, сгруппированные по типам склонения; глаголы первого и второго спряжения глаголов). Таким образом, все обозначенные грамматические единства трех типов можно изучить, по мнению ученого в рамках функционально-семантического поля. С позиции структурной лингвистики мы будем использовать термин «грамматические единицы», а с позиции коммуникативной грамматики мы будем использовать термин «грамматические единства», это приведет к четкой дифференциации грамматических объектов. В рамках коммуникативной грамматики по-новому может быть рассмотрено системы форм разных частей речи. В контексте высказывания (предложения или текста) можем рассмотреть в функциональном плане семантический аспект, выраженный категориями вида и времени глагола: так, наряду с грамматическим временем, автор выделяет прагматическое время, отношение времени референции к моменту речи. Зачастую в коммуникации одна временная форма передается в значении другого времени, и это определяется лексическим окружением этого глагола (сравним: Коллега завтра будет выезжать в командировку. – Коллега завтра едет в командировку). Таким образом, в рамках коммуникативной грамматики мы можем обнаружить факты разных сдвигов маркированности единиц языка. Эти изменения не всегда системно можно рассмотреть в структурной лингвистике. «Выделение немаркированных и маркированных параметров на синтагматическом уровне позволяет отграничить центр языковой системы от ее периферии». По мнению В.Д. Климонова, при выражении какой-либо семантики с позиции коммуникативной грамматики ядерную позицию может занять и немаркированная единица [5].

Коммуникативная грамматика способна систематизировать все перформативные глаголы, которые открыл польский аспектолог Эрвин Кошмидер и описал Дж. Остин, так как они не рассмотрены в достаточной степени с позиции аспектуальности, передаваемой видовой категорией [6]. Грамматические категории являются значимыми средствами в процессе общения, так как способны привносить в содержание высказывания оттенки вежливости, уверенности или предположения, в целом оформляют дискурс высказывания. В этом аспекте достаточно привести доминирующую позицию глагола совершенного вида, по сравнению с глаголом несовершенного вида при выражении просьбы, формы страдательного залога при визуализации субъекта действия в определенных ситуациях. Совершенно новым

результатом раскрытия функционального аспекта текста является коммуникативный регистр как маркированная единица коммуникативной грамматики. Основоположником коммуникативной грамматики Г.А. Золотовой выдвинута идея субъектной перспективы текста через пять регистров (информативный, репродуктивный, волюнтивный, реактивный, генеративный). Благодаря этим единицам, дискурсивный анализ может показать наличие субъекта (субъектов) текста (автора текста или героев события).

Рассматривая коммуникативно-системные аспекты синтаксических единиц в рамках коммуникативной грамматики, типовой список смысловых связей можно рассмотреть в различных категориальных отношениях (ограничительно – определительные отношения, метонимические отношения, отношения характеризации).

В рамках функционально-коммуникативной грамматики Г.А. Золотова ввела понятие синтаксической формы слова – синтаксему. Последние группируются в свободные (самостоятельные значения), обусловленные (значения, выявляемые относительно предикативного центра) и связанные (значения в присловной позиции). М.В. Всеволодова скорректировала одну из позиций данных синтаксем, введенной Г.А. Золотовой. Синтаксема является обусловленной, где она выявила два типа обусловленной позиции, это значение в предикативной паре и значение вне предикативной пары [7]. В рамках синтаксем, введенной Г.А. Золотовой, С.Н. Цейтлин рассмотрела некоторые вопросы онтогенеза синтаксиса, где она исследует детскую речь, а именно детскую грамматику родного языка посредством речи его матери [8]. В первую очередь мать должна правильно задавать вопросы, чтобы ребенок мог отвечать, используя нужные предлоги или окончания. В русском языке огромное количество предлогов (у, на, около, возле и т.д.), с помощью которых реализуются связи в предложениях, тогда как в казахском языке все грамматические связи осуществляются с помощью окончаний. Если ребенок – казах, но общение в семье происходит на русском и в редких случаях на казахском языке, то можно увидеть такую картину, когда ребенок к русским словам прибавляет казахские окончания, чтобы донести суть ответа (Например: «Сенің әкен қайда?», ответ ребенка: «Домада»), то есть ребенок понял суть вопроса, но незначительный опыт восприятия казахской речи позволил ему прибавить казахское окончание к русскому слову, хоть форма слова неправильная, но суть понятна тому, кто задал вопрос. Таким образом, детская речь и его грамматика формируются при правильно направленном синтаксическом развитии, в первую очередь, при специально вопросно-ответной организации речи матери. Данный пример свидетельствует о том, что описанная система функциональных средств языка может активно применяться в качестве эффективных инструментов при обучении иностранным языкам и неязыковым предметам на иностранном языке. Это положение подтверждается получаемыми результатами обучения по когнитивно-коммуникативной двуязычного обучения неязыковым дисциплинам и функционально-коммуникативной технологии обучения неродному языку (1) Свидетельство ИС 005663 МЮ РК о государственной регистрации прав на объект авторского права № 1767 от 16.08.2016г. на произведение науки «Функционально-коммуникативная технология обучения русскому языку в казахской школе»; 2). Свидетельство ИС 005689 о государственной регистрации прав на объект авторского права №1798 от 17.08.2016г. МЮ РК на произведение науки «Когнитивно-коммуникативная технология двуязычного обучения неязыковым дисциплинам: теория, планирование, внедрение»). В этих технологиях активно используются описанные языковые средства, которые способствуют повышению эффективности процесса формирования иноязычной речевой и коммуникативной компетенций.

ВЫВОДЫ

В заключение можно сделать вывод, что коммуникативная лингвистика, в сравнении со структурной и функциональной лингвистикой, очень обширна, так как рассматривает множество единиц, помимо вышеупомянутых, и анализирует конкретные языковые единицы

в условиях определенного коммуникативного акта, исследует различия в функционировании языковых единиц в разных коммуникативных условиях. Следовательно, настало время объединить все достижения лингвистики относительно коммуникативного акта, систематизировать их, ранжировать эти средства внутри системы, раскрыть их роль в организации коммуникации и лингводидактическую значимость, определить место новых функциональных единиц в учебном процессе и разработать соответствующие методические приемы, эффективные в формировании иноязычной речевой и коммуникативной компетенций. Несомненно, эти функциональные единицы коммуникативного направления будут постепенно вытеснять из учебного процесса абстрактные языковые средства, которые значительно замедляют процесс освоения иностранного языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Белошапкаа В.К. Информационное моделирование в примерах и задачах. – Омск. гос. пед. ин. – Омск,1992. – 163 с.

Beloshapka V.K. Informacionnoe modelirovanie v primerah i zadachah. – Omsk. gos. ped. in.Omsk,1992. – 163 s.

2 *Martine A., Osnovy obshhej lingvistiki, per. s franc., v kn.:Novoe v lingvistike, vyp. III. – M., 1963. – 250 s.*

3 Актуальные проблемы современной лингвистки: учеб.пособие / сост. Л.Н. Чурилина. – 8-е изд. Стер. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2016. – 416 с.

Aktual'nye problem sovremennoj lingvistki: ucheb.posobie / sost. L.N. Churilina. – 8-eizd. Ster. – M.: FLINTA: Nauka, 2016. – 416 s.

4 ***Трейгер*** **Г. *Культура и коммуникация*: *модель анализа* / *Г. Трейгер, Э. Холл*.** 1954. 2.

Trejger G. Kul'tura i kommunikacija: model' analiza / G. Trejger, Je. Holl. 1954. 2.

5 А.В. Бондарко «Категории в системе функциональной грамматики» /Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста/ Сборник статей, посвященный юбилею Г.А. Золотовой. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 15- 21

A.V. Bondarko «Kategorii v sisteme funkcional'noj grammatiki» /Kommunikativno-smyslovye parametry grammatiki i teksta/ Sbornik statej, posvjashhennyj jubileju G.A. Zolotovoj. – M.: Jeditorial URSS, 2002. – S. 15- 21

6 Климонов В.Д. «Отношение маркированности в системе видовременных форм русского глагола»//Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста/ Сборник статей, посвященный юбилею Г.А. Золотовой. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 33-42.

Klimonov V. D. «Otnoshenie markirovannosti v sisteme vidovremennyh form russkogo glagola»//Kommunikativno-smyslovye parametry grammatiki i teksta/ Sbornik statej, posvjashhennyj jubileju G.A. Zolotovoj. – M.: Jeditorial URSS, 2002. – S. 33-42.

7 М.В. Всеволодова «Об одном классе именных синтаксем»//Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста/ Сборник статей, посвященный юбилею Г.А. Золотовой. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С.101-109.

M.V. Vsevolodova «Ob odnom klasse imennyh sintaksem»//Kommunikativno-smyslovye parametry grammatiki i teksta/ Sbornik statej, posvjashhennyj jubileju G.A. Zolotovoj. – M.: Jeditorial URSS, 2002. – S.101-109.

8 С.Н. Цейтлин «К вопросу об онтогенезе синтаксем»/ /Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста/ Сборник статей, посвященный юбилею Г.А. Золотовой. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 120-128.

S.N. Cejtlin «K voprosu ob ontogeneze sintaksem»/ /Kommunikativno –smyslovye parametry grammatiki i teksta/ Sbornik statej, posvjashhennyj jubileju G.A. Zolotovoj. – M.: Jeditorial URSS, 2002. – S. 120-128.

9 Булатбаева К. Н. функционально-коммуникативное описание языковой системы в лингводидактических целях-2.8 с. л. / / современные направления лингвистической науки. Коллективная монография. – Астана: ЕНУ, 2015 – 380 с.

Bulatbaeva K. N. funkcional`no-kommunikativnoe opisanie yazy`kovoj sistemy` v lingvodidakticheskix celyax-2.8 s. l. / / sovremenny`e napravleniya lingvisticheskoj nauki. Kollektivnaya monografiya. – Astana: ENU, 2015 – 380 s.

Материал поступил в редакцию журнала 28.11.2020

REFERENCES

1 Beloshapka V.K. Information modeling in examples and problems. – Omsk state pedagogical Institute. – Omsk,1992. – 163 p.
2 Martine A., Fundamentals of General linguistics, trans. from French, inbook: New in linguistics, iss. III. – M., 1963.– 250 p.
3 Actual problems of modern linguistics: textbook.manual / comp. L. N. Churilina. – 8th ed. Ster. – M.: FLINTA: Science, 2016. – 416 p.
4 Trager G. culture and communication: a model of analysis / G. Trager, E. Hall. 1954. 2.
5 BondarkoA.V. "Categories in the system of functional grammar" /Communicative and semantic parameters of grammar and text/ Collection of articles dedicated to the anniversary of G. A. Zolotova. – Moscow: editorial URSS, 2002. – P. 15-21.
6 Klimonov V.D. "The relation of marking in the system of modern forms of the Russian verb"//communicative and Semantic parameters of grammar and text/ Collection of articles dedicated to the anniversary of G. A. Zolotova. – M.: editorial URSS, 2002. – P. 33-42.
7 Vsevolodova M.V. "About one class of nominal syntaxes"//Communicative and semantic parameters of grammar and text/ Collection of articles dedicated to the anniversary of G.A. Zolotova. – Moscow: editorial URSS, 2002. – P. 101-109.
8 Zeitlin S.N. "On the question of ontogenesis of syntaxem"/ /Communicative and semantic parameters of grammar and text/ collection of articles dedicated to the anniversary of G. A. Zolotova. – Moscow: editorial URSS, 2002. – P. 120-128.
9 Bulatbaeva K.N. Functional and communicative description of the language system for linguodidactic purposes-2.8 p. l. // Modern directions of linguistic science. Collectivemonograph. – Astana: ENU, 2015 – 380 p.

Коммуникативтік лингвистиканы зерттеу аспектілері

З.С. Такуова[1], К.Н. Булатбаева[1]
[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Султан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада лингвистиканың ғылым ретінде қалыптасу проблемасы, құрылымдық, функционалдық және коммуникативті лингвистиканың айрықша сипаттамалары қарастырылған. Осы лингвистиканың қалыптасу кезеңі басталды. Тіл білімінің функционалдық аспектісінің даму кезеңдері көрсетілген.

Мақала қолданбалы лингводидактикалық мақсаттар үшін маңызды коммуникативті лингвистика құралдарын жүйелеуге арналған, Г.А.Золотова жүйелі түрде қарапайым синтаксистік бірліктер репертуары түрінде сипаттаған коммуникативті грамматикаға ерекше назар аударылған. Қазіргі уақытта коммуникативті грамматикада жаңа және іс жүзінде маңызды бірліктердің арсеналы бар, оның көзі сөйлеу әрекетінің өнімі - мәтін. Дәстүрлі құрылымдық тіл жүйесі доминант бола алмайды, өйткені оның деңгейлік құралдары тек жанама түрде сөйлеумен байланысты. Сондықтан функционалдық бірліктер сөйлеу өнімін тікелей құрайтын семантикалық құралдар ретінде ұсынылуы керек. Алайда, қазіргі ғылымда біз коммуникативті лингвистиканың шашыраңқы бірліктерімен айналысамыз, ал оларды жүйелеу бірінші кезекте сөйлеу айтылымының мәнін сипаттауда белгілі бір айқындық әкеледі.

Бұл тәсіл ең алдымен қолданбалы мақсаттар үшін қажет - аудармадағы айтылым компоненттерін ескеру, сөйлеудің функционалды-семантикалық фрагменттерін оқу бірлігі ретінде пайдалану.

Материал 28.11.2020 баспаға түсті

Aspects of communication linguistics research

Z.S. Takuova[1], K.N. Bulatbayeva[1]
[1]L.N.Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

This article examines the problem of the formation of linguistics as a science, the distinctive characteristics of structural, functional and communicative linguistics. The period of formation of these linguistics is traced. The stages of development of the functional aspect of linguistics are presented.

The article is devoted to the systematization of the means of communicative linguistics, which are important for applied linguodidactic purposes, with special attention paid to the communicative grammar systematically described by G.A. Zolotova in the form of a repertoire of elementary syntax units. Currently, communicative grammar has an arsenal of new and practically significant units, the source of which is the product of speech activity – the text.

The traditional structural linguistic system cannot remain dominant, since its level means are connected with speech only indirectly. Therefore, functional units should be presented as semantic means that directly form a speech product. However, in modern science we are dealing with disparate units of communicative linguistics, while their systematization will first of all bring some clarity in describing the essence of speech utterance.

This approach is necessary primarily for applied purposes – taking into account the components of the utterance in translation, the use of functional and semantic fragments of speech as learning units.

Received: 28.11.2020

УДК 81-139

А.К. Тоқтанова[1], М.Т. Джакыпбекова[2]
[1]пед.ғ.магистры, оқытушы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-9953-7339. E-mail: assel_miledi83@mail.ru
[2]ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-6375-5257

ТІЛ БІЛІМІНДЕ ТІЛДІК РЕФЛЕКСИЯ ҰҒЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ, ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада тілдік рефлексия ұғымының тіл біліміндегі теориялық маңызы анықталады. Рефлексия ұғымының қалыптасуы, алғаш ғылымға енгізілуі, зерттелуі қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі бүгінгі таңдағы заманауи адамдардың тілдік рефлексиясының қалыптасуына және дамуына байланысты. Автор тілдік рефлексия мәселесі туралы отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдаларын негізге ала отырып, өз көзқарасын білдереді.

Рефлексия – қазіргі ғылымның өзекті мәселелерінің бірі. Рефлексияны зерттеу үшін адамның өз-өзін тануы, өз ойы мен идеяларын, сезімдерін, арман-тілектерін ой елегінен

өткізу, бағалау қабілеттерін зерттеу қажет. Ол тіл мен ойлау, тіл мен интеллект, тіл мен қоғам мәселелері сияқты әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелермен тығыз байланысты.

Тірек сөздер: тілдік рефлексия, тілдік норма, нәтиже, ойлау процесі, сыни көзқарас, қарым-қатынас, сәйкестендіру, өзін-өзі тану.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда рефлексия ұғымы тіл білімі ғылымының бір саласы ретінде қарастырылуда. Соның ішінде тілдік рефлексия ғылымның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.Тілдік рефлексия ұғымы мүлдем зерттелмеген тың мәселе деп айта алмаймыз. Алайда зерттелмеген тұстары да жоқ емес. Тілдік рефлексияны зерттеу нысаны етіп алған отандық ғалымдар: В.А. Метаева, Л.М. Шайкенова, Г.А. Борибаева, М.Н. Оспанбекова, А. Әлімов. Аталған зерттеуші-ғалымдар тілдік рефлексияға анықтама бере келе, оның пайда болу тарихына, зерттелуіне тереңінен үңіледі. Елімізде тілдік рефлексияны алғаш зерттеушілердің бірі де бірегейі Л.М. Шайкенованың айтуынша, рефлексияны зерттеудің ерекшелігі – адамның өзін-өзі тануы, өз ойын, идеяларын, сезімдерін, арман-тілектерін ой елегінен өткізу, бағалау қабілеттерін зерттеумен байланысты. Ол тіл мен ойлау, тіл мен интеллект, тіл мен қоғам мәселелері сияқты әлі де зерттеуді қажет етеді [1, 12].

Рефлексия – адамзаттың өзіне және өзінің ақыл-ойына назар салуы, есеп беруі, бағалауы. Яғни, болашақ өміріне жоспар құру үшін өзінің өткен шақта істеген іс-әрекеттерінің нәтижесіне көз тастау, тұжырымдауды білдіреді. Рефлексия туралы көптеген ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізіп, анықтама беруге тырысты. Шетелдік ғалымдар, атап айтқанда ресейлік зерттеушілер рефлексияны зерттеуде елеулі үлес қосты. И.Н. Семенов пен С.Ю. Степанов шығармашылық ойлаудың рефлексивті психологиясын зерттеді. И. Т. Вепрева Кеңес өкіметінен кейінгі кезеңдегі тілдік рефлексияның қолданысын зерттеді. О.В. Усачева Рефлексияға ең бірінші болып анықтама берген Г. Гегель болды. Ол рефлексияны ойлау категориясы деп қана емес, сонымен қатар, көңіл-күй құндылықтары категориясы ретінде де таныды. Гегельдің ойынша, адам баласының көңіл-күйі мен психологиялық жағдайының дұрыс немесе дұрыс емес болуы оның өзіне беретін бағасын анықтай алады [2, 63]. Георг Гегель рефлексияны практикалық әрекеттермен байланыстырады. Бұл тұжырымдама бойынша адам әр ісіне рефлексия жасау арқылы келесі ісіне жоспар құрып отырады. Егер, жасаған әрекеттеріміз дұрыс болмаса, оны өзімізге есеп беру арқылы түзетіп, ары қарай жоспарлар құра аламыз.

Әлемге әйгілі ұлама ғалым Пьер Тейяр де Шарденның айтуынша, рефлексия адамды жануардан айыратын нәрсе, рефлексия жасаудың нәтижесінде адам баласы өзінің үйренген затын тек біліп қана қоймай, сол білген затын түйіндеуді, қорытындылауды үйренеді [3, 86].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Рефлексия – қазіргі ғылымның өзекті мәселелерінің бірі. Рефлексияны зерттеу үшін адамның өз-өзін тануы, өз ойы мен идеяларын, сезімдерін, арман-тілектерін ой елегінен өткізу, бағалау қабілеттерін зерттеу қажет. Ол тіл мен ойлау, тіл мен интеллект, тіл мен қоғам мәселелері сияқты әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелермен тығыз байланысты.

Ғылымның түп-төркүні философиядан бастау алатыны баршамызға мәлім. Рефлексия туралы тұшымды ойлар да философтардың еңбектерінен көрінеді.

Философиялық әдебиеттерде көрсетілгендей, рефлексия антикалық философияда талқылау құралы ретінде қолданылған. Сократ рефлексияны өзін өзі тану деп білсе, Платон мен Аристотель ойлау мен рефлексияны егіз ұғым ретінде қарастырады. Яғни, адам ойлауының ең биік шыңы – ол рефлексия деген анықтама береді.

Орта ғасыр ғұламаларының ойынша, рефлексия құдайдың берген күш-қуатының көмегімен өз ойын айту, өз іс-әрекетін бағалау [2, 97]. Әр заманның ағымына байланысты

адамның да ғылымға көзқарасы заманға қарай икемделіп отырады. Орта ғасыр дәуірінде адамзат баласының жаратушы алла бар екеніне сеніп, діни сауаттылығы ашылған кезі болатын. Яғни, бұл жерде «Құдайдың берген күш-қуатының көмегімен» деп, сол дәуірдің дүниеге деген көзқарасымен байланыстырылады. Әр адамның іс-әрекеті, өзіне берген бағасы, есебі алланың қалауымен жасалынады деп түсіндірілді.

Сократ философиясында рефлексия мәселелерінің гносеологиялық, психологиялық және этикалық аспектілеріне назар аударылады. Сократтың ойынша, өзін-өзі тану – алланың берген табиғи болмысыңды түсіну, сол қалпында қабылдау. Рефлексия этика мен педагогиканың бір категориясы, ол адам жанының сәулесі, сонымен қатар, еске түсіру құралы. Өз болмысыңды түсіну бар да, мінез-құлықтағы кейбір олқылықтарды түзету бар. Яғни, өз табиғатым солай екен деп, көну емес, өзгелермен қарым-қатынас жасау арқылы көзқарасыңды жақсы жаққа өзгерту, дамыту. Біз Сократтың осы анықтамасына осы бір тұжырымды қосар едік.

Рефлексия ұғымын алғаш ғылымға енгізген француз ғалымы Рене Декарт. Оның пайымдауынша, таным мен ойлау ұғымдарын бірге қарастыру керек. Танымы бар адам ойлай алады, және өз ойына рефлексия жасай алады [4, 45].

Таным деген не? Таным дегеніміз адамның қоршаған ортасын зерттеудегі рухани дамуы, іс-әрекеті. Бұл ойдың мәні өте зор және ауқымды деп есептейміз. Әр адам өзінің қоршаған ортасын кішкентай кезінен бастап зерттей бастайды. Өсе келе табиғаттың заңдылықтарын біле отырып, өз әлемін зерттей бастайды. Өзінің алдына мақсат қойып, өз қабілеттерін, мінезін, іс-әрекеттерін бағамдап, рефлексия жасауды үйренеді.

XVII ғасырда ағылшын ғалымы Джон Локк рефлексия ұғымына заманауи тұрғыдан анықтама берді [5, 96]. Ол рефлексияны танымның танымы деп бағамдады. Оның ойынша, рефлексия мен сезім екі түрлі нәрселер. Рефлексия танымның ішкі әрекеттеріне жауап берсе, сезім адамның сыртқы факторларға жауап беруі. Ғалымның тұжырымдамасымен толықтай келісеміз. Сезім өз бетінше бөлек нәрсе, рефлексия мүлдем бөлек нәрсе. Екеуіне ортақ – адамның ішкі әлемі, жүрегі. Ұлы ғұлама Абай айтқандай, ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек – адамды адам етіп тұрған үш қасиеті. Осы үшеуіне де сезім бағына ма? Әрине жоқ. Сезім ақылға бағынбайды. Ал рефлексия осы үш қасиетке де бағыт-бағдар бере алады. Тек осы қасиеттер арқылы біз өзімізді өзіміз бағалап, есеп беріп, тәрбиелей аламыз.

Неміс ғалымы Иммануил Кант рефлексияны жекелей емес, топтық тұрғыда қарастырған. Яғни, адамның өзіне өзі есеп беруі топ арасында ғана жүзеге асады. Бұл ойын ғалым төмендегідей тұжырымдайды:

«Рефлексия психикалық әрекет. Өз іс-әрекеттеріңе баға беру үшін алдымен ішкі түйсігіңе, танымыңа, көңіл-күйіңе үңілу керек. Одан кейінгі кезекте сол эмоция нәтижесіндегі айтылған сөздеріңе есеп берген абзал. Сол уақытта ғана рефлексия процесі толықтай жүзеге асады» [6,165]. Мысалы, егер бір адам екінші бір адамға ренішін білдіретін сөздер айтса, ол ең алдымен өзінің ішкі эмоциясын, көңіл-күйін басқара алмай тұр деген сөз. И. Канттың бұл пікірі көңілге қонымды. Оның ойынша тілдік рефлексия жасамас бұрын өзіңнің ішкі жағдайыңа, көңіл-күйіңе есеп беру қажет. Яғни, біреуге ренжіп тұрып, ашу үстінде оның қандай адам екеніне пікір білдіре алмаймыз. Және өзіміздің тілдік рефлексиямызды дамытпайынша, өзге адамдармен салауатты түрде қарым-қатынас жасау мүмкін емес.

Қазіргі шет елдік зерттеулерде «рефлексия» ұғымы сирек қолданылады. Әрине, бұл рефлексия жайлы зерттеу жоқ деген сөз емес. Рефлексивті процестер көбінесе басқа бір терминдер арқылы суреттеледі, мысалы, «recursive thinking» - рекурсивті ойлау деген мағынаны білдіреді. (Д.Бейс)

«Self-referent thought» - өзің туралы ойлану деп анықтама береді зерттеуші А.Бандура. Кейбір зерттеулерде рефлексия ұғымы адамның «Мен феномені» мәселесі төңірегінде қарастырылады. Мұнда рефлексия негізі «self-awarentss», яғни, «өзіңді тану» деп аударылады [7, 25].

Рефлексияны түсінуге өте көп мәнді үлес қосқан С.Л. Рубенштейн болды. Оның пікірінше, рефлексия адам санасының дамуының белгілі бір деңгейі, адам ойша өз өмірінің шегінен шығады және одан тыс позицияға барады. Сонымен қатар, рефлексия теориялық ойлау мен өзіндік сана мәселесіне байланысты эксперименталды зерттеулер аясында көп қаралды.

Батыс ғалымдарының басым бөлігі рефлексияны психологиялық-педагогикалық немесе философиялық тұрғыдан зерттеген. Олар рефлексияны адамның болмысы, танымы тұрғысынан қарастыруға тырысты. Ендігі кезекте Ресей ғалымдарының ой-пікірлерін қарастырып көрейік.

Мәскеу әдістемелік мектебінде Г. П. Щедровицкийдың басшылығымен рефлексия ұғымына теориялық тұрғыдан зерттеу жүргізілді. Зерттеу авторларының пайымдауынша, рефлексия ойлау процесінің бір бөлігі. Байқап отырғанымыздай, бұл пікір И. Кант философиясына тән. Мәскеу ғалымдары И.Кант тұжырымдамасына сүйене отырып, рефлексияның өзіндік моделін жасады. «Қарым-қатынас, іс-әрекет, рефлексия» еңбегінде

Г.П. Щедровицкий былай деп жазады: «Рефлексия іс-әрекетімізді дамыту механизмі ретінде маңызды рөл атқарады» [8, 54]. Автор рефлексияны іс-әрекеттің нәтижелі болуы үшін қолданатын техника ретінде қарастырды, яғни, әдістемесін құрастырды.

Н. Г. Алексеев, В. В. Давыдов, А. З. Зак, Ж. Пиаже, С. Л. Рубинштейн сынды орыс ғалымдары рефлексияны ойлау процестерінің ең жоғарғы деңгейге көтерілуі деп есептеді [9, 82]. Ғалымдардың пікіріне қосыла келе, біз өз ойына есеп бере алатын адамдар бала кезден осы дағдыны қалыптастыратынын айтқымыз келеді. Себебі, ойлау процесінің ең жоғарғы деңгейі ойлауды дұрыс бағытта меңгерген адамдарда ғана көрінеді. Мысалы, бала кезден ата-анамыз бізге ойлау әрекетінің сатыларын егжей-тегжейлі түсіндірген болса, біз балабақшаға бара жатқанда ең алдымен «апайға амандасуым керек» деген ойды қалыптастырамыз. Ал амандасқаннан кейін «апайға амандасқаным дұрыс болды, ол қуанып қалды» деп, өз ойымызға рефлексия жасап үйренеміз. Егер іс-әрекетіміз нәтиже берген болса, онда сол нәтижені көріп қуанамыз. Яғни, байқағанымыздай, рефлексия жасау бала кезде бізге қуаныш сыйлайды. Ал есейе келе, рефлексияны дұрыс жасай алатын адам өз-өзіне сенімді, мақсаты айқын тұлға ретінде қалыптасады.

Л. Н. Алексеева, И. Н. Семенов, Д. Дьюи – бұл ғалымдар рефлексия адамға өз ойын бақылауға, басқаруға көмектеседі деген пікір айтты [4, 66]. Иә, әр адам өз ойын басқара алады. Өз ойымызды бақылау арқылы біз өміріміздің өткен шағына көз жүгіртіп, болашаққа бағдар жасай аламыз. Мысалы, «кешегі жиналыста мен әріптестеріме неге сонша қатал сөздер айттым?», немесе, «неге дұрыс сөйлей алмадым?» Өзіне іштей осындай сұрақ қою арқылы адам келесіде бұл қателікті жасамауға әрекеттенеді.

Рефлексия ойлау әрекетінің нәтижелілігі. Бұл анықтаманы берген ғалымдар: И.С. Ладенко, Я. А. Пономарев [10,89]. Бұл тұжырымдаманы талдай отырып, біз ойлау әрекетінің нәтижелері туралы ой қосқымыз келеді. Біз өз ойымызды басқара алған жағдайда ғана болашаққа жоспар құрып, жақсы өмірге қадам баса аламыз. Біздің ойымыз магнит сияқты. Жақсылық туралы ойласақ, жақсылық болады, «қауіп неден, қатер содан» демекші, жаман нәрсе ойласақ, ойымыз сол нәрсені шақырып алады. Демек, өз ойымыздың арнасын бұра алатын, «ой» кемесінің капитаны бола алатын жағдайға жетуіміз керек. Ол үшін әр сөзімізге, әр ойымызға рефлексия жасап отырғанымыз абзал.

Рефлексия басқа адамның мәселелерін шешу жолдарын үйренуге, бағалауға, қажет болған жағдайда оны түзетуге, жаңа жолдарын ұсынуға мүмкіндік береді (Ю. Н. Кулюткин, С. Ю. Степанов, Г. С. Сухобская) [4, 195]. Ғалымдардың бұл пікірімен де келіспеске амал жоқ. Себебі, адам жеке өмірінде не болып жатқанын кейде өзі де байқамайды. Өз іс – әрекеттеріне сыни көзқараспен қарап, қателіктерін түзетіп, дұрыс жол табу үшін өзін өзі бағалай білуі, сонымен қатар, қарым-қатынас процесінде де, айтылған сөздің дұрыстығын бақылауы өте маңызды. «Айтылған сөз – атылған оқ»- демекші, әр айтқан сөзіміздің дұрыс-бұрыстығын ойланбай жатып, сөйлей салған жағдайда, қарым-қатынас жасап отырған адамдарымыз сөзімізге түзету жасаса, оны дұрыс қабылдауымыз керек. Мысалы, мектеп

мұғалімінің ашық сабаққа дайындалуы. Сабақтың тақырыбы, мақсаты, міндеттері, қолданылатын көрнекіліктері, әдебиеттері, әдістері, тағы басқа мәселелерді шешумен айналысқан ұстаз ашық сабақтың басынан бастап аяғына дейін өзінің сөйлейтін сөзінің дұрыстығына да назар аударmауы мүмкін. Бұл педагогтың тілдік рефлексиясының дамымағанын көрсетеді. Өйткені, тілдік рефлексиясы қалыптасқан адам қандай ортада да өз сөзін көркем әрі тілдік нормаға сай етіп жеткізе алар еді. Ал, ашық сабақ аяқталғанда қатысушы мұғалімдер тарапынан осы қателік туралы сын-пікірлер айтылса, оны теріс қабылдау мүлде дұрыс емес.

Ұлы Абай атамыз өлең туралы былай айтты: «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы, Қиыннан қиыстырар ер данасы. Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы». Біздің де айтпақ ойымыз осы шумақтарға үндес. Әр айтқан сөзіміз, мейлі сабақта болсын, мейлі үйде болайық, «айналасы жұп-жұмыр», тіліміздің ережелеріне сай, екшелген, ой елегінен сүзілген болуы тиіс. Тілдік рефлексиясы қалыптасқан мұғалім – нағыз педагог емес деп те айта алмаймыз. Алайда, ішінде қаншама ақылды ойлар мен идеялар бола тұра, соны сыртқа дұрыс формада шығара алмаса, яғни, ол өзінің тілдік рефлексиясын дамыту керек деген сөз. Ол үшін не істеу керек? Ең алдымен, ана тілімізде жазылған көркем әдебиеттерді көбірек оқуымыз қажет. Бүгінгі таңда тіліміздің шұбарлануы туралы көптеген мәселелер көтерілуде. Отандастарымыздың көпшілігі ана тілінде сөйлей алмай, дұрыс жаза алмай жүр. «Қазақша сөйлейік!» деген ұран көбейген сайын, нәтижелілігі азайған тәрізді. Бұл өз алдына бөлек мәселе. Десек те, тілдік рефлексиямызды дамыту туралы сөз қозғағанда, ана тіліміздің тағдыры туралы мәселеге соқпай кете алмайтынымыз даусыз.

Ресей ғалымы С.В. Кондратьеваның айтуынша өзіңді ғана емес басқа адамды түсінуде шыдамдылық, шынайылық, қағылездік қасиеттерді дамытуда рефлексияның рөлі зор [3, 264]. Мысалға, жоғары оқу орындарының студенттері әрқайсысы әртүрлі ауылдан келіп, бір топқа жиналады. Олар бір-бірін түсініп, жағымды қарым-қатынас жасау үшін ең алдымен өзін-өзі бақылауы тиіс. Алайда, отбасылық мәселелерге байланысты (толық емес отбасынан шыққан, немесе жетім өскен) кейбір студенттер басқа адамдармен қарым-қатынас жасауда қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл өзіне деген сенімсіздіктен туындайтын мәселе. Яғни, дұрыс отбасылық тәрбие болмағандықтан, бала өзіне өзі баға бере алмайды. Мұндай жағдайда, адам қоршаған ортаның, өзіне қадалған сын көздердің әсерінен өз іс-әрекетіне, мінез-құлқына рефлексия жасап дағдылануы керек. Мысал келтіретін болсақ, бірінші курс студентінің психологиялық ерекшеліктері басты назарға алынуы керек. Бұл студенттің әр ісіне, әр сөзіне ескерту жасау керек деген сөз емес, әрине. Студенттің өзі өзгере алатындай жағдай жасауымыз керек. Бұл орайда психологиялық тренингтер, түрлі анкеталар, жеке әңгіме жүргізу оң нәтиже бере алады.

Орыс ғалымдары М.М. Бахтин мен В.С. Библердің пайымдауынша, рефлексия - адамның ішкі дүниесіндегі толассыз диалогтың нәтижесінде өзін өзі тануы. Осы диалогтың көмегімен әр адам өз іс-әрекеттерін түсіндіре алады. Қарапайым мысал - Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» шығармасындағы бас кейіпкер Қожаның айнаға қарап алып, өзімен өзі сөйлесуі. Кейіпкер бұдан былай жаман сөздер айтпауға, ұнамсыз қылықтар жасамауға өзіне өзі уәде береді. Міне, бұл адамның ішкі дүниесіне үңіліп, өзіне есеп беруі, яғни рефлексия жасауы деп білеміз.

Жоғарыда айтылғандай, әлемнің көптеген ғұлама ғалымдары рефлексия ұғымына анықтама беруге тырысқан. Сол анықтамалар мен тұжырымдамаларды негізге ала отырып, біз де рефлексияны өзімізше түсіндіріп көрейік.

Рефлексия – рухани әлеміңнің айнасы. Жан дүниеңе сол арқылы қарап, өзіңе өзің баға бере аласың. Кәдімгі айнаға қарап, шашыңды, киген киіміңді, бет-бейнеңді көре аласың. Алайда, бұл айнаның ерекшелігі – ол сырт келбетіңді емес, жан дүниеңдегі өзгерістер мен ерекшеліктерді көрсетеді. Өмірде қалай сөйлейсің, қалай жүресің, кіммен ой бөлістің, оған не айттың – осының бәрін тілдік рефлексия зерттейді.

Рефлексия сыни ойлау арқылы жүзеге асырылады, өйткені мұнда дайын жауап жоқ, оны іздеу керек, өзіңді және өзіңді қоршаған ортаны бақылап, болжап, жоспарлау керек, жаңалық ашу керек.

Рефлексия туралы экспериментальды зерттеу жүргізген ғалым – У. Джеймс. Ол рефлексияны адамның әлеуметтік «мен» ұғымымен ұштастыра зерттейді. Жаңа дәуірдің философиялық идеялары «Мен» ұғымына бағытталады. Яғни, адам өзінің ішкі «меніне» үңіліп, оған сын көзбен қарай бастады. Сол арқылы өзінің тілдік рефлексиясын дамыта бастады. Бұл құндылық жаңадан пайда болған жоқ, ол туралы айтулы ғалымдар мен ізденушілер ой толғап, өз ойларын ортаға салған. Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаев бұл қағиданы «Толық адам» деп атады. Толық адам болу үшін адам бойында қандай қасиеттер болуы керектігі туралы ақын өзінің «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде анық атап көрсетеді [11, 75]. Яғни, өсекші, өтірікші, мақтаншақ, еріншек, мал - дүниесін бекерге шашатын ысырапсыз болмау керек, осы жаман қасиеттерден бойыңды аулақ ұстап, ақылды, еңбекқор, терең ойлы, парасатты бол, рақымды, мейірімді бол, барыңа қанағат ет, сонда ғана адам деген атқа лайық бола аласың дейді. Алайда, мұндай қасиеттерге бой алдырғанымызды тіпті, байқамай қалуымыз мүмкін. Себебі, адам өміріне әсерін тигізетін көптеген факторлар болады. Сондықтан, ұлы Абайдың өзі айтып кеткендей, әр күні не істедік, не айттық, артқа қарап, өз әрекеттерімізге есеп бергеніміз абзал.

Психологтардың пайымдауынша, адамда рефлексия шамамен 1,5 жастан бастап адамда пайда болады. Рефлексияның даму шегі – 20 жаста [3, 122]. Алайда, егер адам рефлексия жасауға тәрбиеленбесе, онда ол адам өзіне өзі есеп беруге ниеттенбейді де. Адам өзіне сенімді болса, қоршаған ортамен тығыз қарым-қатынаста, ортасына сыйлы, алдына қойған мақсаты айқын болса, қоғамдағы әртүрлі жағдаяттарға икемделе алса, рефлексия сол кезде ғана жемісті, нәтижелі болмақ.

Рефлексиялау – уақытты, күш-жігерді, белгілі бір қабілеттерді талап ететін күрделі жұмыс.

Жалпы, рефлексия жасау мәселесінде және бір айта кететін мәселе – сәйкестендіру болып табылады. Сәйкестендіру – «Identification лат.-ұқсастыру, үйлестіру, бірдейлік, тепе-теңдік». Яғни, өзін-өзі тану процесінде адамдар өзін біреуге ұқсатып, еліктей бастайды. Бұл бала кезде болатын құбылыстар. Бала анасымен, немесе әкесімен сәйкестене отырып, олардың іс-әрекеттерін, сөз саптауларын жаңғыртып, осылайша, ата-анасын да, өзін де тани бастайды. Бұл үрдіс алғашында санадан тыс болады, кейіннен мақсатты түрде еліктеушілік қасиеттері анықтала бастайды. Басқа адаммен сәйкестендіру барысында қарапайым еліктеуден бастапқыда өзіне тән емес жүріс-тұрысты, қасиеттерді, дағдыларды иемденуге тырысады. Алайда, өсе келе, өзінің мінез-құлқына байланысты өзіне сәйкес емес қасиеттерден аулақтана бастайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, рефлексия мәселесінің теориялық мәні өте зор. Кез-келген адам өз ісіне, ойына, сөз мәдениетіне, ой мәдениетіне, тілдік қолданыстарына рефлексия жасау арқылы адамгершілік қасиеттерін дамытып, болашаққа жоспар құра алады, қоғамнан өз орнын таба алады. Рефлексия – қоршаған ортамен байланыс орната отырып, өз әлеміңе үңілу, ішкі дүниеңді ретке келтіру; өткенге көз жүгірту арқылы болашаққа бағдар жасау.

Тілдік рефлексия – адамның сөйлеген сөзіне есеп беруі. Тіл мен ойлау қасиеттерінің тығыз байланысты екені ежелден дәлелденген. Алайда ойлаған ойды дұрыс жеткізу, оны тілдің емлесіне, нормаларына сәйкестендіріп, айналасын «жұп-жұмыр» ету – бөлек дүние. Адам баласының жануардан ерекшелігі де сол – ол өзінің ісіне, сөзіне есеп бере алуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Шайкенова Л.М. «Білім мен мәдениеттегі рефлексия»//ҚазҰУ хабаршысы, филология сериясы , 2009. – Б. 115-120.

Shajkenova L.M. «Bilim men mədeniettegi refleksiya»//KazUU habarshysy, filologiya seriyasy, 2009. – B. 115-120.
2 Метаева В.А. Методологические и методические основы рефлексии: учебное пособие. – Екатеринбург, 2006. – 100 с.
Metaeva V.A. Metodologicheskie i metodicheskie osnovy refleksii: uchebnoe posobie. – Ekaterinburg, 2006. – 100 s.
3 Шайкенова Л.М. Рефлексивная лингвистика, Алматы, Қазақ университеті, 2009. – 200 с.
Shajkenova L.M. Refleksivnaya lingvistika – Almaty, Kazak universiteti, 2009. – 200 s.
4 Вепрева И.Т. Метаязыковая рефлексия в функционально-типологическом освещении, автореферат диссертации доктора фил.наук, Иркутск, 2003. – 372 с.
Vepreva I.T. Metayazykovaya refleksiya v funkcionalno-tipologicheskom osveshenii, avtoreferat dissertacii doktora fil.nauk Irkutsk, 2003. – 372 s.
5 Шнюкова Е. А., Анциферова О. Н. Языковая рефлексия как составляющая в обучении дискуссионной речи // Молодой ученый, 2015. №10.5. – 57-58 с.
Shnyukova E. A., Anciferova O. N. Yazykovaya refleksiya kak sostavlyayushaya v obuchenii diskussionnoj rechi // Molodoj uchenyj, 2015. №10.5. – 57-58 s.
6 Абенова Г. Т. Влияние групповой работы на формирование рефлексивных способностей учащихся начальной школы // Молодой ученый, 2016. №26.1. – 4-6 с.
Abenova G. T. Vliyanie gruppovoj raboty na formirovanie refleksivnyh sposobnostej uchashihsya nachalnoj shkoly // Molodoj uchenyj, 2016. №26.1. – 4-6 s.
7 Сангилбаев О.С., Абишева Ж.А., Куаналиева М.А. Өзін-өзі тану, Алматы, 2011. – Б. 122.
Sangilbaev O.S., Abisheva Zh.A., Kuanalieva M.A. Ozin-ozi tanu, Almaty, 2011. – B. 122.
8 Усачева О. В. Рефлексия как средство формирования профессиональной компетентности будущего учителя иностранных языков// Вестник Тамбовского университета, Серия: гуманитарные науки, Выпуск 6 (62), 2008. – 235-242 с.
Usacheva O. V. Refleksiya kak sredstvo formirovaniya professionalnoj kompetentnosti budushego uchitelya inostrannyh yazykov// Vestnik Tambovskogo universiteta, Seriya: gumanitarnye nauki, Vypusk 6 (62), 2008. – 235-242 s.
9 Козлова Е.Е. Заимствования как объект метаязыковой рефлексии рядовых носителей русского литературного языка: начало XXI века, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Томск, 2012. – 200 с.
Kozlova E.E. Zaimstvovaniya kak obekt metayazykovoj refleksii ryadovyh nositelej russkogo literaturnogo yazyka: nachalo XXI veka, avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskih nauk, Tomsk, 2012. – 200 s.
10 Левагина О. Б. Формирование рефлексии в учебном процессе: поведенческий аспект// Молодой ученый, 2013. №7. – 394-397 с.
Levagina O. B. Formirovanie refleksii v uchebnom processe: povedencheskij aspekt// Molodoj uchenyj, 2013, № 7. – 394-397s.
11 Ғабдуллин Б. Абай тағылымы, Алматы, Жазушы, 1986. – Б. 213.
Gabdullin B. Abaj tagylymy, Almaty, Zhazushy, 1986. – B. 213.

Материал 01.12.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Shaikenova LM «Reflection in education and culture» // KazNU Bulletin, philological series, 2009 – P. 115-120.
2 Metaeva V.A. Methodological and methodical foundations of reflection: textbook,Yekaterinburg, 2006 – P. 100.
3 Shaikenova L.M. Reflexive linguistics, Almaty, Kazakh University, 2009. – P200.
4 Vepreva I.T. Metalanguage reflection in functional-typological lighting, the author's abstract of the dissertation of the doctor of philological sciences, Irkutsk, 2003 – P. 372.

5 Shnyukova E.A. Antsiferova O.N. Linguistic reflection as a component in teaching discussion speech // Young scientist, 2015 No. 10.5. – P. 57-58.
6 Abenova GT Influence of group work on the formation of reflexive abilities of primary school students // Young scientist, 2016 No. 26.1. – P. 4-6.
7 Sangilbaev O.S., Abisheva Zh.A., Kuanalieva M.A. «Self-knowledge», Almaty, 2011 - P122.
8 Usacheva OV Reflection as a means of forming the professional competence of the future teacher of foreign languages / Bulletin of the Tambov University, Series: Humanities, Issue 6 (62), 2008 – P. 235-242.
9 Kozlova E.E. Borrowings as an object of metalinguistic reflection of ordinary speakers of the Russian literary language: the beginning of the XXI century, Abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences, Tomsk, 2012. – P. 200.
10 Levagina O.B. Formation of reflection in the educational process: behavioral aspect // Young scientist, 2013 No. 7. – P. 394-397.
11 Gabdullin B. Abai's reading, Almaty, Writer, 1986. – P. 213.

Изучение, формирование понятия речевой рефлексии в языкознании

А.К. Токтанова[1], М.Т. Джакыпбекова[1]
[1]Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г.Талдыкорган, 040000, Республика Казахстан

В статье раскрывается теоретическое значение понятия речевой рефлексии в языковознании. Рассматривается понятие и формирование рефлексии, введение в науку, изучение. Актуальность исследования связана с формированием и развитием речевой рефлексии современных людей. Автор выражает свою точку зрения, основываясь на научных концепциях отечественных и зарубежных ученых о проблеме языковой рефлексии.

Рефлексия – одна из актуальных проблем современной науки. Для изучения рефлексии необходимо изучить способность человека осознавать себя, регулировать свои мысли, действия, идеи, чувства, мечты. Он тесно связан с проблемами, требующими исследования, такими как язык и мышление, язык и интеллект, язык и проблемы общества.

Материал поступил в редакцию журнала 01.12.2020

Study and formation of the concept of speech reflection in the linguistics

A.K. Toktanova[1], M.T. Dzhakipbekova[1]
[1]Zhetysu university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040000, Republic of Kazakhstan

The article reveals the theoretical meaning of the concept of speech reflection in linguistics. The concept and formation of reflection, introduction to science, and study are considered. The relevance of the study is related to the formation and development of speech reflection of modern people . The author expresses his point of view based on scientific concepts of local and foreign scientists about the problem of language reflection.

Reflection is one of the most pressing problems of modern science. To study reflection, it is necessary to study the ability of a person to be aware of himself, to regulate his thoughts, actions, ideas, feelings, and dreams. It is closely related to issues that require research, such as language and thinking, language and intelligence, and language and social problems.

Received: 01.12.2020

ӘОЖ 811.512.122

Ғ.А. Түсіпбекова
ф.ғ.к., доцент, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/000-0003-2200-5614. E-mail: autovna67@mail.ru

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ БАҒАЛАУЫШТЫҚ СИПАТЫ

Мақалада мақал-мәтелдердің бағалауыштық мәні жөнінде айтылады. Мақал-мәтелдердің бағалау мағыналарын жағымды баға/жағымсыз баға деп екі үлкен топқа бөліп жіктеу ұсынылған. Олардың құрамдық, мағыналық даму заңдылықтары, қолданыс тәсілдері, эмоционалды-экспрессивтік реңктері қарастырылған. Қазақ мақал-мәтелдерінің болмысты танып білудегі логикалық, философиялық, дүниетанымдық, эстетикалық, прагматикалық қырлары ашылған. Мақал-мәтелдердегі мағына мен ұғымдардың қалыптасуын зерттеуде когнитивтік лингвистиканың мүмкіндіктері жайында баяндалады.

Мақал-мәтелдердің кез келген жағдайға, соның ішінде адамға қатысты, оның мінез құлқына, іс-әрекетіне т.б. қасиеттеріне баға бере алу мүмкіндігінің мол екендігі сипатталады. Мақал-мәтелдердің бағалауыштық мағына жүйесі «жақсы/жаман» лексемалар арқылы берілетіндігі айтылады. Сөйлеуші белгілі бір мәселеге, болып жатқан оқиғаға қатысты өз пікірін, көзқарасын, ойын тыңдаушыға жұмсақтап айтып жеткізу үшін мақал-мәтелдерді қолданады. Мақал-мәтелдердің мағынасындағы бағалауыштық компонент ашық немесе жасырын түрде берілетіні айқындалады.

Кілт сөздер: мақал-мәтелдердің бағалауыштық сипаты, жағымды және жағымсыз баға, бағалауыштық компонент, мақал-мәтелдердің бағалауыштық мағына жүйесі, мақал-мәтелдердің қолдану аясы.

КІРІСПЕ

Қазіргі лингвистикалық еңбектерде бағалауыштық мағынаны зерттеудің әр түрлі аспектілері ұсынылған. Бағалауыштық мағына жайында публицистика стиліне, прагматикалық аспектіге, газет мәтініне (М.Серғалиев, Ш.Нұрғожина, Б.Момынова, А.Алдашева, О.Бүркітов, З.Ерназарова, Ф.Жақсыбаева т.б) арналған зерттеулерде сөз қозғалған.

Мақалада мақал-мәтелдердің бағалауыштық сипатына қатысты мәселелердің қарастырылуы сөз мағынасындағы бағалауыштық сипатты кеңінен ашуға мүмкіндік береді.

Мақаланың негізгі мақсаты - мақал-мәтелдердегі бағалауыштық мағынаның көрінісі, оның тілдің бар деңгейіне қатысты көрсеткіштері, қазақ тіл біліміндегі мақал-мәтелдердің бағалауыштық сипатына қатысты пікірлерді жүйелеп, олардың мағыналық құрамын анықтау болып табылады.

Қазақ тіл білімінде мақал-мәтелдердің лексика-стилистикалық, құрылымдық сипаты, оның фразеологизмдермен, нақыл, қанатты сөздермен байланысы, арақатысы, жекелеген ақын, жазушылардың мақал-мәтелдерді қолдану ерекшелігі т.б. бағыттағы ғылыми зерттеулер (І.Кеңесбаев, Ө.Айтбаев, Н.Уәлиев, С.Сәтенова, Р.Сәрсенбаев, С.Кенжемұратова т.б.) баршылық.

Жылдар бойы халықтың ой елегінен, ойлау жүйесінен өтіп, екшеленген, ұлттық болмыс, танымның «оң-теріс, жаман-жақсы, жағымды-жағымсыз, ақ-қара» сияқты бағалау өлшемдеріне сай келетін мақал-мәтелдердің кез келген жағдайға, соның ішінде адамға қатысты, оның мінез құлқына, іс-әрекетіне т.б. қасиеттеріне баға бере алуға мүмкіндігі мол.

Мақаладағы теориялық тұжырымдар, жинақталған мәліметтер қазақ тіл білімінің семантика, лексикология салаларының теориясын одан әрі толықтырып, жандандырып, мәселенің дамуына өзіндік үлес қосады деп сенеміз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мақал-мәтелдердің бағалауыштық сипаты көбінесе сөйлеу кезінде көрініс береді. Әдетте, сөйлеу тіліне тән мақал-мәтелдердің бағалауыштық сипаты күшті болып, олардың қоштау, ұнату, ұнатпау, кекету, жақтырмау т.б. жақсы немесе жаман мәндері айқын сезіліп тұрады. Мысалы, *айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жарады; жаман иттің атын бөрібасар қояды; ақымақтың айтқаны келмейді, сандырақтағаны келеді де*у арқылы сөйлеуші белгілі бір оқиғаға байланысты кекету, ұнатпау тәрізді жағымсыз бағасын берсе, *өжет адам өлімді жеңеді; жақсылық еккен алғыс орады ; жақсыға шаң жуымас, жаманға жан жуымас; және т.б.сол* сияқты тәрбиелік мәні зор мақалдар қоштау, ұнату мағынасында қолданылады: ***Жуас түйе жүндеуге жақсы*** *деп, ауыл азаматы бас қосып отыра қалса әңгімелерінің желісі Құмарға ауысып, түрткілеп қажайтын, қалжыңдап қаңқу сөзбен есін шығарар еді* (О.Бөкей). **- *Көп жасаған білмейді, көп тоқыған біледі.*** *Осылайша ұққаның, тоқығаның жақсы, балам! – деп, Сүйіндік бір тоқтады* (М.Әуезов). ***Қорқақты көп қуса батыр болады*** *деген тегі рас-ау. Жандос қазіргі сәтте алдында айдаһар тұрса да именбей тура тартар сыңайда* (О.Бөкей). *Тый көз жасыңды, ей еңіреген ел, ата-баба қонысын жоңғарға бермей, тас-талқан етер ұлың бар. Жаралы екеніңді білемін. Батыр ел әмсе жаралы болмақ.* ***Шалқайғанға шалқай – пайғамбардың ұлы емес. Еңкейгенге еңкей – құдайдың құлы емеспісің****. Жеріңді тастама – жетім қалар* (О.Бөкей). *«****Түйе бойына сеніп, жылдан құр қалыпты****» деген мақал осыдан шыққан ғой. Кейде «****түйедей бойың болса да, тышқандай ақылың жоқ****» деп неге ұрсады дейсің адамдар. Бұл бойыңа сенбе, ойыңа сен, мақтан сөзге ерме, мағыналы тірлікке ер дегені. Сондықтан түйеге ұқсап орынсыз түксие бермеңдер, шырақтарым. Ақылға жүгініңдер деп күліп еді әжем* (Б.Момышұлы*). **«Түсі игіден түңілме»** дегендей, көргенсіз деуге ішім қимай тұр. Әттең ашынғандықтан болса да азды-көпті асқақтай сөйлегенің де болды. – Арызымызды айтып кел деген жұрт асқақтай сөйле деп тапсырған жоқ еді, ағалар. Солай болып шықса айып өзімде****. Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар*** *деген бар ғой.* (Ғ.Мүсірепов).

Сөйлеуші белгілі бір мәселеге, болып жатқан оқиғаға қатысты өз пікірін, көзқарасын, ойын тыңдаушыға жұмсақтап айтып жеткізу үшін мақал-мәтелдерді қолданытындығы белгілі. Мақал-мәтелдердің қолдану аясы кең екені даусыз. Бір адам екінші адамның көңіліне қарап, оны ренжітпеу үшін мақалды пайдалану арқылы тұспалдап сөйлей алады. Мысалы, *Тәтті өтіріктен ащы шындық артық*, немесе керісінше, сөйлеушінің тыңдаушыға өз ойын , жұмбақтамай ашық айтуына мақал-мәтелдерді қолдану тәсілі үлкен мүмкіндік береді. Мысалы, *Мал сақтама, ар сақта.*

Көбінесе, мақал-мәтелдердің бағалауыштық мағына жүйесі «жақсы»/«жаман» лексемалар арқылы берілетіндігін байқауға болады. Халық даналығындағы адамға қатысты мақал-мәтелдердің ішіндегі, қарама-қарсы ұғымдағы «жақсы» мен «жаман» сын есім тірек сөздерінің негізінде қалыптасқан мақал-мәтелдер:

Жақсы адам жолдасынан белгілі.

Жақсы адам тауып айтады, жаман адам итше қауып айтады.

Жақсы әйел – ырыс,

Жаман әйел – ұрыс.

Осы екі белгіге байланысты мақал-мәтелдердің бағалау мағыналарын жағымды баға/жағымсыз баға деп екі үлкен топқа бөліп қарастыруға болады. Алайда бұл жіктеу мақал-мәтелдердің өздеріне емес, тек олар беретін мағыналарға байланысты бөліну деп есептеген жөн. Мәселен, *Әдепті бала –арлы бала, әдепсіз бала –сорлы бала; Екі жақсы қосылса, айрылысуға қиыспайды, екі жаман қосылса, кең дүниеге сиыспайды; Жақсы арына құл, жаман малына құл; Атасы жақсы, көргенін айтады, атасы жаман, бергенін айтады; Басыңа іс түскенде жақсы көмектесер, жаман күліп кетер; Жақсыда жаттық жоқ, жаманда жақындық жоқ; Жақсы көргенін мақтап жүрер, жаман көргенін даттап жүрер; Жақсы іске келді, жаман асқа келді; Жақсыға қылған жақсылық, өмірінше тозбайды,*

жаманға қылған жақсылық, бір күнгідей болмайды; Жақсы көрісіп келіседі, жаман келісіп керіседі.

Келтірілген мақал-мәтелдердің мағынасына үңілсек, мынадай тұжырым жасауға болады. Егер мақал не мәтелдің мағынасында жағымды және жағымсыз бағаның екеуі де көрінетін болса, ол мақал не мәтел құрылысының негізінде салыстыру жатқанын көреміз. Салыстыру барысында сөйлеуші және тыңдаушы тарапынан белгілі бір нәрсеге, оқиғаға, құбылысқа баға беріледі.

Мақал-мәтелдердің мағынасындағы бағалауыштық компонент ашық немесе жасырын түрде де беріледі. Мысалы,

Жақсы қойшының төлі түлеп туады,

Жаман қойшының төлі жүдеп туады деген мақалдың идеясы «жақсы», «жаман» бағалауыштық компоненттері арқылы ашық түрде беріліп тұр. Ал *Есек семірсе, иесін тебер* немесе *Кеме келсе, қайық судан шығады* деген мақалдардың құрамынан алдыңғы мақалдағы «жақсы», «жаман» деген сияқты тура мағынасындағы, ашық түрдегі бағалауыштық компоненттердің жоғын байқау қиын емес, яғни бұл екі мақалдың бағалауыштық компоненттері жасырын түрде беріліп тұр.

Бағалауыштық мағына бұйрық рай тұлғасындағы етістігі бар мақал-мәтелдерде де бар, олар көбінесе ақыл-кеңес немесе бұйрық беру ретінде қолданылады. Мысалы:

Жақсыны көріп пікір ет,
Жаманды көріп шүкір ет.
Алты жыл аш болсаң да атаңның салтын ұмытпа.
«Тау көшті» дегенге нан,
«Әдет қалды» дегенге нанба.
Өзіңді-өзің сыйламасаң, өзгеден сый дәметпе.
Біреуге жасаған жақсылығыңды ұмыт,
Біреуден көрген жақсылығыңды ұмытпа.
Заманың қалай болса, бөркіңді солай ки.
Су ішкен құдығыңа түкірме.
Жақсымын деп мақтанба, халық айтпай,
Батырмын деп баптанба, барып қайтпай.
Мал сақтама, ар сақта

Мақал-мәтелдердің негізгі прагматикалық қызметі – дидактикалық, яғни тәлім-тәрбие беру. Әдетте олар сөйлеу тілінде адамға ақыл айтуды қажет ететін өмірдегі типтік жағдаяттарда қолданылады. Әсіресе, ол адамның мінез-құлқы, эмоциялары және іс-әрекеттері жағымсыз бағаланатын болса, ақыл-кеңес берудегі мақал-мәтелдердің дидактикалық қызметі өте маңызды қызмет атқаратыны даусыз.

Қазақ мақал-мәтелдері қоғамның барлық саласын қамтиды. Мақал-мәтелдердің басқа мәдениет қорынан ерекшелігі көлемі жағынан қысқа, мазмұн жағынан тереңдігінде ғана емес, көңілге ерекше қонымды, ұтымдылығында және барлық халыққа бірдей ортақтығында [1, 89]. Сондықтан да әр адам күнделікті өміріне керекті жағдайында қарай қандай мақалды болсын өзінің төл қаруындай қолдана алады.

Мақал-мәтел ауыз әдебиетінің басқа жанрларына қарағанда, ертегі, мысал, өлең, жыр, т.б. өзінің аса қысқа көлемділігімен, аса терең, айқын образдылығы жағынан бір-біріне жақын келеді. Аз сөзбен терең мағынаны түсіндіру, өмір құбылысын айқын көрсету – тек мақал мен мәтелге тән қасиет. Сондықтан да, мақал мен мәтелдің композициялық-синтаксистік құрылысы ауыз әдебиетінің басқа жанрынан өзгеше.

Мақал-мәтелдің ерекшелігінің бірі – ол жалпы дерексіз ұғымды жеке фактілер, құбылыстар мен іс-әрекеттер арқылы астралы мағынамен түсіндіру. Мақал-мәтелдің барлығы дерлік тура мағынада емес, жанама, ауыспалы мағынада да беріліп отырады. Әсіресе, мақалдың өнегелік мазмұны ауыспалы мағынада келеді. Мысалы:

Екі қошқардың басы бір қазанға симас.

Тышқанға өлім керек, мысыққа ойын керек.

Ит үреді, керуен көшеді.
Тозған қазды топтанған қарға жейді.
Түйенің үлкені көпірден таяқ жейді.
Сұңқар ұшып жетіледі, тұлпар шауып жетіледі.

Балық басынан шіриді деген өнегелі мақалдарда ауыспалы, жанама мағына беріліп тұр. Бұл мақалдарды тура мағынасында түсіну, олардың көркемдік, образдық сипатын жоққа шығарумен бірдей.

Халық ақылды, мінезді адамдарды бір сөзбен «жақсы», ал ақылсыз, мінезсіз адамдарды «жаман» лексемалары арқылы береді. Жақсылықтың белгілері: адалдық, қайырымдылық, арлылық, әдептілік, сыпайылық. Жамандықтың көріністері: арамдық, мейірімсіздік, арсыздық, әдепсіздік, тұрпайылық, талапсыздық. Халық өзінің мақал-мәтелдерінде «жақсы» мен «жаманды» салыстырып, көбінесе қатар айтады, тыңдаушысын, оқушысын жамандықтан жиіркендіріп, жақсылыққа сүйсіндіріп отырады.

Екі жақсы қосылса, айрылуға қиыспайды,
екі жаман қосылса, дүниеге сыйыспайды.
Алғаның жақсы болса үйіңнен кісі кетпейді,
алғаның жаман болса досың да шеттейді.
Жақсымен жолдас болсаң – жетерсің мұратқа,
жаманмен жолдас болсаң – қаларсың ұятқа.
Жақсы сөйлесе аузынан гүл төгіледі,
жаман сөйлесе аузынан жын төгіледі.

Демек, жақсы-жамандық ең алдымен адаммен сыйласудан, басқамен қарым-қатынастан көрінеді, жақсы адам қара басын ғана ойламай, халық қамын ойлайды, кемтарға қарасады, әлсізге болысады, адаммен сыйласа біледі.

Әділдік, батылдық, тұрақтылық бұған керісінше жасықтық, жалтақ, тұрақсыз, көрінгенге жалпақтап, жалтақтап, жағымпазданып күн кешетіндер жайында:

Жақсы арына құл, жаман малына құл.
Жорға жүрісімен пұл болады,
жаман жүрісімен құл болады, –дейді.

Жақсының белгісі – кішіпейілдік, өзіне жасаған біреудің жақсылығын, қайырымын бағалай білу.

Бидайдың тіктігі – дәні жоқтығы,
жігіттің тіктігі – ақылы жоқтығы.
Білімдінің сөзі жібектей, білімсіздің сөзі білектей.
Жақсыны сыйласаң есінен кетпейді,
жаманды сыйласаң есігіңнен кетпейді.

Жамандықтың бір белгісі – күншілдік, іштарлық. Ондай жандар, әдетте, өзінен басқаның бәрін күндейді, жақтырмайды, жаратпайды. Өзінен өзгенің жақсы ісіне, сөзіне, табысына сүйсінбейді, қуанбайды, керісінше күйінішпен, қызғанышпен қарайды, қалайда біреуді кемітіп, мұқатуды өзіне дәреже көреді, ең болмаса сыртыңнан жамандап, даттап жүреді.

Аузы жаман елді былғайды,
аяғы жаман төрді былғайды

Қас жаман қасындағысын қарақтайды, –дейтін мақалдар, міне, сондай пасық, ұсақ адамдардан жастарды, жаңа қауымды сақтандырады. Ондай арам адамдарды «әдепсіз», «көргенсіз», «қалпы жаман», «жүріс алған», «беті ашылған» *Аяғын кебіс қыспаған, енесі ернін қыспаған* деп ат қойып, айдар тағып айыптайды.

Қоғамда кездесетін осындай жағымды-жағымсыз мінез-қылықтарды көрсете келіп халық:

Жақсыдан – шарапат,
жаманнан – кесапат.
Жақсыға ізет,

жаманды күзет
Жақсыдан үйрен,
жаманнан жирен, –деген өсиет айтады.

Қазақтар сөз тапқыштыққа, суырып салмалық дарынға әрқашан жоғары баға берген [2, 35]. Бұл мақал-мәтелдерден айқын көрінеді: *Сөз сүйектен өтеді; Сөз тапқанға қолқа жоқ.* Демек, осы мақалдардың мәні – сөз өнеріне жағымды баға беру.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақал-мәтелдер халықтық тәлім-тәрбие беру құралдарына жатады. Мақалдардың мән-мағынасын түсіндіру арқылы ұлттық тәрбие беріледі. Халқымыз мақал-мәтелдердің көмегімен мінез-құлық ережесі, өмір туралы түсінік, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау стандарты, жақсы және жаман арасындағы айырмашылық жөнінде айтып, еңбексүйгіштікке баулиды, атамекенді, ел жұртты сыйлауға үйретеді. Адам алған білімдерін пайдалана отырып, айналасындағы заттарға, құбылыстарға, оқиғаларға баға беруді үйренеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Раев Д.С. Қазақтың шешендік өнері: философиялық пайымдау. – Алматы, 2001. – 228 б.
Raev D.S. Qazaqtyń sheshendik óneri: filosofialyq paıymdaý. – Almaty, 2001. – 228 b.
2 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғ.д.... дисс. –Алматы, 2004. – 228 б.
Islam A. Ulttyq mádenıet konteksindegi dúnıenıń tildik sýreti (salystyrmaly-salǵastyrmaly lıngvo-mádenı saraptama): filol.ǵ.d.... dıss. –Almaty, 2004. – 228 b.

Материал 29.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Raev DS Kazakh oratory: philosophical reasoning. – Almaty, 2001. – 228 p.
2 Islam A. Linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural analysis): Ph.D. .... dissertation. – Almaty, 2004. – 228 p.

Оценочное значение пословиц

Г.А. Тусупбекова
Университет имени Шакарима города Семей, г.Семей, 071400, Республика Казахстан

Статья посвящена проблемам оценочности в пословицах, способам выражения оценки. Способы выражения оценки в пословицах проявляются через культуру говорящего, а также через деонтические нормы социального поведения. В последнем случае они становятся эксплицитными в контексте употребления. Семантика пословиц представляет собой потенциальный косвенный речевой акт, содержащий совет или рекомендацию о том, как следует вести себя в типовой ситуации, представленной пословицей в данной культуре.

Пословица определяется в данной статье как оценочное суждение, языковая единица с текстовыми характеристиками, обладающая прагматическими функциями и используемая для реализации разных коммуникативных стратегий. Система оценочных значений пословиц дается лексемами «хорошо/плохо». В статье описаны структура, семантика и функции пословиц. Анализируются основные оценочные группы пословиц и поговорок, характеризующих человека.

Материал поступил в редакцию журнала 29.10.2020

Estimated vaule of Proverbs

G.A. Tussupbekova

Shakarim university of Semey, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan

The article discuss the semantic evaluation of Proverbs. The Proverb is characterized by the ability to evaluate the characteristics of any situation, including a person, his behavior, actions, etc. People says that the system of evaluation values of Proverbs is given by tokens good/bad. The speaker uses Proverbs to convey his or her opinion or point of view on a particular issue or event in a soft way. In proverbs, the evaluation component and meaning of Proverbs is defined explicitly or in a hidden for.

In scientific researches which are related on the features of proverbs and sayings, the laws of their compositional and semantic development, methods of their application, as well as emotionally expressive shades are considered. Among the Kazakhs, proverbs and sayings have great logical, philosophical, aesthetic and pragmatic significance in the study and cognition of the everyday life of the people. In exploring the meaning of proverbs and sayings, cognitive linguistics has many aspects in their study.

Received: 29.10.2020

ӘОЖ 811.512.122:159.942

Ғ.А. Түсіпбекова
ф.ғ.к., доцент, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/000-0003-2200-5614. E-mail: autovna67@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДЕГІ БАҒАЛАУЫШТЫҚ КОННОТАЦИЯНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада фразеологизмдердегі бағалауыштық коннотацияның лингвомәдениеттанымдық ерекшеліктері қарастырылады. Қазақ тіліндегі фразеологизмдер өздерінің мағыналарымен бірге сол халықтың дүниетанымы негізінде этномәдени, танымдық ұғымдармен ұштасатындығын көрсетеді. Олар айналадағы қоршаған заттар мен құбылыстарға ұлт тұрғысынан баға беру, сипаттау арқылы сол ұлттың ұлттық менталитетін, көзқарасын, дүниетанымын аңғартады.

Мақалада тілдің мәдени қырынан танылуы жөніндегі зерттеулер талданады. Сондай-ақ, фразеологизмдердегі мәдени коннотациялар, фразеологиялық тіркестерде бейнеленген ұлттық мәдениет деректерінің бағалауыштық мәні сипатталады. Фразеологизмедерде эмоционалды мағына мен бағалауыштық мағынаның болатынына назар аударылады. Ұлттық-мәдени ерекшеліктердің тіл арқылы танылуындағы фразеологизмдердің атқаратын қызметі айрықша екендігіне мән беріледі. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің бағалауыштық мағынасында эмоционалдық-бағалауыштық қызмет тән болатындығы айтылады.

Кілт сөздер: бағалауыштық коннотация, эмоционалдық-бағалауыштық қызмет, ұлттық дүниетаным, лингвомәдениеттаным, эмоционалды мағына

КІРІСПЕ

Фразеологизмдер коннотациясын зерттеудің лингвомәдени, әлеуметтік, психологиялық аспектілері фразеологизмдердің тілдік бірлік ретіндегі ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі бағалауыштық коннотацияның табиғаты мен өзіндік ерекшеліктерін айқындау мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Қазақ тіл білімінде тілдің табиғатын адамның мәдени, рухани, әлеуметтік, психологиялық болмысымен ұштастыра талдаған қазақ лингвистері таным мәселесіне ерекше назар аударып, ұлт пен тілдің біртұтастығы жөніндегі қағидаға сәйкес антропоөзектік бағытты қалыптастырды.

Әр ұлттың концептілер жүйесін дүниетаным құндылықтары құрайды. Әр қоғамдық даму кезеңдерге сәйкес тіл және мәдениет иелерінің абстрактілі концептілерді танып-түсінуде өзгерістер болғанымен, негізгі дүниетанымдық мәні өзгеріссіз ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады.

Әрбір ұлттың және халықтың өзіне тән болмыс-бітімі, салт-дәстүрі, рухани мұралары, ұлттық ерекшелігі – сол халықтың тарихи даму жолының көрінісі. Профессор Ж.Манкеева: «Мәдениетті тілден бөліп қарамаймыз. Тіл-мәдениеттің бір көрінісі. Ол екеуінің арақатынасы ерекше маңызды. Кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, кумулятивтік қызмет арқылы көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі», – дейді [1, 53].

Ұлттық-мәдени ерекшеліктердің тіл арқылы танылуы, қазақ тіл білімінде ғылыми зерделеніп, жүйелену мәселелері XX ғасырдың сексенінші жылдарынан нақты қолға алынғаны белгілі. Тілдің мәдени қырынан талдануы жөніндегі алғашқы тұжырымдар академик Ә. Қайдаров, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, Ғ. Қалиев, Н. Уәлиев, С. Сәтенова, Б. Момынова, Г. Смағұлова және т.б. ғалымдардың еңбектерінде әр қырынан қарастырылады.

Халықтың мәдениетінің, салт-дәстүрінің, бейнелі ойлау болмысының, танымы мен санасының, қиялы мен дүниетанымының көрінетін тұстары фразеологизмдерде болмақ. Фразеологизмдердегі мәдени коннотациялар, белгілі бір тілдің фразеологиялық тіркесінің ұлттық ерекшелігі оның тек ішкі тілдік құрылысымен ғана емес, сол фразеологиялық тіркестерде бейнеленген ұлттық мәдениет деректерінің бағалауыштық мәнімен сипатталады.

Мақалада жасалған тұжырымдар фразеологияның бағалауыштық коннотациясы саласы бойынша зерттелген мәселелердің әрі қарай дамуына септігін тигізеді деп ойлаймыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ тіл білімінде фразеологизмдер осы кезге дейін көбіне белгілі бір жазушы шығармасындағы фразеологизмдер туралы зерттелініп келді. Бұл сипаттағы еңбектерге Х.Г. Қожахметованың «Ғ.Мұстафин шығармаларындағы фразалық оралымдар», Е.А. Бектұрғановтың «Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тұрақты сөз тіркестері», К.Н. Дүйсентаеваның «Семантико-стилистические особенности казахских фразеологизмов /на материале перевода романа эпопеи М.Ауезова «Абай жолы»/», Б. Әбілқасымовтың «Әбілғазының «Шежіре-и-түркі» атты шығармасындағы сөз тіркестері», Ө. Айтбаевтың «Аудармадағы фразеологиялық құбылыс» атты еңбектерін жатқызуға болады.

Сондай-ақ тіліміздегі фразеологиялық бірліктер лексика-семантикалық, лексика-стилистикалық жағын, сонымен бірге олардың варианттылығын, синонимділігін қарастырған еңбектерге Ә .Болғанбаевтың «Қазақ тіліндегі алғыс және қарғыс мағынадағы тұрақты сөз тіркестері» мен «Аналитикалық атауларға байланысты фразеологизмдер» еңбегін, Г.Н. Смағұлованың «Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің варианттылығы», «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері», К.Рысбаеваның «Қазақ тілі культтік фразеологизмдері» атты еңбектерін атауға болады.

Осы жоғарыда келтірілген еңбектердің қай қайсысында болмасын фразеологизмедерде эмоционалды мағына мен бағалауыштық мағынаның болатынын жоққа шығармайды. Г.Н. Смағұлова: «Мағыналас фразеологизм қатарында әсіресе, коннотативті компоненттер түгелге дерлік бағалағыштық, сипаттағыш қасиетіне ие болып, эмоционалды жағы тым жоғары болады. Мұндай қатарларда адамға қатысты қасиеттер: жақтырмау, ұнатпау, менсінбеу сияқты ішкі сезімді бейнелейтін тіркестер бар», – дейді [2, 37].

Қазақ тіліндегі көптеген фразеологизмдердің бағалауыштық мағынасы айқын көрініс тауып жатады. Оларға эмоционалдық-бағалауыштық қызмет тән болады. Сондықтан

көптеген жағдайларда олар сезім мен бағалауыштықты қатар білдіреді. Фразеологизмдердің жалпы мағынасындағы жағымды немесе жағымсыз мағыналық коннотацияның пайда болуына арқау болатын адамның көңіл-күйінің әсері. Солардың бір топ қатары деп жақтау, мақұлдау, жақтырмау, ұнатпау, менсінбеу сияқты адамға қатысты қасиеттерді бейнелейтін тіркестерді көрсетуге болады. Мысалға, оларға *мұрнын шүйіру, мұрнын көкке көтеру, бармағынан бал тамған, қабағын шыту, көзге ілмеу, жүрек жұтқан, тас бауыр, ала жібін аттамау, қой аузынан шөп алмас, азу тісі балғадай, сорпаға шығары* т.б. сипаттағы тұрақты сөз тіркестерін бере аламыз.

Сондай-ақ адамның жеке қасиеттерін бағалау мақсатында да фразеология қатысатынын аңғаруға болады. Мақтаншақ, менмен адамның жалпы сипатын мынадай мағыналас қатар арқылы беруге болады: *көзінің еті өсу, ханға сәлем бермеу, деміне нан пісу, көзіне шел біту, көкірек керу, мұрнын көкке көтеру* т.б. Бұлар – жағымсыз көзқарастан туатын бағалау. Тіліміздегі *үрген қарындай, май басу, бес биенің сабасындай, басы табақтай, қарны қабақтай* сияқты тіркестер ұнатпау реңкіндегі дөрекі стильге жататын бағалау. Синонимдік қатарларда адамға қатысты жақтырмау, ұнатпау, менсінбеу сияқты ішкі сезімді бейнелейтін тіркестер көптеп кездеседі. Мысалы, *адамға санамау – адам қатарына қоспау – кісі (адам) құрлы көрмеу – көзіне ілмеу – қонышына теңгермеу – қор тұту – төмен санау – пысқырып та қарамау – ернін шүйіру – кекіп қалу.* Сөздіктердегі жақтау, мақұлдау, жақсы көру, ұрсу, мысқыл, кекесін, жақтырмау, ұнатпау, елемеу, жек көру, кемсіту т.б. деген белгілер қойылған фразеологизмдер түгелге дерлік бағалауыштық мәндегі фразеологизмдер болып есептеледі.

Қазақ халқына тән ұлттық мінез қатарына – кішіпейілділік, адамгершілік, үлкенді сыйлау, үлкенге құрмет, қонақжайлылық, жуас, момындық, қарапайымдылық жатыны белгілі. Бұл қатардағы ұлттық мінездегі жағымды бағалауыштық мағынаны айта берсек, жетерлік. Мәселен, қазақ халқына тән сабырлылық қасиеті фразеологизмдерде былайша көрініс табады: *үстінен түйе өтсе де мыңқ етпеу, етінен ет кессе де мыңқ етпеу* т.б. Сол секілді ақкөңіл адамның бағасы мынандай тіркестермен беріледі: *аузын ашса, көмекейі көрінетін; кеудесінде инедей кірбеңі жоқ; терісі кең*; батырлық қасиеті: *жүрек жұтқан, көзсіз батыр, жүрегінің түгі бар, мүйізі қарағайдай* т.б.

Адамның сыртқы түр-тұлғасын, ішкі жан-дүниесін, көңіл-күйін, іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын сипаттап, бейнелеп, бағалап атауда қазақ фразеологизмдерінің қомақты бөлігі жануарлар әлемінен алынған образдар үлесіне тиетіні белгілі.Қазақ тілінде адам образын беруде арыстан, қасқыр, түлкі, марал т.б. аң атаулары, ит, мысық сияқты үй хайуанаттары атаулары, төрт түлік мал атаулары жиі қатысады. Мысалы, қу түлкі- айлакер, өте қу адамға берілетін баға болса, ыстық-суықты көп көрген, көне көз ер деген мағынаны кәрі тарлан деген бір ауыз сөзбен жеткізе білген.

Фразеологизмдердің жеке тұрғанда эмоциялық реңкі анық байқалғанмен, контекст ішіндегі қолданысына қарай эмоциялық бояу анықтала түседі: *Барханның әйелі* ***қой аузынан шөп алмас момын****, өз шаруасына берік тұйықтау адам* (О.Бөкеев). *Тоғай толған жылқымды Жасанған жауға тапсырдым, Қора толған қойымды* ***Азу тісі балғадай*** *Жас бөріге тапсырдым* (Қ.Бекхожин). *Ол келген қонақтардың ішіндегі* ***сорпаға шығары:*** *Иманбай би, Әлдеке, Мүсірәлі екен* (Ж.Аймауытов). *Орыспен араласып, орыс тілін үйренген соң* ***кеудеме нан піскендей,*** *өзіме-өзім әлдеқандай көріндім* (Ж.Аймауытов).

Тіліміздегі *қой аузынан шөп алмас* тіркесі – қолданылуына қарай адамның жақсы да жаман да сапалық белгілерін танытады. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде аталмыш тіркеске мынадай түсіндірме берілген: «*қой аузынан шөп алмайды, қойдай жуас, қойдан қоңыр, қойдан қоңыр жылқыдан торы, қой мінез- момын; жуас адам ...*» [3, 340]. Қазақ халқының ежелден келе жатқан кәсібі малшылық болғандықтан, халық әр малдың қыр-сырын бақылап, көңіліне түйіп, тілде қолдана білген. Үй жануарларының арасындағы ең момыны, ең жуасы – қой. Сондықтан оның осы қасиетін жуас, момын адамдардың мінезін бейнелеуде негіз етіп алған. Адамның мықты, күштілік қасиетін бағалауда халық ең мықты деген жануарлардың күшімен байланыстырған: *арыстандай айбатты, жолбарыстай*

қайратты, нар атандай, атан жілік, арқар мүйіз т.б. Сол сияқты *азу тісі балғадай* тіркесі жағымды бағаға ие. Аталмыш сөздікте « азу тісі балғадай [пышақтай] – *жарамды, қажырлы, күшті*» [3, 15] деп анықтама берілген. Яғни жанды затқа мықты деген баға беріле қолданылады. *Сорпаға шығары* тіркесі кекесін мағынада қолданылады. Сөз болып отырған осы сөздікте «сорпаға шығары *мысқыл. Бетке шығар, алға ұстар жақсысы; беделдісі ...*» [3, 464] деген анықтама беріледі. Бұл тіркес қолданыста кекесін мағынада қолданылады. Оның тура мағынасы таңдаулылары деген мағынадағы жағымды мағынаға ие.

Бағалаудың концептуалдық құрылымын анықтау барысында қазақстандық белгілі философ Д.С.Раевтың қазақ халқының дүниені танып білу әдіс-тәсілдерінің өзіндік ерекшеліктері, ұлттық дүниетанымы, әдеп және адамгершілік құндылықтардың қалыптасуы туралы философиялық пайымдауларын, С.К.Сәтенованың қазақ тіліндегі жануарлар атауларымен байланысты фразеологизмдердің сипаттамасы туралы айтқан тың ойларын негізге алдық. Д.С.Раев атап көрсеткендей, табиғат – көшпелі қазақ халқының дүниетанымының, адамгершілік, әдептік пайымдауларының түп негіз бастауларының бірі болып табылады, себебі қазақ ұлты мал шаруашылығымен айналысып, жаз жайлауға, күз күзеуге, қыс қыстауға, көктем көктеуге көшіп-қонып табиғат аясында өмір сүргендіктен оның сырын жақсы біледі деп айта аламыз [4, 43]. Бұған дәлел – қазақ халқы адамның жағымды және жағымсыз мінез-құлықтарын табиғаттың алуан түрлі құбылыстары мен қоршаған ортаға баламалай отырып сипаттама беруі. Мысалы, бейқам адам: *жағасы жайлау, төбесі қыстау*; адал: *судан таза, сүттен ақ;* мақтаншақ: *жел өкпе, көбік өкпе;* қатал: *тастан қатты*; мейірімсіз: *тас жүрек, тас бауыр;* тез, шапшаңдық: *жұлдыздай ағу; қара құйын* т.б. *Қалжың құмар **жел өкпе** жігіттер өздерінің тілегін орындамай кетпейтіндерін айтып, тұрып алғаны* (І.Есенберлин). *Әрине, әкем бұл пәниден қателеспей, **сүттен ақ, судан таза** өмір кешуде десем, онда ол тіпті де адамнан гөрі періштеге ұқсар еді* (О.Бөкей).

Мына – жүрек, мына – көз, мына баста,
Ненің барын біледі мына қасқаң...
Сезгіштігін білдіріп алам ба деп,
***Тас жүрегін** жасырар қына басқан* (М.Мақатаев).

Осы мысалдардан көріп отырғанымыздай, қазақ халқы адамның жақсы және жаман мінездерін табиғаттың жанға жайлы құбылыстарымен салыстыра отырып бейнелесе, теріс мінез-құлықтарын табиғаттың сүрең құбылыстарымен сипаттаған.

Қазақ халқында бағалау барысында адамның мінез-құлқының жақсы-жаман жақтарын жан-жануарлар мен қазақтар үшін тіршілік көзі болған төрт түлік малдың жақсы – жаман мінездерімен салыстыра отырып сипаттау басым. С.К.Сәтенова: «... халық малды тек бағып қана қоймай, оған тән мінез-құлықты, ерекшеліктерді байқап, адамдардың бет-пішінін, мінез-құлқын, іс-әрекетін сипаттау кезінде ұтымды пайдаланып отырған: *қойдан жуас, жылқыдан торы; жылқы мінезді (жігіт); теке сақал; бұзау тұмсық; бота көз; түйе табан; бес биенің сабасындай; сиыр сипағанды білмейді; ешкінің асығындай; қой аузынан шөп алмайтын; тойған қозыдай т.б.*», – деп көрсетеді [5, 14]: ***Қой аузынан шөп алмас** жуас, құлағының сәл мүкісі бар, бала болып көп ойнамайтын жасқаншақ еді* (О.Бөкей). *«Ал енді не айтасың?» дегендей, жазық маңдай, қыр мұрын, аққұба, **аққу мойын,** аршын төс, қара торы, қиғаш қас, ақ сары қыздар әлі маған жаудырап қарап тұр* (Ә.Нұршайықов). *Бірінші көрген оқытушым болған соң ба, әлде жүзінде есте қалар ерекше белгілері бар ма, білмеймін, көмірдей қара, **қозыдай бұйра шашы** мен бірден **бүркіттің тұмсығын көзге елестететін үлкен имек мұрыны бар**, қоңырқай өңді келген отыз үш-отыз төрттер шамасындағы сабырлы кісі өмір бойы ойымда сақталып қалды* (Ә.Нұршайықов). *Биік қабақ, **бота көз** осынау ақ сары қыз маған барлық қыздардың сұлуы сияқты боп көрінді* (Ә.Нұршайықов).

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қазақ тілінде фразеологизмедерде эмоционалды мағына мен бағалауыштық мағынаның болатынына көз жеткіздік. Қазқ тіліндегі фразеологизмдердің мағына мәні сол ұлттың ерте уақыттан бергі өмірін жан-жақты айқындайды. Адамзат тарихын өз бойына сақтаған қазақ фразеологиялық сөздік қорында философиялық ойлары, дүниені танып-білуі, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық мәдениеті айқын көрініс тапқан. Қазақта адамның мінез-құлқының жақсы-жаман жақтары жан-жануарлармен салыстырыла отырып сипатталғанын байқауымызға болады. Яғни, қазақ халқының төрт түлік малдың жағымды-жағымсыз мінездерін адамның жағымды-жағымсыз мінез-құлықтарымен баламалай отырып бағалау жүйесін қалыптастырғандығын, сонымен қатар ұлттық тәрбие жүйесін жасағандығын да көруімізге болады. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің беретін ұғымы ұлттың өзіне ғана тән рухани өмірін суреттейді.

Фразеолгизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айқындау адамдардың дүниені, құбылысты қалай қабылдауы және оған баға беруі, олардың тілдік көріністегі қолданыс аясын талдауымен анықталады. Яғни, тілдегі фразеологизмдер коннотациясы ұлттық сезім, ұлттық мінез, ұлттық салт-дәстүр негізін айқындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.
Mankeeva J. Qazaq til biliminiń máseleleri. – Almaty, 2014. – 640 b.
2 Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 194 б.
Smaǵulova G.N. Maǵynalas frazeologızmderdiń ulttyq-mádenı aspektileri. – Almaty, 1998. - 194 b.
3 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразологиялық сөздігі. –Алматы, 1977. – 712 б.
Keńesbaev I. Qazaq tiliniń frazologıalyq sózdigi. – Almaty, 1977. – 712 b.
4 Раев Д.С. Қазақтың шешендік өнері: философиялық пайымдау. – Алматы, 2001. – 228 б.
Raev D.S. Qazaqtyń sheshendik óneri: fılosofıalyq paıymdaý. – Almaty, 2001. – 228 b.
5 Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты: Филол.ғыл.докт. дисс. –Алматы, 1997. – 260 б.
Satenova S.K. Qazaq tilindegi qos taǵandy frazeologızmderdiń tildik jáne poetıkalyq tabıǵaty: Fılol.ǵyl.dokt. dıss. –Almaty, 1997. – 260 b.

Материал 29.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Mankeeva Zh. Problems of Kazakh linguistics. – Almaty, 2014. – 640 p.
2 Smagulova G.N National and cultural aspects of meaningful phraseology. – Almaty, 1998. – 194 p.
3 Kenesbayev I. Phraseological dictionary of the Kazakh language. – Almaty, 1977. – 712 p.
4 Raev D.S Kazakh oratory: philosophical reasoning. – Almaty, 2001. – 228 p.
5 Satenova S.K Linguistic and poetic nature of double-column phraseology in the Kazakh language: Ph.D. diss. –Almaty, 1997. – 260 p.

Лингвокультурные особенности оценочной коннатации фразеологизмов

Г.А. Тусупбекова
Университет имени Шакарима города Семей, г.Семей, 071400, Республика Казахстан

В статье рассматриваются лингвокультурные особенности оценочной коннотации фразеологизмов. Коннотация занимает значительное место в значении фразеологических единиц, поскольку при реализации речевых функций фразеологизмов значительная нагрузка выпадает именно на коннотативный макрокомпонент. Коннотация является изначальной особенностью фразеологического уровня языка. Именно благодаря коннотации

фразеологизмы глубоко воздействуют на эмоциональную сферу коммуникантов. Способность фразеологизма быть средством выражения оценки обусловлена такими его лингвистическими признаками, как образность и экспрессивность.

Так же, в статье анализируются научные концепции исследования коннотации фразеологизмов с позиции языка и культуры. Рассматриваются эмоциональное значение и оценочное значение фразеологизмов. Акцент делается на особую роль фразеологизмов с оценочными компонентами, которые отражают уникальный образ мышления народа. Фразеология рассматривается как средство реконструкции языковой картины мира.

Материал поступил в редакцию журнала 29.10.2020

Linguistic and cultural features of evaluative connotatidns of phraseologisms

G.A.Tussupbekova
Shakarim university of Semey, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan

The article discusses linguo cultural singularities ratable connotation of phraseologisms. Investigation proceeds on what language is manifestation of culture, language cultural acknowledgment. The phraseology of cultural connotation describes the estimated value of national culture data reflected in phraseological phrases. The emphasis is on special role of phraseologism in recognition of national and cultural features through the language

It is known that idioms also phraseologisms are set expressions, due to which you can find out the mentality, aesthetic preferences, traditions and habits of the Kazakh people. Based on the mentality of the people, phraseological units in the Kazakh language, together with their lexical meaning, are correlated with cognitive concepts. Using descriptions of surrounding things, phenomena and evaluating them from the ethnical point of view, phraseological units show national traditions and people's perception of the world.

Received: 29.10.2020

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

МРНТИ 16.21.51

Г.К. Дайрабекова[1], М.М. Малбақов[2]
[1]докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-5366-5661. E-mail: gdayrabekova@gmail.com
[2]ф.ғ.д., профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-3352-0438. E-mail: myrzabergen@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ БЕРІЛУ ПРОЦЕСІНДЕГІ АУДАРМА ТЕОРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Мақала жалпы ағылшын тіліндегі қос сөздердің қазақ тілінде берілу процесіндегі аударма теориясының жалпы заңдылықтарын практикалық жағынан зерделуге арналды. Қазақ мемлекеті мен ағылшын тілінде сөйлейтін мемлекеттердің арасындағы әдеби, мәдени, экономикалық және саяси байланыстар бүгінгі ғаламдастыру процесінің қарқынды белең алып тұрған кезінде жан-жақты күшейтіліп жатқандығы анық. Екі елдің мәдени қатынастарының негізгі өзегі болып табылатын тіл мен әдебиет, тілдің құрамындағы лексикология мен сөзжасам мәселелерін, аударма мен оның жолдарының маңызды қырларын тереңірек зерттеу. Қазіргі ағылшын және қазіргі қазақ тілдеріндегі қос сөздердің мағыналық және құрылымдық ерекшеліктерін ашуға, сондай-ақ ағылшын тіліндегі біріккен сөздерді қазақ тіліне екі ұлттың ойлау ерекшеліктері мен ұлттық құндылықтарын еске ала отырып лингвомәдени негізде дұрыс трансформациялау мәселелеріне арналады.

Кілт сөздер: қос сөздер, семантика, көркем аударма, мәдениет, ерекшелік.

КІРІСПЕ

Қазақ аудармасының пайда болып, оның жеке ғылым саласы болып қалыптасуы жолында көптеген ғалымдар қажырлы еңбек жүргізгені анық. Аударма саласы, біздіңше, әу баста нақты қажеттіліктен туындаған. Халықты басқа елдердің мәдениетімен, әдебиетімен, өнерімен таныстыру мақсатын жүзеге асыру үшін ең алдымен аударма қажет болды. Бұл тұрғыда, И.Р.Бехердің «елеулі ұлттық әдебиет жақсы аудармашылық әдебиетсіз ойға сыймайтындығын» айрықша атап өткені мәлім [1, 63].

Жалпы алғанда, аударма саласында бұрын-соңды сан алуан пікірлер айтылған. Қазақ аударматану принциптерінің негізін М.Әуезов, А.Сатыбалдиев, С.Талжанов, З.Ахметов, Х.Садықов, Ө.Айтбаев, С.Құспанов сияқты ғалымдары қалап, бұл саланы жаңа ғылыми сатыға көтерді. М.Қаратаев «Тынық Донның қазақша аудармасы және көркем аударманың кейбір мәселелелері», М.Жанғалин «Орысшадан қазақшаға аударудың негізгі принциптері туралы», М.Қаратаев «Дүниетаным және шеберлік», «Эпостан эпопеяға», «Асқар асулар алда», М.Жанғалин «Орысшадан казақшаға аударудың кейбір мәселелері туралы», С.Талжанов «Көркем аударма туралы», «Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері туралы», Ә.Сатыбалдиев «Рухани Қазына», С.Сейітов «Өмір өрнектері», Т.Ахтанов «Керуен» және басқа да еңбектер ғылыми ортаға ұсынылып қазақ аударматануының негізгі теориясы қалыптасып, аударманың талаптары мен шарттары жан-жақты зерттелді. Аудармашының оқырманға аударманы аударма ретінде емес, ана тіліндегі шығарма ретінде қабылдауына мүмкіндік туғызуы, аудармада түпнұсқа мәтіндерінің стилі мейлінше сақталуы, түпнұсқа мәтіннің ұлттық-мәдени ерекшеліктері толық сақталуы аударманың мінсіз болып шығуына әсер ететін факторлар ретінде қарастырылды [2].

Зерттеудің нысаны – ағылшын және қазақ тілдеріндегі қос сөздер.

Ағылшын тіліндегі қос сөздердің құрылымдық және семантикалық тұрғыдан салыстыра-салғастыра зерттеу негізінде оларды қазақ тілінде берудің трансформациялық модельдерін екі халықтың ойлау ерекшеліктерін және ұлттық құндылықтарын зерттеп ұсыну. Соның негізінде төмендегі міндеттер қойылды:

- жалпы аударма теориясының негізгі бағыттарын, ағылшын тілін қазақ тіліне аударма жасаудағы негізгі бағыттарын айқындап жүйелеу және зерттеу жұмысына теорялық негіз дайындау;
- ағылшын тіліндегі қос сөздерді қазақ тіліне трансформациялауда аударманың тиімді түрлерін теориялық және практикалық тұрғыдан айқындау;
- ағылшын тіліндегі қос сөздердің құрылымдық үлгілерін және олардың семантикалық мағыналарын талдау;
- қазақ тіліндегі қос сөздердің құрылымдық үлгілерін және олардың семантикалық мағыналарын талдау;

Зерттеудің міндеті:

- ағылшын тіліндегі біріккен сөздердің қазақ тіліндегі трансформациялық модельдерін жасауда қолданылатын аударма әдіс-тәсілдерін қолдану теориясы мен практикасының негізгі мәні ашу;
- ағылшын тілінің материалдарын қазақ тіліне аудару жолдарының негізгі бағыттары айқындалып, жалпы аударма теориясының мақсаттарына орай қосымша теориялық негіз әзірлеу;
- ағылшын және қазақ тілдерінің қос сөздерді зерттеу принциптеріндегі ұқсастықтар және өзгешеліктер анықтау;
- ағылшын тіліндегі зат есім және сын есім негізді қос сөздерге этнолингвистикалық тұрғыдан баламалар қарастыру;

Зерттеу жұмысында сипаттау, салыстыру, когнитивті талдау, лексика-семантикалық талдау, аудармалық трансформациялар жасау, жүйелеу, сыни тұрғыдан баяндау, жинақтау, текстологиялық, түсіндірмелі, жүйелі-кешенді, салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдістері қолданылды.

Ағылшын тіліндегі қос сөздердің қазақ тілінде берілу процесіндегі аударма теориясының негіздерін анықтау арқылы, онда қолданылатын жалпы ұстанымдар мен ұғымдарды талдап көрсету негізінде тек ағылшын тіліндегі немесе қазақ тіліндегі трансформациялық модельдерге қатысты теорияның ғана емес, жалпы аударма теориясы саласының сипатын жүйелеуге мүмкіндік пайда болады. Зерттеу барысында алынған ғылыми нәтижелер мен тұжырымдар жалпы аударма теориясы, этнолингвистика, ағылшын және қазақ тіл білімі, лингвомәдениеттану мәселелерін жан-жақты сұрыптауға, олардың теориялық принциптерін негіздеуге көмектесе отырып, жаңа ғылыми бағыттардың өзек ала бастауына әсер етеді.

Ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылған көркем шығармалардан жинақталған тілдік деректер қазақ тілінің сөздік құрамын байытып, сол арқылы жалпы тіл білімінің де сұранысын өтей алатындықтан, соңғы жылдарда іргесі қаланып жатқан лингвоконцептология ілімін де дамытар маңызды арналар қатарына жатқызуға болады.

Зерттеу жұмысының нәтижелерін ағылшын тіліндегі қос сөздерді қазақ тіліне аудару жұмыстарында, шет тілін үйрету барысында, практикалық сабақтарда қолдануға болады. Қазақ тіл ғылымындағы аудармаға қатысты бағыттың дамуына септігін тигізетіндіктен, жасалған тұжырымдар мен анықтамаларды қазіргі қазақ тілі және қазіргі ағылшын тілінің теориялық курстарында, аударма теориясы және салғастырмалы грамматика пәндерін оқытуда, жоғарғы оқу орындарына арналған оқулықтар мен әдістемелік құралдар дайындауда, арнайы курстар мен семинарлардың жаңа бағдарламаларын жасап жинақтау барысында жан-жақты пайдалануға, сонымен қатар ағылшын-қазақ тіліндегі қос сөздер сөздігі ретінде пайдалануға болады.

Бұл еңбектердің басым көпшілігі қазақ тілінен орыс тіліне және орыс тілінен қазақ тіліне аударудың қыр-сырын ашуға арналды. Қаншалықты көп қарастырылса да, аударма саласында әлі де болса шешілмей жатқан мәселелерінің көп екендігін ескергеніміз жөн.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Аударма өнерінің табысы деп аударған шығарманың көркемдік тұрғысынан да, мазмұн дәлдігі жағынан да, стильдік орайында түпнұсқадағыдай болып шығуын айтамыз. Аудармашы басқа талаптармен қоса мына негізгі талаптарды әсте ұмытпағаны жөн: көркемдік, дәлдік, түсініктілік. Сайып келгенде, осындай басты талаптардан келіп, аудармашының мақсаты шығады. Олай болса, аудармашының басты мақсаты – түпнұсқа стилін, оны оқырманға толық жеткізу. Осы мақсатты кеңінен талқылар болсақ, «аудармашылық – шығармашылық өнер. Аудармашы екі тілді жете меңгеруі тиіс. Сондықтан болар аударманың сапасы да шығармашылық өнер. Аудармашы екі тілді жете меңгерумен қатар әрі жазушы, әрі ғалым болуға тиісті. Сондықтан болар аударманың сапасы да оның шығармашылық қабілетіне, біліміне, жалпы мәдени дәрежесіне байланысты болады» [3].

Елімізде аударма өнері революциядан бұрын қалыптасып, өзінің мақсат-міндетін саралап алды. Революцияға дейінгі шығып тұрған мерзімді баспа сөздердің ең өрелісі – «Айқап» тіл, әдебиет мәселелеріне, соның ішінде аударма мәселесіне кең көңіл бөлген бірден-бір жорнал болды [4, 46]. Содан кейінгі кездері аударма теориясы орыс және қазақ тілдерін қамтыды. Орыс және қазақ тілдерінің аударма мәселесі жөнінде Ө.Айтбаев, А.Алдашевалар қалам тартса [3, 121], герман тілдері мен (атап айтқанда неміс, ағылшын тілдері) қазақ тілі аудармасының кейбір мәселелері Ә.Сатыбалдиев [5, 122], Р.Нұрғалиев [6] еңбектерінде сарапталды. Ағылшын, қазақ аударма теориясы бойынша ұлттық-мәдени реңдегі сөздерді беру мәселелері А.С.Ермағамбетованың [7, 124], А.Исламның [8, 125] еңбектерінде қарастырылды. Ал көркем аударма мәселесі Д.А.Қабылдаеваның [9, 127] еңбектерінде зерделенді.

Аударматанудың қарастыратын негізгі мәселелерінің бірі мәтін болып саналады. Ресейлік ғалым Л.К.Латышев аудармашы мәтіннің қай түріне басты назар аударуы қажет деген сауалға жауап ретінде түпнұсқа мәтіні мен аударылатын тілдегі мәтіндерді салғастыра зерттеу тәжірибелеріне сүйене келіп, аударманың негізгі минималды мәтіні ретінде сөз тіркестері мен сөйлемдерді алуды ұсынады. Алайда, сөйлемнен төменгі деңгейдегі (сөз тіркесі) сәйкестілік көбінесе түпнұсқа мәтіндегі мағынаны толық жеткізе алмайды. Аударма сәйкестіктерін сөйлем деңгейінде шектеу ғана сөз тіркестерімен салыстырғанда айқынырақ сипатқа ие болады. Л.Хеллидей басым сөйлемді аударманың негізгі бірлігі деп санайды [10, 42-45].

Ғалымдар аудармаға өзіне тән ерекше талаптар қойып, оның қыры мен сырын аша түсу бағытында еңбек еткен. Мәселен, А.Поповичтің анықтамасына сүйенсек: «В переводе существует «мера», которую нельзя нарушать. Нарушение этой «меры» ведет к тому, что перевод становится адаптацией» [11, 143].

Ағылшын тіліндегі қос сөздерді түрлі белгілеріне қарай төмендегідей топтарға бөлуге болады:

І. Сөз таптарына қарай қос сөздер төмендегі топтарға бөлінеді:

Зат есімдер, мысалы: baby-moon, globe-trotter, address book, blood donor, letter-box, film star, tea bag, match-box;

Сын есімдер, мысалы: free-for-all, power-happy, old-hand, common sense, natural history, diplomatic corps, gray-green, easy-going, new-born, light-headed;

Етістіктер, мысалы: to honey-moon, to baby-sit, to henpeck, to blackmail, to nickname, to housekeep, to proof-read, to stage-manage, to safeguard, to shipwreck;

Үстеулер, мысалы: down deep, headfirst, splash down;

Шылаулар, мысалы: into, within, onto, without;

Сан есімдер, мысалы: fifty-five, seventy-eight, thirty-eight, ninety-one, sixty-seven, forty-three, twenty-six, eighty-eight.

II. Құрамындағы компоненттерінің қатысына қарай қос сөздер төмендегі топтарға бөлінеді:

1 Аралық (neutral), олар екі түбірден ешқандай морфемаларсыз бірігуінен жасалды, мысалы, ball-point, to window-shop, general public, space age, long jump, mother-tongue, alarm clock, bank account, washstand, old hand, briefcase, iron-clad;

2 Морфологиялық (morphological), мұнда компоненттер «о» немесе «і» дауысты яки «s» дауыссыз дәнекер дыбыстары арқылы байланысады: astrospace, handicraft, sportsman, craftsman, tradesfolk, Anglo-Saxon, guardsman, saleswoman, spokesman, craftsmanship;

3 Синтактикалық (syntactical) мұнда компоненттер көмекші формалар арқылы байланысады, мысалы, here-and-now, free-for-all., do-or-die, lily-of-the-valley, bring-and-buy sale, washing-up-liquid, Jack-of-all-trades, good-for-nothing, sit-at-home, pick-me-up, merry-go-round, payment-by-the-result, sit-at-home, hold-a-lot-of-beer, up-to-no-gooders, leg-pulling, sick-in-the-mud, breakfast-in-the-bedder, what-if-nucleus, theatre-in-the-round, lady-in-waiting.

III. Құрылымына қарай қос сөздер мына топтарға бөлінеді:

1 Бір түбірден тұратын негізгі қос сөздер, мысалы, to job-hunt, train-sick, go-go, tip-top, heartache, film-star, double-cross, shop window, whitewash**,** stremline, sky-blue, day-dream, fire brigade, solar system, fingerprint, paper-made;

2 Түбірлерінде аффикстері болатын туынды (derivational) қос сөздер, мысалы, ear-minded, hydro-skimmer, guided missile, baked beans, runner-up, traveller's cheque, stage-manager, chain-smoker, sky-jacker, tin-opener, horn-rimmed, factory-packed, science-based;

3 Үш немесе одан да көп түбірлерден тұратын қос сөздер, мысалы, cornflower-blue, eggshell-thin, singer-songwriter, greenhouse effect, one-parent family, golden handshake, labour-government-financed, wastepapper-basket, air-traffic control, fork-lift truck, under-bathroomed, aircraft-launched;

4 Қысқарған қос сөздер, мысалы. VJ-day, motocross, intervision, Eurodollar, Camford, T-shirt, math-mistress, H-bag, X-mas, H-bomb, M.P, G-man, T-shirt, TV-set.

Бағыныңқы қос сөздер. Мұнда компоненттердің бірі семантикалық жағынан негізгі және басыңқы болады да, екіншісі бағыныңқы болады, бұл бағыныңқылық қатынас түрліше болуы мүмкін: салыстырмалы қатынаста, мысалы, honey-sweet, eggshell-thin, шектеу қатынасында, мысалы, breast-high, knee-deep, екпіндік қатынаста, мысалы, dog-cheap, обьектілік қатынаста, мысалы, gold-rich, себептік қатынаста, мысалы, love-sick, кеңістік қатынаста, мысалы, top-heavy, мезгілдік қатынаста, мысалы, spring-fresh, субьектілік қатынаста, мысалы, foot-sore т.б.

Екі компоненті де семантикалық жағынан тең дәрежедегі салаласқан қос сөздер. Бұл топқа бір кісі атқаратын екі қызметті білдіретін secretary-stenographer, woman-doctor, Oxbridge т.б. қос сөздер жатады. Бұл топқа редупликация арқылы жасалған біріккен сөздер де жатады: fifty-fifty, no-no, pooh-pooh, pretty-pretty, blah-blah және өзара дыбыстық алмасуға ұшыраған редупликация арқылы жасалған біріккен сөздерді де жатқызуға болады: criss-cross, walkie-talkie, razzle-dazzle, bibble-babble, chit-chat.

Қос сөздер компоненттерінің орналасу тәртібіне қарай тура тәртіпті қос сөздер, мысалы, kill-joy және жанама тәртіпті қос сөздер болып бөлінеді, мысалы, nuclear-free, rope-ripe т.б.

Қос сөздердің бір түрі болып саналатын біріккен сөздердің әр тілдегі жасалымдық қабілетінде белгілі бір дәрежедегі айырмашылықтың болатыны даусыз. Қос сөз табиғаты туралы айтылған ой-пікірдің сан алуандығы ғалымдардың осы мәселеге берген анықтамаларынан көрінеді. Біріккен сөздердің жасалымында әр түрлі тілдік ерекшеліктер мен айырмашылықтар болғанмен, жалпы тілдік үрдіс барлық тілдерге ортақ, құбылыстың теориялық қағидалары ортақ, нәтижесінде алынатын қорытынды да ортақ.

Лингвистикалық бірлік ретіндегі сөздің өзі тіл білімінде бірнеше аспектіде қарастырылады. Оның сыртқы формасын құрайтын фонемалардың ерекшеліктері,

морфологиялық құрылысы жағынан белгілі бір формалық сипаты және өзіне тән мағынасы болады. Бұл тұрғыдан алғанда, сөз кез-кезген тілдік жүйеде орталық элемент қызметін атқаратын ең күрделі бірлік болып саналады. Олардың кейбірі жеке бір тілде өзекті мәселе ретінде қарастырылғанымен екінші бір тілде оншалықты терең ғылыми назарға алына бермеуі ықтимал. Сондықтан ағылшын тіліндегі қос сөздер морфология саласында сипаттама түрде ғана сөз болады да, лексикология саласында біршама тереңірек зерттеле түседі. Ағылшын тілінің сөздік құрамын байытудың ең маңызды бөлігі қос сөздер болғандықтан, оларды жан-жақты қарастыруды қажет етеді. Қос сөздердің әрқайсысы белгілі бір сөз табының құрамынан орын алатыны анық. Соған орай, мақсатымыздың толығырақ ашылуы үшін ағылшын және қазақ тілдеріндегі біріккен сөздер туралы көбірек сөз қозғаймыз.

Ағылшын тіліндегі күрделі сөздерді, соның ішінде бірігу жолымен жасалған қос сөздерді қазақ тіліндегі біріккен сөздермен салғастыра зерттеуге бағытталған ғылыми жұмыстардың да тым аз екендігі мәлім. Бұл проблеманың күрделілігі зерттеу жұмыстарының қазақ тіл білімінің сөзжасам саласына, яғни морфология мен лексиканың тоғысқан тұсына бағыттала жүргізілуін талап етіп отыр. Ағылшын тіл білімінде қос сөздер көп жағдайда лексикология саласында қарастырылады. Бұның негізгі себебін қос сөздердің формасы жағынан біртұтастығы, дыбыстық жағынан бір екпінділігі, семантикалық жағынан бір бүтіндігі, бір сөзбен айтқанда, жаңа бір сөз ретінде пайда болып, тілдің сөздік құрамын толықтыратындығымен байланыстыра аламыз.

Қос сөздердің мағыналарының тұтастығына қарсы келу «Ағылшын тілінде қолданылатын грамматикалық тәсілдер арқылы жасалған екі немесе бірнеше түбірдің бір лексикалық бірлікке біріп дефис арқылы жасалуын қос сөз деп атаймыз» деген ережеге де қарсы келу болып шығады. Қос сөздегі жаңа лексикалық тұтастық жаңа бір мағынаны білдіреді. Сол біртұтас мағынаны қос сөздің мағынасы деп есептейміз. «Біртұтастық» терминін А.И.Смирницкий енгізген болатын [12, 56].

Бұл салада профессор М.Оразов көп жылдар бойы қажырлы еңбек етіп, ғылыми ортаға қазақ тілінің семантикасы туралы атақты зерттеу жұмысын ұсынғаны мәлім. Ғалым өз еңбегінде лексикалық мағына түрлерінің құрылымы, саны, лексика-семантикалық және тематикалық топтарын жан-жақты қарастырған. М.Ержанов, Б.Қалиев, М.Балақаев және Т.Қордабаев, Ғ.Хасанов еңбектері де сөз мағынаның құрылымдық түрлерін ажыратуға бағытталған [13, 192], [39-61].

Кесте. Сөз түрлендіру моделі бойынша

Ағылшын тіліндегі біріккен сөздер	Қазақ тіліне берілу жолдары
She heard voices in *the sitting-room*, though she could not distinguish what they said, but she will swear that one of them was Miss French's and one was a man's.	*Ішкі бөлмеде* сөйлесіп отырған адамдардың дауысын естіпті. Не дегендерін ұқпаса да, біреуі Мисс Фрэнчтің дауысы, екіншісі ер адамның дауысы деп ант ішіп отыр.
Oh, he was a very *distinguished-looking* old man – and not so very old really – not more than sixty, I suppose.	Ия, ол бір *елден ерекше* қарт, қарт емес-ау жасы алпыстан аса қоймаған адам болатын.
In *cross-examination* counsel for the defense succeeded in getting her contradict herself once twice over her account of Vole's association with Miss French.	*Қарсы сұрақ* беріп, қорғаушы оның Воул мен мисс Фрэнчтің ара қатынасы жайлы берген түсініктерінен бір-екі қарама-қайшылық тауып, онысын куәға мойындатты.
She held out to them a dirty piece of	She held out to them a dirty piece of

drawing-paper on which was executed roughly in water colours a sketch of a woman.	*drawing-paper* on which was executed roughly in water colours a sketch of a woman.
How could it, *half-buried* in sand in that untidy fashion.	Қайдан шекесі қызсын, құмға *белшесінен батып*, сәні кетіп тұрса.
Did you not inject *anti-serum*?	*Ауруға қарсы* дәрі екпеп пе едіңіз?
I recognized distinctly the *dog-headed* figure I had seen carved on the walls of the tomb.	Зираттың қабырғаларына ойылып салынған *итбасты* бейнені тани кеттім.
Anibus, the *jackal-headed*, the god of departing souls!	Анибус, өлгендердің *қорқау басты* құдайы ғой!
I recognized *the five-pointed* star or Pentagon many times repeated.	*Бес жұлдыз* немесе Пентагон ғимараты тәріздес бес бұрыш бірнеше рет қайталанған.

Келесі “She held out to them a dirty piece of *drawing-paper* on which was executed roughly in *water colours* a sketch of a woman”. “Қыз оларға *акварель бояуымен* дөрекілеу салынған әйелдің бейнесі бар, кірлеу бір *парақ қағазды* ұсынды” деген сөйлемде трансформацияның екі түрлі жолы қаралған, бірінші drawing-paper біріккен зат есімі қазақ тіліне *парақ қағаз* сөз түрлендіру моделі бойынша жасалған. Өйткені бастапқы тілдегі сызу мағынасын қазақ тілінен байқамаймыз, ал water colours біріккен зат есімі *акварель бояуы* деп сөзбе-сөз аудару тәсілімен берілген. Мұнда аква –су мағынасын беретінін ескердік. “Look, monsieur, at what I found at the back of one of the *cupboard's* where it hard slipped behind the shelf”. “Қараңыз, мырза, мынаны бір *сервант*тың артына түсіп кеткен жерінен тауып алдым”. Бұл аудармада cupboard біріккен зат есімі қазақ тіліне *сервант* болып аударылған. Оның себебін cup *ыдыс* және board *тақтай* сөздерімен байланыстырамыз. Басқаша айтқанда, *ыдыс салатын тақтайдан жасалған орын* деген мағынада яғни, сөз түрлену мағынасында жұмсалып тұр. “She was pretty – really very pretty.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, ағылшын тіліндегі қос сөздер сөйлеу кезінде қаншалықты кең қолданылса да, оларды теориялық жағынан әлі де өз шешімін таппаған сұрақтар көп кездеседі. Ағылшын тіліндегі сөйлемнің құрамындағы қос сөздің мағынасы аудармадағы сәйкес сөйлемнің ауқымында толық ашылмай қалған жағдайда, баламалылық жоғарғы күрделі синтаксистік тұтастықтың аумағында ашылады. Демек, ағылшын тіліндегі қос сөздің қазақ тіліндегі мағынасын және оның қазақ тіліне берілу жолдарын айқындауда түпнұсқа мәтініндегі сөйлем мен аударма тіл мәтініндегі оған сәйкес сөйлемді ғана емес, сонымен қатар сөйлем мен оған сәйкес күрделі синтаксистік тұтастықты қоса салғастыру керек. Әр түрлі жүйеге жататын тілдердің материалдарын осылайша салғастыру осы тілдердің ортақ қасиеттерімен қатар олардың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Бехер И.Р. В защиту поэзий. – М.: Наука, 1959. – 163 с.
Beher I.R. V zashıtý poezı. – M.: Naýka, 1959. – 163 c.
2 Дүкембай С.Х. Құрманбаева Т.С. Жоғарғы оқу мекемелерінің аудармалы іс қағаздарын жүргізудің кейбір мәселелері // Язык, перевод и современные технологии обучения языкам. Матер. межд. научно практической конф. – Алматы, 2002. – Б.19-22.
Dúkembaı S.H. Qurmanbaeva T.S. Joǵarǵy oqý mekemeleriniń aýdarmaly is qaǵazdaryn júrgizýdiń keıbir máseleleri // Ázyk, perevod ı sovremennye tehnologıı obýchenıa ázykam. Mater. mejd. naýchno praktıcheskoı konf. – Almaty, 2002. – B.19-22.

3 Алтыбаева С.М. Мадамова М.Х. Художественный перевод и сравнительное литературоведение. – Алматы: Респ. издат. Каб. Каз акад обр. им И. Алтынсарина, 2001. – 113 с.
Altybaeva S.M. Madamova M.H. Hýdojestvennyı perevod ı sravnıtelnoe lıteratýrovedenıe. – Almaty: Resp. ızdat. Kab. Kaz akad obr. ım I. Altynsarına, 2001. – 113 s.
4 Айтбаев Ө. Аудармадағы фразеологиялық құбылыс.– Алматы: Ғылым, 1975. – 234 б.
Aıtbaev Ó. Aýdarmadaǵy frazeologıalyq qubylys.– Almaty: Ǵylym, 1975. – 234 b.
5 Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына мәселелері. Көркем аударма. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.
Satybaldıev Á. Rýhanı qazyna máseleleri. Kórkem aýdarma. – Almaty: Jazýshy, 1987. – 232 b.
6 Нұрғалиев Р. Шекспирдің қазақша тұңғыш аудармасы "Гамлет" // Қаз ССС. Ғыл. Академиясының хабарлары // Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1971. – № 6.
Nurǵalıev R. Shekspırdiń qazaqsha tuńǵysh aýdarmasy "Gamlet" // Qaz SSS. Ǵyl. Akademıasynyń habarlary // Qoǵamdyq ǵylymdar serıasy. – 1971. – № 6.
7 Ермагамбетова А.С. Сущность и значения национальных слов-реалий в языке художественного произведения и способы их перевода: дисс. .... канд. фил. наук. – Алматы, 1972. – 220 с.
Ermagambetova A.S. Sýshnos ı znachenıa nasıonálnyh slov-realı v ázyke hýdojestvennogo proızvedenıa ı sposoby ıh perevoda: dıss. .... kand. fıl. naýk. – Almaty, 1972. – 220 c.
8 Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті: фил. ғ. канд. .... дисс. - Алматы, 2004. – 335 б.
Islam A. Ulttyq mádenıet kontekstindegi dúnıeniń tildik sýreti: fıl. ǵ. kand. .... dıss. - Almaty, 2004. – 335 b.
9 Қабылдаева Д.Ә Ағылшын детективіндегі экспрессивтік құралдардың қазақ тіліне берілу жолдары: фил. ғ. канд. ... дисс. – Алматы, 2006. – 156 б.
Qabyldaeva D.Á Aǵylshyn detektıvindegi ekspressıvtik quraldardyń qazaq tiline berilý joldary: fıl. ǵ. kand. ... dıss. – Almaty, 2006. – 156 b.
10 Латышев Л.К. Перевод: проблемы, теорий и методики преподвавния. – М.: Наука, 1979. – 280 с. // Будагов Р.А. // Вопросы языкознания. – 1980. – №4. – С.25-27.
Latyshev L.K. Perevod: problemy, teorı ı metodıkı prepodvavnıa. – M.: Naýka, 1979. – 280 c. // Býdagov R.A. // Voprosy ázykoznanıa. – 1980. – №4. – S.25-27.
11 Попович А. Проблемы художественного перевода. – М.: Высшая школа, 1980. – 199 с.
Popovıch A. Problemy hýdojestvennogo perevoda. – M.: Vysshaıa shkola, 1980. – 199 s.
12 Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. // Изд. Литературы на иностранных языках. 2-е издание. – М., 1956. – 260 с.
Smırnıskı A.I. Leksıkologıa anglıskogo ázyka. // Izd. Lıteratýry na ınostrannyh ázykah. 2-e ızdanıe. – M., 1956. – 260 s.
13 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Білім, 1991. – 310 б.
Orazov M. Qazaq tiliniń semantıkasy. – Almaty: Bilim, 1991. – 310 b.
14 Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы: Мектеп, 1989. – 96 б.
Balaqaev M. Til mádenıeti jáne qazaq tilin oqytý. – Almaty: Mektep, 1989. – 96 b.

Материал 22.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Becher I.R. (1959) In defense of poetry. – M.: science, – 163 p. (In Endlish).
2 Dukembay S.Kh. Kurmanbayeva T.S. (2002) Zhogary oku mekemelerinin audarma is kagazdaryn zhurgizudin keibir maselelery // [Yazik, perevod I sovremennye texnologi obuzheniem yazikam] – Almaty, – 19-22b.(In Russian).
3 Altybaeva S.M. (2001) Madamova M.Kh. Xudozhestvennyui perevod I sravnitelnyuo perevodovedenie. – Almaty: [Resp. издат. I. Altynsarina] – 113 s.(In Russian)
4 Aitbaev O. (1975) Audarmadagy frazeologiyalyk birlik. – Almaty: Science, – 234 b. (In Kazakh)/

5 Satybaldiev A. (1987) Ruhani kazyna maseleleri. – Almaty: Writer, – 232 p. (In Kazakh).
6 Nurgaliev R. (1971) Shekspirdin kazaksha tyngysh audarmasi “Gamlet” // Kazakh SSS. [Gylym. Akademiyanin xabarlary // Social Sciences Series]. – № 6. (In Kazakh).
7 Ermagambetova A.S. (1972) Sushnost I znachenie nacionalnyx slov reali v yazike xudozhestvennogo proizvedeniya I sposoby ix perevoda: [nauka. – Almaty, – 220 c. (In Russian).
8 Islam A. (2004) Ulttyk madeni konteksindegi dunienin tildik sureti: Almaty, – 335 b. (In Kazakh).
9 Kabyldayeva D.A. (2006) Agilshin detektivindegi ekspresivtik kuraldardin kazak tiline berilu zholdary. Almaty, – 156 p. (In Kazakh).
10 Latyshev LK Translation: problems, theories and methods of teaching. – M.: Nauka, 1979. – 280 p. // Budagov RA // Questions of linguistics. – 1980. – №4. – 25-27 p.
11 Popovich A. Problems of artistic translation. – M.: Higher school, 1980. – 199 p.
12 Smirnitsky A.I. (1956) Leksikologiya angliskogo yazika // [Izd. Literature in foreign languages. 2nd edition] – M., – 260 c. (In Russian).
13 Orazov M. (1991) Kazak tilinin semanticasy. – Almaty: Education, – 310 b. (In Kazakh).
14 Balakaev M. Language culture and teaching the Kazakh language. – Almaty: School, 1989. – 96 p.

Основы теории перевода английских парных слов в процессе передачи на казахский язык

Г.К. Дайрабекова[1], М.М.Малбаков[2]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан
[2]Институт языкознания имени А.Байтурсынова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

Статья посвящена практическому изучению общих законов теории перевода при переводе парных слов с английского на казахский язык. Очевидно, что литературные, культурные, экономические и политические связи между государствами укрепляются в процессе глобализации. Углубленное изучение языка и литературы, лексикологии и словообразования в языке, которые являются ядром культурных отношений между двумя странами, являются важными аспектами перевода. Статья посвящен раскрытию семантических и структурных особенностей парных слов в современном английском и казахском языках, а также правильной трансформацией составных слов английского языка в казахский язык на лингвокультурной основе с учетом особенностей мышления и национальных ценностей обеих наций. В работе сделаны выводы относительно теоретического материала и перевода парных слов в сопоставляемых языках, даны определения сложных слов в английском языке и их характеристики.

Материал поступил в редакцию журнала 22.10.2020

Bases of the theory of translation of English pair words in the transfer to kazakh language

G.K. Dairabekova[1], M.M. Malbakov[2]
[1]Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan
[2]A. Baitursynov institute of linguistics, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the practical study of the general laws of the theory of translation when translating pair words from English into Kazakh. It is obvious that literary, cultural, economic and political ties between states are strengthened in the process of globalization. In-depth study of language and literature, lexicology and word formation in the language, which are the core of cultural relations between the two countries, are important aspects of translation. The article is devoted to the disclosure of the semantic and structural features of pair words in modern English and Kazakh languages, as well as the correct transformation of the compound words of the English language into the Kazakh language on a linguistic and cultural basis, taking into account

the peculiarities of thinking and national values of both nations. The paper draws conclusions regarding theoretical material and translation of pair words in comparable languages and gives definitions of compound words in English and their characteristics.

Received: 22.10.2020

УДК 81`25

D. Roziyeva[1], L. Salzhanova[2], Z. Magamedova[3], G. Kadirsizova[4], Z. Ashimova[5]
[1]PhD, associate professor, Abylai Khan Kazakh university of international relations and world languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-1581-9513. E-mail: kazumo@ablaikhan.kz
[2]candidate of philological sciences, associate professor, Abylai Khan Kazakh university of international relations and world languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-6536-5391
[3]Master's degree student, Abylai Khan Kazakh university of international relations and world languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-8373-619X
[4]master of human sciences, teacher, Abylai Khan Kazakh university of international relations and world languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-8005-9488
[5]master of human sciences, teacher, Abylai Khan Kazakh university of international relations and world languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-2365-8991

COGNITIVE-LINGUOCULTURAL SPECIFICITY OF THE TERMINOLOGY AND THE PROBLEM OF ITS TRANSMISSION FROM ENGLISH INTO KAZAKH

This article considers the study of linguistic terms in Kazakh and English, dwells on main methods of formation terminology in Kazakh and problem of its translation from English. A scientific, objective approach to terminology is based on a consideration of the reasons for borrowing. It testifies to its regularity if the word comes as the name of a new thing, a new concept. It involves analyzing the relationship of a new borrowed word to an existing one in the language as denoting the same concept, establishing as a result of this analysis semantic, stylistic and other differences. The globalization processes that are intensifying today only increase the number of foreign words in the Kazakh lexicon. Foreign words gradually penetrate the modern Kazakh language. The reasons are the need to name a new thing, a new phenomenon. The paper defines the factors linking the development of the study of linguistic terms in Kazakh and dwells on the study of cognitive-linguistic and cultural specificity of terms in the Kazakh and English languages.It is the relevant problem and object of modern Kazakh linguistics study.

Keywords: terminology, translation, borrowed words, concept, meaning, expression, language, vocabulary, formation.

INTRODUCTION

Society, appreciating the language as the most important means of communication in social life, closely monitors its change and development. As phenomena, languagereflects social picture in a mirror. Everything that happened and is happening in society finds its place in the language, therefore, vocabulary shows the development of society and language. However, the level of development of words in the language is not the same. Some of them are not subject to big changes (for example, grammatical categories of language, sound system).

Considering the language from this point of view, we were convinced to the conclusion that one of the indicators of language development is the expansion and development of the social

functions of the language. The significant changes in the development of the language, including its terminology layer make radical changes in the life of the people, for example, the fight against illiteracy, the opening of new institutions, elementary schools, the publication of newspapers and magazines gave impetus to the development of new vocabulary in the Kazakh language. During this period, not only the strengthening and development of Kazakh vocabulary were observed, but also the expansion of international vocabulary in the Kazakh language. The vocabulary included numerous borrowings that reflected social realities: revolution, socialism, international, council, minister, committee, parliament, radio. At the same time, due to the development of terminology, official functions expanded, settled down and became more specific, got a new use and development of many Kazakh words: еңбекші, екпінді, күрес, жарыс, іс, жиналыс, жоспар, белсенді, etc.

Today, the process of terminology is going on, and the social function intensifies it. This lexical layer of the language, enriching the language, expanding its functions, is called terms. The development of various branches of science goes in different ways. A developed terminological system is always strives for abstraction. At the same time, it introduces them into the name system concepts defining the exact names of things and movements. Terms should be specific, concise, specific, precise and unambiguous. However, it is difficult to maintain all these conditions. Parts of several words or phrases are used to indicate some technical concepts. Despite this, it is necessary to observe the basic principles of the process of term formation.

The emergence of terms in a language is due to the desire of people to give an accurate and clear definition of the concepts and objective realities. Before the appearance of writing in the Kazakh language, there were terms of kinship, cattle breeding, geographical, botanical, etc. The appearance of writing gave impetus to the formation of humanitarian, educational, legal terminology. The emergence of terms in a language is due to the desire of people to give an accurate and clear definition of the concepts and realities of objective reality. Before the appearance of writing in the Kazakh language, there were terms of kinship, cattle breeding, geographical, botanical, etc. The appearance of writing gave impetus to the formation of humanitarian, educational, legal terminology.

MAIN PART

Any language is affected by borrowings. With the beginning of the era of the reign of Peter I, the Russian language was guided by Western culture, which caused the penetration of numerous borrowings from Western European languages. From time to time, some people attempted to "clear" the Russian language of non-Slavic influence. However, these attempts did not produce noticeable results. Therefore, the Russian language refers to languages in which borrowings are present in large numbers. On our planet, there is no single language without words borrowed from other languages. The share of borrowed vocabulary can vary within very wide limits: from 10% to 80-90%. In recent years, the influx of foreign words into the Russian language has increased, especially from English.Long-standing ties between the Russian and Kazakh people led to the transition of lexical units from one language to another. Due to the fact that communication at the initial stage took place mainly in the sphere of everyday life, therefore, in the Kazakh language, first of all, everyday vocabulary penetrated with the advent of new objects: for example, самауыр (самовар), кереует (кровать) and etc. With the intensification of Russian-Kazakh relations in the socio-political, economic, cultural fields in the second half of the 19th - beginning of the 20th centuries the lexical composition of the Kazakh language increased the number of borrowings from Russian. During this period in the public life of the Kazakh society important changes have occurred: the first schools have appeared, industrial enterprises are being built, changes in administrative management. Since in Kazakh there were no equivalents capable of reflecting these phenomena: had to add the borrowing of words and phrases from the Russian language. At the beginning, borrowings went through the oral form, propensity for phonetic research. About borrowings of that time, we cannot say only positive influences. From second half of the 9th

century Russian words and phrases began to be used in newspapers and works of the Kazakh language enlighteners, scientific works of researchers of life, everyday life and the language of the Kazakh people. As we live in globalized world, every year our lexicology enriches different terms through new trends that are borrowed or translated from English. In the sphere of politics, we are already accustomed to new concepts - parliament, inauguration, consensus, and speaker. Foreign terms have become dominant in the most advanced sectors of science and technology – computer, display, player, as well as in financial and commercial activities – barter, investment, conversion, sponsorship, holding. Bestsellers, Westerns, thrillers, hits, and blockbustersinvade the cultural sphere. Everyday speech is rapidly changing with their non-Kazakh, non-Russian names - sneakers, tweaks, hamburgers, sprites.

The main events that caused the problem of translation of terms from English into Kazakh and Russian:

1. In 1920-30 years Turkic scholars tried to translate terms from Russian, some of them stayed in their original forms. Modern linguists are planning other terms into Kazakh using contributions of linguist, translator A.Baitursynov. He was significant influencer of turkology, he translated the main linguistic terms in a language that is available to understand: Phonetics – дыбыс жүйесі, Morphology – сөз жүйесі, Syntax – сөйлем жүйесі. All the terms in Kazakh like, дыбыссыз, дыбысты дауыс, сөз таптары – зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау еліктеу сөз, одағай, сөйлем мүшелері are closely connected with the name of A.Baitursynov [1]. Nowadays his terminology has scientific status, and still used in education system. It shows that it is possible to translate international terms into mother tongue. Linguists who worked on Kazakh terminology like, A.Baitursynov, Kh.Dosmukhamedov, K.Kemengeruly were accused of nationalism. After tragic stage, Kazakh educator, writer Y.Altynsarin continued their works.

2.In 1930-1950 years in order not to change terms that were added from English through Russian, Kazakh alphabet added letters “ф, х, я, ц, ч”. From this period, both languages had started to add terms and different borrowing words due to necessity in historical events, industry and science.

So, do the methods of transmitting terms suitall lexical criterions?

Each language is a deeply distinctive specific phenomenon. The meaning is conveyed with the help of translation correspondences, which have a different linguistic expression, a different set of meaning, which requires various translation transformations. Translation from English into Kazakh is fraught with many difficulties. A large number of long polysyllabic words characterizes Kazakh, while in English, on the contrary, short monosyllabic words prevail. In English, verb forms are more often used, and in Kazakh - nominal. Kazakh is more emotional, while English is more pragmatic. Society needs to use terms and borrowed words with different purposes:

1. Using some concepts with in collocations: *блокбастер, веб-сайт*
2. In order to abbreviate or use shorten words: *портативті компьютер — ноутбук*
3. In order not to lose exact meaning of words: *стандарт*, *провайдер, дефолт*
4. The actual reason of borrowing words, society thinks that foreign words are modern

Nowadays foreign words are being added to vocabulary so fast, even it is impossible to find some words from terminology dictionary, for example the word **Press release**- *пресс-релиз (бұқаралық ақпарат құралдарының қызметкерлеріне басқару органдары беретін арнайы бюллетень)* [2]. Here we see how terms play notable role in speech and discourse.

From thehistory, borrowing words in Kazakh were classified from four languages: Arabic, Persian, Mongolic, Russian. Now, European languages are definitely included to this list (pic.1). During the existence period languages may be changed through the influence of adding words from other languages. In terminology dictionaries, terms are interpreted in Kazakh, but in last decade due to huge number of borrowings, most of them are not interpreted.

Borrowing words will be added through several ways according to oral and written form. They are transcriptional, transliteral, Calque, semantic ways:

1. **Transcriptional** – to save original phonetic form of the word: *image-имидж, summit-саммит, trailer-трейлер*
2. **Transliteral way** – to write through letters of certain language: *пиар (PR), веб (web), провайдер (provider), мотель (motel)*
3. **Calque** – borrowing foreign words, expressions, phrases by literal translation of the corresponding language unit: *device-девайс, gadget-гаджет*
4. **Semantic**–to borrow words after having additional meaning.For example: *block-buster* – to sell the property,second meaning - an expensive feature film designed for a mass audience and large box office.

Borrowing words help to find words with close meaning, for example *reportage-репортаж – негізінде әңгіме, hobby – хобби – әуестену, қызығушылық,* however it seems like they have different shades.

According to L.P.Krysin's work " Иноязычные слова в современном русском языке" [3], we cannot consider all foreign words as borrowing words, because they are just transmitted from one language to another one, and they have own functions. No exact phenomena define distinction between foreign and borrowing words.

For a long time, foreign words in Kazakh and Russian languages have been the subject of close attention and discussion of scientists, public figures, writers, and lovers of the languages. Scientists were interested in what place borrowed words occupy in the vocabulary of the Kazakh and Russian language, from which languages the most borrowed words, what is the reason for borrowing, do not foreign words clog their native language. Judgments can be presented as follows:

Against for using foreign words	Supports using foreign words
1. М. Ломоносов: Русскому языку «ныне принимать чужих (слов) не должно, чтобы не упасть в варварство, как латинскому» («О переводах»). *M.Lomonosov: Russian language "now should not accept strangers (words), so as not to fall into barbarism, as Latin"*	**Г.Бекқожанова** – Қазақ, ағылшын лингвистикалық терминдерінің құрылымдық және семантикалық сипатын зерттеген, «сөздіктердегі терминдердің парадигматикасын салыстыру нәтижесінде қазақ тіл білімі сөздіктерінде көптеген терминдердің жетіспеушілігі байқалады». *The scholar noticed lack of exact terms in Kazakh comparing paradigm of dictionaries.*
2. Х.Досмұхамедұлы: «Қазақ тілі тексеріліп болған жоқ. Біз жат тілдерге қызығуды қойып, әуелі өз тіліміздің дұрыстап тексеруіміз керек. Шындап тексерсек, қазақ тілінің өзінен пәнге жарайтын көп сөздер табылады» *Kh.Dosmukhameduly: «Kazakh language has not fully researched, instead of being interested in foreign languages we should research our mother tongue. There are enough Kazakh words in speech.»*	**Профессор Ш.Құрманбайұлы**: «Бұрыннан бар ұғым мен жаңа ұғымның арасында осылар сияқты қандай да бір ұқсастықтар болмаса жаңа терминнің туындауына мотивациялық негіз болмаған болар еді» *Professor Sh.Kurmanbayuly thinks that if we had all words from the history, new terms would not appear, and there will not a motivational base for it.*
3. А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш», «Тіл білімі негіздері» еңбектері арқылы қазақ тілінде терминдер енгізген, қазақ тіліне аударған. *A.Baitursynov researched other languages and translated new terms for Kazakh language. His works like «Әдебиет таныткыш», «Тіл білімі негіздері» were basements for Kazakh linguistics and literature study.*	
4. С.Аманжолов пен А.Әбдірахманов «жалпы терминологиямен қатар тіл білімі	

терминдері мен терминжасамдағы басты кемшіліктер - қазақ тілінде толық баламасы бола тұра, аударуға қолы батпаушылық; жалпы халыққа түсінікті емес терминдер ұсынушылық» *S.Amanzholov and A.Abdrakhmanov consider that there are enough Kazakh words to translate terms.*	

The practical part- analysis of the survey

In order to identify the percentage of people who use English or Kazakh terms and how often they use them, we created questionnaires (pic.1) and surveyed young people (50%) and adults (50%). 40 people attended the survey: 30% men and 70% women.

Survey results

During the study, the following results were obtained: 90% of participants support to add and use terms without translations in mother tongue, 10% - want to keep language pure (pic.1). 60% of people are not satisfied from literal aspects of vocabulary. 80% of people think it is impossible to keep language from new foreign terms, 20% support an idea suggested by M.Lomonosov. The thematic groups of terms that people use most showed following points:

Mass-media, social nets – 46.7%

Politics, economy, science – 33.3%

Youth community, ICT, Sport – 6,7%

60% of people answered that they know the translated terms from English into Kazakh. In addition, there were some quiz questions to notice if participants know about new terms in Kazakh: actual-өзекті, feed back - кері байланыс: average percentage of correct answers showed 60%, 40% uses terms as актуалды, фидбэк, комфорт in the Kazakh language as well.

Pic.1 – The development of Kazakh terminology, and interaction between foreign languages

The survey results confirmed:

1.Appropriately to development of science, new trends we add new terms unconsciously. Not all terms disturb national identity sides of language, as other languages are not exception as well.

2.Current terminological dictionaries of Kazakh should be analyzed, as some terms are used in Kazakh, and particular terms were added to the dictionaries without translation.

CONCLUSION

The world around us is changing very quick, completely new things and phenomena appear that need to be reflected in the language we speak. In addition, words constantly appear, indicating things familiar to us, but not previously reflected in the language. Any language cannot exist without influence of foreign languages. It does not indicate a wealth of vocabulary, but an application. None of the terms in the translation suits the phenomenon described. Foreign words must remain. We must learn from the mistakes of others - Russians, after the revolution, also tried

to clean their language. Moreover, a bunch of foreign words already exists in Kazakh. As soon as it comes to Greek-Latin terms, we have problems. By blind translating from Russian, we can get incorrect interpretations (pic.2). For example, "**digital technology**" – **"цифровые технологии"**. It takes a "цифр", translates as "dignity" – a number, «сан». Moreover, we get **"санды технологиялар"**, or in another version: **"сандық технологиялар"**. One can understand it as "chest". We had to take the source – lat. "Digitalus", with the basis of "digital", which means "discharge", "order", from which "digital" appeared in Russian, and leave it that way. We suggest the term ***"диджиталды технологиялар"*** because it saves and keeps full lexical meaning. By the way, the Turkish people did just that **"dijital teknoloji"**. Like this **«ұялы телефон»** – would be translated as **"мобильді телефон"** because we have other word collocations like *"мобильді қосымша, мобильді қызмет".* The reason of this mistake is in the fact that we translate terms not from their original languages, but from Russian. As the Kazakh language has official status and considering the fact that it relates to Turkic languages, there is no longer reason to add directly from Russian. For instance, Turkish people borrow and adapt terms from French, and they do not have the problems with the usage of new terms, while in our society people do not know enough Kazakh translated terms like пайымсыздық, тұлғасыздық, бейүндесім, шоғыр. For such kind of words, we offer to add terms with their originals, because it will be more difficult to comprehend these terms in mother tongue. We classified Kazakh terminology into 3 groups, which saved lexical and cognitive points, secondly words that we cannot consider as the full translations, last group includes terms without translations, that society are tend to use more.

Pic.2

In Kazakh language, there are 21 thousand new approved terms, but there are words that cause controversy among linguists and society. To date, 21 thousand terms have been approved, of which 40.8% (8 571 terms) are proprietary terms, and 59.2% or 12.5 thousand of terms are borrowed and mixed terms. Kazakh versions of a number of terms borrowed from foreign languages are brought into line with their international versions. As an example, terms such as a museum-музей – мұражай, archive – архив – мұрағат, paragraph – абзац – азатжол, percent – процент – пайыз, balance – баланс – теңгерім. The terminology commission has not approved most of the terms that are currently being criticized by audience. Such unapproved terms affect the formation among the population of a negative attitude to the problem of terminology. For example, in 2014, at a meeting of the Terminology Commission, a number of terms used in the media and society were considered, such as "қылтима", "бұрқақ", "сазгер", and their translations were approved – "balcony", "fountain", "composer" [4].

It is necessary to preserve the content of terms that are widespread, that do not require translating such terms. Akhmet Baitursynov who was father of Kazakh terminology, spoke about it in his works. However, some terms that have successfully found their equivalent in state language, we want them to find their national equivalent. Our main task is to preserve the richness of the

Kazakhlanguage and the vocabulary. What we should think about is to preserve the national characteristics of the terminology; otherwise, we can make mistakes.

So, analyzing the object of research, we offer following classifications (Pic.3):

1. Category of terms that were translatedsuccessfully into Kazakh, which we can understand unconsciously:

actual-өзекті
depression-күйзеліс
direction-бағыт-бағдар
expertise-сараптама
finance-қаржы
paperwork – рәсімдеу
program-бағдарлама

The terms of this category is advantage for Kazakh vocabulary, instead of using foreign words linguists gave appropriate translations, and all these terms are being used in speech without disputes.

2.Particular terms are not translated, and are used in adopted forms: *вирус, мониторинг, режим, стратегия, фирма, платформа*. In order to define purposes of this category weconducted research from Kazakh newspaper articles, and observed such kind of terms.

Three articles of newspaper "Aikyn" were analysed with the topics such as economy, politicsand culture. Totally 35 terms were used in each article such as, *компания, айырбастау пункттері, максималды, инфляция, инвестиция, сервистік, жаңа форматта, интерьер, имидждік, инфрақұрылым, департамент, франшиза*. However, there are also terms that translated like қаржы, сараптама, сала, құрылымдық бөлімше. In our point of view, it does not disturb keeping language pure, because it is not mixing language without basis, here we see terms closely connected with daily news, political and economic system.

3. For several terms just were given words with close meaning as a translation. Actually, they have different lexical shades:

Comfort – ыңғайлылық
digital – сандық
discourse – сөйлеу

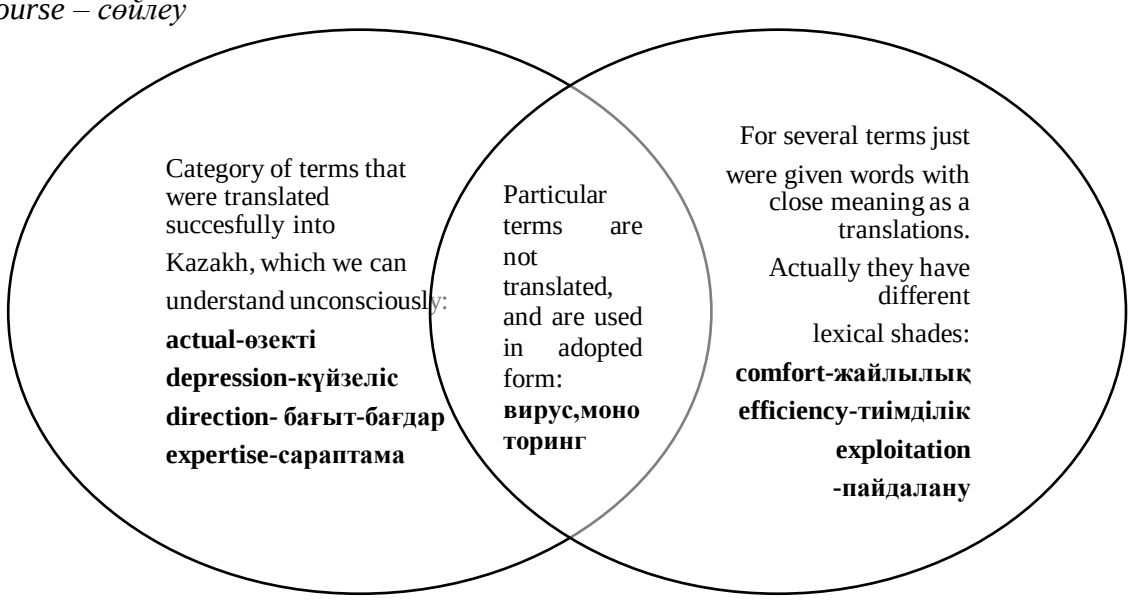

Pic.3

This point is the most importantpart to research in Kazakhterminology, we cannot say that these English terms fit their pairs into Kazakh, because it seems like synonyms, but they have different shades. For example, comfort, in Russian there are words уют, удобство, but existence of them did not delete the word комфорт from Russian. Therefore, in Kazakh also *ыңғайлылық,*

жайлылық cannot replace the term. To prove this position we give the popular phrase *comfort zone* from spheres of coaching, motivational courses. In Russian it is *зона комфорта*, the phrase was translated into Kazakh like *жайлылық аймағы. A comfort zone* is a psychological state in which things feel familiar to a person and they are at ease and perceive they are in control of their environment, experiencing low levels of anxiety and stress. We think we should add this term as in second category «*комфорт зонасы*».

In Kazakh linguistic there is no affirmed only one dictionary, as professor Sh.Kurmanbaiuly suggested to create one common dictionary that includes orthoepic and orthographic variants of given words. It helps to use different variations of terms according to the context.

Discussing about foreign words in our language, we always come to the realization of the truth that, of course, there will still be a need for new borrowings, since new discoveries will be made, obviously, not only by Kazakh and Russian. We need necessary words, to electricity and radio, to electronics and space, ICT and other spheres.

A scientific, objective approach to terminology is based on a consideration of the reasons for borrowing. It testifies to its regularity if the word comes as the name of a new thing, a new concept. It involves analyzing the relationship of a new borrowed word to an existing one in the language as denoting the same concept, establishing as a result of this analysis semantic, stylistic and other differences. We think that terminology should be classified by necessity, as there is a problem in language that terms are translated incorrectly but also there are extra foreign words are being used in Mass media even having their own words. To conclude the research firstly, we consider it appropriate to use the words of Latin, Greek origin and terms that widely used in European languages as they are, without changing them. This should not be taken as a blind imitation of the West, or falling under the influence of the "great Russian language", but taken as a measure that is dictated by the desire to preserve the original meaning and historical nature of the terms. In addition, the words that have existed in our language for a long time will not go anywhere; they will remain in the foundation of the language, even if we do not create new terms from them. Secondly, one can completely agree with the statement that Kazakh words can be picked up with words of purely Russian, Slavic origin. Thirdly, when approving any term, it would be preferable, taking its analogue from Russian, Turkish, European languages, to conduct a comparative analysis and accept only those that correspond to the linguistic norms of the Kazakh language. Fourthly, in the case when there are difficulties with term formation in the Kazakh language, one can resort to the terms of related languages, for example, to Turkish. Fifth, do not limit yourself to the first interpretation of the term that comes across, but cover the whole spectrum of words that are similar in meaning.

REFERENCES

1 “A.Baitursynov and Kazakh terminology” (article). June 14-15, 2007, Semei.
2 Encyclopedic dictionary of a young philologist // Comp. M.B.Panov. – M.: Pedagogy, 1984. – 352 p.
3 Krysin L. P. Foreign words in modern Russian. Moscow, Nauka Publ., 1968.
4 https://ru.sputniknews.kz/society/novye-kazakhskiye-terminy.html
5 Google form-online survey

Received: 09.11.2020

Терминологияның когнитивтік-лингвомәдени ерекшелігі және оны ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару мәселесі

Д.С. Розиева[1], Л.Е. Салжанова[1], З.Б. Магомедова[1], Г.Е. Кадирсизова[1], З.А. Ашимова[1]
[1]Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., 050022, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі лингвистикалық терминдерді зерттеу, қазақ тіліндегі терминологияны қалыптастырудың негізгі жолдары және оны

ағылшын тілінен аудару мәселелері қарастырылады. Терминологияға ғылыми, объективті көзқарас шетелдік лексиканың кіру жолдарын қарастыруға негізделген. Тілге жаңа заттың, жаңа ұғымның атауы ретінде кіретін сөз, осы процестің заңдылығын көрсетеді. Ол жаңа алынған сөздің тілдегі бар сөзбен байланысын және сол ұғымды білдіретін, нәтижесінде семантикалық, стилистикалық және басқа да айырмашылықтар пайда болатындығын қамтиды. Мақалада қазақ тіліндегі терминдердің зерттелуімен байланысты факторлар анықталған Жаһандану процесы заманауи қазақ тілінің лексикасы мен сөздік қорына септігін тигізуде, әр түрлі салада және күнделікті ауызекі сөйлеу сөздігенде ағылшын тілінен аударылған немесе енген термин сөздер қазіргі заман қазақ тілі лингвистика саласының өзекті мәселелеріне айналды. Бұл мақала ағылшын тілінен қазақ тіліне терминдерді аудару барысында олардың когнитивтік-лингвамәдени спецификасы мен аударудағы проблемаларын зерттейді. Бұл қазіргі қазақ тіл білімінің өзекті мәселесі және зерттеу нысаны.

Материал 09.11.2020 баспаға түсті

Когнитивно-лингвокультурная специфика терминологии и проблема ее перевода с английского на казахский язык

Д.С. Розиева[1], Л.Е. Салжанова[1], З.Б. Магомедова[1], Г.Е. Кадирсизова[1], З.А. Ашимова[1]
[1]Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050022, Республика Казахстан

В данной статье рассматриваются изучение лингвистических терминов на казахском и английском языках, основные способы формирования терминологии на казахском языке и проблемы ее перевода с английского языка. Научный, объективный подход к терминологии основан на рассмотрении причин заимствования. Заимствованное слово, которое приходит в язык как название новой вещи, новой концепции свидетельствует о регулярности данного процесса. Он включает в себя анализ отношения нового заимствованного слова к существующему в языке и обозначающего ту же концепцию, в результате чего устанавливаются семантические, стилистические и другие различия. В статье определены факторы, связывающие развитие изучения языковых терминов на казахском языке. Усиливающиеся сегодня процессы глобализации только приумножают количество иноязычных слов в казахском лексиконе. Иноязычные слова постепенно проникают в современный казахский язык. Причины заключаются в потребности наименования новой вещи, нового явления. В данной статье рассматривается исследование когнитивно-лингвокультурологической специфики терминов в казахских и английских языках. Это актуальная проблема и объект изучения современного казахского языкознания.

Материал поступил в редакцию журнала 09.11.2020

УДК 81'373.233

Қ.Қ. Сарекенова[1], Ф.С. Мұхтарова[2]
[1]ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, 0000-0002-9464-0070. E-mail: sarekenova@mail.ru
[2]докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, 0000-0003-4996-9210. E-mail: farizamm97@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ МИФТІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Мифологиялық ұғымға байланысты фразеологизмдер тіл білімінде түбегейлі зерттелмегендіктен, маңызды мәселердің бірі болып отыр. Сондықтан ғалымдардың пікірін ескере отырып, мифологиялық фразеологизмдердің шығу төркіні, олардың мағыналық өзгеру ерекшеліктері, жалпы айтқанда тіл мен миф арасындағы байланыс талданды. Ауыз әдебиеті үлгілерінде, көркем шығармаларда қолданылу ерекшеліктері қарастырылды. Қазақ ғалымы І.Кеңесбаевтың еңбектеріне сүйене отырып «от» ұғымына байланысты фразеологизмдерге талдау жасалынып, түрік ғалымы Ömer Asım Aksoудың «Deyimlerin kapsamı ve siniri» сөздігіндегі фразеологимздермен салыстыру жұмыстары жасалынды. Сонымен қатар «жеті, қырық» сандарымен байланысты фразеологизмдердің семантикасына назар аударып, олардың мифологиядағы орны жан-жақты талданды. Аталып өтілген фразеологизмдер осы мақалаға негіз болып, ғылыми еңбектермен жан-жақты талданды.

Кілт сөздер: фразеологизм, жеті, қырық, от, миф, мифтік фразеологизм.

КІРІСПЕ

Тіл ғылымында мифке байланысты берілген бірнеше анықтамалар бар. Берілген анықтамалардың көпшілігі антика дәуіріндеқалыптасқан мифологияға арналғандығын аңғарамыз. Атқаратын қызметіне қараймифті түсіндермелі, психологиялық, социологиялық деп жіктеуіміздің өзі олардың дінмен, өнермен, философиямен, әр түрлі ырымдармен, ертегімен және әпсана-хикаятпен арақатынасына байланысты екендігінің дәлелі деуімізге болады. Осы аталған анықтамалар негізінде миф үлкен екі топқа бөлінеді: біріншісі – миф дегеніміздің өзі дүние туралы фантастикалық түсініктер, әлемде билік жүргізетін құдайлар мен рухтардың ғажайып образдарының жүйесі (системасы), екіншісі – миф дегеніміз құдайлар мен алыптар туралы ауызекі әңгіме. Ал, қазақ фольклорында мифті – әлемдік мифологияның ауқымындағы және типологиялық сипаты жағынан да соған сәйкес келетін, дүниенің, жаратылыстың әр түрлі құбылыстарын, жердің, адамзаттың алғаш қалай пайда болғанын және аңдар мен құстардың шығу тегі мен мінез-құлқын, ерекшеліктерін түсіндіріп баяндайтын прозалық шығармалар ретінде сипаттайды [1, 71-72].

Тіл мен миф арасындағы байланыс жайлы көзқарастардың өзі бір-бірімен қарама-қайшы келіп жататын тұстары да жоқ емес. Мысалы, ғалым Ф.Шеллинг тілді қатып қалған, солған мифтің бейнесі ретінде сипаттаса, М.Мюллер тілдің біріншілігін, мифтің тілге қарағанда екіншілігін айқындап көрсетеді. Ал Э.Кассирер тіл мен мифті қатар қойып, олардың бір-бірінен ажырауға келмейтін симфолдық формалар екендігін , сол себепті олар әрқашан бір-бірін толықтырады деген пікірді қуаттайды (Маслова,1999:159). Яғни, уақыт келе мифтік ұғымдардың тілімізде фразеологизмдер арқылы көрініс тапқандығын анық аңғарамыз.

Ә. Қайдар тілімізде кездесетін фразеологизмдерді үлкен жеті топқа бөледі, соның ішінде мифтік фразеологизмдерге де тоқталады. Ғалым тәңір жарылқасын, аруақ атсын, құдай алды тұрақты тіркестерді мысал ретінде алады [2, 212-213].

Р.А. Авакова фразеологизмдерді он үлкен семантикалық тақырыптарға бөлді:

- Адамның анатомиялық атаулары;
- Өсімдіктер әлемі;
- Жануарлар әлемі;
- Өлшем бірліктер;
- Табиғат құбылыстары;
- Түр-түс және сындық;
- Алғыс-қарғыс мәнді;
- Тариха тұлғалармен байланысты;
- Мифтік және діни [3, 53-55];

Мифтік фразеологизмдердің адам санасында, адамның танымында қалыптасуының өзі мифке қатысты ұғым-түсініктердің қалыптасуымен тығыз байланысты. Табиғатпен етене

байланыста өмір сүрген халықтың сол табиғатта, қоршаған ортада болып жатқан түрлі құбылыстарды да түсінуге, тануға тырысатыны белгілі. Өздері тануға тырысқан әр құбылыс адам санасында түрлі ұғымдарды қалыптастырған. Әр ұғымның, әр сөздің астарында үлкен мағына жататындығын білген.

Қазақ тілінде мифологиялық фразеологизмдер, мифтік ұғымдарға байланысты сөз орамдары көптеп кездеседі. Оларға ауыз әдебиеті үлгілері де, фольклорлық сөз мұралары да, халықтық көркем туындылар да мысал бола алады. Фразеологизмдердің тілде пайда болуы, қалыптасуы, дамуы, түп-төркіні тым әріде жатыр. Адам баласының ерте замандардан отқа, суға, құдайға табынғанғандығын олардың кейбір заттарды, құбылыстарды киелі санап, оларға өздерінше лақап ат қойғандығынан аңғаруымызға болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

От – ежелден келе жатқанкиелі саналатын мифологиялық ұғым.От ұғымына, отқа табынуға байланысты қалыптасқан тұрақты сөз тіркестері түркі-алтай халықтары тілінен өзге де тілдерде кездеседі. Оған француз тілінде кездесетін «en mettre sa main auten» яғни, «қолымды отқа тосайын,от ұстайын» деген фразеологиялық тіркес мысал бола алады [4, 74].

Осы секілді фразеологиялық сөз тіркестерүнділерде де кездеседі: *Ақиқат оттан қорықпайды.*Бұл сөздің шығу тегі де үнділердің отқа табынуына байланысты туған.Үнділерде бір адам өзінің күнәлі не күнәсіз екендігін басқалар алдында жанып тұрған шоқтың үстінен жалаң аяқ өту арқылы немесе қолын ыстық майға не қайнаған суға батыру,не болмаса қып-қызыл темір таяқшаны қолымен ұстау арқылы білдіретін болған.Олардың сенімі бойынша, от тек күнәсі бар адамдарды ғана күйдіріп қинайды, ал күнәсі жоқтарды күйдірмейді деп есептеген [4, 75].

Отқа табыну, оны қасиет тұту қазақ халқының да ертеден келе жатқан наным - сенімі, салт-дәстүрінен негізінде туған мифтік ұғымы. Отты киелі санап, оны күнделікті өмірде қолданған. Бүгінге күнге дейін сақталған *отпен үйді аластау, отпен бесікті аластау* секілді ырымдар мен *отқа май құю, отқа сәлем беру* деп аталатын салт-дәстүрлеріміз осыған дәлел бола алады.

От ұғымына байланысты ғалым Қ.Ғабитханұлы: «Халқымыздың ертедегі түсінігі бойынша: ала қыстай отырған қыстау лас болады, онда адамға, малға зиянды кесірлер ұялайды. Жаңа қоныс-жайлауға шыға беріс көш жолына екі жерден үлкен от жағып,жетектеген түйелі көшті, айдаған қой-ешкіні,сиырды осы екі оттың арасынан өткізіп аластаған. Әдетте,от басында «алас-алас, бар пәледен қалас» деп зікір айтып, ауылдың жасы үлкен әйелдері тұратын болған.Оттың құдіретті күш,аластағыш қасиеті бар деп есептегендіктен, халқымыз ауырған адамды, жолаушыны, жаңадан көшіп келген үйді, жас баланың бесігін (бесіктің аралық ағашын жеті жерінен отпен қарып қою салты бар), тіпті,кейде ауырған малды да «алас-алас,бар пәледен қалас» деп, зікір айтып аластайтын болған» деген пікірін айтады.

Тілімізде отқа табынуға байланысты қалыптасқан от аттайын, от соққан, отпен ойнау,от жаққан жер,отқа құяр,отқа қарай,оты өшті,түтінін түтету,ошақтың үш бұтынан сұраймын т.б. біршама тұрақты сөз тіркестері кездеседі [4, 66]. Ғалым Ш.Уәлиханов өз зерттеулерінде: «Қазақтар оттың аластағыш қасиеті бар деп санайды. Қыстаудан көшкенде көшті екі оттың арасынан өткізеді; жұрт алдында ант берген адам да от арасынан өткізіледі», – деп оттың киесі жайлы, оттың қасиеті жайлы айта кетеді.

Сондай мысалдардыңбірі: отқа (май) құяр (салар), отқа май құю. Бұдан бұл тіркестердің бұрыннан келе жатқан салт-дәстүр екендігін байқаймыз. Жаңа түскен келін ең алған босағаны оң аяғымен аттап кіргеннен кейін отқа май құю рәсімі жасалатын болған. Әйел адам отбасының тірегі, үйдің ұйытқысы болғандықтан жаманшылық көрмесін, абыройлы болсын, тастай батып, судай сіңсін деген сеніммен, ниетпен жасалатын дәстүр болған.

Осының негізінде біздің салт-дәстүрлерімізде шаманизмнің қалдықтары бар екенін аңғарамыз. Бұл құбылысты тіліміздегі отқа табынды, от басы, ошақ қасы деген фразеологизмдерден көре аламыз.

Жаңа түскен келін мен күйеудің босағаны бірінші аттағанда берер ырым-сыбаға,жол-жорасы.(Келіннің қайын атасының үйіне бірінші рет келгенде жасайтын ырымын «отқа май құю», «отқа салар» дейді.Жырынды жігіт еді қуқыл Оспан,Жүйрік тіл,өткір сөздің алдын тосқан.Өңгертіп отқа құяр берді Оспанға, Сол болды күйеу қосшы оған қосқан (С.Керімбеков) [5,422].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «от» сөзіне үш анықтама берілген. Біріншісі ағаш, көмір, газ, мұнай т.б. түрлі материалдардың жарық пен аса күшті қызуды шығарып жанып, алаулаған жалыны болса, екіншісі ауыспалы мағынада күш-қуат, жігер, қайрат, қажыр, үшіншісі малға азық болатын шөп [ҚӘТС, 12Т: 35-374]. Алайда, «от» сөзінің семантикалық ауқымы өте кең, себебі ерте заманнан бері табиғат сырын түсінуге тырысқан адамдар отты киелі санаған, оған табынған. Бұл сонау Халық ауыз әдебиетінде *отқа күймейтін, суға батпайтын* ерекше батыр иелерін суреттеу немес *от ауызды* деп асқан шешендерді атау бекер емес.Сондықтан «от» сөзінің мағыналық ауқымы кең.

От → отбасы, шаңырақ, ошақ
→ қарғыс мәнде қолданылуы
→ алғыс мәнде қолданылуы
→ отқа жалбарыну,табыну
→ алып күш

«От – ошақ, отау» қатынасын білдіретін тілімізде *от ағасы, от басы, ошақ қасы, отқа құяр,оты жанбаған* секілді фразеологизмдер кездеседі. Қарғыс мәнде *от басыңнан өрт шықсын* фразеологизмі, *отыңның басы ойнақты болсын, қораңның іші торпақты болсын* алғыс мәнді фразеологизмі, *отқа табынды, отқа шоқынды* секілді фразеологизмдер, «от – күш» мағынасында *от берді,от еді,от жүрек, отқа түсті,оттай жанды* секілді фразеологизмдер бар.От басы, ошақ қасы– үй іші, бала-шаға ортасы [5,422]. Қайтып келіп, көшіріп алғанша әйелі жалғыз, от басында шашын тарап отырады [О.Б.Т.7.20].

Ал түрік тілінде отқа қатысты мынандай фазеологизмдер қолданылады:

Ateş almak – от алу [6, 484];

Ateşe atmak – отқа салу [6, 485];

Ateşe vursan duman vermez − отқа салсаң түтіні шықпас [6, 485];

Ateşle oynamak – отпен ойнау [6, 485];

Ateş püskürmek –от шашу [6, 486];

Ateş almaya mı geldın – Неге мұнша тез барғың келді? [6, 484]. Қазақ тіліндегі отқа байланысты фразеологизмдер мен түрік тіліндегі фразеологизмдер мағынасы жағынан бір-бірімен жақын.

Тұрақты тіркестердің құрамында кездесетін сан есімдер нақты сандық мағынаны білдірсе (жеті қазына, жеті ата тұрақты тіркестері халықтың салт-санасымен байланысты нақты сандық мәнде қолданылып тұр), кейде бастапқы мағынасы көмескеленіп сакральді мәнде, діни,магиялық, астрономиялық және мифологиялық мәнде қолданылады. Мысалы «жеті қабат жер, жеті қабат көк» фразеологизмі. Бұл туралы І.Кеңесбаев жерді ұстап тұрған «көк өгіздің мұйізі» деп білген халық нанымынан шығып отыр дейді [7, 243] . Сонымен қатар « жеті қат көк, тоғыз қат көк» фразеологизмі кездеседі. Н.Уәлиұлының пайымдауынша «жеті қат көк» деп отырғанымыз шығыс астрономиясындағы жеті планета, ал бұдан әргі тоғызыншы қабат –ғарыш [8, 13]. Қазір бұл фразеологизмнің мағынасы «шырқау биік, шексіз аспан».

Жеті санына қатысты фразеологизмдер көркем шығармаларда жиі қолданылады. Мысалы: Менің сағынышым әке шешемді *жеті қат жер* астымен жеті қат көктенде шығарып алады [О.Б.Т.6.360]. Мен ол кісіден *жеті атасын* сан рет сұрасам да, айтпаған [О.Б.Т.5.58]. Иттен иесіне адал не бар екен бұл жалғанда, *жеті қазынының* бірі дейтіні рас та, – деді әкем [О.Б.Т.5.63]. Білем, көп қателіктер жібердік, бірақ сол қателікті жасаудың өзі

таптырмас бақыт секілді еді ғой; сол қателіктің өзі бір сәттік тәтті әрі ұмытылмас нұрді саум ал саудыратын; сол қателіктердің қай-қайсысы да айлы кештерде, абат бақтарда, керілген кер далада – кең далада жасалатын;ал ең сұмдығы– ең сұмдық емесі – *жеті қараңғы түн* құшағында басталады-ай [О.Б.Т.5.137]. Алдымнан *жеті басты айдаһар* шықса да осы кісіге созған қолымды кесе алмас [О.Б.Т.1.102].

Жеті санына қатысты *жеті ата, жеті ата жау, жеті ата, жеті түптен бері қарай,жеті басты дәу,жеті бүзірік (мүдірік) әулие,жеті ғалам, жеті дария,жеті дуан ел,жеті дұшпан,жеті жасынан, жеті жұрт, жеті жұртқа әйгілі, жеті кентті құртты, жеті қабат тау үсті,жеті қазына, жеті қараңғы түн, жеті түн* секілді фразеологизмдер тілімізде кездеседі. Ал түрік тілінде «жеті» санына байанысты фразеологизмдердің мағыналық ерекшелігі байқалады. Мысалы:

Yedi iklim dört bucak, Bütün dünya, her taraf – бүкіл дүние шартарап

Yedi kubbeli hamam kurmak – жеті мұнаралы күмбез салу

Yedi mahalle − жеті аймақ

Yedisinden yetmişine kadar – жетісінен жетпісіне дейін [6, 940];

Ал қырық санына қатысты *қырық жамау, қырық жыл қырғын болса да, қырық жілік болғыр,қырық қабаттанып отырды,қырық құбылды, қырық пышақ болды,қырық үйдің қылауынан* секілді фразеологизмдер бар. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде «қырық жыл қырғында» фразеологизмі қиын қыстау жағдай деген мағынада қолданылады деп түсіндіреді[5,377]. Мысалы: – *Қырық жыл қырғында* тек ажалды ғана өледі деген, Түркісібтің дәмі жібермеді[О.Б.Т.1.193]. Қырық пышақ тұрақты тіркесі араздасу, алауыздықты білдіреді. Мысалы: Баяғыда қалың сыбан елінің игі жақсылары жаз шыға осы Ақжайлауға осыға көшіп, жерге таласып, алакөз боп *қырық пышақ* қыркысып жатушы еді[О.Б.Т.1.42]. Ал қырық жамау фразеологизмінде қырық саны болғанымен оның толық сандық мәні жойылып тек ескі киім,бүйім ретінде қолданылып жүр. Мысалы: Жалғыз қалған соң төрдегі *қырық жамау* көнетоз сырмаққа етпетінен сұлап түсіп, жас балаша солқылдап ағыл – тегіл жылады-ай [О.Б.Т.1.137]. Ал түрік тілінде қырық санына байланысты kırk dereden su getirmek bin dereden su getirmek [6, 783]− қырық өзеннен су әкелу, мың өзеннен су әкелу; kırkı çıkmak[6,783] − туғаннан кейін қырық күн өту;çocuklar aynı kırk gün içinde doğmuş olmak [6, 784]− балалар бірдей қырық күн ішінде тууы; kırk yılda bir [6,784]−қырық жылда бір. Түрік тілінде фразеологизмдердің сандық мағынасы басым болса, қазақ тіліндегі фразеологизмдер тура, ауыспалы мағынада қолданылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтсақ, қазақ тілінің сөздік қорының құнарлылығын, қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерінен, көркем туындыларынан, мифтік аңыздар мен әпсаналар тілінен анық көрінеміз. Зерттеу мақаланы жазу барысында қазақ тілінің көркемдігін, айшықтылығын көрсететін тұрақты сөз тіркестері мен сөз орамдарын қазақ тілінен басқа туыстас түркі тілдерінен де, ауызша және жазба әдебиетінде де жиі кездесетінін байқадық. Әр халықтың тілі өзінің тарихынан, әдебиетінен, мәдениетінен, сол ұлттың тұрмыс-тіршілігінен, салт-дәстүрінен хабар беретіндігін ескерсек, тіл ғылымында мифтік, аңыздық фразеологизмдердің алатын орнының маңыздылығына баса назар аударамыз.Қазақ ғалымы І.Кеңесбаевтың еңбектеріне сүйене отырып «от, жеті,қырық» ұғымына байланысты фразеологизмдердің мағынасы ашу барысында олардың әдеп-ғұрып, салт-дәстүріміздің сонымен қатар ең бастысы мифтік таным-түсінігіміздің тіліміздегі көрінісі екеніне көзіміз жетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. ─ 584.
Qasqabasov S. Janazyq. Ár jylǵy zertteýler. – Astana: Aýdarma, 2002. – 584.
2 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі,1998. – 304 бет.

Qaıdar Á. Qazaq tiliniń ózekti máseleleri: Aktýalnye voprosy kazahskogo ıazyka. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 bet.
3 Авакова Р.А. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 152б.
Avakova R.A. Frazeologıalyq semantıka. – Almaty:Qazaq ýnıversıteti, 2002. – 152b.
4 Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдік көрінісі. – Алматы: «Арыс», 2006. – 168 б.
Ǵabıthanuly Q. Qazaq mıfologıasynyń tildik kórinisi. – Almaty: «Arys», 2006. – 168 b.
5 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977 ж.
Keńesbaev I. Qazaq tiliniń frazeologıalyq sózdigi. – Almaty, Qazaq SSR-niń «Ǵylym» baspasy, 1977 j.
6 Ömer Asım Aksoy. Deyimlerin kapsamı ve siniri.
7 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер.─ Алматы: Ғылым. 1987. ─ 352б.
Keńesbaev I. Qazaq til bilimi týraly zertteýler. – Almaty: Ǵylym. 1987. – 352b.
8 Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті. 1998. – 128 б.
Ýálıuly N. Frazeologıa jáne tildik norma. – Almaty: Respýblıkalyq baspa kabıneti. 1998. – 128 b.
9 Бөкей Оралхан. Өз отыңды өшірме.Роман. – Алматы: «Ел-шежіре», –2013.Т.1. – 392 б.
Bókeı Oralhan. Óz otyńdy óshirme. Roman. – Almaty: «El-shejire», –2013.T.1. – 392 b.
10 Бөкей Оралхан. Шығармалары. Повестер, әңгіме-хикаяттар, пьесалар. – Алматы: «Ел-шежіре», –2013.Т.5. – 384 б.
Bókeı Oralhan. Shyǵarmalary. Povester, áńgime-hıkaıattar, pesalar. – Almaty: «El- shejire», – 2013. – T.5. – 384 b.
11 Оралхан Б. Шығармалары. Очерктер, публицистикалық мақалалар. – Алматы: «Ел-шежіре», –2013.Т.7. – 384 б.
Oralhan B. Shyǵarmalary. Ocherkter, pýblıtsıstıkalyq maqalalar. – Almaty: «El-shejire», – 2013.T.7. – 384 b.

Материал 11.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Kaskabasov S. Zhanazyk. Research every year. – Astana: Translation, 2002. – 584.
2 Kaidar A. Actual problems of the Kazakh language: Actual issues of the Kazakh language. – Almaty: native language, 1998. – p. 304.
3 Avakova R. A. Phraseological semantics. – Almaty: Kazakh University, 2002. – p. 152.
4 Gaidamovich K. language picture of the Kazakh mythology. – Almaty: "Arys", 2006. – p. 168 b.
5 Kenesbaev I. Phraseological dictionary of the Kazakh language. Alma-Almaty, Nauka publishing House of the Kazakh SSR, 1977
6 Ömer Asım Aksoy.Deyimlerin kapsamı ve siniri.
7 Kenesbaev I. research on Kazakh linguistics. – Almaty: Nauka. 1987. – p. 352.
8 Ualievich N. Phraseology and language norm. – Almaty: Republican printing office, 1998. – p. 128.
9 Oralkhan Bokey. Otiti his chrome.Roman. – Almaty: "El-Shezhire", – 2013. Vol. 1. – p. 392.
10 Oralkhan Bokey. Compositions. Novels, short stories, plays. – Almaty: "El-Shezhire", – 2013. Vol. 5. – p. 384.
11 Oralkhan Bokey. Compositions. Essays, journalistic articles. – Almaty: "El-Shezhire", – 2013. T. 7. – p. 384.

Мифическая фразеология в казахском и турецком языках

К.К. Сарекенова[1], Ф.С.Мухтарова[1]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Мифологические фразеологизмы недостаточно изучены и являются одной из важнейших проблем лингвистики. Поэтому, учитывая мнение ученых, в статье анализировались происхождение мифологических фразеологизмов, особенности их смыслового изменения, связь между языком и мифом. Были рассмотрены особенности применения в образцах устной литературы, художественных произведениях. На основании трудов казахского ученого И. Кенесбаева был проведен анализ фразеологизмов, связанных с понятием «огонь», а также проведена сравнительная работа над фразеологизмами в словаре турецкого ученого Ömer Asım Aksoy «Deyimlerin kapsamı ve siniri». Кроме того, была проанализирована семантика фразеологизмов, связанных с цифрами семь и сорок. Их символика в мифологии был всесторонне проанализирована. Приведенные фразеологизмы являются основой данной статьи и подробно анализируются в научной работе.

Материал поступил в редакцию журнала 11.11.2020

Mythical phraseology in the Kazakh and Turkish languages

K.K. Sarekenova[1], F.S. Mukhtarova[1]
[1]L.N.Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Phraseological units are one of the most important problems because they have not been thoroughly studied according to the mythological conceptionin linguistics. Therefore, based on the scholars'opinions the origin of the mythological phraseological units, the features of their meaningful change, and the relationship between language and myth in general were analyzed. The peculiarities of their use in oral literature and in literary works were considered. Based on the works of the Kazakh scientist I. Kenesbayev, phraseological units were analyzed for the concept of "fire" and the comparison of the phraseological units in the dictionary "Deyimler in kapsamı ve siniri" by the Turkish scholar Ömer Asım Aksoy was made. At the same time, the semantics of the phraseological units associated with the numbers "seven, forty" were analyzed, and their place in mythology was analyzed in detail. The quoted phraseological units were the basis of this article and analyzed in detail according to the scientific papers.

Received: 11.11.2020

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 821.512.122:81’255

С.Б. Бегалиева[1], Б.С. Балгазина[2], Г.М. Нурахунова[3], Н.М. Минаева[4]
[1]д.п.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-3528-7756. E-mail: sbegalieva@mail.ru
[2]к.п.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, https://orcid.org/ 0000-0002-8856-7612. E-mail: bakhitgul@mail.ru
[3]к.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000–0002–9735–1346. E-mail: ethnic18@mail.ru
[4]к.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-9018-3098. E-mail: minaevanazgul@mail.ru

ФИЛОСОФСКИЕ, ЭТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТВОРЧЕСТВА АБАЯ КУНАНБАЕВА

Статья посвящена исследованию творчества казахского поэта Абая Кунанбаева. В работе рассматриваются факторы становления Абая Кунанбаева как поэта и гражданинна, а также его роль в развитии казахской литературы.

Общественно-политическая обстановка в Казахстане в эпоху Абая претерпевала значительные изменения. Присоединение территории Казахстана к Российской империи способствовало изменению политико-экономической ситуации в стране. Патриархально-феодальный строй казахского степи начал распадаться, стали проникать товарно-денежные отношения. Выступая против феодальных устоев, Абай искал пути для перспективного развития своего народа. Обладая колоссальными способностями, Абай опережал свое время и был одинок в устремлениях. Все свои идеалы он связывал с молодым прогрессивным поколением.

Абай создал принципиально новую литературу, которая оказала колоссальное влияние на дальнейшее развитие казахской литературы. Отмечено, что синтез народного искусства, восточной поэзии и русской литературы позволил Абаю стать родоначальником нового метода в казахской литературе – реализма; создать новые виды лирических произведений, новые ритмы и размеры; выработать нормы современного литературного казахского языка.

Ключевые слова: аспекты творчества, просвещение, образование, духовность, деятельность.

ВВЕДЕНИЕ

Торжественное празднование 175-летия со дня рождения великого казахского поэта Абая Кунанбаева в Республике Казахстан в аспекте реализации государственной программы духовной модернизации всего общества еще раз напомнило нам о необходимости изучения и развития творческого наследия великого гуманиста. Президент Казахстана Касымжомарт Токаев в своей статье «Абай и Казахстан в XXI веке» отмечал: «Абай Құнанбайұлы оставил яркий след в нашей истории как философ, поэт, просветитель, основоположник новой национальной литературы, переводчик, композитор. ... Именно поэтому его творчество со

временем оценили как уникальное явление, появилось такое понятие, как «мир Абая» [1]. Президент отметил, что абаевское культурное сопряжение между Европейским возрождением и прежними достижениями мусульманского ренессанса непременно будут длительное время оказывать колоссальное влияние на весь мир.

Абай (Ибрагим) Кунанбаев был гениальным мыслителем, одиноким в титанических усилиях вывести родной народ из патриархально-родового строя на новый уровень развития в переломный момент казахской истории, названный Муратом Ауэзовым «прощальный бал конно-кочевой цивилизации». Гуманистические идеи Абая, его тревоги и волнения, предвидение будущего особенно актуальны и созвучны современности. В период пандемии короновируса, когда народы мира невольно подвержены изоляции, когда в политическом мире неспокойно, людей особенно волнуют вопросы нравственности, духовности, гуманизма и мира.

Методологической базой нашего исследования стали философски, этические, социально-политические аспекты творчества Абая. Сегодня тема духовности и гуманизма все чаще выступает на передний план в философии Казахстана, которая тем самым продолжает оставаться высокой мыслью, нацеленной на развитие лучших качеств человека. Теоретико-методологическая база предлагаемой статьи направлена на раскрытие особенностей поэтико-антропологического феномена в творчестве казахского поэта.

Переосмысление творчества Абая способствует более глубокому пониманию особенностей современного быстроменяющего мира, который требует духовной адаптации личности к реалиям. О значимости изучения наследия Абая Кунанбаева свидетельствуют работы многих ученых, таких как М.Ауэзов, З. Ахметов, К. Бейсембиев, Е. Исмаилов, М. Каратаев и др. На основе классических и современных исследований об Абае систематизировано и переосмыслено творческое наследие мыслителя, выявлены доминирующие темы его творчества, определены основные векторы формирования его духовного наследия. Стержневым тезисом данной работы, который будет подкреплен конкретными положениями и идеями Абая, является то, что он видел будущее своего народа в образовании, просвещении, развитии науки и искусства, в формировании «совершенного человека», философии «Адам бол».

В своем исследовании мы ставили перед собой целью раскрыть процесс формирования «совершенного человека» в самом Абае.

Наследие Абая, которое было основано на национальном фольклоре, глубоком изучении классической поэзии Востока и европейской литературы, несомненно, служит нравственно-эстетическим ориентиром для подрастающего поколения.

Материалы исследования могут быть использованы в вузах и средних учебных заведениях в качестве дополнительного источника в курсах по изучению творчества поэта.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

С малых лет Абая находился в постоянном духовном поиске. В условиях казахской степи 19 века, где не было предпосылок для получения развития и совершенствования фундаментальных знаний, вдали от центров цивилизации Абай Кунанбаев прошел длительный путь самообразования.

Страстное увлечение народной поэзией, общение с народными певцами и акынами, истинными ценителями казахского фольклора способствовали широкому использованию в поэзии Абая традиций устного поэтическое творчества. Обучение в медресе, приобщение к великому наследию классиков Востока: Фирдоуси, Навои, Низами, Физули, Ибн Сины и др. оказали влияние на формирование мировоззрения Абая. Развитию пытливого ума, красноречия, логике способствовал также опыт

разбирательства феодально-родовых тяжб. Уже в юности он становится искусным оратором, самостоятельно решает межродовые споры, «…постигает тончайшие приемы ведения словесных турниров, где оружием служит красноречие, остроумие и изворотливость [2, 19]. Последующее знакомство с русской литературой, а через нее с западно-философской культурой расширит его творческий кругозор и поэтическое мастерство. Изучение наследия великих русских писателей гуманистов помогло становлению самосознания, обостряло взгляд поэта на жизнь народа, формировало глубоко национального мыслителя.

Общественно – политическая обстановка в Казахстане в эпоху Абая претерпевала значительные изменения. Присоединение территории Казахстана к Российской империи способствовало изменению политико-экономической ситуации в стране. Патриархально-феодальный строй казахского степи начал распадаться, стали проникать товарно-денежные отношения. Выступая против феодальных устоев, Абай искал пути для перспективного развития своего народа, выхода из отсталости и бедности. Поэтический талант гуманность и справедливость Абая, сочувствие и любовь к простому народу способствовали широкой популярности поэта. К нему обращались люди искавшие справедливости, прогрессивная молодежь шла к нему за советом: вокруг него собирались акыны и певцы, восхищенные его поэтическим талантом. Необычайная популярность Абая среди народа, его демократически убеждения вызывали недовольство у казахской аристократии, а дружба Абая с русскими политическими ссыльными тревожила царскую администрацию.

Поэт жил в атмосфере вражды и клеветы. Трагедия Абая определялась и его социальным положением. Будучи представителем феодальной знати, он не только не принимал идеологию своих родственников, но и бичевал пороки своего сословия. Главную роль в развитии общества Абай отводил просветительской деятельности. Среди родоплеменных междоусобиц и бесправия бедняков Абай не уставал просвещать, убеждать в необходимости обучения. В условиях оторванности от очагов культуры, отсутствия образовательных учреждений, отсталого положения народа – это было тяжелой миссией.

Я гордо презирал невежество и тьму,
Всегда считал глупцов достойными презренья.
Мне переделать мир хотелось одному,
Но переоценил я разум свой и рвенье [3, 178].

Травля, которую с каждым днем усиливали местные феодалы, давление представителей царской администрации, вражда с отцом и родственниками приносили поэту душевную боль и терзания.

Самое горькое чувство в поэте вызывало трагическое ощущение бесполезности его усилий, народная пассивность.

Однако, безграничная любовь к народу, без которого поэт не видел смысла в жизни («… **без народа нет и жизни. Какая польза в том, что ты разложишь в пустыне ситец и сядешь рядом с** *ним…)* придавала ему силы, настойчивость и упорство в борьбе за достижение поставленной цели.

Горькие размышления о судьбе своего народа, огромное стремление улучшению социального положения, жажда изменений в степи требовали от поэта активной гражданской и нравственной позиции.

Обладая колоссальными способностями, Абай опережал свое время и был одинок в устремлениях. Все свои идеалы он связывал с молодым прогрессивным поколением.

На своего сына, Абдрахмана, молодого человека передовых убеждений, получившего европейское образование, Абай возлагал большие надежды. Абдрахман воплощал собой стремление и веру Абая на прогрессивные изменения в степи. К сожалению, ранняя и неожиданная смерть любимого сына оборвала надежды поэта. На смерть сына Абай написал много проникновенных и горестных строк, в его сознании смерть Абдрахмана ассоциировалась с угасанием надежд. Оправившись от горя, поэт все ***СВОИ*** надежды возложил на второго сына – одаренного поэта Магавью, обладавшего большим потенциалом.

Последний удар судьбы был связан со смертью Магавьи, который умер в расцвете таланта. Абай так и не смог оправиться от второго удара судьбы, заболел и отказался от лечения. На сороковой день после смерти Магавьи Абай покинул этот мир.

Наследие поэта обширно и разносторонне. Органически вобрав в себя лучшие достижения народного искусства, восточной поэзии и русской литературы, Абай создал принципиально новую литературу, которая оказала колоссальное влияниюю на дальнейшее развитие казахской литературы. Он отказался от традиционных форм казахской поэзии и создал новые виды лирических произведений, новые ритмы и размеры. Стал родоначальником нового метода в казахской литературе – реализма. Абаем создано около 170 лирических произведений разных направлений (социально–политического, сатирического, философского, пейзажного, любовного; стихотворения о дружбе, поэзии, науке). Новые формы, оригинальное содержание произведений Абай сильно отличались от традиционных произведений казахской поэзии предшествующих лет. Поэт выработал нормы литературного казахского языка, используя за основу богатство казахского фольклора, словарный опыт простого народа.

Большое место в творчестве поэта занимает социальная тема. В эпоху Абая усилились противоречия в казахском обществе. Межродовая борьба, упразднение ханств и установление волостного правления нагнетают противостояния среди казахской элиты. Колониальная политика России и процесс распада патриархально феодальных отношений углубляют социальные проблемы в степи. В стихотворениях поэта были отражены характерные противоречия экономической, социальной и культурной жизни казахского народа. Абай глубоко знал жизнь народа, сочувствовал и сострадал обездоленным. Поэт страстно выступал против угнетения, наживы, насилия, социального неравенства. В условиях кризиса, разлада и разобщения он отстаивал идеи равноправия и справедливости. Впервые в казахской литературе правдиво, реалистично и емко раскрывались типичные черты тяжелой жизни простого казахского народа.

Социальная лирика Абая *проникнута требовательной любовью к человеку и верой в него, постоянной борьбой с мещанством, лицемерием, равнодушием, ложью. Абай хотел, чтобы его народ понял свои заблуждения, причины слабости и осознал свою дремлющую силу.*

В просвещение масс, в пробуждении народа к духовной деятельности Абай видел главное условие борьбы с отсталостью своего народа.

Абай верил в молодежь, адресовал мыслящей молодежи право называться настоявшим человеком. Для этого необходимо: благородство, искренность, душевная твердость, верность в ч у в с т в а х , способность *к жертвам во имя любви. Абай утверждает, что эти качества формируются в человеке путем трудолюбия и стремления к знаниям.*

Множество стихотворений Абай посвятил силе любви и красоты, преображающей человека. Поэт создает чарующий образ казахской девушки, с восхищением и любовью описывает ее наряд:

Вдоль спины заплетенные косы лежат,
И шолпы отвечают движениям в лад.
Взор под шапкой боровой волнует меня.
Нет, такой красоты не встречал еще взгляд! [3, 130]

Поэт больших чувств, он воспевает любовь как огромный дар жизни. Абай обогатил любовную лирику богатым содержанием, основанным на чутко ощущении природы человеческих отношений.

Отдельный цикл стихотворений Абая посвящен философской лирике. В ней он умело соединил казахское народное представления о жизнеустройстве, исламскую и европейскую философию. Абай прекрасно знал текст Корана, духовно – философские учения Востока. Он самостоятельно изучил труды русских классиков, а через них познакомился с

западноевропейской философией. Абай много размышлял о смысле жизни, путях духовно развития. В философской лирике поэта главная тема – это размышления о природе человека, поиск путей избавления его от пороков. В этом отношении думы Абая созвучны идеям мыслителей Востока, где центральное место отводится человеку, его гармоничному сосуществованию с окружающей действительностью. Абаю также было близко стремление русских критиков превратить искусство в средство борьбы против социальной несправедливости. Главное в жизни, по мнению Абая, любить людей, созданных творцом, как братьев и чтить справедливость.

Многолетние раздумья Абая, его творческие поиски, размышления, надежды и итоги были отражены в книге «Слова назидания» («Кара сөз»), написанные на склоне лет, где он продолжил свои философские искания. В Назиданиях поднимаются проблемы истории, педагогики, морали и права казахов. Основное чувство, пронизывающее произведение – это боль по поводу неразвитости основной части общества и надежда, вера в могущество разума и потенциал казахского народа. Книга имела огромное значение для развития казахской общественной мысли и прозы Казахстана.

Размышления поэта о жизни казахского общества изложены в знаменитых Восьмистишиях (особая разновидность стиха из восьми строк, введенная Абаем). Оригинальная строфическая композиция, с особым ритмическим строем и рифменным построением позволили автору создать емкую форму, способную выразить разнообразные темы и сложное философское содержание. Вот что пишет об этом казахский исследователь творчества Джумалиев К.: «Еще ярче выступает новаторство замечательного художника …в знаменитых его восьмистишиях, располагающихся на переходе от песни к своеобразным «стансам» и становящихся у Абая очень гибкой. Вместительной формой, для выражения не только чувства, но и философской мысли [4, 17].

ВЫВОДЫ

Таким образом, творческое наследие Абая отражает его социальные, философские и гражданские взгляды. Несмотря на то, что поэтические взгляды Абая формировались под влиянием восточной, западной и родной литературы, поэт создал самобытную литературу, которая стала основой для дальнейшего развития новой реалистической казахской литературы. Абаем осуществлен качественно новый уровень осмысления действительности. Основным вопросом для Абая выступают проблемы человека, сквозь призму которой преломляются социальные, философские, эстетические концепции поэта. Будучи глубоко национальным поэтом, Абай воспевал в своем творчестве общечеловеческие ценности и идеалы, его нравственные постулаты как никогда актуальны и сегодня. *Он воплотил в себе в лучшие качества «совершенного человека», стал блестящим оратором, великолепным поэтом и композитором, просвещенным философом.* Глубокое понимание творчества Абая в контексте духовного и художественного опыта способствует правильному пониманию общественно-политических и культурных процессы современного общества. Генеральный директор ЮНЕСКО, выступая на XXVII Сессии организации, отмечал: «Абай не только казахский, а всечеловеческий поэт. Я повторю еще раз. Абай – гигантская личность, стоящая вровень с титанами мировой истории» [3, 14]. Стихи Абая созвучны мыслям и душевному состоянию наших современников, они продолжают формировать устойчивую модель национального мировоззрения и мировосприятия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Статья президента Республики Казахстан К.К.Токаева «Абай және XXI ғасырдағы

Қазақстан», осуществленный Казахстанским институтом стратегических исследований (КИСИ) при Президенте РК // [Электронный ресурс]. – http://kisi.kz/ (дата обращения: 3.03. 2020).
Stat'ya prezidenta Respubliki Kazakhstan K.K.Tokayeva «Abay zhəne KHKHİ ġasyrdaġy Kazakstan», osushchestvlennyy Kazakhstanskim institutom strategicheskikh issledovaniy (KISI) pri Prezidente RK // [Elektronnyy resurs]. – http://kisi.kz/ (data obrashcheniya: 3.03. 2020)
2 Ауэзов М.О., 1961. Мысли разных лет. – Алма-Ата. – 139 с.
Auezov M.O., 1961. Mysli raznykh let. Alma- Ata. – 139 s.
3 Абай. Стихи. Переводы русских поэтов. Составители: Л. Степанова, Г. Бельгер, Алматы: «Ғылым», 1995. – 207 с.
Abay. Stikhi. Perevody russkikh poetov. Sostaviteli: L. Stepanova, G. Bel'ger, Almaty: «Ġylym», 1995. – 207 s.
4 Джумалиев К. Очерки по истории казахской дореволюционной литературы. Алма-Ата: 1968. –187 с.
Dzhumaliyev K. Ocherki po istorii kazakhskoy dorevolyutsionnoy literatury. Alma-Ata: 1968. – 187 s.
5 Абай. Слова назидания / Абай. – Алматы: Өнер: 2005. – 136 с.
Abaya. Slova nazidaniya / Abay. – Almaty: Ener: 2005. – 136 s.
6 Ахметов, З.А. О языке казахской поэзии / З. А. Ахметов. – Алма-Ата: Мектеп, 1970. – 179 с.
Akhmetov, Z.A. O yazyke kazakhskoy poezii / Z. A. Akhmetov. – Alma-Ata: Mektep, 1970. – 179 s.
7 Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции / Сост. А.К. Машакова, С.С. Корабай, А.Т. Калиаскарова – Алматы: «Әдебиет Әлемі». 2016.– 464 с.
Tvorchestvo Abaya Kunanbayeva v zarubezhnoy retseptsii / Sost. A.K. Mashakova, S.S. Korabay, A.T. Kaliaskarova – Almaty: «Ədebiyet Əlemí». 2016. – 464 s.
8 Абай Кунанбаев в мировом литературоведении. Коллективная монография. – Алматы: Ғылым ордасы, 2017. – 205 с.
Abay Kunanbayev v mirovom literaturovedenii. Kollektivnaya monografiya. – Almaty: Ġylym ordasy, 2017. –205 s.

Материал поступил в редакцию журнала 18.11.2020

REFERENCES

1 Article by the President of the Republic of Kazakhstan KK Tokayev "Abay zhane XXI Kasyrdaky Kazakhstan", carried out by the Kazakhstan Institute for Strategic Studies (KISS) under the President of the Republic of Kazakhstan // [Electronic resource]. http://kisi.kz/ (date accessed: 3.03.2020).
2 Auezov MO, 1961. Thoughts from different years. Alma–Ata. – 139 p.
3 Abai. Poems. Translations of Russian poets. Compiled by: L. Stepanova, G. Belger, Almaty: "Gylym", 1995. – 207 p.
4 Dzhumaliev K. Essays on the history of Kazakh pre–revolutionary literature. Alma – ata: 1968. – 187 p.
5 Abai. Words of edification / Abay. – Almaty: Өner: 2005. – 136 p.
6 Akhmetov, Z. A. About the language of Kazakh poetry / Z. A. Akhmetov. – Alma-Ata: Mektep, 1970. – 179 p.
7 Creativity of Abai Kunanbayev in foreign reception. / Comp. A.K. Mashakova, S.S. Korabay, A.T. Kaliaskarova – Almaty: "Adebiet Alemi", 2016 – 464 p.
8 Abai Kunanbayev in world literary criticism. Collective monograph. - Almaty: Gylym Ordasy, 2017. – 205 p

Абай Кунанбаев шығармашылығының философиялық, этикалық және әлеуметтік-саяси аспектілері

С.Б.Бегалиева[1], Б.С. Балгазина[1], Г.М. Нурахунова[1], Н.М. Минаева[1]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы

Мақала қазақ ақыны Абай Құнанбаевтың шығармашылығын зерттеуге арналған. Абай Құнанбаевтың ақын және азамат ретінде қалыптасуының факторлары, сонымен бірге оның қазақ әдебиетінің дамуындағы рөлі қарастырылады.

Абай дәуіріндегі Қазақстандағы қоғамдық–саяси ахуал айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Қазақстан аумағының Ресей империясына қосылуы елдегі саяси және экономикалық жағдайдың өзгеруіне ықпал етті. Қазақ даласының патриархалды–феодалдық жүйесі ыдырай бастады, тауар–ақша қатынастары ене бастады. Феодалдық негіздерге қарсы сөйлеген Абай өз халқының болашақ даму жолдарын іздеді. Үлкен қабілеттерге ие бола отырып, Абай өз заманынан озып кетті және ұмтылыстарда жалғыз болды. Ол өзінің барлық мұраттарын жас прогрессивті ұрпақпен байланыстырды.

Абай қазақ әдебиетінің одан әрі дамуына зор әсер еткен түбегейлі жаңа әдебиетті құрды. Абайдың шығыс поэзиясымен орыс әдебиетінің халықтық өнеріне талдау жасау, қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыт реализімнің негізін қалаушысы болуға, лирикалық туындылардың жаңа түрлерін, жаңа ырғақтар тудыруға,қазіргі қазақ әдеби тілінің нормаларын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Материал 18.11.2020 баспаға түсті

Philosophical, ethical and socio-political aspects of Abay Kunanbayev's creativity

S.B.Begalieva[1], B.S. Balgazina[1], G.M. Nurakhunova[1], N.M. Minaeva[1]
[1]Kazakh national pedagogical university named after Abay, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the study of the work of the Kazakh poet Abay Kunanbayev. The paper considers factors of the formation of Abay Kunanbayev as a poet and citizen, as well as his role in the development of Kazakh literature.

The social and political situation in Kazakhstan in the era of Abay underwent significant changes. The accession of the territory of Kazakhstan to the Russian Empire contributed to a change in the political and economic situation in the country. The patriarchal–feudal system of the Kazakh steppe began to disintegrate, commodity–money relations began to penetrate. Speaking against feudal foundations, Abay was looking for ways for the future development of his people. Possessing colossal abilities, Abay was ahead of his time and was lonely in aspirations. He linked all his ideals with the young progressive generation.

Abay created a fundamentally new literature, which had a tremendous impact on the further development of Kazakh literature. It is noted that the synthesis of folk art, oriental poetry and Russian literature allowed Abai to become the founder of a new method in Kazakh literature – realism; create new types of lyric works, new rhythms and sizes; to develop the norms of the modern literary Kazakh language.

Received: 18.11.2020

УДК 801.61

Ж.С. Бейсенова[1], Б.Н.Жаныбекова[2]
[1]д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-7022-4956. E-mail: zhaina_b@mail.ru

[2]докторант, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-6187-3679. E-mail: zhanibekova_89.24@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РОМАННОГО ЖАНРА В РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПРОЗЕ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Феномен иноэтноязычной прозы всегда был предметом заинтересованного обсуждения литературных критиков, философов, психологов, культурологов и филологов. Задача настоящей статьи заключается в описании и раскрытии истоков и основных тенденций развития романной формы в русскоязычной прозе казахской литературы. Обращение к указанному вопросу, по нашему мнению, позволит выяснить характер нового соотношения национального и интернационального в процессе раскрытия закономерностей развития литературы в разные периоды. Такой подход представляется важным для определения характера связи его с другими объектами. Анализируются причинно-следственные связи и отношения привлечения научно обоснованного внимания к феномену иноэтноязычной прозы в историческом и современном ракурсах. Обращается внимание на антропоцентричность концепции в процессе выявления доминирующих признаков и свойств научных объектов. Поиск истоков развития эпической прозы в контексте соприкосновения с культурой иного мира дает возможность проникнуть в диалектику историко-литературного процесса казахской русскоязычной прозы. Традиции бикультурного диалога продолжаются в XX-XXI вв. в русскоязычной литературе билингвальных писателей Казахстана.

Ключевые слова: русскоязычная проза, роман, сюжет, взаимосвязь литератур, казахская литература.

ВВЕДЕНИЕ

Современное литературоведение характеризуется диапазоном исследовательских направлений, позволившим ученым на рубеже XX и XXI вв. глубже проникнуть в диалектику современного историко-литературного процесса в вопросах раскрытия истоков и основных тенденций развития литературных жанров, соотношением национального и интернационального, взаимодействия и взаимообусловленности различных жанровых структур, что устоялось, а что совершенствуется в казахской литературе.

Современным вопросам развития жанра и стиля, причинам и условиям расцвета ранее отсутствовавшего жанра романа, изучению художественного наследия отдельных писателей посвятили свои исследования такие казахстанские ученые, как Б. Шалабаев, З. Ахметов, З. Кабдулов, М.М. Копыленко, Р. Нургали. Вопросы истории литературы и литературных связей были в центре научных изысканий А. Маргулана, Н. С. Смирновой, М. Габдуллина, М. Магауина, М. Джолдасбекова и др. Большой исследовательский опыт в российском литературоведении создает значительную базу для понимания оригинальности творческой личности, создающего художественный образ первичной культуры на языке вторичной культуры (Г.П. Мельников, Ю.М. Лотман, Н.Л. Лейдерман, Г.Д. Гачев, Т. Толстая, Ч.Г. Гусейнов, А.А. Гируцкий и др.).

Актуальным является научный интерес современного литературоведения к исследованию казахстанской прозы в ее идейных и художественных связях с русской литературой. Типологическая схожесть двух литератур, русской (славянской) и казахской (тюркской), рассматривается многими современными исследователями и писателями в контексте поиска единой природы в разных культурах (О.Сулейменов, Ч.Айтматов, А.Кодар, А. Афанасьева, О. Валикова и др.). Особенное место занимает осознание влияния традиций русской литературы на романные формы казахской литературы в художественном творчестве русскоязычных писателей. Суждения о значимости взаимодействия различных

искусств с литературой находит отражение в трудах известных ученых, так, например, В.Н.Топоров говорит о том, что «соотнесение-сравнение того и этого, своего и чужого составляет одну из основных и вековечных работ культуры, ибо сравнение, понимаемое в самом широком плане (как и любой перевод – с языка на язык, с пространства на пространство, с времени на время, с культуры на культуру), самым непосредственным образом связано с бытием человека в знаковом пространстве культуры, которое имеет своей осью проблему тождества и различия, и с функцией культуры»[1, 7]

Сравнительный анализ дает возможность выявить особенности каждой из литератур. Особенно это представляется важным на рубеже веков XX-XXI вв. истории казахской и русской художественной культуры. Типологически схожие стороны, новые искания в условиях кризиса XX века, современное переосмысление традиций классической литературы – это одни из направляющих факторов перспективы научных интересов исследователей-филологов. В отечественной литературоведческой критике имеется ряд работ, посвященных традиционным связям казахской и русской литератур. Но в основном – это работы, освещающие казахскую литературу первой половины XX века. По праву, одним из первых писателей в казахском литературоведении, обратившегося к рассмотрению проблемы называют И.Х. Габдирова. В работе «М. Горький и казахская советская литература» [2] он рассматривал особенности влияния художественной традиции писателя-классика русской литературы на развитие казахской литературы. Критик отмечает, что распространенный в поэзии С. Сейфуллина мотив бессмертия подвига имеют горьковские корни. Отражение контекстуальных связей казахской и русской культур находит место в труде «Великий Октябрь и интернациональные связи казахской литературы (1980) Ш.К. Сатпаевой [3]. Н.О. Джуанышбеков своей монографии «Казахстан – Россия в контексте литературного диалога» [6] анализирует формы казахской литературы в контексте ее рецепции и типологических схождений с русской литературой. Н. Анастасьева обращается к анализу творчества А. Нурпеисова «Небо в чашечке цветка. Абдижамил Нурпеисов и его книги в мировом литературном пейзаже» (2004) [4]. Сравнительно-типологический подход к изучению, компаративный спектр рассмотрения казахской и русской литератур второй половины XX – начала XXI веков остаются недостаточно переосмысленными в литературоведческой критике. Сегодня, наш взгляд, недостаточно аналитических работ по творчеству казахстанского русскоязычного писателя, отражающего особенности создания художественного образа первичной культуры на языке приобретенной культуры. В этом контексте исследование процесса создания романного художественного образа, влияние внутренней доминанты родного языка на приобретенный, в целом философия эстетики творчества билингвальной личности является одним из недостаточно глубоко исследованных направлений современного литературоведения. Сегодня тема «национальной литературы» актуальна не менее, чем в советское время. Согласимся с Э.Ф. Шафранской в ее суждении: «Тема «национального своеобразия» литератур сегодня актуальна не менее, чем в советскую эпоху Безусловно, эта эпоха породила феномен «русскоязычной» литературы, и это факт, который нет необходимости маркировать со знаком «плюс» или «минус», как достоинство или как недостаток, явление унификации. Можно предположить, что такого феномена больше не будет» [5, 2].

Авторы стремятся показать, что казахстанские русскоязычные писатели-билингвы, испытывая влияние традиций русского романа, не просто подражают, а выражают определенную традицию сознания, культуры, мировидения и его творческое воссоздание, выводя за грани собственной (первичной) культуры как глобальный феномен. Объект анализа – иноэтнокультурный текст в казахстанской прозе русскоязычных писателей-билингвов рубежа XX-XXI вв. Предмет – особенности развития романной формы в контексте традиций русской литературы в художественном творчестве билингвальных писателей. Материал исследования – творчество билингвального писателя А.Алимжанова и других авторов, которые вписываются в контекст данного литературоведческого анализа.

Цель работы – установить особенности освоения романной формы в казахстанской русскоязычной прозе писателей XX-XXI вв., представляющих образ первичной культуры на языке приобретенной культуры. Задачи, решаемые в данной статье, заключаются в следующем: выявить в творчестве исследуемых авторов следы влияния и взаимовлияния традиций русской литературы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Возникновение и развитие национальной казахской литературы характеризуется историческими и культурными условиями. В новой 10-томной «Истории казахской литературы», созданной в Казахстане в рамках Государственной программы «Культурное наследие», рассматривается развитие жанров эпической прозы, при этом определяется ведущая роль романа, отмечается русскоязычная казахская литература, в частности, особое внимание отводится межкультурным литературным связям. В программной главе «Современный роман» исследованы и описаны романы крупных казахских писателей (А.Нурпеисова «Последний долг», М.Магауина «Вешние воды», А.Алимжанова «Гонец», А.Кекильбаева «Уркер» и др.), раскрыты самобытность и новаторство их художественных поисков, при этом русскоязычная художественная литература Казахстана оценивается как культурный феномен страны, обусловленный современными тенденциями специфичности освоения межкультурного пространства прозаиками Казахстана. Ценным художественным явлением в период развития литературы является этап взаимообусловленности казахской и русской литератур и ознакомление с европейскими литературными формами посредством русской культуры. Об этом говорил великий казахский просветитель Абай Кунанбаев: «Духовные богатства и знания, искусство и другие несметные тайны хранит в себе русский язык. … Потому что русские, узнав иные языки, приобщаясь к мировой культуре, стали такими, какие они есть. … Просвещение полезно и для религии».

В начале нового тысячелетия благодаря историко-культурному развитию казахского общества в послеоктябрьский и постсоветский периоды и в результате которых наблюдается взаимовлияние традиций исконно национальной культуры и мировой культуры, в казахской литературе возникли и продолжают свое развитие многие жанры. Так, образовался многогранный литературно-культурный процесс, в котором немаловажное место занимает эпическая проза, в частности, роман. Специфике развития эпических жанров, их поэтики, рассмотрению процесса взаимовлияния и видоизменений жанровых структур способствовали особые условия. Историческое время взаимного ознакомления и взаимодействия казахской и русской культур способствовало их специализации. Казахский русскоязычный писатель, драматург, критик и поэт А. Кодар, обращаясь в своих работах к описанию истории развития жырау, упоминает о факте письменной традиции кочевников, при преобладании устного творчества [6]. Творчество А. Кодара как художника слова новой волны отмечается в научных трудах российского ученого-филолога У.М. Бахтикереевой: «… творчество А. Кодара становится все более известным в кругах культурологического и философского мира казахстанской, российской науки и дальнего зарубежья. И также как в XIX веке Ф.М. Достоевский писал Ч. Валиханову, размышляя о судьбе казаха, так, спустя полтора столетия, пишет А.П. Давыдов А.А. Кодару», находя в его творчестве влияние Чехова и Булгакова [Бахтикереева, 2009]. Известный собиратель казахского фольклора В. В. Радлов в своих трудах писал о том, что народное творчество кара-кыргызов переживает особый период, который он называет «истинно эпическим периодом». «Так этот период народной поэзии, насколько мне известно, не был наблюдаем в такой чистоте, я счел нужным подробнее изложить сущность этого периода, каким он представляется у кара-кыргызов» [7, 3-23]. Соседство казахской культуры с письменной русской культурой способствовало ее эволюции. По меткому замечанию Ф. Искандера, был пройден путь межкультурного «перекрестного опыления». Соседние культуры становятся художественными объектами для создания художественных образов в текстах ученых-

путешественников, писателей и поэтов. Пушкин, Лермонтов, Толстой и другие писатели России в своем творчестве искали пути соприкосновения с чужим миром в поисках новых форм и путей для своей эволюции. У Д. Н. Мамина-Сибиряка отмечено несколько произведений, посвященных казахской теме: «киргизские» легенды – «Баймаган», «Слезы царицы» (1891), «Лебедь Хантыгая» (1891) и др. В свою очередь, казахская культура нуждалась в своем дальнейшем развитии. А. Букейхан в известной статье «Абай (Ибрагим)», написанной на русском языке, пишет о влиянии на художественные воззрения великого философа книг политических ссыльных Михаэлиса и Гросса, которые проложили путь к знакомству с Пушкиным, Лермонтовым, Некрасовым, Толстым, Достоевским, Тургеневым, Салтыковым-Щедриным, Белинским, Добролюбовым. [8]. Следуя велению времени, просветители и писатели строили мосты между двумя соседствующими мирами. Еще одна критическая статья А. Букейхана, обращенная к творчеству Шакерима Кудайбердыева, заслуживает внимания в контексте темы данной статьи. Речь идет об анализе дастана «Калкаман-Мамыр». Автор отмечает высокую правдивость художественных произведений русских писателей А. С. Пушкина М. Ю. Лермонтова, Л.Н. Толстого. Называя «Царя Бориса Годунова», «Песню про купца Калашникова» высочайшими образцами исторических произведений, А. Букейхан рассматривает дастан «Калкаман-Мамыр» с точки зрения исторически правдивого описания эпохи с высоты традиций русской художественной литературы. Известный историк С. Кляшторный, говоря о трех альтернативах развития казахской культуры, называет российскую как последнюю, связанную с образованием новой полиэтнической евразийской империи: «Только последняя альтернатива оказалась достаточно эффективной и действенной. Несмотря на все несомненные, зачастую тяжелейшие издержки, именно евразийская альтернатива позволила казахскому народу, сохранив национальную идентичность, выйти на новый уровень цивилизации» [9, 20]. Это был избранный казахской литературой путь через развитие словесности на основе русской литературы. Непреходяще роль Чокана (Шокана) Валиханова как просветителя и посредника между двумя культурами, впервые отличившего казахов от киргизов [10, 413]. В его переводах на русский язык и литературном анализе «Манаса» находит место сравнение великого произведения с «Иллиадой» Гомера. Русский ученый и друг великого просветителя Потанин писал о нем: «Как блестящий метеор промелькнул над нивой Востоковедения потомок киргизских ханов и в то же время офицер русской армии Чокан Чингизович Валиханов. Русские ориенталисты единогласно признали в его лице феноменальное явление и ожидали от него великих и важных откровений о судьбе тюркских народов, но преждевременная кончина Чокана лишила нас этих надежд». По мнению Потанина, Ш. Валиханов первый для того времени кыргыз, вошедший в число русских писателей [11, 90-94]. Таким образом, Ч. Валиханов далеко вперед во времени опережает русскоязычных писателей-билингвов в процессе создания картины мира первичной культуры на языке приобретенной культуры.

«Изучение романа как жанра отличается особыми трудностями. Это обусловлено и своеобразием самого объекта: роман – единственный становящийся и еще неготовый жанр», – отмечает М. М. Бахтин [12, 393]. Вместе с тем, роман остается «самым читаемым жанром в наши дни...» – считает М. Н. Пархоменко [13, 52]. «Исследователи указывают, что роман может выступить интернациональной литературной формой, поскольку подлинный роман вбирает в себя общечеловеческий опыт и тем самым доступен любому национальному сознанию**.** Общеизвестно, что большое искусство всегда является интернациональным и основывается на общечеловеческих идеалах и принципах» [14]. Начало XX века для казахской культуры – время формирования новой литературы, обогащения содержания и формы литературного произведения. По мнению ученого-исследователя Р.Нургали: «Исследование жанров в казахской литературе в системе, рассмотрение жанровых и идейно-художественных особенностей казахской прозы, раскрытие истоков и главных направлений развития жанров позволяет глубже проникнуть в диалектику историко-литературного процесса, характеризующегося новым соотношением национального и

интернационального…» [15, 8]. Рассматривая формы сюжетостроения в романной форме Ю. Селезнев отмечает, что «… именно в рассказах и повестях Пушкина сложились те принципиальные основы, которые послужили главным истоком грандиозного развития всей русской прозы XIX века», и далее «… В сюжете – идея, и сам по себе сюжет – не произвольно избранная схема или рамка, но зримое воплощение основ художественного видения писателя, его мироотношения в целом» [16, 130]. Так, эта линия прослеживается в русскоязычной прозе казахского писателя А. Алимжанова. Герой романа (не повести) «Возвращение учителя» приходит к краткому и верному выводу о том, что «не бывает абстрактного разума, абстрактного добра, абстрактной любви. У них должны быть крепкие щиты и острые копья...». Сюжет для Алимжанова – хранитель национальной культуры. Автор передает душевное состояния героя романа, его печальные воспоминания о кипчакской родине. Это один из мотивов повествования. Незавершенность сюжетов у Пушкина, их открытость для настоящего и будущего читателя («Повести Белкина») иллюстрируют новое отношение к сюжету: сюжет становится средством исследования проблемы. Основы пушкинского сюжетостроения положили начало освоению в русской литературе жанра романа, в свою очередь, в романной форме в прозе русскоязычных писателей находят отражение пушкинские истоки построения сюжетов. Такое явление – не просто подражание, а выражение культуры сознания и мировидения. Сюжет для Пушкина – создание художественной перспективы, в котором содержится намек на развязку-ответ. «Роман соприкасается со стихией незавершенного настоящего … Романист тяготеет ко всему, что еще не готово» [17, 112]. Размышления о романе как о широком эпическом повествовании присутствуют в выводах А. Чичерина: «В черновиках Пушкина начинается русский роман в том самом виде, в каком он станет сердцем мировой литературы XIX века» [18, 142]. Незавершенность и открытость сюжета пушкинского романного типа нашли отражение и малых жанрах прозы – повести, рассказа, новеллы. Так, критики отмечают, что «Пиковая дама» – это повесть, в которой скрывается сжатый роман [16]. В русле этой традиции формируется мастерство художественной прозы казахских русскоязычных писателей. Известный казахстанский писатель А. Алимжанов, безусловно, также испытал влияние традиций пушкинской прозы. Так, высоко оценивая художественное мастерство А.Алимжанова, анализируя и подчеркивая особенность сюжетостроения «Возвращения учителя», Н.Ровенский больше склоняется к тому, что это роман, а не повесть. Обращаясь к вопросам стиля художника, критик отмечает: «Стиль точно отвечает материалу и нравственному пафосу романа. Нет житейских, бытовых речений, высокий слог лишь изредка переходит в риторику и выспренность [19, 72]. Критики и исследователи-литературоведы согласны с казахским писателем в том, «что поиски истины и справедливости всегда будут увлекать читателей, в какие бы времена они не происходили. Истину и справедливость в лучших образцах литературы искали и критики-демократы В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский, Д. И. Писарев. А. Алимжанову же для подобных поисков в воспроизведенных им событиях тысячелетней давности требовались огромные знания и творческая дерзость» [20].

ВЫВОДЫ

Таким образом, исследовательский интерес к русскоязычной художественной литературе, объединившей в себе две культуры, несомненно, способствует формированию видения литературного процесса в масштабах мировых художественных традиций и направлений. В этом контексте задача осмысления и освоения художественных произведений русскоязычных писателей представляется как важная часть эволюции цивилизации, а изучение художественного творчества писателей-билингвов, объединивших в своем творчестве две культуры, будет способствовать формированию личности с «широким взглядом на мир , гордой за свою национальную литературу». Исследование художественного творчества русскоязычных писателей-билингвов осуществляется на рубеже

XX-XXI веков как направление в литературоведении в контексте постоянного диалога этнических традиций в сопряжении с мировым культурным наследством, в частности с традициями русского романа. Исследование представляется необходимым в свете проблем, востребованных в современном литературоведческом пространстве.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 В.Н.Топоров. Пространство культуры и встречи в нем // Восток – Запад. Переводы. Публикации. – М., 1989. – С. 7.

Toporov V.N. Prostranstvo kul'tury i vstrechi v nem // Vostok – Zapad. Perevody. Publikacii. – M., 1989. – S. 7.

2 Габдиров И.Х. М. Горький и казахская советская литература. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 250 с.

Gabdirov I.H. M. Gor'kij i kazahskaya sovetskaya literatura. – Alma-Ata: Nauka, 1966. – 250 s.

3 Сатпаева Ш.К. Великий Октябрь и интернациональные связи казахской литературы. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 45 с.

Satpaeva SH.K. Velikij Oktyabr' i internacional'nye svyazi kazahskoj literatury. – Alma-Ata: Nauka, 1980. – 45 s.

4 Анастасьев Н. Небо в чашечке цветка. Абдижамил Нурпеисов и его книги в мировом литературном пейзаже. – Алматы: Олке, –2004. – 303 с

Anastas'ev N. Nebo v chashechke cvetka. Abdizhamil Nurpeisov i ego knigi v mirovom literaturnom pejzazhe. – Almaty: Olke, –2004. – 303 s

5 Шафранская Э. Ф. Мифопоэтика иноэтнокультурного текста в русской прозе XX-XXI вв. – Волгоград, 2008. – С.2.

Shafranskaya E. F. Mifopoetika inoetnokul'turnogo teksta v russkoj proze XX—XXI vv. – Volgograd, 2008. – S.2.

6 Кодар А. А. Поэты в доспехах // О поэзии средневековых жырау. – Алматы, 2000.

Kodar A. A. Poety v dospekhah // O poezii srednevekovyh zhyrau. – Almaty, 2000.

7 Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. – СПб., ч. 5. 1885. – С. 3-23.

Radlov V. V. Obrazcy narodnoj literatury severnyh tyurkskih plemen. – SPb., ch. 5. 1885. – S. 3-23.

8 Букейхан А. Семипалатинские ведомости,1906, № 250-252.

Bukejhan A. Semipalatinskie vedomosti,1906, № 250-252.

9 Кляшторный С. Симбиоз // Родина. – М.: 2004. Вып. №2. – С.16-20.

Klyashtornyj S. Simbioz // Rodina. – M.: 2004. Vyp. №2. – S.16-20.

10 Валиханов Ш.У. Собрание сочинений в 5-ти томах. Т.1. – Алма-Ата, 1956. – С. 413.

Valihanov Sh.U. Sobranie sochinenij v 5-ti tomah. T.1. – Alma-Ata, 1956. – S. 413.

11 Потанин Г. Н. Статья о Ч. Валиханове // Валиханов Ч. Избранные произведения. – Алма-Ата, 1958, т.5. – С. 90-94.

Potanin G. N. Stat'ya o CH. Valihanove // Valihanov CH. Izbrannye proizvedeniya. – Alma-Ata, 1958, t.5. – S. 90-94.

12 Бахтин М. М. Эпос и роман // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 393.

Bahtin M. M. Epos i roman // Voprosy literatury i estetiki. Issledovaniya raznyh let. – M.: Hudozh. lit., 1975. – S. 393.

13 Пархоменко М. Н. Роман семидесятых. – М.: Худож. лит., 1987. – С. 52.

Parhomenko M. N. Roman semidesyatyh. – M.: Hudozh. lit., 1987. – S. 52.

14 Ергалиева Ж.Н. Концепции художественного творчества русскоязычных писателей Казахстана // Вестник КазНУ. – Алматы, 2014.

Ergalieva Zh.N. Koncepcii hudozhestvennogo tvorchestva russkoyazychnyh pisatelej Kazahstana // Vestnik KazNU. – Almaty, 2014.

15 Нургали Р. Концепция и жанры. – Астана, 2010. – С.8

Nurgali R. Koncepciya i zhanry. – Astana, 2010. – S.8.

16 Селезнев Ю. В мире Достоевского. – М., «Современник», 1980. – С.130.
Seleznev Yu. V mire Dostoevskogo. – M., «Sovremennik», 1980. – S.130.
17 Бахтин М. Вопросы литературы, 1970, № 1.
Bahtin M. Voprosy literatury, 1970, № 1.
18 Чичерин А.В. Идеи и стиль. – М., «Советский писатель», 1965. – С. 142.
Chıcherın A.V. Idei i stil'. – M., «Sovetskij pisatel'», 1965. – S. 142.
19 Ровенский Н. Осуществленная дерзость // Ровенский Н. Портреты: Обзоры, рецензии, литературные портреты. – Алма-Ата: Жазушы, 1983. – С. 72.
Rovenskij N. Osushchestvlennaya derzost' // Rovenskij N. Portrety: Obzory, recenzii, literaturnye portrety. – Alma-Ata: ZHazushy, 1983. – S. 72.
20 Нургали К. Поэтика повести «Возвращение учителя» А. Алимжанова. По страницам критических статей Н. Ровенского // Вестник КарГУ, Караганда, 2012.
Nurgali K. Poetika povesti «Vozvrashchenie uchitelya» A.Alimzhanova. Po stranicam kriticheskih statej N. Rovenskogo // Vestnık KarGÝ, Karaganda, 2012.

Материал поступил в редакцию журнала 28.11.2020

REFERENCES

1 Toporov V.N. Prostranstvo kul'tury i vstrechi v nem // Vostok – Zapad. Perevody. Publikacii. – M., 1989. – S. 7.
2 Gabdirov I.H. M.Gor'kij i kazahskaya sovetskaya literatura. – Alma-Ata: Nauka, 1966. – 250 s.
3 Satpaeva Sh.K. Velikij Oktyabr' i internacional'nye svyazi kazahskoj literatury. – Alma-Ata: Nauka, 1980. – 45 s.
4 Anastas'ev N. Nebo v chashechke cvetka. Abdizhamil Nurpeisov i ego knigi v mirovom literaturnom pejzazhe. – Almaty: Olke, 2004. – 303 s.
5 Shafranskaya E. F. Mifopoetika inoetnokul'turnogo teksta v russkoj proze XX-XXI vv. Volgograd, 2008. – S.2.
6 Kodar A. A. Poety v dospekhah // O poezii srednevekovyh zhyrau. – Almaty, 2000.
7 Radlov V. V. Obrazcy narodnoj literatury severnyh tyurkskih plemen. – SPb., ch. 5. 1885. – S. 3-23.
8 Bukejhan A. Semipalatinskie vedomosti,1906, № 250-252.
9 Klyashtornyj S. Simbioz // Rodina. – M.: 2004. Vyp. № 2. – S. 16-20.
10 Valihanov Sh.U. Sobranie sochinenij v 5-ti tomah. T.1. – Alma-Ata, 1956. – S. 413.
11 Potanin G. N. Stat'ya o Ch. Valihanove // Valihanov CH. Izbrannye proizvedeniya. – Alma- Ata, 1958, t.5. – S. 90-94.
12 Bahtin M. M. Epos i roman // Voprosy literatury i estetiki. Issledovaniya raznyh let. – M.: Hudozh. lit., 1975. – S. 393.
13 Parhomenko M. N. Roman semidesyatyh. – M.: Hudozh. lit., 1987. – S. 52.
14 Ergalieva Zh.N. Koncepcii hudozhestvennogo tvorchestva russkoyazychnyh pisatelej Kazahstana // Vestnik KazNU. – Almaty, 2014.
15 Nurgali R. Koncepciya i zhanry. – Astana, 2010. – S.8.
16 Seleznev Yu. V mire Dostoevskogo. – M., «Sovremennik», 1980. – S. 130.
17 Bahtin M. Voprosy literatury, 1970, № 1.
18 Chicherin A.V. Idei i stil'. – M., «Sovetskij pisatel'», 1965. – S. 142.
19 Rovenskij N. Osushchestvlennaya derzost' // Rovenskij N. Portrety: Obzory, recenzii, literaturnye portrety. – Alma-Ata: Zhazushy, 1983. – S. 72.
20 Nurgali K. Poetika povesti «Vozvrashchenie uchitelya» A.Alimzhanova. Po stranicam kriticheskih statej N. Rovenskogo.

Жаңалық жанрының дамуының бастаулары туралы қазақ әдебиеттерінің орыс прозасында

Ж.С. Бейсенова[1], Б.Н. Жаныбекова[1]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ, 010000, Қазақстан Республикасы

Шетелдік прозаның құбылысы әрдайым әдебиеттанушылардың, философтардың, психологтардың, мәдениеттанушылардың және филологтардың қызығушылықты пікірталастарының тақырыбы болды. Бұл мақаланың мақсаты - қазақ әдебиетінің орыс тіліндегі прозасындағы роман түрінің шығу тегі мен негізгі даму тенденцияларын сипаттау және ашу. Бұл мәселені шешу, біздің ойымызша, әр кезеңдегі әдебиеттің даму заңдылықтарын ашу процесінде ұлттық және интернационалдық арасындағы жаңа корреляцияның табиғатын нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оның басқа объектілермен байланысының сипатын анықтау үшін маңызды болып көрінеді. Шетелдік проза құбылысына ғылыми негізделген назарын тарихи-қазіргі заман тұрғысынан тартудың себеп-салдарлық байланыстары мен қатынастары талданды. Ғылыми объектілердің доминантты белгілері мен қасиеттерін анықтау процесінде концепцияның антропоцентристілігіне назар аударылады. Эпикалық прозаның дамуының бастауларын басқа әлемнің мәдениетімен байланыс аясында іздеу қазақтың орыс тілді прозасының тарихи-әдеби процесінің диалектикасына енуге мүмкіндік береді. Екі мәдени диалог дәстүрлері XX - XXI ғасырларда жалғасуда. орыс әдебиетінде.

Материал 28.11.2020 баспаға түсті

On the ways of development of the novel genre in russian prose of kazakh literature

Zh. Beisenova[1], B. Zhanibekova[1]
[1]L.N.Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The phenomenon of foreign language prose has always been the subject of interested discussion of literary critics, philosophers, psychologists, culturologists, and philologists. The purpose of this article is to describe and reveal the origins and main trends in the development of the novel form in the Russian-language prose of Kazakh literature. Addressing this issue, in our opinion, will make it possible to clarify the nature of the new correlation between the national and the international in the process of revealing the laws of the development of literature in different periods. This approach seems to be important for determining the nature of its relationship with other objects. Cause-and-effect relationships and relations of attracting scientifically grounded attention to the phenomenon of foreign language prose from the historical and modern perspectives are analyzed. Attention is drawn to the anthropocentricity of the concept in the process of identifying the dominant features and properties of scientific objects. The search for the origins of the development of epic prose in the context of contact with the culture of another world makes it possible to penetrate into the dialectic of the historical and literary process of Kazakh Russian-language prose. The traditions of bicultural dialogue continue in the XX-XXI centuries. in Russian-language literature.

Received: 28.11.2020

ӘОЖ 82.2:884 (5Қ)

Г.С. Бөкен
PhD, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-1522-0191. E-mail: asya_2309@mail.ru

ҚАЗАҚ-ПОЛЯК ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ ІШКІ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ КОНФЛИКТ МӘСЕЛЕСІ

Жалпы алғанда, драма – әдебиеттің үлкен бір жанры. Ол өзінің қоғамдағы орны мен жазылу формасы арқылы эпостық және лирикалық шығармалардан дараланады. Драма бір жағынан әдебиет туындысы болса, екінші жағынан ол театр өнеріне негіз болады. Драманың басты нысаны – адам, оның қоғамдағы орны, іс-әрекеті, жеке басының қасиеті, ізгілікке ұмтылуы, күресі жатады.

Сондықтан мақалада поляк драматургы С.Мрожектың пьесалары С.Адамбеков, Қ.Мұхамеджанов, С.Жүнісов, Ш.Хұсайынов сынды қазақ қаламгерлерінің шығармаларымен өзара салғастырыла келе, пьесаларындағы кейіпкерлер болмысы ішкі және сыртқы тартыс пен коллизия тұрғысынан сараланады. Яғни пьесадағы әрекет пен әрекетсіздік – кейіпкердің психологиясы мен дүниетанымын, мінездің ішкі коллизиясын көрсететіні нақты фрагменттер негізінде талданады.

Кілт сөздер: драма, қаһарман, коллизия, конфликт, дүниетаным, рухани әлем

КІРІСПЕ

Драмалық коллизия шығармада ішкі және сыртқы конфликтпен сабақтасады. Бұл жөнінде философ Г.Гегель: «...собственно драматический процесс есть постоянное движение вперед к конечной катастрофе. Это объясняется тем, что именно коллизия составляет центральный момент целого. Поэтому, с одной стороны, все стремиться к выявлению этого конфликта, а с другой стороны, как раз раздор и противоречие противостоящих умонастроений, целей и деятельности нуждается в разрешении и устремлении к такому своему результату» [1, 108], – дейді. Яғни коллизияны, бір жағынан, тартыстың туу себебін анықтайтын, екінші жағынан, оны қалыптастыратын бүтіннің орталық бөлігі ретінде бағалайды. Сондықтан тартыс – белгілі бір әлеуметтік себептер негізінде, қаһарманның дүниеге көзқарасы мен ішкі рухани әлемінің ортақ қайшылықтарынан туындайтынын пайымдай аламыз. Мұндағы тартыс – кейіпкерлердің өзара диалогынан, іс-әрекеттерін бейнелейтін ремаркалардан, оқиғаның орны мен әрекет ету уақытын көрсететін сипаттамалардан тұрады.

Негізінен алғанда, тартыс туралы «Әдебиеттану» терминдер сөздігінде: «Тартыс (конфликт лат. confliktus – қатығыс) – көркем шығармадағы сюжет желісіне арқау болатын, айрықша шиеленіскен түрде көрініс беретін қақтығыс, қайшылық, күрес» [2, 21], – деген анықтама беріледі. Жалпы конфликт тек сыртқы әлемдегі қайшылықтардың образға әсер етуінен ғана емес, сонымен қатар, қаһарманның ішкі жандүниесінде жылдар бойы қоғамдық орта мен саяси жүйеге деген наразылығынан пайда болатынын да айта аламыз. Ойымызды зерттеуші П.Павидің көзқарасымен сабақтастыра кетсек: «в конечном счете, конфликт определяется не одной только волей драматурга, но зависит от объективных условий описываемой реальности» [3, 45]. Шығармада тартысқа түсуші – әрбір қайшылықты нақты күрес мысалында көрсетіп, оны екі жақты бағалауға мүмкіндік береді. Бірі – объективті түрде қоғамда орын алған әлеуметтік тартыс болса, екіншісі – субъективті негіздегі қаһарман мінезі мен әрекеттерінің коллизиясын құрайды. Бұл қаһарманның жоғары моральдік ұстанымдарға сай өз еркімен ойластырған әрекеттерінен бас тартуына немесе көзсіз күрес жасауына себепші болады. Негізінен, тартыс шығарманың сюжеті мен фабуласында, әрекеттің орны мен уақытында көрініс табады. Тартыс пьесаның кульминациясында шешіледі. Дегенмен, кейбір парадокс театрының пьесаларында негізгі тартыс шешілмей қалады.

Жалпы тартыстың үш түрі бар: 1) қаһарман мен қаһарман тартысы. Мұнда автор мен оқырман тартысқа түскен екі жақтың бірін таңдап, соған болысады. 2) Қаһарман-оқырман тартысы. Бұл көбінесе, сатиралық комедияларға тән. Бұл жерде, көрермендер сатиралық қаһарманның моральдік тұлғасын, мінез-құлқын, амал-әрекетін сын тезінен өткізіп,

кемшіліктерін күлкіге айналдырып, әжуалайды. Сөйтіп, өзіндік наразылықтары мен көзқарастарын білдіріп отырады. 3) қаһарман-қоршаған орта тартысы. Қаһарманның қоршаған ортамен түскен күресінде, автор мен оқырман үшінші ұстанымда болады. Дегенмен, драмалық шығармалардағы тартыс аталған үш түрімен шектелмейді. Сол сияқты тартыс адамның ішкі жандүниесінде тууы әбден мүмкін. Мәселен, сана мен сезім, парыз бен ар-ұят, мораль мен құмарлық, пайым мен түйсік, жеке тұлға мен көпшілік, тіршілік пен тірлік ету және т.б. Мұнымен қоса, тартыстың түрлері бір эпизодта бірігіп кетуін байқауға болады.Бұл туралы зерттеуші Д.Н.Альдің: «Деление драматических конфликтов по виду и построения не носит абсолютного характера. Во многих произведениях можно наблюдать сочетания двух видов посторения конфликтов» [4, 43], – деген ойын дәлелдей түседі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Драмадағы тартыстың өзі түрлі қайшылықтардан құралатыны белгілі. Олар махаббат, отбасылық, парыз бен сезім коллизиялары және т.б. Ендеше, осынау теориялық тұжырымды С.Адамбеков пен С.Мрожек драмаларының негізінде қарастыруға болады. Мәселен, поляк драматургі С.Мрожектің «Жазғы күн» пьесасында, саналы бар ғұмырында жолы болмай жүрген қаһарманның өзіне деген сенімділігін махаббат сезімі ұялатады. Қаһарман бойындағы үрей-қорқыныш пен нәзік сезім коллизиясы тартысқа түскенде, махаббат жеңіске жетеді. Мұны «Жолы болғыш» пен «Жолы болмағыштың» диалогынан аңғарамыз: *Ж.Болғ. Айтпақшы, соңғы рет қашан жүзіп ең?/Ж.Болм.Жүзу? Осыдан жиырма жыл бұрын жүзгем.../Ж.Болғ.Содан бері жүзіп көрдің бе?/Ж.Болм.Жоқ /Ж.Болғ.Яғни сен оның алдында тәуекел етейін деп тұрсың ба? Ешбір дайындықсыз?/Ж.Болм. Мен ештеңемен тәуекел етіп тұрғаным жоқ. Оның бұл жерде болуының өзі маған күш береді. Ол барда менің қолымнан бәрі-бәрі келеді. Бұл бір ғажап күш»* [5, 89]! Бұл шағын эпизодта тартыс екі қаһарман арасында өрбиді. Сондықтан кім жағымды, кім жағымсыз кейіпкер екенін анықтау оқырманның өзіне қалады. Бірі аңқау әрі ақымақ болса, екіншісі қамқор адамның кейпін танытады.*Пьесада:«Ж.Болм.Менің саған бір өтінішім бар?/Ж.Бол.Қандай өтініш?/Ж.Болм.Бір жағдай болса, мені құтқаршы.../Ж.Болғ.Ол жағына қам жеме!/Ж.Болм.Дәл осы кезде өлгім келмейді.Әсіресе, оны кездестірген сәтте... Түсінесің бе?/Ж.Болғ.Ештеңе түсіндірмей-ақ қой! /ЖБолм.Мен өмір сүргім келеді/Ж.Болғ.Себебі,сен ғашықсың.../Ж.Болм. Дәл солай»* [5, 91]. Дегенмен, Жолы болғыш оны құтқармайды, өлімге қия салады. Қарап тұрсақ, Жолы болғыш та қарсыласын махаббат жолында құрбан етеді. Сөйтіп махаббат жолындағы тартыс өліммен аяқталады. Бұл коллизиялық үдеріс қазақ қаламгері С.Адамбековтың «Алтын табақтағы жылан» сатиралық комедиясында жалғасын табады. Өзінен жасы біршама үлкен, дөрекі әйелді қаладан әкелгенінде Ақтайлақ пен ата-анасы арасында конфликт орнайды. Пьесада: *«Ақтайлақ. Қатынымды ұрғанша, мені ұр. Қайдағы шайтан, қайдағы жын? Өзімнің сүйіп алған қатыным ғой, беззебараз/Қойбағар.Балшыққа бат, қатыныңмен қоса бат, есектің миын жеген жалғызым! Жалғызым жардан ұшты. О, құдай!/Ақтайлақ. Сендерден безсем де, бұл қатыннан безбеймін»* [6, 16].

Драмалық тартыс қарама-қайшы көзқарастардың, мүдделердің күресі ретінде ашық та көрінеді, сонымен қатар көзге көп байқалмай, қаһарманның жан-дүниесінің терең түкпірінде де өтіп жатады.Сондықтан қаһарман өзін қоршаған ортаға, заңдарға, тіпті отбасында дәстүрге айналған ұстанымдарға қарсы күрес жүргізуі әбден мүмкін. Бұл – отбасыдағы үлкендер жағы мен жастар жағы ажыратылған позицияға ұласып, жанұялық коллизияның тууына себепші болады. Мұндай конфликті Мрожектің «Тангосынан» кездестіреміз: «*Артур. Эдик анаммен ашына боп жүр. Бұған не дейсіз?/Стомил. Қымбаттым, сенікі шындық делік. Алайда, сексуалдық бостандық – адам бостандығының алғашқы көрсеткіші емес пе?»* [5, 90]. Немесе, «*Аля. Артур, мен Эдикпен әуейі болдым/Артур. Не? Қалай дедің?/Аля. Сен үшін бұл маңызды емес деп ойлаймын. Сен маған тек өз ұстанымыңның дұрыс екенін дәлелдеу үшін үйленбексің ғой/Артур. Мен сені сүйген ем, Аля! Ал сен басқамен*

төсектес болдың. Не үшін сатқындық жасадың? Не үшін?/Аля. Сүйетініңді ертерек неге айтпағансың» [5, 97]... Өз әкесінің ездігі мен шеттен тыс бостандыққа жол беруі –анасының оқымаған, ожар Эдикпен ашыналас болуына әкелсе, сүйген қызының жеңілтек мінезі ақ некесін қияюға кедергі жасағанын түсінген Артур терең ішкі күйзеліске ұшырайды. Оның гуманистік ойлары тас-талқан болады. Ол – оның өз отбасына қарсы шығуына әкеп соғады. Конфликт тудырады. Осыған ұқсас эпизод С.Адамбековте кездеседі. Комедияда: «*Қарақатын (Тайлаққа сыбырлап). Саған берем деген алтын табағы қайда екен? Кеудесінде жаны барында сұрап қал/Ақтайлақ (шешесіне үңіліп). Мама-ау, маған беремін деген алтын табағың қайда?/Қойбағар (шошып). Алтын табақ! Саған алтын табақ керек пе? Шешеңнің өлігінен аттап барып, алтын табақ алмақсың/Қарақатын(Сәруарға дәрі беріп). Балаңа алтын табақты берсең, алып қаламын жаныңды. Міні – дәрі, алтын табақ – кәні?»* [6, 66] Мұндағы «әке» мен «бала», «қайны ата» мен «келіннің» отбасылық тартысы – материалдық затқа таласу негізінде өрбиді. Автор адамгершілік, сыйластық, үлкенге құрмет ету сияқты ізгі қасиеттері тәрк етіп, әшкерелейді.

Бұл Қ.Мұхамеджановтың «Бөлтірік бөрік астындағы» Марфуға мен Сұңғат арасындағы конфликтіден көрінеді: *«Марфуға...Сен әуелі сондай постыларды занимать ет, потом можешь задирать нос/Сұңғат. Маған дәреженің керегі жоқ. Адал арыммен өз мамандығымда еңбек етсем болды/Марфуға. Ах, так. Теперь все. Женой учителя-колхозника я не буду! /Сұңғат.Солай де! /Марфуға. Подумаешь, учитель, алатының алты жүз сом, менің бір платьемнің бағасы»* [7, 81]. Эпизодтағы ерлі-зайыпты жандардың арасындағы конфликт лауазым мен ақша мәселесінен туындайды. Бұл олардың психологиялық көңіл-күйі мен құндылықтарды бағалау ұстанымдарына байланысты болып келеді. Мұнымен қоса, драмадағы тартыс шектен тыс қамқорлықтан да өрбуі мүмкін. Мрожектің «Бойня» пьесасында анасының ұлына деген қамқорлығы фанатизмге айналып, «ана» мен «ұлы» арасындағы тартысқа ұласады. Шығармада: *«Анасы.Менен артық сенің өнеріңді бағалап, тыңдайтын кім бар дейсің? Қоғам тым қатыгез. Сенің өнеріңді дәл мендей ешкім бағалай алмайды. Басқалар сені күндеп, дарыныңды жоққа шығарып, қорлайды/Скрипкашы. Мейлі... Түкіргенім бар! Мен үшін атақ пен даңқ керек! Қалғаны бос далбаса.../Анасы. Сенің дарының жоқ. Сен одан мақұрымсың»/Скрипкашы. Жоқ! Мен гениймін! Гений!* [8, 53]. Мұнда жалғыз басты ананың қасіреті жатыр. Жалғыздықтан үрейленген анасы, ұлының ер жеткенін мойындамайды. Оған балаша қамқорлық жасайды. Өнерін өзі көріп, өзі бағалауды жөн көреді. Бұған ұлы наразылық білдіреді. Сондықтан ана мен бала арасында түсініспеушілік пайда болып, ол өз алдына тартысқа ұласқан. Драмадағы махаббат пен отбасылық коллизиясына ұқсас, парыз бен сезім тартысы мәселесі бар. Ол қаһарманның психологиясына байланысты болып келеді. Мұны С.Мрожек пен С.Жүнісов драмаларынан кездестіреміз. Мрожек «Полициясында»:«*/Полиция басшысы.Сіз біздің енді ешкімді ешқашан тұтқындай алмайтынымызды түсінесіз ғой, иә?/Сержант.Әлбетте!Мен не істеуім керек, мырза? /Полиция басшысы. Әдеттегідей үкіметке қарсы анти ұрандар тастайсыз!Бірақ,бұл жолы сізді тұтқындаймыз /Сержант.Мені?/Полиция басшысы.Сөзіме сеніңіз, бұл ең жауапты іс. Қаламызда полиция бөлімшесінің қалуы не қалмауы – тек Сіздің арқаңызда. Бұл абыройлы іс. Екінің бірінің қолынан келе бермейді.Тек Сіз сияқты таңдаулы қызметкердің қолынан келеді.Сіз өтеуші-сержант болуыңыз керек! Сіз мега супер полиция қызметкерісіз* [8, 56], –деп, қызмет бабына тым адал, жауапкершілігі мол, қарапайым сержантты өтеуші-тұтқынға айналдырады. Ал өзі императивті нормаларды ұстанып қана қоймай, мақтау мен жоғары шен алуды үміт етеді.

Осыған ұқсас, сюжет С.Жүнісовтің «Кроссворд немесе әзіл маскарад» сатиралық комедиясында көрінеді. Орынбасардың Хайдаровқа мыйтрезвительді маскүнемдерге толтыр деген тапсырмасы мен «Полициядағы» басшысының қызметкерін тұтқынға айналдыруы үндес. Пьесада: */Орынбасар...Биыл үш жүз, ендігі жылы екі жүз. Бара-бара мүлдем түспесе, вытрезвитель жабылады. Осы жұмысыңның жақсарғаны?/Хайдаров. Eh, бұдан артық не жақсылық керек? Дүниеде мастар болмаса, адамдардың рухани мәдениетінің жетілгені, эстетикалық түсінігі байып, санасының өскендігі, осыған қолымыз жетсе,*

вытрезвительдің тәрбиелік маңызының артқаны» [9, 27], – делінеді. Алайда Орынбасар тағы да қарсы уәж айтып, қалай да масхананың жабылмауын міндеттейді: «*Егер дұрыс жұмыс атқара алмайды екенсіңдер, іш, түс! Вытрезвительді қаңыратпай өздерің жат»* [9, 33]! Яғни қоғамдық ортада, саясатта, отбасыда, адамның психологиялық көңіл-күйіндегі коллизиялар драмада конфликт түрінде шынайы көрініс табады.

Адам қоғамнан оқшауланып өмір сүре алмайды. Ол өзінің еркінен тыс, қоғамда болып жатқан оқиғаларға тікелей не жанама қатынас жасайды. Тіпті саналы түрде әлеуметтік қайшылықтардан оқшауланауының өзі, қоғамдық формацияға деген көзқарасын танытады. Бұл шығармада тарихи-қоғамдық пайымдаулар, адам тұлғасын тану, оның құқығын қорғау мен өзіндік дамуына мүмкіндік беру, тіршіліктің мәнін ұғу мен қоғамдық ортамен қарым-қатынас жасай алу сияқты тақырыптық-проблемалық мәселелерді гуманистік тұрғыдан зерделеу барысында көрінеді. Бұл жөнінде В.Г.Белинский: «Человек есть герой драмы – и не событие владычествует в ней над человеком, но человек владычествует над событием, по свободной воле давая ему ту или другую развязку, тот или другой конец» [10, 61], – деп, драмадағы қайшылықтар немесе идеялар мен көзқарастардың күресін жеке адамның өзіндік пайымына жатқызады.

Демек, драмалық әрекет те қаһарманның ішкі және сыртқы танымына байланысты өрбиді. Сондықтан оның өмірлік маңызы бар мәселелерді талқылауда, өзіндік пайым-көзқарасын танытуда ерекше эмоциялық күйге түседі. Сезім мен парыздың қатар келуі, жан қалауы мен социумдағы орнының сәйкессіздігі, қиындықтарды жеңу арқылы тұлғалық өсуі немесе моральдік құлдырауы – оны әуре-сарсаңға түсіретіні анық. Қаһарманның парызды орындаса, жеке өмірінде бақытсыздыққа ұшырауы; сезімге ырық берсе, қоғам алдында абыройсыз атану қаупі алаңдатады. Бұл оның өзіндік «менінің» қоғамдық императив шеңберінен шыға алмай, экзистенциалдық фрустрация күйін кешуіне әкеледі.

Ендеше, осынау теориялық тұжырымды С.Мрожек пен С.Адамбеков комедиялары негізінде бағамдауға болады.

«Еріксіздік жағдайында ғұмыр кешу әлдеқайда қолайлы әрі жеңіл, бостандыққа талпынудан гөрі тағайындалған тәртіпке бойұсыну ыңғайлы» дейді поляк драматургі Славомир Мрожектің «Стриптиз» пьесасының кейіпкерлері. Есімі жоқ екі кейіпкер белгісіз жағдайда бір бөлмеге қамалып қалады. Алғашында жұмбақ қамалуға таңырқай қараған екеуі, мұндай жағдайға қалайша тап болғандарын талқылай бастайды. Біреуі жағдайға мойынсұнып отырса, екіншісі шығуға әрекет жасап, аяқ киімін есікке лақтырады. Сол кезде бекітулі есіктен «алып қол» көрініп, екінші адамды өзіне шақырады. Екіншісі келген кезде, оған аяқ киімі мен белдігін беруді бұйырып, оны алып кетеді. Көп кешікпей әлгі «қол» біріншінің де аяқ киімі мен белдігін сұрайды. Ол болса, басында бергісі келмейді: «...Қарсылық білдіремін. Тарсылдатқан мен емес. Мен сізге аяқ киімімді не үшін беруім керек? Түсінбеймін...(аяқ киімінің бауын шеше бастайды). Мен өзімнің ішкі бостандығымды қастерлеймін. Оған ешкімнің әлімжеттік жасауына жол бермеймін... Қазір! Қазір! Өзіңіз де көріп тұрсыз ғой, бау ағытылмай жатыр. Және өз басым сізге ешбір наразылық білдіргенім жоқ. Өзімді де кінәлай алмаймын» [8, 95]. Одан кейінгі кейіпкерлердің әрекеті тым аянышты... Бостандықтан қорқып, «қолдың» бұйрығына көнген екеуі бар киімдерін шешіп қана қоймай, өз еріктерімен қолдарына кісен салдырып, бастарына қағаз қалпақтар киіп, «қолдың» ғана емес, өз қорқыныштарының «құлына» айналады: «*1.Шақырып жатыр. 2.Кеттік? 1.Бізді шақырып жатыр. 2.Егер шақырса, баруымыз керек»* [8, 96]. Мұндағы кейіпкерлердің мақсаты орын алған мәселені, жағдайды өзгерту емес, керісінше, оны қабылдап, оған өздерінің қатынасын, көзқарасын тәуелдеуінен-ақ экзистенциалистік танымды байқаймыз.

Бұл орайда, қазақ қаламгері Садықбек Адамбековтың «Бір түндегі төрт төбелес» комедиясындағы Қошқар образы есімізге түседі. «Ішкі» бостандыққа талпыныс жасаған, бірақ кейіннен ертеңгі күннен, тұрақсыздықтан үрейленіп, онысын тәрк еткен әлжуаз Қошқардың экзистенциясына күә боламыз. «Біз белшемізден қылмысқа батқан адамдармыз. Біз халық қамбасына түскен атжалман тышқандармыз» [6, 81]! Оның осы бір сөзін автор

Муза, Дүрия, Қошқар полилогында жалғау арқылы мемлекеттің қаржысын қойма меңгерушісінен бастап, оның асыл бұйымдар сататын дүкеннің сатушысы Дүрия (Түлкібаевтың әйелі), алтын тіс салатын техник Лев Макарьч, қойманың елтірі сұрыптаушысы Муза (Макарьчтің әйелі) және зоотехник Қошқардың жан-жақтан тонағандарын түсінеміз. Дегенмен, бұл «ұрлық» шырмауынан босап, адал жолға түскісі келген Қошқардың: «*Жоқ, Макарьч, бәріміз түрмеге бірге жатамыз. Төкен осы үйге келген соң, мен прокурорға телефон соғамын. Бар сырды ақтарамын. Біз мемлекетке қауіпті қылмыс жасап жүрген бір топ бандиттерміз деймін»* [6, 83], – деп шырылдағанымен, оны Дүрия: «*Егер, осыдан бірге сүңгісек, су түбінде сен қаласың да, біз жағаға шығып құмға аунап жатамыз. (Айбатты). Ей, Қошқар, қылмыстың қарағайы – сен, бұтағы – біз... Байқа, шыбыным* [6, 87]...», –деп қорқытады. Кейіпкердің дағдарыстан шығудың жолын қоғамдық қатынастарды өзгертуден іздемей, адамдардың қарым-қатынасының шеңберін тарылтудан іздеуі, оқшауланuы – оның әлсіздігін көрсетеді.

Өз болмысының мән-мағынасынан айырылып қалған адамдардың бірі рухани құлазудан арылу үшін «Құдайды іздеу» жолына түссе, екіншілері нашақорлық пен ішімдіктің сағымында жүреді, үшіншілері қоғамдағы тәртіпке қарсы бағытталған қылмыстың іс-әрекеттерге, төртіншілері суицидке баратыны белгілі.

Қошқардың ар азабынан құтылу мақсатында келген сәтінде: «Төкеш, мен бәрібір құмдағы шыңырау құдыққа құлап өлемін. Болмаса, жынданып кетемін. Басқа атаққұмар, баққұмар желөкпелер жетер. Маған енді рұқсат бер. Сенің маған берген сыбағаларың түгел, түгел есік алдындағы жалғыз ағаштың түбінде көмулі, бүгін түнде өз қолыңа тапсырайын. (Өксіп, өксіп). Мен қасқаның әкем соғыста, Сталинград шайқасында оққа ұшқан. Анам трактормен орға құлап, опат болды. (Төкештің жағасынан шап беріп). Мен не бетіммен совхоз қорасына қасқыр боп шабамын. Мен қасқаны жетімхана өз анамдай асырады ғой. (Далаға ұмтылып). Анау – Макарьч, саған таныстырған. Сол кәрі сайқалдың қазір мойнын жұлып аламын.Төкеш (айқара құшақтап, жібермей). Ой, досым, сені толық түсіндім. Адам өлтірмей-ақ аман қоштасайық [6, 88], – деп өз-өзіне қол жұмсағысы келгеніне куә болсақ. Төкештің Макарға «тапсырма» беруі, тіптен жағамызды ұстатады:«*Бір «Волга», бес бөлмелі үйдің ақшасын, алтыныңмен қазір Қошқардың қалтасына саламын. Сырттан бақылап, көріп ал. Сілейте мас қып, қақпадан шығарамын. Көпір астына тығып тұрып, жанындағының бәрін сыпырып ал да, өзенге итеріп жібер. Макар, мойнына тас байлап* [6, 92].

Негізінен, экзистенциализм мен рухани (ішкі) бостандық егіз. Рухани бостандық бұл – адамның ішкі жан-дүниесінің «мені». Сол арқылы ол өзінің мінез-құлқын, адамгершілік қасиетін білдіруге ерікті. Егер де адам рухани бостандықта болса, ол еркін адам ретінде өзінің бостандығын пайдаланып, изгілікті іс істеу арқылы бойындағы адамгершілік қасиетінің мәнін білдіруіне мүмкіншілігі болады. Рухани бостандықтағы адам қоғамдағы заңдардың шеңберінде қамалып қалмай, онан әлдеқайда кең, бүкіл адамзат құндылықтарын басшылыққа алады.

Драматург С.Адамбековтың «Таланған жүрек» пьесасының атауынан-ақ, оқырман оның мазмұндық, сюжеттік жағын бірден топшылай бастайды. Тұрмыстық комедияға жататын шығармада автор орта жастағы Қаражанның отбасына опасыздық жасап, өзінің құдай қосқан жары мен үш ұлын алдап, әйел үстіне әйел алып, азғындауын әшкерелейді. Нәпсісінің құлына айналған Қаражан үшін мораль, ұйыған отбасы, шаңырақтың ырыс-берекесі мәселесі мазаламайды. Оны Саржанның келесі сөзінен аңғарамыз: *«Жаныңдағы жарыңа жала жапқан сенен не үміт, не қайыр. Жас нәресте баладан безген әкеден мен не күтем. Сенің бетіңе халық түкірсін. Мен қазір сотқа барамын»*[6], – дейді. Кейінгі жылдары қоғамда орын алған осынау деградациялау үдерсін сынаған сатирик отбасына тұрақсыз, ез, әйелден қорқатын, шаңырақтың киесін түсінбейтін желөкпелердің ақыры не болатынын пьесаның соңында Қаражанның монологымен аяқтайды: «А, құтырған махаббат, иттей таладың-ау ақыры. Далада қалдым-ау қаңғырып. Ал, таланған жүрек, мені молаға қарай сүйре енді [6].

Ал С.Мрожек «Эмигранттар» шығармасында «ішкі» бостандықты өзінше түсініп, пайымдайтын эмигранттардың тағдыры баяндалады.

Пьесада екі кейіпкер. Бірі АА – оқыған, жазушы. Екіншісі ХХ – қарапайым жұмысшы. Өз отандарында ортақ ештеңе болмаса да, эмиграцияда біріккен қорқынышты, трагедиялық бүтіндік құрайды. Олардың елдерінен кету себептері, әлеуметтік жағдайлары сияқты алшақ.

Басқа елге кету – АА үшін құлдық пен әлімжеттілік құрсауынан босап, рухани еркіндікке қол жеткізу болса, ХХ үшін бұл – отбасын асырау үшін қомақты ақша табудың көзі. Екеуі ең арзан жертөлені жалдап тұрады. Көршісін тәжірибе көзіне айналдырған оқымыстының әрекеті – адамдыққа жат. Жұмысшыны таптырмас құлға балап, айлар бойы тегін тұрғызып, тегін асырайды, сөйтіп оны бақылауға алады. Драмада: *«ХХ. Бірақ, неге? Мені неге үйіме кетпейді дейсің? А.А. Мен саған түсіндіргем. Сен ешқашан үйіңе қайтпайсың, себебі сен – құлсың. Анда сен – мемлекеттің құлысың, мұнда – ақшаның, сараңдықтың құлысың. Не дегенмен, сен – шынайы құлсың. Одан құтыла алмайсың. Бостандық – ол сенің өз уақытың мен мүмкіндігіңді пайдалану деген сөз. Ал сен біреуге не заттарға тәуелдісің. ХХ. Ол қандай зат тағы? АА. Заттар. Сен аңсап, қалайтын заттар. Ақшаға сатып алуға болатын заттар. Сен материалдық заттардың құлысың. Бұл – түрмеден де жаман. Сені ешкімде зорлықпен тәуелдеп жатқан жоқ, сен өз ойың мен құлқыныңның құлысың. Сенің тәнің ғана емес, жаның құл. Сол құлдық жаның қымбат маған. Сен менің зерттеу жұмысымның нысанына айналдың... Шынайы құлдың бейнесісің»* [5], – деген оқымыстының бостандық туралы пәлсафалық пайымдауларын көреміз. Бұл сөздерді немқұрайлы қабылдамай, қара жұмысшының намысы оянып, барлық жиған ақшасын жыртып тастайды. Сөйтіп, оқымыстының «шынайы құл» концепциясы жоққа шығарылады. Жұмысшы материалдық құлдықтан босайды.

Драматизм кейіпкерлердің тек дауласуынан тұрмайды. Ол дауласу барысында кейіпкерлердің бір-бірінің жанды, әлсіз тұстарына тиіп, бірінің екіншісінен өзіндік көзқарасы тиімдірек деп, мінез қайшылықтарын көрсетуінен, ақыр аяғында, даудың соңы олардың бір-біріне деген жаңа қарым-қатынастарын орнатуынан туындайды.

Мұны В.Г.Белинскийдің пікірімен нақтылау түссек: «...желая приобресть друг над другом поверхность, стараются затронуть друг в друге какие-нибудь стороны характера или задеть за слабые струны души и когда через это в споре высказываются их характеры, а конец спора становит их в новые отношения друг к другу» [10, 91]. Ал драмалық әрекет адамның бірлескен ішкі және сыртқы қақтығысынан туындайды. Адамның өз-өзімен не белгілі жайттармен қақтығысы психологиялық тұрғыда өрбиді. Сол сияқты өмірлік маңызы бар мәселелерді талқылауда, мақсат-міндеті мен пайым-көзқарасын танытуда эмоциялық күйге түседі. Сезім мен парыз қатар келуі, адам мінезі мен қоғамдағы орны алшақ болуы, қиындықтарды жеңу арқылы тұлғаның өсуі жолындағы қайшылықтар жеке адамды әуре-сарсаңға түсіреді. Парызды орындаса, жеке өмірінде бақытсыз болуы мүмкін. Ал сезімге ырық бергенімен, келешекте бақытты боларына кепілдік жоқ. Себебі саналы адам парызын орындамағанын ойлап, өзін кінәлайды, бақытсыз күй кешеді.

Мұны пьесадағы қара жұмысшы мен оқымыстының келесі бір пікірталасынан байқаймыз:«*АА. Сенімен не үшін осы тар қапаста отыр дейсің? ХХ. Себебі, сен шеріңді тарқатқың келеді. АА. Қалай, қалай? ХХ.Кәдімгідей, біреумен әңгімелескің келеді. АА. Сенімен не туралы сөйлесуге болады? ХХ. Мейлі, маса туралы сөйлессек те. АА. Жоқ! ХХ. Солай, солай. Жерлесіңмен әңгімелескің келеді. Құл туралы тәжірибең, бос сандырақ. Сен адам сияқты сөйлескің келеді. АА. Жалған! Менің керемет зерттеуім бар. Мен және менің туындым... ХХ. Бәсе, бәсе.. Маған үйден хат келгенде, сенің қандай күйге түсетіндігіңді білемін. Бір бұрышқа барып, кітапты теріс қарап оқитыныңды талай көргем. Қарауға аяныштым. Сен ешкімнен ешқашан хат алмағансың*» [5, 106], – деп оқымыстының бұл өмірдегі жалғыздығын бетіне басады. Жұмысшының мұнысы орынды да. Сыртқы бостандыққа ие болғанымен, оқымыстыға рухани еріктілік жетіспейді. Сондықтан кейіпкерлер мәселенің шешімін өздерін қоршаған әлеуметтік ортадан іздемей,

экзистенциалистік танымммен екеуара қарым-қатынастарынан анықтауға талпынады. Алайда ол да фрустрациямен аяқталады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сайып келгенде, адамзат құндылықтарының негізі – адамға және табиғатқа деген адамдардың құрметі мен махаббаты. Жеке адамның өмірінде кездесетін қандай да бір жағдай болмасын, оның басты себепшісі сол адамның өзі болып табылады. Сондықтан қос қаламгер әрбір адам әуелі туындаған проблеманы шешуден бұрын оның пайда болу себептерін анықтап алуы керек. Адамның сыртқы болмысты қалай түсініп, қабылдауы оның ойына, яғни ішкі жандүниесіне байланысты болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Гегель Г.В. Эстетика.Собрание сочинений: в 4 т. Москва: Искусство, 1971.Т.3. – 548 с.
Gegel G.V.Estetıka.Sobranıe sochınenı: v 4t. Moskva: Iskýstvo, 1971.T.3. – 548 s.
2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
Ádebıettaný.Termınder sózdigi (Qurastyrýshylar: Z.Ahmetov, T.Shańbaev). – Almaty: Ana tili,1998. – 384 b.
3 Пави П.Словарь театра. – Москва: Прогресс, 1991. – 504 с.
Pavı P.Slovár teatra. – Moskva: Progres, 1991. – 504 s.
4 Аль Д.Н. Основы драматургии. – Санкт-Петербург,2005. -43с.
Ál D.N. Osnovy dramatýrgıı. – Sankt-Peterbýrg,2005. -43s.
5 Мрожек С. Тестариум: Избранные пьесы и проза. М.: Арт-Флекс; Вахазар, 2001. – 832 с.
Mrojek S. Testarıým: Izbrannye pesy ı proza. M.: Art-Fleks; Vahazar, 2001. – 832 s.
6 Адамбеков С.Қожанасыр қақпасы. – Алматы: Жазушы, 1972. – 384 б.
Adambekov S.Qojanasyr qaqpasy. – Almaty: Jazýshy, 1972. – 384 b.
7 Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы: Пьесалар. Әдеби сценарийлер. Өнер жайлы ойлар. –Алматы: Жазушы, 1989. –544 б.
Muhamejanov Q.Tańdamaly: Pesalar. Ádebı senarıler. Óner jaıly oılar. –Almaty: Jazýshy, 1989. – 544 b
8 Kesteren A. van. Moderne Dramentheorie. Kronberg, 1975. – p. 124
Kesteren A. van. Moderne Dramentheorie. Kronberg, 1975. p. – 124
9 Жүнісов С. Өліара: Пьесалар мен мақалалар. – Алматы: Өнер, 1985. – 376 б
Júnisov S. Óliara: Pesalar men maqalalar. – Almaty: Óner, 1985. – 376 b.
10 Белинский В.Г. Сочинения в трех томах (Под общ. ред. Ф.М. Головенченко). – Москва: ОГИЗ Гослитиздат, 1948. Т.2. – 928 с.
Belınskı V.G.Sochınenıa v treh tomah (Pod obsh. red. F.M. Golovenchenko). – Moskva: OGIZ.Goslıtızdat, 1948. T.2. – 928 s.
11 Карасик В. И., Прохвачева О. Г., Зубкова Я. В., Грабарова Э. В. Абсурд как регулятивный концепт // Иная ментальность. М.: Гнозис, 2005, С. 44-57.
Karasık V. I., Prohvacheva O. G., Zýbkova Ia. V., Grabarova E. V. Absýrd kak regýlátıvnyı konsept // Inaıa mentálnóst. M.: Gnozıs, 2005, S. 44-57.

Материал 29.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Hegel GV Aesthetics. Collection of essays: in 4 vols. Moscow: Art, 1971.V.3. – 548 p.
2 Literary criticism. Dictionary of terms (Compilers: Z. Akhmetov, T. Shanbayev). – Almaty: Ana tili, 1998. – 384 p.
3 Pavi P.Slovar Theater. – Moscow: Progress, 1991. – 504 p.
4 Al D.N. Fundamentals of dramaturgy. – St. Petersburg, 2005. – 43 c.

5 Мрожек С. Testarium: Favorite plays and prose. – М .: Art-Flex; Vahazar, 2001. – 832 p.
6 Adambekov S. Kozhanasyr qaqpasy. – Almaty: Writer, 1972. – 384 p.
7 Mukhamedzhanov K. Optional: Plays. Literary scripts. Thoughts on art. – Almaty: Writer, 1989. –544 p.
8 Kesteren A. van. Modern Dramentheorie. – Kronberg, 1975. – p. 124
9 Zhunusov S. Oliara: Plays and articles. – Almaty: Art, 1985. – 376 p
10 Belinsky VG Essays in three volumes (General ed. FM Golovenchenko). – Moscow: OGIZ Goslitizdat, 1948. Vol.2. – 928 p.
11 Карасик В. І., Prokhvacheva O. G., Zubkova Ya. V., Grabarova E. B. Absurd as a regulatory concept // Inaya mentality. – M .: Gnozis, 2005, p. 44-57.

Внутренние и внешние конфликты в казахско-польских драмах

Г.С. Бөкен
Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Драма – великий жанр литературы. Драма, с одной стороны, это литературное произведение, с другой – основа театрального искусства. Главный объект драмы – человек, его место в обществе, поступки, черты личности, стремление к добру, борьба.

В данной статье сравниваются пьесы польского драматурга С.Мрожека с произведениями казахских писателей, таких как С.Адамбеков, К.Мухамеджанов, С.Жунусов, Ш.Хусаинов, и анализируются характеры персонажей его пьес с точки зрения внутреннего и внешнего конфликта. Действие и бездействие в спектакле анализируются на основе конкретных фрагментов, отражающих психологию и мировоззрение главного героя, внутренний конфликт персонажа.

Материал поступил в редакцию журнала 29.11.2020

Internal and external conflicts in Kazakh-Polish dramas

G.S. Boken
Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

In general, drama is a great genre of literature. It is distinguished from epic and lyrical works by its place in society and the form of subscription. Drama, on the one hand, is a work of literature, on the other hand, it is the basis of theatrical art. The main object of the drama is a person, his place in society, actions, personality traits, aspirations for goodness, struggle.

Therefore, the article compares the plays of Polish playwright S. Mrozek with the works of Kazakh writers such as S. Adambekov, K. Mukhamedzhanov, S. Zhunusov, Sh. Khusainov, and characterizes the characters in his plays in terms of internal and external conflict and conflict. That is, the action and inaction in the play are analyzed on the basis of specific fragments that reflect the psychology and worldview of the protagonist, the inner conflict of character.

Received: 29.11.2020

ӘОЖ 82.0

Л.Н. Дәуренбекова
филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-2590-1898. E-mail: daurenbekova.laura@mail.ru

Ә. КЕКІЛБАЕВТЫҢ АУДАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

Қырғыз халқының көрнекті жазушысы Шыңғыс Айтматов – XX ғасырда әлемге танылды. Оның шығармалары бүгінгі күнге дейін 191 тілге аударылып, 40 миллион данамен таралған екен. Қазірдің өзінде Ш. Айтматовтың туындылары қайта жарияланып, аударылуда. Ш. Айтматовтың шығармаларына деген қызығушылықтың басымдығы жазушы шығармаларындағы көтерілетін мәселелердің қай кезеңде болсын өзекті екендігінде. Жазушының туындылары бірқатар аудармашылардың еңбектерінің нәтижесінде қазақ халқының төл туындысына айналып отыр.

Аталған мақалада Ә. Кекілбаев аударған Ш. Айтматовтың «Ерте келген тырналар» атты повесі қарастырылған. Аудармашы Ш. Айтматовтың табиғи болмысын, шығармадағы айтар ойын жеткізу тәсілін, кейіпкер сомдау жүйесін, стильдік-тілдік қолданысын композициялық құрылым жасау тәсілдерін терең меңгергендіктен, аудармада түпнұсқадағы мазмұнның, семантикалық-стилистикалық, функционалдық ақпаратты дәл береді.

Кілт сөздер: көркем аударма, қаламгер, трансформация, ұлғайту, қысқарту, түпнұсқа.

КІРІСПЕ

Ш. Айтматов «Ерте келген тырналар» шығармасында ұлы отан соғысы жылдарындағы қырғыз қыстақтарының ауыр тұрмысын, аянышты өмірін арқау етіп алады. Ауылдағы бас көтерер, елге ес болар деген ер азамат атаулыны жаппай соғысқа аттандырып, соңында қалған шиеттей жас балалар мен ерін күтіп қиын күндерді бастан кешкен жесір әйелдер, жалғызының амандығын тілеп жаратқанға жалбарынған кәрі шал-кемпір бейнелері шығармада шынайы әрі көркем бейнеленген деп айтуға болады. Автор шығармасындағы кейіпкерлердің қиын кезеңде өмір сүрсе де, олардың елі мен жеріне деген зор махаббатын, отансүйгіштік, патриоттық сезімдерін шебер береді.

Шығарманың бас кейіпкері Сұлтанмұрат бастаған жас балалар колхоз бастығы Тиналиевтің өтінішімен мектептегі оқуды тастап, қар кетер-кетпестен ерте көктемде Ақсай алқабына келіп тұңғыш рет түрен салады. Дәл осындай игілікті істің басталуын жылы жақтан қайта оралған тырналардың сағынышты үні тербегендей болады. Бұл тұстағы табиғат пен адам сезімі арасындағы нәзік те тылсым үндестіктің автор туындысында астастырыла суреттелініп отырғандығы аңғарылады. Жазушы осы арада параллелизм әдісін қолданып, тырналардың ерте келуі туған жеріне деген сағыныштан болса, бұғанасы қатып үлгермеген он төрт-он бес жасар шамасындағы Сұлтанмұраттардың ерте көктемнен Ақсай алқабына келіп түрен салуы, соғыстағы әкелеріне ертерек астық дайындап жіберуге асыққандарын жанастыра суреттейді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шығармада ұлттық ерекшеліктер мен салт-сана, әдет-ғұрып, ұлттық психология мәселесіне ерекше көңіл бөлінгендігі бірден көзге ілінеді. Аудармашының шеберлігінің арқасында көркем туындының кез-келген кейіпкерінің бейнесі арқылы тек қырғыз халқына ғана тән түр-сипатты, мінездік ерекшеліктерді, ұғым мен түсініктерді, қоғамға деген көзқарастарды танып, білуімізге болады.

Автордың қоғамда орын алған өмір шындығы, ұлы отан соғысы жылдарындағы қырғыз қыстағындағы елдің әлеуметтік жағдайы, ондағы адамдардың аянышты өмірі мен қасіретін реалистік сипатқа негіздей отырып, көркем шындыққа айналдыруы аталмыш шығарманың маңыздылығы мен құндылығы болып табылса керек.

Ш. Айтматов махаббат тақырыбына да соқпай өте алмаған сыңайлы. Сұлтанмұраттың сүйген қызы Мырзагүлге деген махаббат сезімін де баяндап береді.Бір-біріне ынтық екі жастың ыстық та аялы сезімдерін көркем тілмен былайша суреттейді:

«Абайсызда қарап қалып еді, Мырзагүл көзіне шоқтай басылып, Шабдардың басын тұқырта ұстаған күйі қатты да қалды. Өткелден өтіп бара жатып, о да көрді. Тас үстінде қалт-құлт етіп, құлап кете жаздады. Арғы бетке өткен соң, жағаға сәл кідіріп, бұл жаққа тағы бір рет көз тастады. Сосын құрбыларының қасында бара жатып, артына әлденеше рет бұрылып қарады. Ол жалт етіп қараған сайын соңынан шауып барып, өліп-өшіп сүйетінін, онысыз өмір бұған өмір емес екендігін ешкімнен, ештеңеден қысылмай-қымтырылмай өз ауызынан айтқысы келіп әзер шыдап тұр. Бірақ, ол көзін қайтадан тайдырып әкетуі-ақ мұң, әлгі тәуекелі құмға сіңіп, жігері құм боп тоқтап қалады; ол әр бұрылып қараған сайын бұл, шынында да, бір өліп, бір тірілгендей боп абдырап тұрады. Қыздар Арал көшесінің бұрышынан айнала беріп, ғайып болды» [1, 22]. Бұны нағыз түркі халықтарына ғана тән ғашықтық сезім деуге болады. Оларға ұяңдық пен ибалылық, пәктік пен тазалық тән. Бір-бірін сүйе тұра «сүйем» деуге именетін, асыл да, қымбат махаббат сезімдерін айталмай іштен тынатын мінез тек түркі халықтарына тән қасиет десек қателеспеген болар едік. Міне, шығарма авторы да осы бір ерекшелікті айна қатесіз шынайы тілмен шебер суреттеп берген деуге болады. Сұлтанмұраттың жеке жерде батылсынған жүрегі қызбен бетпе-бет келіп, енді оған тіл қатар тұста лүпілдеп қоя береді. Тағы да сол қызға деген сезімін жеткізе алмай, қанға сіңген ұлтық мінездің жетегіне еріксіз ереді. Бұны ынжықтық немесе жасықтық емес, керісінше нағыз тәрбие көрген ерге тән қасиет, махаббатына деген тазалық депқабылдаған жөн. Яғни, автор екі жастың махаббатын нағыз ұлтық нақышта беруге талпынғандығы осы жолдардан аңғарылады.

Автор өз кейіпкері Сұлтанмұрат бейнесін бірте-бірте типтік деңгейге көтереді. Яғни, сол тұстағы жас ұрпақтың бойындағы отанға деген сүйіспеншілікті осы қаһарманының бойына жинақтап беру тәсілін сәтті қолданады деуге болады және оның өсу эволюциясын түрлі қиыншылықтарға сала отырып шынайы түрде беруге мүмкіндік алады.

Повестің қаһарманы Сұлтанмұраттың бейнесін түрлі ситуациялар үстінде сомдап отырады. Мысалы, мына бір тұста бас кейіпкердің асқан қайсарлығына куә боламыз.

«Сұлтанмұрат теңселіп барып, қайта тіктелді. Көзін қорғап бағатын белгілі түйсікпен, бетін алақанымен көлекештеп ап, қорыққанынан ұясынан шығып кете жаздаған бадырақ көзін бригадир шалдың жүзінен айырмаған күйі сілейіп тұр. Осы қазір жон арқасын тызылдатып тағы тіліп кететін екінші қамшыны тапжылмай тосып тұр. Не де болса, бас сауғалап қаша жөнелмей ақырына дейін шыдап бағып, көресінін көріп алмаққа белін бекем буған түрі бар» [1, 28]. Бұл дегеніміз болашақ қаһарманның мінезіндегі өжеттік пен қайсарлықтың көрінісі болса, енді бірде, оны тағы бір сынаққа салғандай болады. Сол арқылы оған тән ер мінезділікті көрсету мүмкіндігіне ие болады. «Сұлтанмұрат оны тағы ақырып тоқтатты. Шабдардың жүгенін сыпырды. Жүгенді ауыздығын жоғары қаратып, бір шетін қолына шандып орап алды. Ендігі қаруы – осы ауыздық қана. Қасқыр тіптен жақын кеп, жауырынын тікірейтіп, атылар алдында жерге бұғып жатып алды.Сұлтанмұрат өмірінде алғаш рет өз жүрегінің дүрсілдей соққан жан дәрмен дыбысын естіді. Ол қолындағы ауыздықты тас қып ұстап атылайын деп жатқан қасқырға қасқая қарап әзір тұр» [1, 28]. Автор осы көрініс арқылы Сұлтанмұраттың тек қана дала тағысы қасқырға қарсы қаймықпай қарсы тұруын көрсетіп қоймай, оның астарында шығарманың бас кейіпкерінің қатігез тағдыр мен қатал заманға қарсы тұруға даяр екендігін меңзеуі аңғарылады.

Сондай-ақ, бас кейіпкер мінезіндегі өсу мен жетілу оған тән диалогтардан айқын танылып отырады. Мысалы, Ақсай алқабында жер жырту барысында Шекіш бригадирмен сөзге келуі, оған өзінің ісімен де, сөзімен де елінің нағыз жанашыры екендігін танытуы осыған дәлел.

«Ақсақал, – деді ол, – председатель Тінәлиевке айтыңыз, өзі кеп көріп кетсін. Мұнда үш түйір соқамен ештеңе бітпейді. Берген тапсырма орындалмайды...» [1, 32].

Сұлтанмұраттың сөзінен жас болса да ісіне деген жауапкершілік пен адалдықты танысақ, сонымен қоса жасқаншақтау, мәймөнкелеу дегенді білмейтін өжет мінезіне куә боламыз.

Автор өзінің сүйікті кейіпкерінің мінезін тағы бір қиын жағдай үстінде шынайылықпен аша түседі. Мысалы, төрт атты әкеткен ұрлардың соңынан қуып келе жатып астындағы Шабдар атқа тіл қатуы, құдды, эпостық жырлардағы батырлардың әрекетін еске түсіргендей болады.

«Айналайын Шабдар, зымыра, құстай ұш, қуып жет! Мені құлап қалады екен деп қорқпа. Зымыра, Шабдар, зымыра, өлсек бірге өлейік. Тек тезірек шаба гөр! Күннің қараңғы екенін көріп келем. Қорқынышты-ақ... Сонда да бөгелуші болма. Тезірек, ойбай, тезірек! Олар қайда екен! Анау алдағы бұлаңытқан не? Бірдеңелер қозғалып бара жатқан сияқты ғой. Тек айырылып қалмасақ болды. Асық, Шабдар, асық! Тек сүрініп қала көрме…» [1, 33].

Автордың бас кейіпкер бейнесін сомдаудағы сәті де нәтижелі шыққан тұстарына мысал ретінде Сұлтанмұраттың ұрлармен қақтығыс барысында аты оққа ұшып, өзінің соққыға жығылуы сынды оқиғаны алуға болады.

«Ол көп дүсірдің бірте-бірте алыстап барып, бір уақытта атымен жым боп, төңірекке құлаққа ұрған танадай тыныштық орнағанын – бәрін сезіп, бәрін біліп жатқан-ды. Ол сонда барып орынынан тұрып, кеңк-кеңк жылап кейін қайтты. Қапелімде жұбана қояр түрі жоқ. Құлазыған Ақсайда оның көзінің жасын сүртіп, көңілін жұбататын тірі пенде тағы табылмады. Жылап келе жатып, ойына анада Әжімұратқа берген уәдесі түсті. Енді бұларға Шабдарға мінгесіп ап, майданнан келе жатқан әкесінің алдынан шауып шығар күн қайда? Енді бұларға Ақсайда межелі жерді жыртып, егін салып болып соқаларын жалтыратып жегіп ап, мәз-мейрам боп ауылға қайтар күн қайда? Енді Мырзагүл де мұның мақсатына жетіп масаттанып келе жатқанын көрейін деп, бірге қуанамын деп, көшеге шығып қарап тұрмайды... Арманның бәрі күйреді. Соның қайғысынан шыдай алмай, еңірегенде етегі толып келеді» [1, 39].

Жас жігіттің ойындағы арманға толы қиялы бір сәтте көз алдынан ғайып болып, бірте-бірте сағымға айналып қашықтап бара жатқан сыңайлы. Осы бір санаға тиген ауыр соққы оны тұрмастай тұралатып тастағандай. Ол тұңғыш рет өмірдің күңгейі мен қатар теріскейі де болатындығын сезінгендей болды. Тағдырдың қаталдығын ерте жастан, бұғанасы қатпай жатып сезініп үлгергендігіне өкінігендіктен жылаған еді. Бұған кінәлі кім?

Ол әлемді қанға бояған соғыстың қасіреті екендігін Сұлтанмұраттың бала жүрегі әрине сезеді, сезінеді. Шығарма авторы адамдар арасындағы пенделік пиғылды шынайы әрекеттер арқылы тартымды сүйреттейді. Ел басына күн туып, соғыс өрті өршіп тұрған тұста әлдекімдердің жеке бастың қамын ойлап ел ырыздығына қол сұғу әрекетін аса бір жиіркенішті қылып суреттеу арқылы оқырманды ізгілік пен отансүгіштікке шақырғандай болады. Бұндай теріс пиғылды адамдар қай қоғам болмасын кездесетіндігі ақиқат екендігі анық десек, қаламгер осы тектес қоғамға жат элементтерден қоғамды тазалаудың тәсілі оларды әшерелу екендігін айқын сезінген сыңайлы.

Шығарманың бас кейіпкері Сұлтанмұраттан басқа да қосымша кейіпкерлер бейнесі де орынды, әрі шынайы шыққан деуге әбден болады. Мысалы, председатель Тінәлиев бейнесі өзіне ғана тән қатал да сұстылығымен, отанға деген асқан сүйіспеншілігімен, әділдігімен танылса, бригадир Шекіш шалдың бейнесі қырғыз ұлтына тән өзіндік мінезбен ерекшеленеді. Ал, Сұлтанмұраттың інісі Әжімұратқа нағыз балалық ерке мінез тән десек, оның сыныптасы Анатайдың әке қазасынан кейін аз уақыт ішінде тез есейіп, балалықтан гөрі ересек адамға тән мінез иесіне айнала бастағандығына куә боламыз.

Сонымен қатар автор өз шығармасынан ер адамдармен қатар әйел бейнесін танытуға да қомақты орын берген тәрізді. Мысалы, шығарманы оқып отырып қырғыз әйелдері мен қыздарының түсінік-талғамдарына, өздерін ұстау мәдениетіне бір табан жақындай түскендей болатындығымыз анық.

Шығармада ерекше есте қалатын, әрі өзінің сүйкімді қылықтарымен сүйсіндіре білетін қырғыз қызы Мырзагүл мен ұстаз әрі аяулы ана Іңкамал апай бейнелеріне тән шынайылық

айқын аңғарылып жатады. Сондай-ақ, қырғыз қыстағындағы қарапайым әйелдерге тән әрекеттер де ұтымды қолданылған деуге негіз бар.

«Қолдан тоқылған жүн орамалға оранса да, дірдектеп тоңып тұрған Інкәмал апай география сабағында Индия жағалауларына жақын жердегі ғажайып Цейлон аралы туралы әңгіме айтып тұр. Мектеп картасында Цейлон ұлы құрлықтың емшегінен шалқар мұхитқа абайсыз тамып кеткен бір тамшы ғана сияқты. Ал апайға айтқызсаң – маймыл дейсің бе, піл дейсің бе, банан дейсің бе, бұрын көзің көрмек түгілі атын естімеген басқа да талай-талай жемістер мен өсімдіктер дейсің бе – жоқ еместің бәрі сонда» [1, 78]. Бұл кластың суығына қарамай оқушыларға география сабағынан дәріс оқып тұрған Іңкәмал апайдың оқушы Сұлтанмұраттың көзімен қарағандағы бейнесі болса, келесі бір тұста «*Іңкәмал ара-арасында қиқылдап жөтеле берген балалардың тыныштағанын тосып, сәл кідіріп алады да, қақаған класта иегі иегіне тимей бүрсеңдеп тұрып қайдағы бір Цейлон жайлы, күнгей елдер мен жылы теңіздер жайлы қызық әңгімесін майын тамызып айтқан үстіне айта түседі»* [1, 82]. – деп бұл көріністі одан әрі өрбіте түседі.

Ә. Кекілбаев аудармасын оқи отырып, қазақтың бай сөздік қорымен танысасың, аудармашы түпнұсқадағы қарапайым сөздің өзін бейнелі образдармен береді. Мұның барлығы да аудармашының әрбір сөзге деген талғампаздықпен қарауында. Романның көркемдігін, идеясын сақтай отырып, аударма тіліне қайта тудырғандай әсер етеді. Мәселен, қос тілдегі сөйлемдерді салыстырып көрейік.

«Они бежали, а немигающий жестокий зрачок следил за ними в прорезь прицела, плавно переводя кончик мушки с одного на второго, на третьего» [2, 48]. Бұл сөйлем: *«Олар жүгіріп барады. Ал, мылтықтың қарауылына қадалып алған қатыгез жанар алыстан оларды бірінен соң бірін тінте қарап тесіліп отыр»* [1, 86], – деп, түпнұсқадағы сөздерді сөзбе-сөз бермей, бейнелі түрде қазақ оқырманына әсерлі жеткізеді.

«Ненавистно смотрел этот зрачок, как бежали мальчишки в прорези прицела к журавлям» сөйлемін *«Тырналарға қарай тырағайлап шапқылап бара жатқан үш балаға қаны қатып – ақ қапты»* деп, фразеологизм арқылы адам эмоциясын көрсете білген.

Жалпы, Ә. Кекілбаевтың аудармасын түпнұсқамен салыстыра отырып, аударма теориясындағы қолданылған тәсілдерге назар аударайық.

Ә. Кекілбаев аудармасында, кейіпкер мінезін, болмысын көрсетуде фразеологизмдер жиі қолданылады. *«Не будешь же спорить, задерживать взрослого человека», «үлкен адамның сөзін жерге қайтіп тастарсың»*. Бұл сөйлемде, аудармашы негізгі мағынаны қазақы тілмен әдемі жеткізген.

Сөйлемді ықшамдап беру әдісі: *«Не спеша рассупонули хомуты, поскидали их с конских шей, убрали сбрую в юрту, каждый на свое место».* Қазақ тілінде: *«Қамыттарды асықпай ағытып, ер – тұрмандарын үйге алып кірді»*деп беруі де көңілге қонымды. Сондай-ақ, «*И они вышли из юрты, шумно дыша, ругаясь и отхаркиваясь»* сөйлемін: «*Екеуі қақырынып, түкірініп үйден емін – еркін шықты»* деп, қимыл қозғалысты беруде де ықшамдау әдісін қолданған.

Мағынаны ұлғайту әдісі Ә. Кекілбаев аудармасында да кездеседі. Мысалы: *« ..и невиданные растения»* сөйлемін: «*бұрын көзің көрмек түгіл атын естімеген басқа да талай – талай жемістер мен өсімдіктер дейсің бе – жоқ еместің бәрі сонда»* деп, түпнұсқадағы автордың айтпақ ойы қазақ оқырманына түсінікті болу үшін, сөйлемді ұлғайтып, кейіпкердің таңданысын нақтылай жеткізеді. Келесі сөйлемдегі: *«Вот где жизнь!» сөйлемін: «Шіркін, өмірдің көкесі сонда екен ғой!»* деп, кейіпкердің жердің сипатына таң қалысын айқындауды мақсат еткендігі байқалады. Келесі сөйлемде, аудармашы бейнелі теңеулерді қолданған. *«А то подойдешь на перемене, а она краснеет»* сөйлемі: *«Енді міне, үзіліс кезінде қасына барса, Мырзагүл шиедей боп қызарып шыға келеді»* деп қыздың ұялуын «қызарады» деудің орнына «шиедей» деп күшейтіп, қыздың эмоциясын беруде сәтті қолданады. Демек, Ә. Кекілбаев қандай тәсіл қолданса да, автордың стилінен ауытқымай, басты ойын дәл бергенін байқаймыз.

З. Қабдолов аударманы – таза творчество деп атап, «аудармаға салдыр-салақ қараушылыққа кешірім жасалмайды және аударма ерікеннің ермегі емес, жауапкершілік пен таланттылықты талап ететін «биік өнер»» [3, 82] – деп бағалайды. Бұл тұрғыдан алғанда, Ә. Кекілбаев аудармасы аса жауапкершілікпен жасалынған көркем туынды деуге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әдеби байланыстың үлкен бір саласы – көркем аударма. Жазушы, қаламгерлеріміз қай кезеңде болсын көркем шығармалар тудырумен қатар, көркем шығарма аудару ісіне араласып, қазақ оқырмандарының жата жастана оқитын сүбелі туындылар ұсынды.Ш. Айтматов шығармаларының мән-мағынасын, маңыздылығын терең түсініп, идеялық, көркемдік және эстетикалық сапасын бұлжытпай жеткізу арқылы Ш. Айтматовтың ұстанымын өз деңгейінде жеткізді. Жазушының айтқысы келген ойын ғана емес, оқиғаларды суреттеудегі қолданған поэтикалық тәсілдерін сақтап, шұрайлы тілмен шығарманың көркемдік құндылығын арттырады. Түпнұсқа мәтінінің құрылымын сақтай отырып, идеясын дәл берген. «Идея өз алдына бөлек, оқшау тұрған нәрсе емес, ол шығарманың өн бойындағы көркемдік шешімдерден өріліп шығады, солардан туындайтын қорытынды-түйін ретінде көрінеді» [4, 56]. Демек, аудармашы автордың басты идеясын жеткізе білген. Аударма кезінде көркем мәтінді ұлттық-мәдени бейімдеу мәселесі түрлі аспектілерде қарастырылуы мүмкін. Бірнеше рет айтылып жүргендей, әрбір тіл ұлттық мәдениеттің, тарихтың, сөйлейтін адамдардың менталитетінің ерекшеліктерін көрсетеді, ал әрбір әдеби мәтін белгілі бір мәдениеттің шеңберінде туындайды. Бұл мәдениеттің элементтері басқа тілде сөйлеушілерге мүлдем таныс емес және түсініксіз болуы мүмкін. Сондықтан түпнұсқа оқырман үшін түсінікті болуы үшін аудармашылардың ізденісін қажет етеді. Жалпы әдебиеттануда жазушының стиль ерекшелігіне, оның өмір шындығын өзінше тани білу, сезіну, тақырыпты өзінше игеру, өзінше ой толғап, бейнелеп айтуды жатқызады. Осындай маңызды сипаттар танытатын, басқаға ұқсамайтын суреткерлік шеберлігін, дара қолтаңбасын өзге тілге тәржімалау оңай емес. «Аудармашының түпнұсқа шеңберінен шығып кетуге қақысы жоқ. Түпнұсқа мәтіні қандай аудармашыға болмасын бұлжымас заң. Ал, аударма үдерісінде кейбір еркіндіктер, мәселен, бір сөзді немесе бір ұғымды басқа сөзбен беру кейде түпнұсқа әрпінен аулақтау – бұлар ауытқу емес, сапалы аударма жасаудағы әдіс-амалдар болып табылады» [5, 214] – деген қағидаға сүйенсек, Ә. Кекілбаев аудармасы поэтикалық ерекше әсермен жатық оқылатын сапалы туындыға жатқызуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Айтматов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1996. – 367 б.
Aitmatov Sh. Collection of works. – Almaty: Writer, 1996. – 367 s.
2 Айтматов Ч. Прощай, Гульсары. – Москва: Эксмо, 2012. – 608 с.
Aitmatov Ch. Farewell, Gulsary. – Moscow: Exmo, 2012. – 608 s.
3 Қабдолов З. Сөз өнері. − Алматы, Жазушы: 1992. − 352 б.
Kabdolov Z. Word art. −Almaty, Writer: 1992. – 352 s.
4 Комиссаров В. Теория перевода. – Москва: Высшая школа, 1990. – 250 с.
Komissarov V. Translation theory. – Moscow: Higher School, 1990. – 250 s.
5 Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі және тарих шындығы. − Алматы, 2001. – 150 б.
Dadebaev Zh. The work of the writer and the reality of history. – Almaty, 2001. – 150 s.
6 Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына . – Алматы: Жазушы, 1987. – 229 б.
Satybaldiev A. Spiritual treasure. – Almaty: Writer, 1987. – 229 s.
7 Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 383 б.
Dictionary of literary terms. – Almaty: Ana tili, 1998. – 383 s.

Материал 02.12.2020 баспаға түсті

REFERENCES
1 Aitmatov Sh. Collection of works. – Almaty: Writer, 1996. – 367 p.
2 Aitmatov Ch. Farewell, Gulsary. – Moscow: Exmo, 2012. – 608 p.
3 Kabdolov Z. Word art. −Almaty, Writer: 1992. – 352 p.
4 Komissarov V. Translation theory. – Moscow: Higher School, 1990. – 250 p.
5 DadebaevZh. The work of the writer and the reality of history. – Almaty, 2001. – 150 p.
6 Satybaldiev A. Spiritual treasure. – Almaty: Writer, 1987. – 229 p.
7 Dictionary of literary terms. – Almaty: Ana tili, 1998. – 383 p.

Переводческое мастерство А. Кекилбаева

Л.Н. Дауренбекова
Евразийский гуманитарный институт, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Выдающийся писатель кыргызского народа Чингиз Айтматов прославился еще в XX веке. На сегодняшний день его произведения переведены на 191 язык и распространены тиражом 40 миллионов экземпляров. Произведения Айтматова переиздаются и переводятся. Произведения автора стали подлинными произведениями казахского народа в результате работы ряда переводчиков. В статье рассматривается мастерство перевода произведения Ш. Айтматова «Ранние журавли» на казахский язык. На примерах представлены способы перевода А. Кекилбаева. Автор обращает особое внимание не только на перевод произведения, но и выявляет авторскую идею на основе содержания оригинала. Так же повествуется о том, что Ш. Айтматов в повести прививает чувства гуманности, веры, добрые человеческие качества.

Благодаря мастерству переводчика через изображение любого персонажа в произведении искусства мы можем распознать черты, характеристики, концепции и отношение к обществу, которые уникальны для кыргызского народа. Переводчик, сохраняя писательский стиль Ш.Айтматова, обращает внимание на сохранение интонации, ритма текста оригинала, попытался перевести легким языком психологию каждого героя.

Материал поступил в редакцию журнала 02.12.2020

Translation skills of A. Kekilbaev

L.N. Daurenbekova
Eurasian humanities institute, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The outstanding writer of the Kyrgyz people, Chingiz Aitmatov, became famous in the twentieth century. To date, his works have been translated into 191 languages and distributed with a circulation of 40 million copies. Aitmatov's works are being republished and translated. The works of the author have become genuine works of the Kazakh people as a result of the work of a number of translators.

The article discusses the skill of translating the work of S. Aitmatov «Early Cranes» into the Kazakh language. The examples show the translation methods of A. Kekilbaev. The author pays special attention not only to the translation of the work, but also reveals the author's idea based on the contents of the original. It is also narrated that S. Aitmatov instills in the story instill feelings of humanity, faith, good human qualities. The author notes that the writer's works have been translated into many languages of the world.

Thanks to the skill of a translator, through the image of any character in a work of art, we can recognize the traits, characteristics, concepts and attitudes towards society that are unique to the Kyrgyz people. The translator keeping Aitmatov's literary style, pays attention to preservation of intonation, a rhythm of the text of the original, and tried to translate easy language mood, psychology of each hero.

Received: 02.12.2020

ҒТАМР 17.82.30

А.К. Жундибаева
[1]PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-9899-8109. E-mail: arayzhkz@gmail.com

ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫНЫҢ «ӨСИЕТНАМА» ЕҢБЕГІНДЕГІ МӘТІНТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихы туралы мәліметтер беріледі. Қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы өкілі Дулат Бабатайұлы шығармашылығы және зерттелуі туралы деректер келтірілген. Ақынның 1880 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Өсиетнама» жинағының толық текстологиялық талдаулары кирилл әліпбиі нұсқасында талданып берілген. Дулат Бабатайұлы шығармаларының жанрлық ерекшеліктерін, сөз құрылымын, өлең құрылысын, көркемдік – теориясын, шығармаларындағы қоғамдық-әлеуметтік көзқарастардың мәнін ашу барысында «Өсиетнама» еңбегінің алатын орны туралы айтылады.

Әдебиеттанудың қосалқы саласы текстологияның негізгі міндеттерін негізге ала отырып, мақала авторы мәтінді бастапқы қалпына келтіру техникасын негізге алады. Текстологиялық сын арқылы сөздердің оқылу, жазылу ерекшеліктеріне мән бере отырып, мағыналарына талдау жасалады.

Дулат Бабатайұлы «Өсиетнамасы» мәтінін мәтіндік талдау арқылы классикалық мәтіндік талдау үлгісі принциптері баяндалады.

Кілт сөздер: қазақ поэзиясы, текстология, Дулат Бабатайұлы, «Өсиетнама», мәтіндік талдау.

КІРІСПЕ

Қазақ поэзиясында өзіндік дәуір үнімен келген жалынды, өршіл ақындардың бірі – Дулат Бабатайұлы. Дулат Бабатайұлы шығармашылығының поэтикасын зерделеу – жаңа заман талабы.

Мақаладағы зерттеу мақсаты – ақынның 1880 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Өсиетнама» жинағының толық текстологиялық талдауларының кирилл әліпбиі нұсқасында талданып берілуін көрсету.

Дулат шығармаларындағы реализм – өршіл реализм.

Дулат шығармаларындағы терме түрінде,толғау сипатында жырланатын сөздердің желдірте, желдете айтуға бейімділігі де ата-баба дәстүрінде сөз өнерінің дәріптелгендігін танытып тұрады [1, 19].

Желдірте, желдете айтуды – теориялық ұғымға сай қарастырсақ, бұл – пафостық басымдылық. Демек, Дулат шығармаларындағы пафостық басымдылық қазақ поэзиясының өзіне ғана тән құбылыс – өршілдік, шындықты іздеу.

Д.Бабатайұлы шығармаларының жанрлық ерекшеліктерін, көркемдік – теориясын, жаңашылдығын, зерттелу бағыттарын айқындауда Дулат шығармаларының текстологиясын түзу – негізгі міндеттердің бірі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Дулат шығармаларының зерттелуі. Дулат ақын өз шығармашылығында қазақ өлеңінің көркемдік табиғатын арттыру жолында көп ізденіп, халық көкейінен шыққан сырлы да, сұлу туындыларды дүниеге әкелді...

...Мұхтар Әуезовтің өз еңбектерінде Дулатты ол тәрбиелеген орта – Сыбанның 17 ақыны тобына қоспай, бөлектеп алуының сыры да да осында жатса керек. Түбек бастап, атақты Жанақ ақынмен айтысатын 17 ақын ауыз әдебиетінің суырып салмашылық өнерін дамытса, Дулат отаршылдық езгіге қарсы әдебиеттің белді өкілі болып қалмай, ұлттық әдебиетте сыншылдық дәстүрді жаңа қырынан дамытқан жаңа қырымен ерекшеленді [2].

Қазақтарда ежелден берік қалыптасқан жүз, ру, әулет ұғымдары әлемдік өркениет мен мәдениетте үлкен мәнге ие. «17 ақын» ұғымы, бұл – бір әулеттен тараған ұрпақтардың ақындық өнерді жетік меңгере білуі.

Қазақ қоғамындағы дәстүрлі ұлттық жүйеде ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз деп бөлінеді. Жүздер өз ішінде руларға, аталардан тарайды.

Дулат Бабатайұлының тегі – орта жүздегі Найман руынан, Сыбан атасынан шыққан. Жоғарыда аталған «17 ақын» ұғымы – осы Сыбан әулетінің ақындары. Дегенмен қазақ әдебиеті тарихында олардың кімдер екендігі, өмір сүру кезеңі, шығармалары күні бүгінге дейін зерттелуде.

Дулаттың «Өсиетнама» жинағы 1880 жылы Қазан қаласында жарыққа шықты.

Өз заманында билеуші үстем тап өкілдеріне ашық сын айтқандықтан ақын есімі, шығармалары тасада қалды. Есімін атауға тыйым салынды.

Қазақ поэзиясындағы «керітартпа феодалдық салт-сананың жоқшысы» саналған ақын шығармаларына тыйым салынған кездің өзінде ұлттыө әдебиеттану ғылымыынң көрнекті өкілдері Қажым Жұмалиев, Ысқақ Дүйсенбаев, Ханғали Сүйіншәлиевтер амалын тауып, өз еңбектеріне Дулат туралы тарауларын жариялады, ал жазушы-ғалым Мұхтар Мағауин 1978 жылы Ленинградта шыққан «Поэты Казахстана» жинағына Дулат жыраудың бір топ өлеңдерін енгізіп, ақынды Кеңес Одағына танытты [2, 6].

Дулат ақын мұрасын зерттеуде Қ.Өміралиевтің «Қазақ поэзиясының жанры және стилі» атты монографиясы жарық көрді [3].

Дулат жинағы 1991 жылы «Замана сазы» деген атпен жарық көрді [4].

Дулат шығармашылыгын зерттеуде қазақ әдебиетінің зерттелуіне зор үлес қосқан ғалымдар М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, Т.Кәкішев, М.Мырзахметов, С.Қасқабасов, Р.Сыздықова, М.Мағауиндердің үлестері зор [2, 140-219].

Сонымен қатар С.Негимовтің, Т.Шапайдың, Б.Омаруұлының, Н.Қуантайұлының Дулат поэтикасын зерттеудегі ғылыми мақалалары дулаттануда үлкен мәнге ие [2, 220-283].

Дулат шығармашылығын зерттеуде Қ.Раев «Дулат Бабатайұлы шығармаларының поэтикасы», Э.Пертаева «Дулат Бабатайұлының ақындығы», М.Бекбосынов «Дулат Бабатайұлы және Абай шығармаларындағы отарлық езгіге қарсы әдеби сарын» тақырыптарында кандидаттық диссертацияларын қорғады.

2002, 2003 жылдары З.Ахметовтің, Қ.Раевтың алғы сөздерімен ақынның «Тұнық тұма», «Шығармалары мен тағылымы» жинақтары жарық көрді [5], [6].

Дулат шығармаларын жинақтап, жарыққа шығуына үлкен үлесін қосқан ғалым Серікқазы Қорабай ақын шығармаларының ғылыми түсініктерін, зерттеулер мен пікірлерді жинақтап, баспаға ұсынды [2].

«17 ақын», «Дулат мектебі» ұғымдарының зерттелуінде филолог ғалым С.Дүйсенғазиннің, тарихшы М.Кәрімовтің зерттеу мақалалары тың деректерді табуға жетелейді.

«Өсиетнамадағы» текстология мәселелері. Зерттеулер мен нәтижелер. Зерттеу нәтижесі – Д.Бабатайұлы шығармаларының жанрлық ерекшеліктерін, сөз құрылымын, өлең құрылысын, көркемдік – теориясын, шығармаларындағы қоғамдық-әлеуметтік көзқарастардың мәнін ашу, шығармашылығының зерттелу бағыттарын айқындау және сол кезеңде қазақ әдебиеттануындағы теориялық жаңа бағыттың пайда болғандығына көз жеткізу болып табылады.

Текстология – әдебиеттанудың қосалқы саласы [7].

Textual criticism, the technique of restoring texts as nearly as possible to their original form. Texts in this connection are defined as writings other than formal documents, inscribed or printed on paper, parchment, papyrus, of similar materials [8].

Әлемдік әдебиеттану материалдарына сүйенсек, текстология, бұл – текстологиялық сын. Берілген мәтіндерді бастапқы түріне мүмкіндігінше бастапқы қалпына келтіру техникасы. Осыған байланысты текстологиялық қалпына келтіруге боатын құжаттар мәтіндері ресми құжаттар болып табылмайтын, қағаздарда, пергаментте, папирустарда немесе осыған ұқсас материалдарда жазылған немесе басылған туындылар ретінде айқындалады.

Гарвард университетінің белгілі басылымы Д. Греймнің "Multitextuality in the Homeric Iliad: The Witness of the Ptolematic Papyri" зерттеуінде текстология өзіндік зерттеу ерекшеліктеріне қарай, классикалық мәтіндер зерттеулері және киелі кітаптардағы мәтіндік зерттеулер ретінде бөлінетіндігі баяндалады.

Дулат Бабатайұлы "Өсиетнамасы" мәтінін мәтіндік таладу классикалық мәтіндік талдауға жатады.

"The primary goal of textual criticism has traditionally been to establish the actual text that the author wrote, so far as this is possible..." [9].

Демек, жоғарыда аталғандай, біздің де осы мақалада мәтіндік талдаудағы, мәтіндік сындағы негізгі мақсатымыз – автор жазған нақты мәтінді оқу.

2010, 2011 жылдары Татарстан Республикасы Қазан қаласының Ұлттық кітапханасында қазақ әдебиеті, мәдениеті, түркологияға қатысты еңбектерді іздеу, зерттеу мақсатында архив деректерін қарастырғанымызда, Д.Бабатайұлының "Өсиетнама" шығармасымен де таныстық.

Бүгінде бұл еңбек ТР Ұлттық кітапханасының сирек қолжазбалар қорында сақталуда. Сонымен қатар, ҚР Ұлттық кітапханасы қорында да бар. Мысалы,

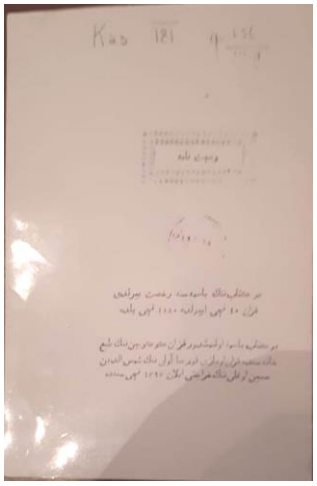

1880 жылы жарық көрген "Өсиетнама" мұқабасы

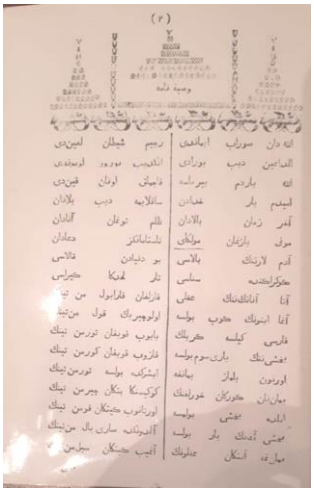

1-парағы

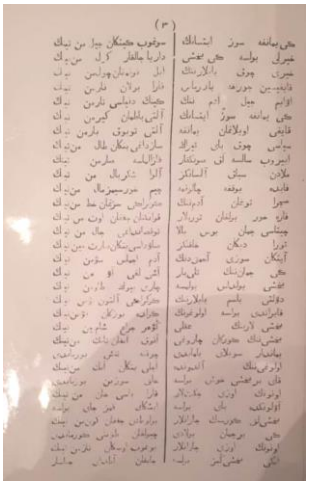

2-парағы

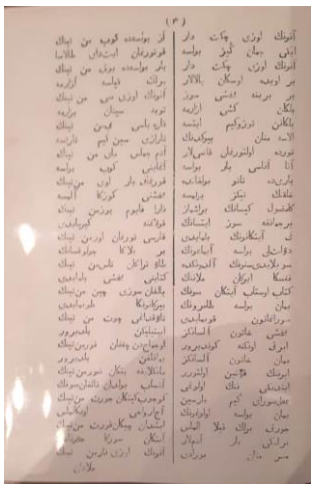
3-парағы

4-парағы

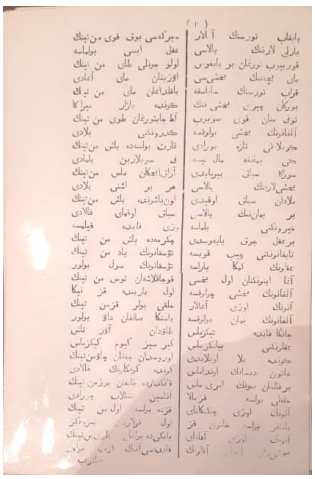
5-парағы

1880 жылы Қазан қаласында шыққан «Өсиетнама» жинағының көшірмесі арқылы біз мәтіндік талдауымызда шығармадағы әрбір өлең жолының дұрыс оқылуын қарастырдық [10].

1-бет

1-жол. Алладан сұрап иманды, Рәжим шайтан лағыңды.
2-жол. Алдайын деп жүреді, Аңдып жүріп ойыңды.
3-жол. Алла жәрдем бермесе, Қажымақ онан қиынды.
4-жол. Үмітім бар құдайдан Сақтайма деп пәледен.
5-жол. Ақырзаман баладан, Ғалым туған анадан,
6-жол. Мұны жазған Дулатты Тастамаңыз дұғадан.
7-жол. Адамдардың баласы, Бұл дүниенің таласы.
8-жол. Көкірегінде санасы, Тар лақатқа кіресі.
9-жол. Ата-ананың ақылы Қазылған қара жолмен тең,
10-жол. Ағайының көп болса, Ұлы шерік қолмен тең.
11-жол. Қарсы келсе кәрілік, Жайып қойған тормен тең.
12-жол. Жақсының жары сұм болса, Қазып қойған көрмен тең.
13-жол. Орын болмас жаманға, Ашықта болса тормен тең.
14-жол. Жаманнан көрген қорлығың, Көкейге біткен шермен тең.
15-жол. Иманың жақсы болмаса, Орта боп қайтқан қолмен тең.
16-жол. Жақсы ағайының бар болса, Алуан түрлі балмен тең.
17-жол. Жаманға айтқан ақылың, Ағып кеткен селмен тең.

2- бет.

1-жол. Қай жаманға сөз айтсаң, Соғып қайтқан желмен тең.
2-жол. Қайырлы болса қай жақсы, Дария шалқар көлмен тең.
3-жол. Қайыры жоқ байларың, Ауыл қонған шөлмен тең.
4-жол. Қақпайын жұртқа батырмас, Қара бұлан нармен тең.
5-жол. Уайымшыл адамның, Кең дүниесі тармен тең.
6-жол. Қай жаманға сөз айтсаң, (Алты батпан кірмен тең)
7-жол. Қайғы ойлаған жаманға, Алды тұйық жармен тең.
8-жол. Саясы жоқ бәйтерек, Саздағы біткен талмен тең.
9-жол. Аңырап салса ақсұңқар, Қаза алмас жармен тең.
10-жол. Молдадан сабақ алсаңыз, Алуа шекер балмен тең.
11-жол. Пайда жоққа жалынба, Жемқор семіз малмен тең.
12-жол. Шежіре туған адамның, Көкірегі сызған хатпен тең.
13-жол. Парақор болған төрелер, Қуаңнан шыққан өртпен тең.
14-жол. Жетесі жаман бос бала, Тоқсандағы шалмен тең.
15-жол. Төре деген халқыңыз, Саудасы біткен сартпен тең.
16-жол. Айтқан сөзі ақымақтың, Адам ішпес сумен тең.

*17-жол.*Кей жаманның тілі бар, Ауырлығы умен тең.
*18-жол.*Жақсы жолдас болмаса, Жары биік таумен тең.
*19-жол.*Дәулеті басым байларың Көкірегі алтын сумен тең.
*20-жол.*Қайратты болса ұлығың, Көлде жүзген қумен тең.
21-жол. Жақсылардың ақылы, Гаухар шырақ шаммен тең.
*22-жол.*Жақсының көрген жарығы, Анық атқан таңмен тең.
*23-жол.*Жамандар сөйлей білмейді, Жөніне тыныш жүрмейді.
*24-жол.*Ұлығыңның алдында, Ажалы жеткен аңмен тең.
*25-жол.*Қайбір жақсы қош болса, Халық сөзін бұзбайды.
*26-жол.*Оның өзі, жігіттер, Қара басы ханмен тең.
*27-жол.*Ауылыңда бай болса, Ішкені қымыз, шай болса,
*28-жол.*Жақсылық көрсең, жараңдар, Бұлттан шыққан күн мен тең.
*29-жол.*Кейбір жаман болады, Жиылған топты көрмейді.
*30-жол.*Оның өзі жарандар, Бұғып өскен тазбен тең.
31-жол. Екі жақсы кез болса, Шапқан аттай жарасар.

3-бет

1-*жол.*Оның *(ұнұң)* өзі жігіттер, *(чгт дар)* Аз болса *(болседе),* көппен *(коп мн)*тең.
2-*жол.*Екі *(акы)* жаман (*иаман)* кез (*киз*) болса, (*болсе*) Құтырған (*құтұрған*) иттей (*иттай*) таласар (*таласа*)
3-*жол.*Оның (ұноң)өзі жігіттер,(чгт дар) Бар болса (болседе), жоқпен (иоқ мн)тең.
4-*жол.*Бір үйде өскен (өскан)балалар , Бірлік (брлк) қылса (қлсе) азар ма? (азарме?)
5-*жол.*Бір-біріне жақсы (иақшы) сөз, Оның (ұның)өзі сый (си) мен (мн) тең.
6-*жол.* Білген (блкан) кісі азар ма? (азар ме?) Тәубесінен (тобе синан) жазар ма?(иазарме?)
7-*жол.* Білгенін (блканын) түзу (тұзұ) кім (ким) етсе (айтсе), Қара (қаре) басы бимен (бимн) тең.
8-*жол.*Аласа (аласе) мен (мнан) биіктің, (биокднң) Таразы (таразы) сын (син) кем (ким) тартса (тартсе),
8-*жол.*Төрде отырған (ұтырған) қазылар, (қасылар) Адам (адм)жемес(жмас) май(мен(мн) тең.
9-*жол.*Ата-анасы бар болса(болсе), Ағайыны көп болса(болсе),
10-*жол.*Бәрі (бары)де тату болғанда(болғанде), Қорғаны бар үй (ұй)мен (мн)тең.
11-*жол.*Халқың тегіс(тикз) болмаса, Жақсыны(иақшыны) көзге(козка) алмаса(алмесе),
12-*жол.*Камзол кисең (кисаң)жараспас(иарашмаз), Қара (қара) пайым (файом) сөзбен (бозмн)тең.
13-*жол.*Бір жаманға (иаманге)сөз айтсаң, Құлағына (құлағыне) кірмейді (кирмайды),
14-*жол.*Не айтқанын (айтқанұн)білмейді(блмайды), Қарсы тұрған (ормн)тең.
15-*жол.*Дәулетті (дулетлы) болса (болсе)аймағың (аймағұң) Бір (бр)пәлеге (блака)жолықсаң,
16-*жол.*Көлденең (сойлайды) жатқан (сток) алдыңнан (алдынкүде), Таудай (таутракан)таспен (тасмн)тең.
17-*жол.*.Нәпсіге (нафске) ерген(иркан) молдаңыз,(мланның) Кітапты жақсы (иақшы)білмейді,(блмайды)
18-*жол.*Кітап ұстап(ұстап) айтқан(айткан) соң, Жалған (иалған)сөзі шынмен (чин) (мн) тең.
19-*жол.*Жаман (иаман) болса (болсе) тамырың, (тамұрың) Бергеніңе(бирканга) тоймайды,
20-*жол.*Сұрағанын (сұрағанұн)қоймайды. Тауқыдтағы жұт(чут)пең(мн) тең.
21-*жол.*Жақсы (иақшы) қатын (хатун) алсаңыз, Ептілігін (ептилігін) білдірер (билдрор),
22-*жол.*Ерді (ерының)өзіне(ұнкте) көндірер(кондирор), Ұжмақтан(ұжмахтын) шыққан (чққан)нұрмен (мн)тең.

23-*жол.*Жаман (иаман) қатын (хатун) алсаңыз, Жамандығын (иаманлығын) білдіріп, (блдирор)
24-*жол.*Ерінің қуатын (қутин) өлтіріп,(ұлтұрер) Маңдайға (маңлайха) бітке (бткан) сор мен (сормн) тең
25-*жол.*Ендігінің (ендикіниң)ұлығы, Ақсап жолдан (иолдан)қалған (қалқан)соң,
26-*жол.*Ақыл(ғақыл) сұрай кім (ким)барсын?(барсин) Көшіп (көжп)кеткен (киткан)жұртпен (чуртме)тең
27-жол.Иаман болсе алғағанұң, ажруахы ұнкалмас.
28-жол.Жұрты брлык қила алмас , аштиан чикан корт мн тең.
29-жол.Брлікібар адамдар , айткан сөзға конады.
30-жол. Мыср мынан құрады, ұның өзі нармн тең.

«Өсиетнама» мәтінін оқу барысында араб сөздерінің, татар сөздік оралымдарының қолданылуы байқалды. Ноғай тілінің тілдік оралымдары бар. Сөз мағынасы, құрылымы, стилі, әліпбилік таңбалардың қолданылуы және жазылуы сол кезеңдегі тілдік стилді көрсететіні даусыз.

Белгілі ғалым Қ.Жұмалиев пікіріне сүйенсек, «Өсиетнама» 1880 жылы Қазанда басылды. Жинап бастырушы – Мәулекей. «Өсиетнама» мен Қазақ ССР Ғылым академиясының қорында сақтаулы қолжазбаны салыстырғанда негізі бір деп, филология ғылымдарының кандидаты Дүйсенбаев Ысқақ жолдас дұрыс айтады, деуінде зор мән бар; «... Дулатты соңғы зерттеушілердің 1880 жылы жарық көрген «Өсиетнама» мен 1870 жылы шыққан академик В.В.Радловтың кітабындағы кейбір шумақтардың дәл келуі жайлы бірқатар соны пікірлер де қозғаған. Ол шумақ пен өлеңдегі жолдар Шортанбайдан гөрі Дулаттың сөздері деу дұрысырақ деген пікірді ұсынады» дей отырып, «Өсиетнаманың» Дулаттың төл шығармасы екендігін негіздеп өтеді.

«Өсиетнама» дидактикалық поэзияның түріне жатады. Айналасындағы әр алуан құбылыстарына үңіле қарап, олардан келешек үшін керекті бір қорытынды шығармақ болған ойшыл жырау өмірмен адам тіршілігімен байланысты көп мәселелерді сөз етеді... Дулаттың еңбегі - тарыдай шашылып жүрген халықтың сол мақал-мәтелдеріндегі құнарлы нәрді алып жинақтау, әдемілеп, жаңаша жырлау, бір бүтін нәрсе етіп шығару, поэзия тіліне айналдыру» деп, Д.Бабатайұлы шығармаларының өміршеңдігіне зер салады.

Зерттеуші Қ.Раев Дулат шығармаларының мазмұндық-көркемдік ерекшеліктерін зерттеуде: "Поэзия арқылы Дулат қоғам тынысын жай сезініп көруші емес, оның бағалаушысына айналған. Ол жай бақылаушы деңгейінен көтеріліп қарапайым халыққа бағдар нұсқаушы рөлін де иемденеді" деген ой түйеді [1, 56].

Ғалым Б.Омарұлы "Дулат дәстүрі және зар заман поэзиясы" мақаласында "... қазақ әдебиетіндегі күрделі құбылыс болып саналатын зар заман поэзиясы көркемдік құндылықтары аса жоғары, тың теңеулерге, айшықты образдарға толы Дулат шығармашылығынан нәр алғаны даусыз" деп, М.Әуезов атап өткен "зар заман ақындары " ұғымында Д.Бабатайұлының көш басында тұрған ақын екендігін өз зерттеулерімен айқындап берді [2, 236].

Ғылыми академиялық басылымдарда Дулат туралы жарық көрген зерттеу еңбектері мен мақалалардың қайсысын алсақ та, әрқайсының дулаттануда алатын орны ерекше. Түйін: текстологиялық зерттеуіміз барысында, мәтіндік түпнұсқасын әзірлеу кезінде әрбір сөз қоданысының мағынасына мән беруіміз керек екендігі айқындалды. "фаре", "иарату", "иақшы, "ғарап","қиаде", "чикман", "хдайым", "замане", "иалғыз", "иаханда" т.б. сөз қолданыстары қазақ ғрамматика ережелері талаптарына сай жазуды, қосымша түсінік беруді, тілдік, тарихи қолданыстары ерекшеліктері жағынан талдауды қажет етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Дулат шығармаларының текстологиясы – ақын шығармаларының: жанрлық ерекшеліктерін, сөз құрылымын, өлең құрылысын, көркемдік – теориясын,

шығармаларындағы қоғамдық-әлеуметтік көзқарастардың мәнін ашуда, шығармашылығының зерттелу бағыттарын айқындау барысында ең алдымен қарастыратын негізгі зерттеу бағыты.

Ұлттық әдебиеттану ғылымындағы жалпы осыған дейін қалыптасып, айтылып келе жатқан, әлемдік әдебиеттану терминдерімен жіті байланысқан бағыттар мен ағымдардың қазақ әдебиетінде жаңаша дамығандығын «Өсиетнама» жинағын зерттеуде негізге алынған текстологиялық мәселелерді талдауда көз жеткізе аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Раев Қ. Дулат Бабатайұлы шығармаларының поэтикасы. Алматы: – 2007. – 160 б.
Raev Q. Dýlat Babataıuly shyǵarmalarynyń poetıkasy. Almaty: – 2007. – 160 b.
2 Бабатайұлы Д. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, мысал өлеңдер, зерттеулер, пікірлер. Алматы: – 2013. – 296 б.
Babataıuly D. Shyǵarmalary: óleńder, dastandar, mysal óleńder, zertteýler, pikirler. Almaty: – 2013. – 296 b.
3 Өміралиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі. Алматы: – 1983. – 240 б.
Ómiralıev Q. Qazaq poezıasynyń janry jáne stıli. Almaty: – 1983. – 240 b.
4 Бабатайұлы Д. Замана сазы. – Алматы: 1991. – 160 б.
Babataıuly D. Zamana sazy. – Almaty: 1991. – 160 b.
5 Бабатайұлы, Д. Тұнық тұма. Кітап 1-2: 1 кітап: өлеңдер мен дастандар; 2 кітап: сын – зерттеу, көзқарастар. Ахметов З., Раев Қ. – Алматы, 2002. – 288 б. – (Қазақ жыры).
Babataıuly, D. Tunyq tuma. Kitap 1-2: 1 kitap: óleńder men dastandar; 2 kitap: syn – zertteý, kózqarastar. Ahmetov Z., Raev Q. – Almaty, 2002. – 288 b. – (Qazaq jyry).
6 Бабатайұлы, Д. Шығармалары мен тағылымы. Ахметов З., Раев Қ. – Алматы: – 2003. – 288 б.
Babataıuly, D. Shyǵarmalary men taǵylymy. Ahmetov Z., Raev Q. – Almaty: – 2003. – 288 b.
7 Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т 15: Жұмалиев Қ., Қабдолов З., Ахметов З. Әдебиет теориясы (1960-1970 жж.)., Алматы: – 2013. – 412 б.
Klassıkalyq zertteýler: Kóp tomdyq. T 15: Jumalıev Q., Qabdolov Z., Ahmetov Z. Ádebıet teorıasy (1960-1970 jj.)., Almaty: – 2013. – 412 b.
8 Edward John Kenney. Textual criticism. www.britannica.com/topic/textual-criticism.
9 Graeme D. Bird., Multitextualityinthe Homeric IliadtheWitnessofthe Ptolemaic Papyri. chs.harvard.edu/CHS/article/display/4864.graeme-d-bird-multitextuality-in-the-homeric-iliad-the-witness-of-the-ptolemaic-papyri
10 Бабатайұлы Д. Өсиетнама. – Қазан: – 1880. – 16 б.
Babataıuly D. Ósıetnama. – Qazan: – 1880. – 16 b.
11 Қамзабекұлы Д., Омарұлы Б. Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі менталдік. Алматы: – 2013. – 192 б.
Qamzabekuly D., Omaruly B. Shárip A. Ulttyq ádebıet jáne dástúrli mentaldik. Almaty: – 2013. – 192 b.

Материал 25.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Poetics of Dulat Babatayevich’s works. Raev K. Almaty: – 2007. – 160 p.
2 D. Babatayuly's works: poems, sagas, example poems, research, reviews. – Almaty: – 2013. – 296 p.
3 Omiraliyev K. Genre and style of Kazakh poetry. – Almaty: – 1983. – 240 p.
4 Babatayuly D. The music of Zaman. – Almaty, 1991. – 160 p.
5 Babatayuly, D. Tynyk Tuma. Book 1-2: Book 1: poems and sagas; Book 2: criticism - research, views. Akhmetov Z., Raev-Almaty, 2002. – 288 p. – (Kazakh zhyry).
6 Babatayuly, D. Works and teaching. Akhmetov Z., Raev-Almaty, 2003. – 288 p.

7 Classical Studies: multi-volume. T 15: Zhumaliyev K., Kabdolov Z., Akhmetov Z. theory of literature (1960-1970.)., Almaty, 2013. – 412 p.
8 Edward John Kenney. Textual criticism. www.britannica.com/topic/textual-criticism
9 Graeme D. Bird., Multitextualityinthe Homeric IliadtheWitnessofthe Ptolemaic Papyri. chs.harvard.edu/CHS/article/display/4864.graeme-d-bird-multitextuality-in-the-homeric-iliad-the-witness-of-the-ptolemaic-papyri.
10 Babatayuly D. Testament. – October, 1880. – 16 p.
11 Kamzabekuly D., Omaruly B. Sharip A. National Literature and traditional mental. – Almaty: – 2013. – 192 p.

Проблемы текстоведения в труде Дулата Бабатайулы «Өсиетнама»

A.K. Zhundibayeva
Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей, 071410, Республика Казахстан

В статье дается информация об истории казахской литературы XIX века. Приводятся сведения о творчестве представителя казахской литературы XIX века Дулата Бабатаевича и исследованиях о нем. Представляется на кириллице полный текстологический анализ его сборника «Осиетнама («Книга поучений»)», изданного в октябре 1880 года, в городе Казань. Говорится о значимости труда «Осиетнама» в раскрытии сущности жанровых особенностей произведений, структуры слов, стихосложений, художественной теории и общественно-социальных соображений, присутствующих в произведениях Дулата Бабатаевича.

Опираясь на основные задачи текстологии, относящейся к дополнительной отрасли литературоведения, автор статьи берет за основу воспроизведение текста в его первоначальном виде. С помощью текстологии, принимая во внимание особенности чтения написания слов, анализируется их значение.

Материал поступил в редакцию журнала 25.11.2020

Textology problems in «Osyetnama» of the work of Dulat Babatayuli

A.K. Zhundibayeva
Shakarim university of Semey, Semey, 071410, Republic of Kazakhstan

The article gives information about the history of the Kazakh literature of the XIX century. Provides data about the works of Dulat Babatayevich, the representative of the Kazakh literature of the XIX century and research works about him.Presents in Cyrillic complete textual analysis of the poet's miscellany «Osietnama» (The Book of homilies), published in October 1880 in the city of Kazan.Narrates about the significance of the book «Osietnama» (The Book of homilies) in revealing the essence of the genre features in compositions, the structure of words, versification, artistic theory and social considerations which are presented in the works of Dulat Babatayevich.

Based on the main tasks of textology, which is the additional branch of the literary studies, the author of the article takes as a basis the reproduction of the text in its original form. By textual criticism, taking into account the peculiarities of reading and writing of words, their meanings are analyzed.

Received: 25.11.2020

ҒТАМР 17.82.30

А.К. Жундибаева[1], Ж.Т. Қадыров[2]
[1]PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-9899-8109. E-mail: arayzhkz@gmail.com
[2]ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-5494-9105. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

«MIRROR FOR PRINCE» ЖАНРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ (ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН, ӘЛ-ФАРАБИ, БАБЫР ЕҢБЕКТЕРІ)

Мақалада қазақ әдебиеті тарихындағы белгілі ұлы тұлғалар Ж.Баласағұн, Әл-Фараби, Бабырнама саяси шығармалары талданады. Әлем әдебиетінде қолданылатын «Mirror for Prince» жанрымен байланыстырылады. Оқырман назарына саяси еңбектер тереңінен түсіндіріледі. Шетел әдебиеті тарихындағы саяси шығармалар мен қазақ әдебиетіндегі саяси тақырыпта жазылған шығармалар туралы айтылады.

«Mirror for Prince» жанрының қазақ әдебиетінде қалыптасу тарихы, ежелгі қолжазбалық еңбектер арқылы анықталады. Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Бабырнама шығармаларындағы билеушілер туралы айтылады.

Әл-Фарабидің бізге жеткен санаулы ғана трактаттары бар. Солардың ішіндегі «Қайырымды қала тұрғындары» трактатын алатын болсақ, билеуші бойында болуға тиісті барлық қасиеттер жайында талданады. Бұл шығарманың дүниеге келуі туралы түрлі көзқарастар келтіріледі. Сол арқылы мәдениет тоғысуы, әл-Фарабидің білімін одан әрі ұштайды.

Ерте орта ғасырларда «Mirror for Princes» жанрының қалыптасу ерекшеліктері, сол кезеңдегі ұлы ғұламалардың Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси шығармаларындағы жақсы ел басқарушыға тән (императорға) тән жақсы қасиеттері айтылады.

«Mirror of Princes» жанрындағы шығармаларға жататын саяси идеялар, наным-сенімдер және олардың күнделікті тәжірибелері мақала тақырыбына негіз бола алды."Князьдер үшін айна» терминінің жан-жақты баламалары жасалынды.

Кілт сөздер: «Mirror for Prince», «Құтты білік», жанр, билік, қағида.

КІРІСПЕ

«Mirror for Princes» жанрының қазақ әдебиеті тарихында қалыптасу тарихы X ғасырдан бастау алады. Ерте ғасырдағы еңбектерде көптеп кездеседі. Шығарманы оқу барысында жанрлық ерекшелігі аса көрінбегенмен, тереңірек үңілсек, көзіміз анық жетеді.

«Mirror for Princes» («Ханзадалар айнасы») – консультативті әдеби жанр, онда билеушілердің мінез-құлқының негізгі қағидалары және зайырлы биліктің құрылымы мен мақсаттары, көбінесе биліктің трансцендентальды түріне, не абстрактілі құқықтық нормаларға қатысты баяндалады.

«Ханзадалар айнасы» жанры Ежелгі грек тарихшысы Ксенофонттың еңбектерінен бастау алады. «Mirror for Princes» батыс Еуропада ерте орта ғасырдан бастап, Византия империясы мен ислам әлемінде гүлденген. Батыс әлеміне шамамен бір жарым ғасырдан бері белгілі. Князьдерге арналған айна – бұл 44 тараудан тұратын педагогикалық және кәсіби энциклопедияның бір түрі, оның ішінде патшалық және онымен байланысты мәселелер салыстырмалы түрде аз ғана бөлігін құрайды.

Ислам әлемінде «ханзадаға арналған айналар» басқарудың прагматикалық басшылығы мен әкімшілік және рәсімдік аспектілерін атап өткен. Бұл ретте билеушілердің моральдық үлгі ретіндегі рөлін атап өтті. Бұл мәтіндер Батыстан көп дәрежеде тиімді басқару жөніндегі

басшылық болып табылады. Демек, олар тақырыптар мен сол кездердің кең шеңберін қамтыды. XIII ғасырдан бастап исламдық еңбектерде батыстықойлар айқын көріне бастады. Сондай-ақ, ислам айналары түрлі исламға дейінгі дәстүрлерге сүйеніп, олардың жиі қатаң аймақтық бағыттылығымен, батыстағы неғұрлым кеш оқиғаларға ұқсас болды.Бастапқы оқыған кезде байқалмағанымен, оқу барысында, талдау кезінде анықталады.

Билеушілерге жеке кеңестер беретін византиялық мәтіндерде Шығыс Еуропадағы X-XIII ғасырдағы оқиғалардың көп бөлігі бойынша жағдайды бейнелейді. Билік туралы ежелгі және ерте христиандық ойлаудың ұқсас сөздеріне сүйенеді [1, 482].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Батыста ханзада үшін айналар 4 ғасырда Рим империясының ресми діні ретінде христиандықты қабылдаумен пайда болды және Августиннің "Құдай қаласы" (5-ші ғасыр) кітабын қамтиды. Ол император лауазымын моральдық қоғамды қолдаумен байланыстырады.

Патшалық биліктің жауапкершілігін, міндеттерін, билеушінің өз бостандықтарын моральдық әл-ауқаты үшін көрсетуге тырысты. Григорий бейбіт билікке ие адамдардың негізгі қайырымдылықтары ретінде: зайырлы биліктің моральдық құлшыныстарында және моральдық басшылықты қамтамасыз ету қажеттігінде деп, болашақ жазушыларға негізгі бағдар жасады.

«Mirror for Princes» жанрының одан әрі қалыптасуына Ирландияда VII ғасырда шығарылған шығармалардың көбеюі еді.Ең алдымен олардың арасында корольдік биліктің классикалық анықтамаларын қамтитын Әулие Исидор Севильскийдің этимологиясы: «патша әділ іс-әрекеттен шыққан» және «онікі дұрыс емес, кім түзетпейді». Бұл анықтамалар корольдік туралы ортағасырлық түсініктерде негізге алынған. Жалған-Киприан деп аталатын ізгіліктер мен ақаулар туралы кеңінен көшірілген Трактат, белгісіз ирланд жазушысы моральдық және саяси билік арасындағы нақты байланыс арқылы жанрды қалыптастырды. Билеушілердің жеке моральдық кемшіліктері халықтың тағдырына әсер ететінін түсіндірді. Мысалы, су тасқыны, аштық және шетелдік басып алулар үшін билеушілерге жауапкершілікті жүктейтін түсініктемелер(билеушінің қатаң моральдық кодексті сақтамағаны үшін Құдайдың жазасы ретінде).

X ғасырдан бастап «Mirror for Princes» жанры бойынша бірнеше шығармалар жазылған. Саяси теориялар патша қамқоршыларына жиі бағытталған. Жақсы және жаман саяси мінез-құлыққа сәйкес бірқатар модельдерді ұсынуға арналған тарихи еңбектерде тұжырымдалған. Саяси теориялар, сондай-ақ коронациялық бұйрықтарда, билеушінің тәж кию кезінде жасалатын Литургия туралы еңбектерде және хаттардың формасын қабылдаған ұсынымдық әдебиеттің бай жанрында көрсетілген.

Ханзада үшін айналар 12 ғасырда қайта жанданды. Поликатикада ең танымал жазушы Иоанн Солсберийский еді. Ол қоғам құрылымының классикалық концепцияларын қолданған (атап айтқанда, денені еске салатын патшалық) және қарсылық құқығын талқылаған (тирандарды өлтіру), бірақ әлі күнге дейін патша өкіметінің таныс үлгілерінде терең сақталған. Сол сияқты Годфри Витербо, Гелинанд Фройдмонттың «Ханзада үкіметі туралы» және Джеральд Уэльскийдің 1180 және 1220 жылдар арасында жазылған «Ханзада туралы кітап» сияқты мәтіндер туралы да айтуға болады.

Алайда, Аристотельдің 13 ғасырдағы алғашқы рецептісі Патшалық туралы теориялық еңбектерді терең өзгертті.

Жоғары атап өткен «Mirror for Prince» жанрына қазақ әдебиеті қалыптасу тарихына келетін болсақ, белгілі бір принцип немесе қағида секілді. Олай дейтініміз ел билеушілеріне, болашақ ханзадаларға арналған ереже іспеттес. Сол ереже бойынша елді басқара алады. «Қайрымды қала тұрғындары» трактаты мен «Құтты білік» еңбегін талдай отырып, ел билеушілеріне тән қасиеттерді көре аламыз. Осы еңбекте айтылған қасиеттерді бойына сіңіре алған билеуші тұлға, елді бақытты етеді. Атадан балаға мұра болып қалатын,

монархиялық басқару бар елдерде әкесінен қалған ережелерді өзгертпей ары қарай жүргізе берсе, сонда қайрымды қала тұрғындары еш қиындық көрмейді. Әлі күнге дейін өз құндылығын жоғалтпаған кітап. Олай дейтініміз ел басшыларының негізгі оқу құралы ретінде қолданылады.

Тарихына қысқаша тоқталатын болсақ, қарахан мемлекетінің билеушілері жайында көптеп айтылады. Шығу тарихы хақында әртүрлі деректер кездеседі. Алтын Орда билеушілері туралы жазған Құрбанғали Халид қананың «Тауарих хамса» кітабында хыжра бойынша 362 жылы жазылған делінеді. «Тауарих хамса» кітабы «Mirror for Prince» жанрының бір тармағы. Сол себепті де осы жанрға жататын шығарма [2, 9].

X-XII ғасырлардың өзінде-ақ Орта Азия, Қазақ елі аумағын мекендеген халықтардың мәдени даму биіктерінің бірі болған философиялық поэманың даналық ойлары күні бүгінге дейін аса құнды, өміршең «Құтты білік» - ежелгі түркі тіліндегі классикалық поэзияның тұңғыш шығармасы. Философиялық толғамдары да. Көркемдік нақыстарымен де, поэтикалық ойлау ерекшелігімен де шеберліктің үздік үлгісіндей бұл ауқымды дастан сол дәуірдегі өнер өрісін, көркемдік таным биігін қапысыз аңғартады.

Жүсіп Баласағұнның бұл кітабы арқылы қарахандар дәуіріне барлау жасап, тарихи-этнографиялық, ақиқаттық-эстетикалық, тіл ерекшеліктеріне қатысты орамдарға байланысты құнды пайымдаулар түйіндеп, пікір қорытуға болады. Шығармада ел басқарудың, экономиканы, әлеуметтік-тұрмыстық ахуалды жақсартудың ерекшеліктері суреткерлік-философиялық тілмен баяндалады. Сол заманғы ғылым мен мәдениеттің жетістіктері де аңғарылып отырады. Дастан көне түрік өркениетінің мәуесі болғанымен жалпыадамзаттық, адамгершілік-имандылық мұраттарды терең толғап, күллі адам баласына тән ізгі қасиеттерді ұлағат етіп ұсынады. Жүсіп бұл қоғамдық-әлеуметтік мәні терең, халықтың моральдық-этикалық бағдарламасы іспеттес еңбегін 54 жасында жазған. Шу бойындағы Баласағұн қаласында бастаған бұл шығармасын Қашқарда аяқтап, Қарахандар мемлекетінің сол кездегі әмірі Бқғра ханға тарту етеді. Хан ойшыл ғұлама еңбегін жоғары мәртебелеп, «Хас Хажиб» деген лауазымды атақ, өз қасынан бас кеңесшілік қызмет берген.

Дастанның басты мақсаты – бақытты қоғам, құтты ел түзу. Сондықтан да отбасын ұстаудан бастап мемлекет құру, ел басқару ісіне дейін баянды баяндайды, ғұлама ақын бірде өмір, тұрмыс заңдылығынан туған, бірде қиялын оятқан утопиялық тебіреністерге батады, терең мағыналы пәлсапалық пайымдаулар түйеді.

«Құтты біліктегі» қазіргі қазақ әдебиетінде қаз-қалпында жүрген ұшқыр сөз, мақал-мәтелдердің бірқатарын өзбек,қырғыз, татар, ұйғыр халықтарының әдебиетінен де кездестіреміз. Бұдан шығатын қорытынды «Құтты білік» тек қана қазақ әдебиетінде ғана емес, түркі тектес тілдерде де оқытылады деген сөз.

Оларды «көшбасшы» ұғымы монархиялық мемлекет басшысының ұғымына қарағанда жалпылама болғанға дейін өз бетінше көмек көрсету кітабы ретінде қарастыруға болады. «Құтты білік» этико-философиялық, парасат пен ақыл-ой сұлулығын ұрпақтан ұрпаққа мұраға қалдырған еңбекте жар таңдау, бала тәрбиесі, ақыл-білім біліп, тіл ұстартудан бастап елдік құру, мемлекет түзу, ел басқаруға дейінгі өмірлік, әлеуметтік мәні аса зор мәселелер жырланған [2, 13].

«Mirror for Prince» жанрының қазақ әдебиетінде қалыптасу тарихына үңілетін болсақ, ежелгі қолжазбалық еңбектер арқылы анықтай аламыз. Мысал ретінде, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Бабырнама шығармаларында билеушілер туралы сөз болады. Әл – Фарабидің бізге жеткен санаулы ғана трактаттары бар. Солардың ішіндегі «Қайрымды қала тұрғындары» трактатын алатын болсақ, билеуші бойында болуға тиісті барлық қасиеттер жайында айтылады. Бұл шығарманың дүниеге келуі туралы түрлі көзқарастар бар. Бірі сол кездегі тарихи-мәдени оқиғалар болса, енді бірі Батыс пен Шығысты жалғаған Ұлы Жібек жолы. Сол арқылы мәдениет тоғысуы, әл-Фарабидің білімін одан әрі ұштады.

«Қайырымды қала тұрғындары туралы көзқарастар» трактатына тоқталатын болсақ, билеуші образын дене мүшелері арқылы сипаттайды. «Әдетте тәннің барлық мүшелерінің ішіндегі ең негізгі мүше өзінен-өзі жаратылысынан барынша кемелді және баянды келеді;

оның басқа мүшелердегідей тән қасиеттерінің бірі жоғары сатыда мәртебелі екендігі; басқа мүшелер бұл мүшелерден төмен орналасқан, бұлар өз тарапынан төменгі мүшелерді билейді [3, 77]. Бұл жерде негізгі мүшені билеуші деп айтып отқаны бәрімізге мәлім. Сол кездегі қысқартулар мен қудалаулардың нәтижесінде ашық айта алмаған болар. Бұл шығармада мемлекетті басқару үшін адамға қабілет, мінез, ақыл-ой, дарын керектігін баса айтқан. Бұларды ол саясат туралы ғылым ретінде қарастырған. «Ол [бұл ғылым] әлгіндей әрекеттер мен мінез-құлық белгілі бір әдіспен басқарғанда, осы әрекеттерді, мінез-құлықты, сапаларды, қасиеттер мен ниет-құлықты қалалар мен халықтар арасында нығайта түсетіндей етіп басқарғанда ғана, жоғалып кетпес үшін сол қалалар мен халықтарда осы қасиеттерді сақтағанда ғана болатынын түсіндіреді. Бұлай басқару үшін осыларды нығайтып, баянды етілген тәртіпті сақтау үшін сол әрекеттерге итермелейтін белгілі бір жұмыстың жүргізілуі немесе соған қабілеттің болуы шарт. Міне, осы жұмыс пен қабілет дегеніміз, патшалық немесе жоғарғы өкімет билігі, мұны адам не деп атаса да өз еркі. Ал саясат осындай жұмыстың негізі болмақшы».

Ұлы ғұлама әл-Фараби бүкіл әлемді басқара алатын басшының бойында алты түрлі қасиет болуы керек екендігін айтады. Олар: даналық, асқан пайымдымдылық, сенімділік, ойлау қабілетінің жоғары болуы, соғыс өнерін жетік білуі, денсаулығының мықты болуы. «Осының бәрін өз бойында ұштастыратын адам барлық уақытта кімге еліктеу керек екенін, кімнің айтқан сөзі мен ақылына құлақ қою керек екенін көрсететін үлгі болады. Мұндай адам мемлекетті өзінің қалауынша басқара алады». Қаланың басшысы болу үшін адамның бойында қасиеттердің табылуы шарт. Бірақ жаратылысынан бойында мұндай қабілеттер мен қасиеттер бір адамның бойында табылуы өте қиын жағдай. Данышпанның пайымдауынша игі қасиеттердің алтауы, тым болмаса бесеуі оның бойына біткен болса, ол адам қаланың басшысы бола алады. Әл-Фараби қаланы билеудің алқалық түрін де жоққа шығармайды. Биліктің бұл түрі туралы ол былай деп жазады: «Жақсы қасиеттердің бәрін өз бойында ұштастыратын адам болмаса, бірақ бұл қасиеттер бір топ адамдардың арасында жеке-дара дарыған болса, онда бұл топтың мүшелері бірлесе отырып, әкімнің орнына ие болады, оларды жұрт жақсы басшылар және қадірлі адамдар деп атайды, ал олардың басқаруы қадірлі адамдардың басқармасы деп аталады [3, 82]». Сонымен қатар қайырымды қалаға қарама-қарсы қалалар туралы да айтады. Ол туралы қайырымды қала надан қалаға, өнегесіз қалаға, алыс-беріс қала мен адасқан қалаға қарама-қарсы. Сондай-ақ мұндай қалаға жеке адамдар – осы қалалардың өкілдері де қарсы болмақ. Надан қала дегеніміз – ешқашан да бақытты көріп-білмеген, оған талпыну ешқашан ойына да кіріп шықпаған тұрғындар қаласы. Олар мұны ешқашан бастан кешіріп те көрген емес, бұған ешқашан сенген де емес. Осындай сипаттамалар арқылы салыстырады. Сол арқылы жазушы билеуші образын ашып береді. Осы шығарманы оқи отырып,халық билеушінің айнасы деп айта аламыз.

Қазақ әдебиетінде ойып тұрып орын алатын келесі шығарма – «Бабырнама». Бабыр тек жалаң саясатшы, жауынгер қолбасшы ғана болмаған, сонымен бірге ол XVI ғасырдың атақты ойшылдарының бірі. Бабыр жазушы-ғалым ретінде өз артынан едәуір әдеби мұра қалдырған адам. Оның біздің заманымызға жеткен еңбектерінің ішінен «Бабырнаманы», «Мубайин» атты өлеңдер жинағын, «Хәтти Бабри» атты өзі жасаған жаңа алфавитті, махаббат тақырыбына жазылған көптеген газелдер мен төрт жолдық өлең шумақтарын ерекше атуға болады. Бабыр сонымен бірге музыка, поэзия және соғыс туралы да көптеген трактаттар жазған. Бірақ өкінішке қарай, оның бұл еңбектері біздің заманымызға жетпеген.

«Бабырнама» – «Ферғана», «Кабул», «Үндістан» секілді үш бөлімнен тұрады. Алғашқысы XV ғасырдың екінші жартысында Ферғана жазығындағы Ахсикент, Намаған, Әндіжан, Марғилан, Ош, сондай-ақ Самарқан, Исфара секілді қалалар мен елді мекендер, онда тұрған түрлі тайпалар мен жамағаттардың әдет-ғұрпы, тілдік ерекшеліктері, мәдениет, жан-жануарлар дүниесін баяндаумен басталады. Автор, әсіресе, ата-бабасының шежіресі, кәсібі, тыныс-тіршілігі, тіпті аталған өлкенің тау-тасы, бау-бақшасы, жеміс-жидегі, өзен-суы, ұшқан құсына дейін сүйіспеншілікпен, туған жерге деген перзенттік махаббатпен жазған.

Захир ад-Диннің «Бабырнамасы» – энциклопедиялық еңбек. Ол тарихшылар мен этнографтар, әдебиетшілер мен тілшілер үшін де баға жетпес құнды деректері бар, орта ғасырлар тынысын дәл де анық жеткізе білген бағалы туынды. Бұл құнды еңбек орта ғасырдан бастап, әлемнің көптеген тілдеріне аударылған [4, 66].

«Құтты білік», «Қайырымды қала тұрғындары», «Бабырнама» еңбектері ел болу жолындағы қоғамтану, елтану дастаны десе де сияды. Көркемдігі кемел, ойы зерек, тұғыры берік ақылмен трактаттардың қазақ жерінде жазылуының өзі, осы өңірді мекендеген жұрттың құпия да қастерлі жазуы болғандығының өзі көп жайды меңзесе керек.

«Mirror for Prince» жанрындағы еңбектер Орта Азия, түрік тарихының аласапыранға килігіп, түркі дарабоздарының шашасына да, санасына да шаң тимеген тұнық тұста туған туындылар.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Ханзадалар айнасы» терминін әдебиет тарихында XX ғасырдың екінші жартысында ғалымдар сипаттамаларды нақты анықтауға тырысты, яғни пішіні мен мазмұны, ал соңғы онжылдықта ғалымдардың назары неғұрлым айқын ерекшеліктерге шоғырланды.

Зерттеуімізде төл туындыларымыздағы «ханзадалар айнасы» - «Mirrors for Princes» жанры қазақ әдебиетінде толық қанды зерттелінбеген жанр екндігіне көз жеткіздік. Қазіргі шығармалармен салыстырмалы түрде қарасақ, ұқсас тұстары да табылады. Даму тарихына қарай отырып, біз заман өзгерген сайын бұл жанрдың да қарқынды дамығанын көре аламыз. Басты дәлелі – бізге жеткен мәліметтер. Шығармалар оқи отырып, үлкен ой түйесің. Билеушілердің қандай тұлғалар екені жөнінде сенде де ой қалыптасады. Қазақ әдебиеті тарихында бұл жанр басқаша атпен қалыптасқан.

«Ханзадалар айнасы» – айналадағы байлыққа емес, бақытқа негізделген ортаны қалыптастыратын, әлеуметтік жағдайларды жақсартатын жанр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Garrett Mattingly: "Machiavelli's Prince: Political Science or Political Satire?" The American Scholar 27 (1958): 482-491.

2 Құтты білік/Көне түрік тілінен аударған алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Тұлға, 1997. – 548 б.

Qutty bilik/Kóne túrik tilinen aýdarǵan alǵy sózi men túsiniktemelerin jazǵan A. Egeýbaı. – Almaty: Tulǵa, 1997. – 548 b.

3 Әбу Насыр Әл-Фараби. «Қайырымды қала» - Алматы, RS: Халықаралық Абай клубы, 2015. – 284 б.

Ábý Nasyr Ál-Farabı. «Qaıyrymdy qala» - Almaty, RS: Halyqaralyq Abaı klýby, 2015. – 284 b.

4 Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама / Орыс тілінен аударған: Б.Қожабеков. – Алматы: Жалын, 1990. – 320 б.

Babyr Zahır ad-dın Muhammed. Babyrnama / Orys tilinen aýdarǵan: B.Qojabekov. –Almaty: Jalyn, 1990. – 320 b.

5 Tekin T. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. Yusuf Khass Hajib, Robert Dankoff// https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/373364. 24.09.2018.

Материал 25.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Garrett Mattingly: "Machiavelli's Prince: Political Science or Political Satire?" The American Scholar 27 (1958): 482-491.

2 Kutty Bilik/translated from ancient turkic by A. Egeubai, who wrote the preface and comments. Almaty: Tulga publ., 1997. – 548 p.

3 Abu Nasr Al-Farabi. "Kayyrymdy Kala" – Almaty, RS: Abay international club, 2015. – 284 p.

4 Babur Zahir ad-din Muhammad. Babyrnama / translated from russian by B. Kozhabekov. – Almaty: Zhalyn publ., 1990 – 320 p.
5 Tekin T. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. Yusuf Khass Hajib, Robert Dankoff// https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/373364. 24.09.2018.

Формирование жанра «Mirror for Princes» в казахской литературе (Жусип Баласагун, аль-Фараби, Бабыр)

А.К. Жундибаева[1], Ж.Т. Кадыров[2]
[1]Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей, 071410, Республика Казахстан
[2]Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

В статье анализируются политические произведения великих деятелей истории казахской литературы, таких как Жусип Баласагун, аль-Фараби, Бабыр. Связан с жанром «Mirror for Princes», используемым в мировой литературе. К вниманию читателей глубоко и содержательно освещаются политические произведения. Речь идет о политических произведениях по истории зарубежной литературы и о произведениях, написанных о политике в казахской литературе.

История формирования «Mirror for Princes» в казахской литературе изложена в древних рукописях. В произведеннях аль-Фараби, Жусипа Баласагуна и Бабыра рассказывается о провителях. Лишь несколько трактатов аль-Фараби сохранились до сегодняшнего дня. Среди них есть трактат «Жители добродетельного города», в котором говорится о всех качествах, которыми должен обладать правитель. Есть разные мнения о рождении данного произведения. Таким образом, поток культуры еще больше усовершенствовало учение аль-Фараби. Рассказывается об особенностях становления жанра «Mirror of Princes» в раннем средневековье, о хороших качествах, присущих хорошему императору в политических произведениях аль-Фараби и Жусип Баласагуни. Политческие идеи, убеждения, опыт в произведениях жанра «Mirror of Princes» являются основной темой статьи.

Материал поступил в редакцию журнала 25.11.2020

The formation of the genre of «Mirror for Princes» in the kazakh literature (Zhusip Balasaguni, al-Farabi, Babur)

A. K. Zhundibayeva[1], Zh.T. Kadyrov[2]
[1]Shakarim university of Semey, Semey, 071410, Republic of Kazakhstan
[2]M. Kozybayev North Kazakhstan university, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan

The article analyzes the political works of great figures of the history of Kazakh literature, such as Zhusip Balasagun, al-Farabi, Babyr. Is associated with the genre of «Mirror for Princes» used in world literature. To the attention of readers deeply and meaningfully covered political issues. We are talking about political works on the history of foreign literature and works written about politics in Kazakh literature.

The history of the formation of «Mirror for Princes» in Kazakh literature is described in ancient manuscripts. In the works of al-Farabi, Zhusip Balasagun and Babyr tells about the rulers. Only a few treatises of al-Farabi have survived to the present day. Among them is the treatise "the Inhabitants of a virtuous city," which speaks of all the qualities that a ruler should possess. There are different opinions about the birth of this work. Thus, the flow of culture further refined the teachings of al-Farabi. It tells about the features of the formation of the genre «Mirror of Princes» in the early middle ages, about the good qualities inherent in a good Emperor in the political works of al-Farabi and Zhusip balasaguni. Creative ideas, beliefs, experience in the works of the genre «Mirror of Princes» are the main topic of the article.

Received: 25.11.2020

ҒТАМР 17.82.30

Ж. Т. Қадыров[1], Ж.С. Таласпаева[2], Ә.Қ. Шапауов[3], Л.К.Искакова[4]
[1]ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-5494-9105. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru
[2]ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-8209-5116
[3]ф.ғ.к., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы, http://orcid.org/0000-0002-3709-4309
[4]магистрант, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстануниверситеті, Петропавл қ.,150000, Қазақстан Республикасы, http://orcid.org/0000-0002-0281-4417

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада кеңестік дәуір кезіндегі қазақ публицистикасының қалыптасып дамуы қарастырылады. Соғыс жылдарындағы қазақ әскери публицистикасының ерекше қолданыс тапқан жанрлары – көркем очерктің, әңгіме, мақала мен хаттардың ерекшелігі мен сипаты беріледі.

Бауыржан Момышұлы туындыларының негізінде көсемсөздің азаматтық ұстанымы мен жазу ерекшелігі айқындалады. Бауыржан Момышұлы туындыларының өзіндік тілдік, жанрлық, стильдік ерекшеліктері сараланады.

Автордың Ұлы Отан соғысына арналған шығармалары, яғни очерктері дерекьерге, өмір фактілеріне негізделетіндігіне назар аударылады. Сондай-ақ, кейіпкер бейнесін, әсіресе, жауынгер бейнесін өзіндік қимылымен, мінезімен, жаратылысымен суреттеп, соғыс кезіндегі совет адамының бейнесін берудегі шеберлігі айқындалады.

Публицистикалық жанрдың белгілері, ерекшеліктері, сипаты жайлы ғалымдардың пікірлері мен пайымдаулары беріліп, жүйеленеді.

Кілт сөздер: очерк, мақала, хат, публицистика, көркем очерк,оқиға хронологиясы, әскери публицистика, публицистикалық мақала, публицистикалық очерк.

КІРІСПЕ

Қазақ-совет әдебиетінің сыншысы, мемлекет және қоғам қайраткері Ілияс Омаров Бауыржан Момышұлының үлкенді-кішілі әңгімелері жайында өз пікірін айтады. Автор әңгіменің бәрін өз атымен баяндайды. «Қан майданда бірге шайқасқан қарулас достарыма шығармаларыммен ескерткіш орнатамын»,– дейді Бауыржан Момышұлы. Бұл, әрине оны тек шындықты жазуға мәжбүр етті.

Ілияс Омаровтың пайымдауынша, Бауыржан шығармашылығының екі ерекшелігі бар. Атап айтсақ, «ол көз алдында болған оқиға мен өзі шын білетін нәрсені жазады. Пейзаж, болмыстар мен адамдар, соғыстың нағыз шындығы – осылар, Бауыржан шығармаларынан көрінетін жайлар» [1, 129]. «Әрине, соғыс – ұрысты әскери документтерден-ақ оқып білуге болады, – деп жазады Бауыржан Момышұлы. – Дегенмен, адам тағдырлары туралы білгенге не жетсін!».

Әрине, Бауыржан Момышұлының шығармаларында көрінетін адамдар көп. Әрбір жауынгер – мейлі ол солдат не офицер болсын, мейлі ол комиссар не саяси жетекші болсын – өзіндік қимылымен, мінезімен, жаратылысымен суреттеліп, соғыс жайындағы совет

адамының бейнесін береді. Олардың бәрі жиналып келіп, ұрыс даласының жанды суретін көз алдыңа әкеледі. Ол адамдар әртүрлі, бірақ бәрінің ортақ мақсаты мен ортақ үлесі, ортақ жауы бар, бір ауадан тыныстап, бірге әрекет жасайды.

Олардың ішінен керек әрекеттің де, Отан үшін жанын пида еткен көзсіз ердің де бейнесін көреміз. Сондай жүздеген оқиғалардың куәсі болған Бауыржан бәрін қолмен қойғандай етіп, әсерлі баяндайды. Ұрыс даласында жеке адам да, рота мен батальон да өлмес ерлік көрсетеді... Мұның бәрін рет-ретімен автор шығармаларында бейнелейді.

Бауыржан Момышұлының «Грицконың сағаты» деген әңгімесінде украин жігіті Грицко Бауыржанды әке («батька») деп атайды. Осы Грицконың өлер алдындағы әңгімесі жан тебірентеді. Ол қолындағы сағатын өз сүйген қазақ қызына Бауыржанның табыс етуін өтінеді. Нина деп атайтын ол қызды фашистер айдап кеткен. Грицконың образы арқылы жазушы украин өкілінің қазақ халқына деген ыстық сүйіспеншілігін бейнелейді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ поэзиясының аса көрнекті шебері, ірі драматург және белгілі әдебиет зерттеушісі Ә.Тәжібаев Бауыржан Момышұлының тілінде сырлылық, үнділік бар деп жазады. «Біз Исламқұлов, Әзімхан, Тұрарлардың тұлғаларынан қазақ халқының ерлік үрдісін, мейірімділігін,көрегенділігін, кеңпейілділігін, үйренгіш,өсімпаздығын, намысқа беріктігін – бір сөзбен айтқанда елдік қасиеттерін көреміз. Қызығамыз, еліктегіміз келеді. Бұл Бауыржан әңгімелерінің жақсы қасиеттерін ғана дәлелдейді... «Жол үстінде», «Мергендердің күркешігі», «Өті адалдың еті арам ба?» деген әңгімелер, «Әзімхан» атты ұзақ әңгіменің үзінділері. «Біздің адамдар» да осы сияқты «Жауынгердің тұлғасы» деген жиырма әңгіменің алғашқы жазылғандары. Соңғы әңгімелер түгел Отан соғысының ерлеріне арналады. Бауыржан «Мен бұларды жазушылығым ұстаған үшін емес, қан майданда қайрат көрсеткен ерлердің атаусыз қалмауы үшін, тірісінің көзіне, құрбандардың аруағына қарыздар болмас үшін жазып жүрмін» – дейді. Әбден дұрыс. Қашанда қымбат шығармалар, осындай қарызды, міндетті өтеуден туады» [1, 144].

Бауыржан: «Мен қазақ халқына әскери ағарту білімін беретін нәрселер туғызуға болысқым келеді», – дейді. Онысы да жөн. Әскери өмірден жазылған жақсы шығарма әманда көркем әдебиеттің, публицистиканың ең жақсыларынан саналады.

Соғыс жылдарында қазақ әскери публицистикасында ерекше қолданыс тапқан жанрларының бірі көркем очерк болды. «Социалистік Қазақстан» газетінің бетінде соғыс жылдары эпистолярлық публицистика ерекше қарқынмен дамыды. «Майданнан хат» деген арнайы айдар да ашылды. Сол айдар арқылы майдандағы жауынгерлер өздерінің елге деген ыстық сәлемін ұдайы жеткізді.Елдегі, тылдағы еңбеккерлер майданға хаттарды толассыз жолдады. Газет екі ортада дәнекер бола білді.

«Соғыс жылдарындағы публицистиканың басты ерекшелігі – абыржу мен күту халіндегі күрескер халыққа әсер ете білді. Өз халқымен үздіксіз байланыста болып, олардың ойлары мен сезімдерін білдіріп, оларды көмекке шақырды және әлем тыныштығы үшін асқан абырой мен үміт отын жақты. Соғыс жылдарындағы публицистика арқылы халықтың сол кездегі көңіл-күйін және заманның бет-бейнесін тануға болады» [2, 13].

«Тек 50-ші жылдардың екінші жартысынан бастап Кеңес елінің шет мемлекеттермен байланысы қауырт нығайды. Кеңес елі делегациясының құрамында біздің белгілі қалам қайраткерлеріміз шет елдерге шығып, соның нәтижесінде баспасөз бетінде көптеген жолсапар очерктері дүниеге келді» [3, 345]. Дәл осы жолсапар очерктерін жазған публицистердің бірі –Бауыржан Момышұлы. Атап айтсақ, оның «Куба әсерлері» очеркі. «Сөйтіп 50-ші жылдардағы публицистиканың тағы бір ерекшелігі – қазақ көсемсөзінде жолсапар очерктері шоғырының жарқырап туғандығы» – дейді Бауыржан Жақып.

Соғыс жылдарындағы «Социалистік Қазақстан» газетінің сол жылдардағы беттеріне шолу жасаудың қажеттілігін тілге тиек еткен Рахметолла Ыдырысов былай дейді: «Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанда шығарылып тұрған мерзімді баспасөздің көпшілігі

уақытша жұмысын тоқтатқаны мәлім. Соған байланысты әдеби газеттердің, қоғамдық-саяси, көркем, тағы басқа да журналдардың атқаратын міндетін күнделікті шығып тұратын газеттер атқарды. Осындай жағдайда бұрын көлемді журналдарда, кітаптар мен жинақтарда басылатын көркем әдеби шығармалар күнделікті газет беттерінен орын алатын болды. Сондықтан да партиямыз әдеби күштің бәрін газет төңірегіне жұмылдырды» [4].

Айталық көркем жауынгер публицистикасының әсіресе соғыс жылдарында өріс алуына одақ көлемінде «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Комсомольская правда» газеттері ұйытқы болса, республикамызда осы міндетті атқарушы бірден-бір мерзімді баспасөз – «Социалистік Қазақстан» газеті болды.

Әскери публицистика жанры соғыс басталғанға дейін қазақ баспасөзінің бетінде орын ала қойған жоқ. Испаниядағы ұрыстар туралы жазылған Алексей Толстойдың, Илья Эренбургтың, Михаил Кольцовтың, басқа да көрнекті қаламгерлердің уытты мақалалары мен очерктері орыс әдебиетінде әскери жауынгер публицистика жанрының кең өріс алуына желі болып тартылады. Ал қазақ әдебиетінде ол кезде мұндай шығармалар жазуға мүмкіншілік әлі жоқ еді. Әскери тақырыпта жазуға бастапқыда, келер соғыстың ауыр зардаптарын бағдарлай алмаған қазақ қаламгерлері өздерінің бірлі-жарым шығармаларында соғыстың басталуы мен аяқталуы мәселелерін оп-оңай-ақ шеше салатын.

Егер соғыстың алғашқы күндерінде шыққан «Социалистік Қазақстан» газетінің күнделікті сандарын қарап отырсақ, ресми материалдарды былай қойғанда, жоғарыдағыдай арыздарды, халықтың ашынған үндерін, үндеулерін көптеп ұшыратамыз.

Отан басына, халықтың, болашақ ұрпақтың басына осындай зор қатер туған сәтте жан ашуы асыл ойлар мен қамал бұзар қаһарлы сөздерді тудырды. Бұл ең алдымен жауынгерлік отты да лепті публицистикалық шығармалар арқылы оқушы қауымға тарады, майданда жауынгерлердің, тылда еңбеккерлердің бойына қуат, жанына рух берді.

Соғысқа дейінгі қазақ әдебиеті негізінен ең алдымен халықтың өзінің бай ауыз әдебиетінің (фольклордың), орыстың классикалық әдебиетінің үлгісімен қанаттанып, дами бастаған еді. Қазақ әдебиетінде поэзия құлашты кең жайып дамыса, прозадағы роман, повесть сияқты қомақты жанр жаңа ғана өркендеп келе жатқан. Ал очерк, публицистика тәрізді шағын жанрлар әлі де жас қанат, балауса, балғын шақта болды. Осындай жағдайда республика баспасөзінде, оның ішінде «Социалистік Қазақстан» газетінде ә дегеннен әскери публицистикалық шығармалардың кең өріс алып кете алмағандығы хақ. «Социалистік Қазақстан» газеті 1941 жылғы 24 июньдегі №146 санында Ә. Сәрсеновтың «Қуатты халықтың қаһарлы үні» атты мақаласын жариялады. Мұны соғыс басталған алғашқы күндерде қазақ баспасөзінде тұңғыш туған публицистикалық мақала деп атауға болады.

«Социалистік Қазақстан» газеті өз төңірегіне республикада оқушы қауымға есімі мәлім болып қалған белгілі ақын-жазушыларды, журналистерді топтастырды. Бұрын роман, повесть, драмалық шығармалармен шұғылданып келген Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов, Ғабиден Мұстафин, Ғабдол Сланов, Әлжаппар Әбішев, басқа да көптеген қаламгерлер газет бетінде қысқа жанрда жазуға кірісті. Әскери публицистиканы дамытуға үлкен үлес қосты.

Отан соғысы жылдарында әскери очерктер мен мақалалардың бір түрі хаттар формасында пайда болды. Бұл, әрине, совет әдебиеті мен журналистикасы тарихында бұрын да бар тәсіл. Дегенмен, осы хат түріндегі публицистикалық очерк пен мақала кезеңге, соғыс кезінде лайықталып, өзгеше түр сияқты болып қалыптасты. Жазушылар өз шығармаларында хат (хаттар формасындағы) тәсілін қолдана бастады. Мұндай тәсіл Ғабит Мүсіреповте де, Мұқан Иманжановта да, Баубек Бұлқышевта да, Жұбан Молдағалиевта да, Жекен Жұмақановта да бар. Бірақ әрқайсысы әр түрлі» [1, 84].

Отан соғысы жылдарында ерлігімен елге даңқы шыққан Бауыржан Момышұлының «Социалистік Қазақстан» газетіне бірнеше очерктері мен әңгімелері, мақалалары мен хаттары басылды. «Ерлік пен жеңіс күші» деген очеркінде ақылды ұстаз, білгір қолбасшы, парасатты генерал Панфилов бейнесін көрсетсе, ал «Біздің адамдар» атты публицистикалық мақаласында «...Немісті өлтірген сауап. Оны көріп тұрып өлтірмеу ерге ұят, жігітке

лайықсыз», «Ел дұшпаны – ер дұшпан» деген сияқты өзінің майдандық өмірден алып шығарған мақал-мәтелдерін жауынгерлердің құлағына құяды, сол арқылы қазақ жауынгерлерін ерлік іске тәрбиелеуді мақсат етеді.

1980-ші жылдардағы таңсық ізденістердің бірі – «Лениншіл жас» газетінде жарияланған очерктер. «Журналистикаға келген жаңа лек, жас толқын алдымен «Лениншіл жас» басылымында шыңдалғаны шындық. Біздің жылт еткен жаңалық ағыстарын іздеп, жастар газеті жарияланымдарына үңілуіміздің сыры осында жатыр. Ондай жарқ еткен ізденістер 60-70-ші жылдардағы сияқты, 80-ші жылдарда да ең алдымен осы газетте көрінді» [1, 304], – дейді профессор Бауыржан Жақып. Бұл ретте қаламы төселген көсемсөзші Бауыржанның «Лениншіл жас» басылымында жариялаған бірқатар мақаласы мен очеркі бар. Мәселен, «Отан», «Ерлігіміз – ұрпаққа өнеге», «Қаһарман сөз қамал бұзады», «Еңіреген ер еді», «Майдангер атынан», т.б. Әсіресе, «Еңіреген ер еді» очеркі көсемсөздің азаматтық ұстанымы мен жазу ерекшелігін айқындап бергендей.

«Очерк – дүниетанымдық жанр, ал очеркист – ізденімпаз. Очерк жазатын адамның дүниеге өзіндік көзқарасы, болмыс, құбылысқа өзіндік қатысы, өмірлік факт, оқиға, деректерді өзінше қабылдауы, көрген-білгенін айтып, жазып беруде өзіндік ұғымы, сезімі болуы міндетті» [4, 48].

Публицист «Еңіреген ер еді» очеркінде халқымыздың ардагер азаматы Мәлік Ғабдулиннің өмір жолын, азаматтық болмысын, бүкіл өмір жолын кішігірім очеркке сыйдыра білген. «Мен әскери адаммын, командирмін. Кейбіреуге мен деп сөз бастау ерсі көрінуі де мүмкін. Әдетте, командир сөзін «мен» деп бастап «менмен» орталап, сонымен аяқтайды. Ол әскери ұғымға ерсі емес, заңды да орынды. Қандай қатал болғанымен, әскери тәртіп адамды қызық бауырластырады. Біреу мың үшін, мың біреу үшін барынша жұмылады» [5, 266] – деп очерктің кіріспесін бастайды, әскери публицистиканың бір қырын атап өтеді. «Халқымыздың ардагер азаматы Мәлік Ғабдуллин кешегі сұрапыл соғыстың мектебінен осылай өтті» - деп тақырыптың өзегіне көшеді де «Сол Мәліктің алпыс жасқа толғанын өзінің көзінің тірісінде тойлай алмай отырмыз. Бұл менің аға ретінде қабырғама қатты батады» - деп мәселені төтесінен қояды.

Журналист Есенгүл Кәпқызы очерк табиғатын түсіндіре келе: «Ол адам өміріндегі шиеленісті, динамикалық жарқын эпизодтардан тұрады, оған тән ерекшелік – кейіпкер өмірінің бір сәтін бейнелі баяндай білу, шындықты баяндауда деректерге сүйенуі ғана емес, сондай-ақ шығармашылық ой-толғам, көркем әдіс-тәсілдердің қолдануы да» [6, 98] – деп қорытады.

Бауыржан Момышұлының бұл шығармасы көркем, шұрайлы тілмен жазылған. Содан кейін очеркте оқиға хронологиясын сақтап, кейіпкердің бейнесін барынша ашқан. «Батыр, жауынгер, жазушы, зерек ғалым, сипатты, салтанатты – көрерге түрі де бар ұғарға ойы да бар інім еді... Сұрапыл соғыс жылдары сын сағаттарда оның ерліктеріне көзі тірі куәгерлердің бірі менмін. Мен оның да ағасы, командирі болғанмын... Майдан алғы шебінде оның орасын ерліктеріне куә болғандарым рас. Оларды мойындап, дер кезінде жазып та жүрдім» [5, 134]. дегені өмірде болған шындықты жазып,дәлелдеп отырғанын аңғартады.

В.Ворошиловтың айтуына қарағанда, «очерк өзегінде адам, оның өмірі болуы тиіс» [7,71].

Очеркист Бауыржан Момышұлы әрмен қарай шығармасына өзек етіп алған кейіпкеріңіңазаматтық болмысын ашу үшін бұрын жазған «Бір түннің оқиғасы» деген естелігін атап, ондағы жазылған деректер Мәлік туралы сол кездегі кіріспе сөз екенін сөз етеді.

Автор кейіпкер бейнесін оның Ұлы Отан соғысындағы еңбегі арқылы аша түседі. Оның бұл очеркі деректілікке, өмір фактісіне негізделген. «...М.Ғабдуллин Ұлы Отан отқа оранғанда небәрі 25-тердегі қылшылдаған жігіт еді. Сыпайылығы, әдептілігі, алғыр ойы сезіліп тұратын. Жұртқа тым жұғымды болатын. Әуелі Павел Гундилович басқарған ротада кіші политрук болып істеді. Көп ұзамай ол 75-полкке жоғарылатылды да, орнына кейіннен 28-ші гвардиялық-панфиловшылар ерлік қозғалысын басқарған Василий Клочков келді.

Екеуінің сыйластығы бірте-бірте үлкен достыққа айналды. Мәлік өз қарамағындағы жігіттерді бар ерекшеліктерімен сипаттай отырып, ізбасарына майдандағы жай-жаспарды ұғындарғаны аңғарылды», – деп автор Мәліктің мінезін аша түседі. «Алғашқы шептіңқай бөлігінде жүрмесін, М.Ғабдулиннің ұйымдастырушылық қабілеті қатардағы жауынгер көпшілікпен тіл табыса білетіндегіне саяды. Тұстас, қызметтес болған адамдардың бәрі де осы үшін Мәлікті қатты қадір тұтып кетті... Осындай ерекше батыр бітімді жанның елге аңыз болған ерлік жасап, Отан алдындағы перзенттік парызын өтеуі біздің дәуірге таңқаларлық емес. Өйткені, ол қасиет халқының рухы мен қанында туа бітті бар еді. Полк командирі полковник И. Капров өз қатарына саяси басшылыққа Мәлік Ғабдуллинді шақырғаны көп жайды айтпай-ақ түсіндіріп тұр. Себебі, Мәліктің бойындағы «Сегіз қырлы, бір сырлылық» кімді болса да тәнті тұрғызғандай» [5, 268].

Публицистика – бүгінгі күннің энциклопедиясы, публицист – мамандық қана емес, ол – өмір салты, тіршілік ұстанымы. Және оның араласпайтын саласы жоқ. Бүгінгі күннің аумағына кіретін барлық салалар – химия, экономикалық ғылымдар, философия, эстетика, биология ғылымдары публицистикалық танымның обьектісіне айналады.

Зерттеуші Е. Прохоров көсемсөзді шығармашылықтың ерекше синкреттік түрі деп қорытып, «публицистика ғылым мен өнертанудың ең жақсы қырларын қамтып, біріктіреді» [8, 35], – деп түйеді.

«Публицистика көркем тілмен жазылып, оқырман қауымын сүйсіндіре білуі шарт. Болған оқиға мен болашақтың болмысын сенімді түрде жеткізіп, өрнекті шығарма жасалуы тиіс. Сайып келгенде, публицистика көтерген мәселеде тарих беттері мен бұрынғы адамдар алдындағы парыз ақталуы тиіс. Бұған қоса шығарманың құндылығы да сол, көз көргенді, бастан кешіргенді қоспасыз баяндау, оқырман қауымды қуанту» [9, 82]. Бұл очеркінде Бауыржан Момышұлы осы жағдайдан шыға білді.

«Ең алдымен, ол – алдындағы азаматтық борышын тереңнен тебіреніп ұғынған азамат. Ар үшін арпалыс кезінде ажалмен бетпе-бет келіп, ол нағыз әскери тәлім алды. Шын мәніндегі қоян-қолтық шайқастың офицері атанып, абыройы көтерілді. Ол тек творчестволық ойлаудан туатын жай. Соны күн нұрындай бойына сіңіріп, ол педагог болды, көз жұмғанша оның осы асқақ тұғырдан, жас ұрпақты тәрбиелеу тұғырынан түскенін көргеніміз жоқ.Осылай болуға оның өзінің де дайындығы бар еді. Ол ғылымның сан тарауынан хабардар болатын. Бұл біліктілігі алғы шепте үлкен үгітші болып, үлкен істерге ұйытқы болуына көп көмектесті. Табиғи сезімталдығы, терең түйсігі қаламгерлік қырының молынан ашылуына мүмкіндік туғызғанын айтудың өзі ғанибет. Өзі көрген, сезген, көңілге түйген өлім мен өмір айқасының қанымен жазылар шежіресін өзге жазбай, өзі өрнектеуінде де осы сипаттас заңдылық бар. Бұл тәріздес бар асыл қасиеттер жинала келіп, аялы арнаға тоғысты. Мәлік Ғабдуллин қоғам қайраткері болып та біраз тіршілік тындырды. Оның түп тамыры тереңде еді. Жөргегімен сіңген қасиет шырғалаңы, шатқалы көп шақтардың елегінен екшелеп, алмастай қырланып жарқырап шыға келді. Сөйтіп, сергек ойды серік еткен өмірде із қалдырды, сөз де қалдырды» [5, 276]. Журналист кейіпкерінің бастан кешіргенін, болмысын оқырманға осылай жеткізеді. Осылай қорытындылады.

Г. Вартанов: «Публицист өз шығармашылығындағы көркем әдебиет элементін қолданады», – деп жазған болатын. Ал зерттеуші М.Черепахов: «Публицистиканың көркем әдебиетпен өзара әсері мен бірлігі публицистің шығармашылық ойын беру формасында көрініс табады» [10,48], – деп қорытады. Бірақ «кей жағдайда публицистика көркем әдебиетке жүгінген кезде де шығармадағы басты рөл публицистика еншісінде қалады [10, 49].

Рас, очерк жанры көркем әдебиет пен публицистика бастауында пайда болған. «Очерктегі публицистика көркем элементтермен тең дәрежеде болғанымен, идеялық ойдың өзегі мен ұйымдастырушылық бастауды публицистика құрайды» [10, 124]. Әлбетте, очерк көркем публицистикалық жанр болғаннан соң, онда көркем әдебиет элементтерікөптеп кездеседі. Десек те публицист кейіпкер образын бейнелемейді, ол жайлы егжей-тегжейлі баяндайды. «Очерк көркем публицистикалық жанр ретінде үлгілі оқиғаны, құбылысты, оның

кейіпкерлерін насихаттайды. Басқа жанрлардан ерекшелігі, очерктің бойында көркем әдебиеттің элементтерікөптеп кездеседі. Ал көркем публицистика жанрларының ерекшелігі – нақтылық, фактіні қолдану және публицистикалық элементтердің болуы».

«Очерк басты обьект етіп не белгілі бір оқиғаны, не табиғи құбылысты алғанда да оны қоғам өмірімен, адам тіршілігімен байланыстыра суреттейді.Оқиға пайдасының, құбылыс байлығының тек адам еңбегімен, ақыл-ой парасатымен, адам ашқан ғылым, техника күшімен игерілетінін көрсетеді» [1, 182].

Бауыржан Момышұлының «Социалистік Қазақстан» газетінің 1961 жылдың 7 майы күні №107 нөмірінде жарыққа шыққан «Үнді халқының ұлы перзенті» атты очеркінің де басты обьектісі –адам, оның еңбегі, тарихта қалған орны. Анықтап айтсақ, үнді халқының ардақты перзенті, ұлы жазушы, асқан суреткер, ағартушы әрі қоғам қайраткері Рабиндранат Тагордың жүз жылдығына арналып жазылған очерк.

«Тагор творчествосы тек Үндістанның ғана емес, бүкіл дүниежүзі халықтарының, гуманизм идеяларын, халықаралық ынтымақты жақтаған адамдардың бәрінің де аса ұлы мәдени жеңісі болып табылады». Очеркистің бұл сөзі де очеркке қойылатын бір талапты ақтайды.

Сюжетті дамыту кезеңін де Бауыржан Момышұлы кейіпкерінің талантымен, жетістігімен байланыстырып отырады. «Тагордың алғашқы өлеңдері мен мақалалары «Гьянанкур» журналында басылды. 1877 жылдан бастап жас Тагор өзінің ағасы шығарған «Бхароти» журналының ең көрнекті қызметкерлерінің бірі болды».

Очерктің публицистикалық қасиеті ең алдымен дәуір талабына, сол тұстың күн тәртібінде тұрған көкейкесті мәселелеріне үн қосады. Сол проблемаларға жұрт назарын аударып, оны шешудің жолдарын қарастырып, әдіс-тәсілдеріне талдау жасайды. Публицистикалық баяндауларға барып, әлеуметтік, статистикалық дәлел, деректерді пайдаланады. Автор өз атынан ой толғап, көрген-білгеніне баға береді, өз қатысын аңғартады. Шегіністер жасап, кейіпкерлер өмірінен жеке мысалдар келтіреді.

Бұл әңгімелерінде Тагор қарапайым адамдардың арман-тілегін, олардың қанаушыларға, отаршылдарға деген өшпенділігі мен ыза-кегін, билеп-төстеуші чиновниктердің, помещиктердің, ағылшын отаршылдарының зымияндығын, қаталдығын, жауыздығын бейнелейді. Тагор дүниеқорлықты, алыпсатар кәсіпті, адам жанын жаралайтын жаман қылықтардың бәрін әшкерелейді. Сонымен бірге ол ортағасырлық феодализмнің қалдықтарын, әсіресе касталық дәстүрді ызалы мысқылмен сынап, дін басыларының бет пердесін сыпырады.

Ескінің шырмауында көбірек қалып келе жатқан үнді әйелдері еді. Өзінің әңгімелерінде Тагор соларға көп көңіл бөледі. Тагордың үнді әдебиетінде бірінші болып бұқараны жырлайды, «кішкентай адамды» өз шығармасының жағымды кейіпкері етіп алады, оның адалдығын, жомарттығын, адамгершілігін паш етеді.

Тагор шығармалары Үндістан халықтары үлкен әсерін тигізді. Оның шығармаларындағы гуманизм, реализм, сыншыл бағыт сияқты басты қасиеттер үнді әдебиетінде сыншыл реализмнің туып, қалыптасуына баға жеткізгісіз жағдай жасады».

Очерктің шешілуі тұсын публицист кейіпкердің үнді әдебиетіне қалдырған өшпес ізімен орайластыра білген. Тагордың әлеуметтік – психологиялық роман жанрының негізін қалағанын, «Джанаганамана» атты өлеңі Үндістан Республикасының сол кезеңдегі мемлекеттің әнұранына айналғанын, отызыншы жылдары көптеген саяси лирикалық өлеңдер жазып, үнді әдебиетінде бұл жанрдың да негізін қалағанын мақтанышпен жеткізеді. «Бұл өлеңдерде ұдайы өршіп, үдеп бара жатқан ұлт-азаттық қозғалыс жырланбай қалған жоқ», – деп оқырманын тарта түседі. Сонан соң Тагордың публицистикалық қызметінің ерекше қызметін эмоциямен жеткізіп, асқақ рухпен шетелдік әріптесінің бейнесін оқырман көңілінде қалатындай етіп былай қорытындылайды: «Рабиндранат Тагор – өшпес мұра қалдырған, есімі мәңгілікке қалатын асқақ дарын иелерінің бірі».

ҚОРЫТЫНДЫ

Айта кететін жайт, Кеңестік дәуір кезеңінде қазақ публицистикасының әр жанры әр түрлі деңгейде баспасөзден көрінді. Мәселен, 1920-1930-шы жылдары заметка, хат, мақаланың проблемалық түрі, фельетон сияқты публицистика жанрлары көбірек көрініс тапты. 40-шы жылдары публицистикалық мақала, памфлет, үндеу, рух көтеруге бағытталған хаттар түріндегі публицистика ерекше дамыды. 1950, 1960 1970-ші жылдары очерк өз дамуының биігіне жетті. Очерктің физиологиялық, социологиялық, экономикалық, проблемалық-аналитикалық, портреттік, сапарнама, психологиялық, лирикалық, т.б. түрлері бірінен соң бірі жарқырап көрінді. Осы жылдары публицистикалық мақаланың «өлеңмен жазылған қарасөз» түрлері ерекше ынта-ықылас туғызды. Фильетон жанры қайта өрлеу жолына түсті. 1980-ші жылдары сұхбат жанры мен репортаж кең қолданылды. Сұхбаттың диалог түріне қоса, сұхбат-пікір, сұхбаттың анкета түрі, дөңгелек стол басындағы әңгіме, баспасөз конференциясы сияқты бірнеше жаңа түрлері қолданысқа енді. Кеңестік дәуірдің барлық кезеңдерінде де заметка,корреспонденция, есеп, бас мақала, рецензия, шолу, баспасөзге шолу, мақала жанрлары баспасөз бетінен түскен жоқ.

1980-ші жылдары қазақ публицистикасының дамуында зерттеушілік, тарихи-танымдық, бағыт анық орнықты. Тұтас ізденіс негізінде, журналистік зерттеулер нәтижесінде тарих қойнауында жасырын жатқан деректердің беті ашыла бастады. Кеңестік дәуірде қазақ публицистикасы тектік, түрлік, жанрлық, стильдік тұрғыдан қалыптасып, дамыды. Публицистиканың өз алдына дербес теориясы да жасалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Момышұлы Б. Шындығын айтқанда. Т.15. – Алматы: Өнер, 2009. – 340 б.
Momyshuly B. Shyndyǵyn aıtqanda. T.15. – Almaty: Óner, 2009. – 340 b.
2 Публицистика периода Великой Отечественной войны и первых послевоенных лет. – М.: Советская Россия, 1985. – 333 с.
Pýblıtsıstıka perıoda Velıkoı Otechestvennoı voıny ı pervyh poslevoennyh let. – M.: Sovetskaıa Rossıa, 1985. –333 s.
3 Жақып Б. Қазақ публицистикасының қалыптасу, даму жолдары. Генезис, эволюция, поэтика. – Алматы: Білім, 2004. – 368 б.
Jaqyp B. Qazaq pýblıtsıstıkasynyń qalyptasý, damý joldary. Genezıs, evolıýtsıa, poetıka. – Almaty: Bilim, 2004. – 368 b.
4 Ыдырысов Р. Шеберлік бастауы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 191 б.
Ydyrysov R. Sheberlik bastaý. – Almaty: Mektep, 1984. – 191 b.
5 Момышұлы Б. Соғыс қателікті кешірмейді. Т.14. – Алматы: Өнер, 2009. – 304 б.
Momyshuly B. Soǵys qatelikti keshirmeıdi. T.14. – Almaty: Óner, 2009. – 304 b.
6 Кәпқызы Е. Жанрлардың алмасуы – тенденция, креатив. – Алматы: 2008. – 198 б.
Kápqyzy E. Janrlardyń almasýy – tendentsıa, kreatıv. – Almaty: 2008. – 198 b.
7 Ворошилов В. Журналистика. – М.: 2000. – 171 с.
Voroshılov V. Jýrnalıstıka. – M.: 2000. –171 s.
8 Прохоров Е. Публицист и действительность. – М.: 1973. – 235 с.
Prohorov E. Pýblıtsıst ı deıstvıtelnost. – M.: 1973. –235 s.
9 Бекниязов Т. Журналистің шығармашылық шеберлігі. – Алматы: 2004. – 228 б.
Beknıazov T. Jýrnalıstiń shyǵarmashylyq sheberligi. – Almaty: 2004. – 228 b.
10 Черепахов М. Проблемы теории публицистики. – М.: 1980. – 270 с.
Cherepahov M. Problemy teorıı pýblıtsıstıkı. – M.: 1980. –270 s.

Материал 07.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Momyshuly B. Frankly speaking. Vol.15. – Almaty: Art, 2009. – 340 p.

2 Journalism in the period of the Great Patriotic War and the first subsequent years. Moscow: Soviet Russia, 1985. – 333 p.
3 Zhakip B. Ways of formation and development of Kazakh journalism. Genesis, evolution, poetics. Almaty: Education, 2004. – 368 p.
4 Idrissov R. the beginning of mastery. – Almaty: School, 1984. – 191 p.
5 Momyshuly B. War does not forgive mistakes. Vol.14. – Almaty: Art, 2009. – 304 p.
6 Kapkyzy E. Genre exchange – trend, creative. – Almaty: 2008. – 198 p.
7 Voroshilov V. Journalism. Moscow: 2000. – 171 p.
8 Prokhorov E. Publicist and activity. M.: 1973 – 235 p.
9 Bekniyazov T. Creative skills of a journalist. – Almaty: 2004. – 228 p.
10 herepakhov M. Problems of journalism theory. M.: 1980 – 270 p.

Особенности произведений Бауыржана Момышулы

Ж.Т. Кадыров[1], Ж.С. Таласпаева[1], А.К. Шапауов[2], Л.К. Искакова[1]
[1]Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан
[2]Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматривается формирование и развитие казахской публицистики советского периода. Особое значение уделяется жанрам казахской военной публицистики в годы войны: художественному очерку, рассказу, статье и письму.

На основе произведений БауыржанаМомышулы определяется гражданская позиция вождя и особенности письма. В его произведениях раскрываются своеобразные языковые, жанровые, стилистические особенности.

Обращает на себя внимание тот факт, что произведения автора, посвященные Великой Отечественной войне, очерки, основаны на дерекере, фактах жизни. Также определяется мастерство в передаче образа героя, особенно советского человека в годы войны, в описании образа воина своими действиями, характером, творением.

Даны и систематизированы мнения и суждения ученых о признаках, особенностях, характере публицистического жанра.

Материал поступил в редакцию журнала 07.11.2020

Features of Bauyrzhan Momyshuly's works

Zh.T. Kadyrov[1], Zh.S. Talaspayeva[1], A.K. Shapauov[2], L.K. Iskakova[1]
[1]M. Kozybayev North Kazakhstan university, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan
[2] Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article deals with the formation and development of Kazakh journalism of the Soviet period. Special importance is attached to the genres of Kazakh military journalism during the war-an artistic essay, story, article and letter.

On the basis of works of Bauyrzhan Momyshuly the civil position of the leader and features of writing is defined. His works reveal a kind of language, genre and stylistic features.

Attention is drawn to the fact that the author's works dedicated to the great Patriotic war, i.e. essays, are based on dereker, facts of life. It also defines the skill in transmitting the image of a hero, especially a Soviet man during the war, in describing the image of a warrior with his movements, character, and creation.

The opinions and judgments of scientists about the features, features, and nature of the journalistic genre are given and systematized.

Received: 07.11.2020

УДК 821.512.122:81’255

К.Р. Нургали[1], М.М. Тернавская[2]
[1]д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-8178-2782. E-mail: nurgalik1@mail.ru
[2]докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан. E-mail: ternavskayamadina@gmail.com

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ МАРКЕРЫ КАК МИФООБРАЗЫ В ПРОЗЕ О. БОКЕЕВА

В статье раскрывается важное значение этнокультурных маркеров в повести О. Бокеева «Снежная девушка». Исследуются актуальные процессы национальной самоидентификации и их выражение в литературе. Особое внимание уделяется роли сознания и языка как ключевого символа, вокруг которого формируется понимание этнической отличительности. Проанализированы наиболее типичные образы в повести казахстанского писателя как представителя казахского этноса. Исследование осуществляется на казахстанском литературном материале в контексте мировой семиотической системы, мифологии и литературы.

Ключевые слова: этнокультура, мифообраз, символ, мифологизм, художественная деталь.

ВВЕДЕНИЕ

Оралхан Бокеев – один из ярких представителей казахской литературы XX века, но произведения автора остаются актуальными и сегодня, так как имеют большое воспитательное значение, они учат читателей размышлять. Неслучайно произведения именно О. Бокеева были выбраны для всеобщего прочтения в Казахстане в рамках акции «Одна страна – одна книга» в 2012 году. Причина неиссякаемого интереса к творчеству О. Бокеева кроется в способности автора привнести в повествование необыкновенную яркость, используя различные изобразительные средства (метафоры, аллегории, символы). Его произведения отличают художественное своеобразие, обилие философских мотивов, умение вложить в каждое свое творение частичку себя, своей души, своих переживаний.

Все его творчество пронизано этнокультурными маркерами. Этнокультура – это часть социально-культурного фона, имеющая исторически выраженное значение. Этнокультура - это совокупность традиционных ценностей, отношений и поведенческих особенностей, воплощенных в материальной, духовной, социальной жизнедеятельности этноса, сложившихся в прошлом, динамически развивающихся и постоянно обогащающих культуру этнической спецификой в многообразных формах самовыражения людей.

В данной статье мы проанализируем повесть О. Бокеева «Снежная девушка» с точки зрения этномаркеров как «проекции мифа» или мифологического образа, сюжета, мотива и т.д. По мнению В. Руднева, термин *миф* нужно понимать в широком смысле [1, 161-172]. Художественность объединяет мифологию и литературу, а художественное мышление близко к образно-ассоциативному мышлению своим символическим характером. Многие исследователи приходят к выводу, что мифологизм – специфическое явление современной литературы и как способ творчества, и как связанное с ним мировосприятие.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В произведении «Снежная девушка» дано детальное описание жизни казахского села после Великой Отечественной войны. Одними из главных героев являются три друга –

Нуржан, Бакытжан и Аманжан. Нуржан соглашается на опасную зимнюю поездку за сеном в горный район, обеспокоенный судьбой погибающего от голода скота. Значит, Нуржан – ответственный человек. Его друзья и он сам – образец заботы младшего поколения о старшем, что немаловажно во все времена.

Лейтмотивом произведения является трагическая судьба девушки, которая пострадала по вине злодея Конкая. С тех пор она бродит в горах и сетует на свою жизнь, судьбу. Единственная радость в ее жизни – любовь к Нуржану. Героиня обретает долгожданные любовь и счастье. Она предпочла Нуржана, так как он был более развитым как личность. О. Бокеев привносит лирический элемент в свое творение, связывая линии жизни Алмасжан и Нуржана. Этим парням присущи чувство национального самосознания, трудолюбие и активности. Писатель подробно изображает их волнения, духовный мир, показывая, что после испытаний герои обрели гармонию. Ощущение себя частью народа и истории, энергичность, добросовестность – вот качества, свойственные настоящему человеку.

Повесть «Снежная девушка» замечательна тем, что охватывает группу образов-символов на различных уровнях текста: персонажи, элементы композиции, аллегорические картины природы, художественные детали, имена. Для начала проанализируем имена героев. Имя Нуржана переводится как «светлая душа». Аманжан – «здоровый, невредимый». В переводе с арабского «аман» обозначает «безопасность», «покой», «мир». Мы полагаем, что это имя выбрано намеренно, ведь после нравственных метаний, переосмысления ценностей, Аманжан обрел духовный покой и гармонию. С другой стороны, после того, как герой искоренил отрицательные черты, унаследованные от отца, душа Аманжана осталась невредимой и здоровой. Бакытжан – переводится как «счастливый». Но стал ли он счастливым? Возможно, он нашел свое счастье после поездки. Алмасжан – «кристальная душа» (имя произошло от названия драгоценного камня). Значит, для автора его героиня – драгоценность, ведь она кротка, помыслы ее чисты. В переводе с арабского языка имя Алмас означает «твердейший». Так же, как и минерал твердеет от многочисленных ударов, так и душа Алмасжан «затвердела» от частых ударов судьбы. Также слово «алмас» переводится с казахского языка как «лезвие». Возможно, автор выбрал это имя, чтобы показать взаимосвязь имени девушки с ее трагической судьбой. У Алмасжан была кристальная, но холодная душа, уставшая от тягот судьбы. А светлая душа Нуржана («нур» – «свет») согрела «снежную девушку», и в ней воскресла любовь. Итак, во всех именах положительных героев есть слово «жан» – «душа». Следовательно, им присущи черты высоконравственных людей. Имена персонажей – показатель их морали. В переводе с персидского языка слово «жан» означает «душа», «жизнь». Писатель намеренно присоединяет этот корень к именам положительных героев, указывая на наличие в них несломленного тяготами духа. В каждом из них ощущается воля к жизни. Желание преображаться самим, а также изменить окружающий мир.

Герои после страданий ощутили эволюцию души. Негативным персонажем повести является Конкай. Его имя всецело соответствует его нраву. Конкай – тот, кто отличается от других. Конкай выделялся ожесточением. Конкай – это воплощение эгоизма, анархизма, образ человека, сознательно изолировавшегося от цивилизации. Молодые люди видят в нем зверя: «*– Ата! - громко позвал он, и собственный голос показался ему чужим. – Скажите нам, кто вы? Толстяк Бакытжан, которому вновь удалось задремать, вздрогнул при звуках голоса и очнулся. Старик сидел на низких нарах, не отвечая. И Аманжан, с ненавистью глядя на него, повторил вопрос:*

– Ну?! Кто ты, спрашивают?

Бакытжан разобрался, что опасности нет никакой и промолвил, зевая:

– А-а..... Да никто, сказал же. Человек-икс.

Старик поднялся с нар, повесил на место ружье и, спокойно подойдя к печке, подбросил дров. Затем, словно вспомнив о чем-то, вышел из дома – все также босиком, в

одной рубахе и кальсонах. Казалось, что ему совершенно безразлично, зима на дворе или лето, он словно не знал, что значит холод, слабость, болезнь» [2, 290].

В представлениях жителей совхоза Конкай – мифическая личность, образ одинокого отшельника. В предании о Конкае явно проявляется отголосок мифа о «возвратившихся» – людях, всецело ушедших в натуральную природу иногда до звериного образа жизни. В фольклоре разных народов есть образы фантастических существ: человека-волка, человека-медведя, человека-зверя. Конкай проходит путь к подобной метаморфозе. Он живет в доме, но максимум времени проводит в норе, где прячется от людей, скрывает добычу, пьет пиво и кровь оленей. Мифологизированный образ Конкая наполнен сложными смысловыми ассоциациями и философскими обличениями.

На уровнях сюжета и композиции Снежная девушка четко противопоставлена Конкаю: она спасительница, пробуждает благородные эмоции. На уровне семантики архаического мифа она олицетворяет д*емиурга.* Это полубожество имеет и земное воплощение в образе девушки-жертвы, преследуемой Конкаем. С тех пор девушка живет в горах, приходя на помощь потерявшимся путникам. В зимовке с ней сблизился Нуржан. Две оппозиции, как и в мифе, изображены в образах-антиподах: Снежная девушка – избавительница, а Конкай – губитель.

На помощь джигитам приходит надежда на светлое будущее и Снежная девушка: *«В белую юрту, где лежал Нуржан, вошла Снежная девушка. Она подошла к нему, беспомощно распростертому на торе – кто-то связал ему веревкой руки и ноги... она склонилась к нему, приподняла его голову и зашептала, умоляюще глядя на него: «Вставай, вставай скорее, мой жигит! Солнце уже высоко». Но, как ни пытался, Нуржан не смог шевельнуть и пальцем. Все тело его превратилось в неподвижную, тяжелую глыбу. И тогда он произнес, едва, с неимоверным усилием, шевеля губами:*

«Кто ты? Ангел или человек?»

«Ты же знаешь... Я – Снежная девушка», был ответ.

***...**Когда-то Конкай и меня отправил в снега, и я заблудилась и с тех пор хожу по этим белым увалам. Встань, Нуржан! Я не хочу, чтобы и ты вечно бродил, по снегам, оплакивая себя... Иди, Нуржан догони и приведи обратно своих товарищей!*

***....**Вставай! не падай духом. Вставай, Нуржан и разбуди своих товарищей. Идите на землю – вы там нужны!»* [2, 342].

Истоки образа Снежной девушки – в алтайском фольклоре. Этот образ сопоставим с мифологическими образами Матери-Земли. Воплощение идеального женского духа является только к чистому, безгрешному человеку. в повести это Нуржан. Философский подтекст этого мифопоэтического слоя образов заключается в следующем – любовь и возвышенная мечта спасают от стужи, одиночества и нравственного упадка.

Примечательно, что образ Снежной девушки можно найти и в японском фольклоре. Там она изображается как Юки-онна совсем белой, практически прозрачной, будто изо льда, и очень красивой. Она нетороплива и изящна, часто является ночью во время снегопада или снежной бури. Она появляется там, где идёт снег [3].

У О. Бокеева Снежная девушка – потусторонний персонаж. Она неизменно предугадывает появление Нуржана, являясь для него музой: мысли о ней всегда спасают джигита. И в то же время она появляется и в образе обычной девушки Алмашжан: *«Нуржан: ...ты Алмашжан ... или – Снежная девушка? Кто из них?*

Девушка (шепотом): Я не хочу тебя обманывать. Нет. Слушай. Я на самом деле Снежная девушка. В пургу ночью я бежала по снегу босиком, раздетая, и меня нашел в горах старик... хозяин этого дома. У них нет своих детей, и старики оставили меня у себя. Целый год никто не знал, что я прячусь здесь. За это время я узнала, что моя мать умерла в больнице. Кроме нее, у меня не было никого. И я тогда решила навсегда остаться здесь. Да и куда мне возвращаться, зачем? Где теперь мой аул?.. После того, что случилось, я боюсь людей, мой жигит. Я не верю им! Я умираю здесь от тоски и обиды, и пусть будет так. Когда на меня нападает тоска, я надеваю белое платье и убегаю ночью

в горы, брожу одна по снегам... пою, плачу. Ата, старик мой, приводит меня обратно... он нарочно всем рассказывает небылицы о Снежной девушке, чтобы никто не догадался, что это я... Когда ночью по колени в снегу брожу я одна по горам, то жар души немного остывает – и я успокаиваюсь...» [2, 372].

Айыртау – горы, куда отправили Нуржана. «Ауыр» – «тяжелый», «тау» – «гора» (т.е., гора, которую трудно покорить. Именно здесь парням открывается смысл жизни. Только погрузившись в глубину своей души, человек переосмысливает жизненные приоритеты, ценностные ориентиры.

Так же в повести нами выделены и другие этномаркерные детали: сундук, заполненный шкурами животных, в доме злодея Конкая – деталь, помогающая понять, что этот персонаж способен содрать шкуру не только с животных, но и с людей. Парни потеряли дорогу, голодали, встречались с волками. Все эти ситуации могли привести к смерти. Но то, что они были вместе, поддерживали друг друга, помогло им выжить. Этномаркером можно считать и курт – продукт, получаемый из творога, связан с судьбой героев. Если бы друзья действовали порознь, то они затерялись бы в горах. Так же, как белый курт теряется из виду, если уронить его в белый снег.

Природа – главный действующий персонаж произведения. Она посылает героям испытания, которые в конечном итоге объединяют и укрепляют их дружбу. Джут и гололед заставили парней поехать за сеном. Снежная буря привела к потере дороги. Приход ночи и сильный мороз – прямая угроза смерти. Также в произведении встречаются сравнения, которые помогают понять сущность человека. Нуржана с животным автор не сравнивает. Во всех ситуациях он ведет себя по-человечески. Аманжана и Конкая автор сравнивает с волком. Они способны в любой момент нанести удар ближнему: *«Он вскочил и кинулся на хозяина, словно волк»* [2]. Трактор сравнивается с верблюдом: *«Трактор шел по белому снегу, как верблюд по пустыне»*. Алмасжан – лебедь, голубь. Она олицетворение чистоты помыслов.

ВЫВОДЫ

Несомненно, повесть О. Бокеева «Снежная девушка» можно считать философской, так как в ней есть анализ главных общечеловеческих проблем: формирования личности, взаимоотношений родителей и детей, ответственности и любви, вопросы жизни и смерти. На укоры директора совхоза в ветрености и безответственности молодых Нуржан отвечает так: *«Нынче молодежь не та, потому что семя не то»*. О. Бокеев обозначает проблему ответственности взрослых перед потомками, преемственности поколений. Верно ли, что мораль человека формируется его предками? Возможно ли человеку изменить себя, несмотря на плохое семя? Ответ положительный. Аманжан – тому подтверждение. Характер человека формируется постепенно из любви родителей, из отношения окружающих. Аманжана окружали добрые, сердечные люди, благодаря которым он смог стать лучше отца. Аманжан и сам стремился стать добрее. Следовательно, человек способен изменить себя. К тому же эта повесть поднимает проблему формирования человеческой духовности. Каждый из джигитов погрузился в глубину своей души. Вынужденное путешествие помогло молодым людям осмыслить важность и ценность отношений с близкими: *«Сколько пришлось им мучиться, чтобы понять, как дорог им вид человеческий и сам незнакомый человек»*.

Ключевое слово произведения – душа. Таким образом, мы пришли к выводу, что повесть «Снежная девушка» знакомит читателя с множеством символов, мифологем и этномаркеров, заключающих в себе глубокий смысл. Идейно-художественный анализ повести показывает, что этномаркеры играют роль структурообразующей и функциональной составляющей произведения. Мифообразы – важнейшее средство трансляции общечеловеческих ценностей и философских знаний.

Изучение мифологем, символов и этномаркеров произведения – универсальный ключ к осмыслению текста. О. Бокеева можно назвать настоящим художником, ведь он относится к слову как к конструктивной материи, на которой рисует глубинный смысл произведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Руднев В.П. Словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты. – М.: Аграф, 1997. – 384 с.
Rudnev V.P. Slovar' kul'tury XX veka. Klyuchevye ponyatiya i teksty. - M.: Agraf, 1997. – 384 s.
*2 Бокеев О.*Человек-олень. Повести; рассказы / Перевод с казахского. – Астана: Аударма, 2011. – 568 с.
Bokeev O. Chelovek-olen'. Povesti; rasskazy / Perevod s kazahskogo. – Astana: Audarma, 2011. – 568 s.
3 http://www.legendami.ru/bod/japan/japan18.htm

Материал поступил в редакцию журнала 11.11.2020

REFERENCES

1 Rudnev V.P. Dictionary of the 20th century culture. Key concepts and texts. M.: Agraf, 1997. – 384 p.
2 Bokeev O. Man-deer. Stories; stories / Translation from Kazakh. – Astana: Audarma, 2011. – 568 p.
3 http://www.legendami.ru/bod/japan/japan18.htm.

О. Бокейдің прозасындағы этномадениет маркері ретіндегі мифтік бейнелер

Қ.Р. Нұрғали[1], М.М. Тернавская[1]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Султан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Осы мақалада О. Бөкейдің «Қар қызы» повесіндегі этномадениеттік маркерінің маңызды түсініктері ашылады. Әдебиеттегі ұлттық өзіндік тану және олардың бейнелеу жолының маңыздылығы зерттеледі. Ерекше назар аударатыны тіл мен танылымда этникалық айырмашылық пен түсініктерді қалыптастыруінің басты маңыздылығы. Повесте Қазақстан жазушысының типтик бейнелеулеулері қазақ этносынан шыққан жазушы ретінде жан жақты талқыланды. Қазақстан әдебиетінін мифтік аңыздар мен әдебиеті Қазақстан әдебиетінін мифтік аңыздар мен әдебиет ретінде әлемдік деңгейде зерттеу жұмыстарының жүргізулүі.

Материал 11.11.2020 баспаға түсті

Ethnocultural markers as mythological images in O. Bokeev’s prose

K.R. Nurgali[1], M.M. Ternavskaya[1]
[1]L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article discloses significant importance of ethnocultural markers in O. Bokeev's novel «Snow girl». Existing processes of the national self-identity and its expression in the literature are studied. Special focus has been given to a character of perception and language as a key symbol, around of which understanding of ethnical distinguishing is being created. The most typical images have been analyzed in the novel of a Kazakh writer as a representative of the Kazakh ethnos. Research work is being made on Kazakhstan literature material in the context of the world semiotic system, mythology and literature.

Received: 11.11.2020

ӘОК 82-15

Б.Т. Нұриманов
PhD, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-6721-4295. E-mail: bekarysnuriman@gmail.com

«ҚҰТАДҒУ БІЛІКТІҢ» НҰСҚАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Мақалада Қарахан дәуірі әдебиеті саналатын Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегінің көшірмелері мен жекелеген бәйіттері жазылған ескерткіштер қарастырылған. Дереккөз ретінде «Құтадғу біліктің» Вена, Каир және Ферғана нұсқаларының факсимилесі негізге алынады. Олардың толық ғылыми сипаттамасы беріледі. Қолжазба нұсқаларға қатысты 1825 жылдан бергі шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне назар аударылды. Сондықтан, көне жазбалардың шетелдік ғалымдар жасаған латын графикасындағы транскрипциясы қатар беріле отырып талданады. Сараланған деректер орта ғасырдағы түрік халықтарында жазба әдебиеттің қандай деңгейде дамығанын көрсетеді. Ал кей нұсқаларында сақталған кісі есімдері мен олардың басқан мөр іздері «Құтадғу біліктің» ел басқару ісінде кеңінен қолданылғанын айғақтайды. Зерттеу барысында алынған нәтижелер Ж.Баласағұн еңбегінің «білім» мен «билік» тақырыбының қайсысына жақын екеніні дәлелденеді.

Кілт сөздер: Құтадғу білік, Жүсіп Баласағұн, Вена нұсқасы, Каир нұсқасы, Ферғана нұсқасы, білім, билік.

КІРІСПЕ

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегі қазақ әдебиетінің қалыптасуы мен даму тарихында айрықша орын алады. Оның үш бірдей көшірмесінің жасалуы да орта ғасырдағы түрік халықтарында жазба мәдениеттің қандай деңгейде болғанын көрсетеді. Аталмыш әдеби жәдігер Қазақстанда көтерілген «Рухани жаңғыру» бағдарламасының «Жаңа гуманитарлық білім» аясында қайта қарауды, жаңаша саралауды қажет етеді. Себебі, ғалым А.Н.Кононов кеңес үкіметі кезінде «Құтадғу біліктің» тақырыптық бағытына қатысты пікірталас болғанын жазады [1, 496-498]. Онда ғалымдардың бір бөлігі Ж.Баласағұн еңбегін «білім» туралы кітап десе, енді бір бөлігі «билікке» қатысты деген пікірді ұстанған. Осы пікірталастың соңында «Құтадғу білік» – «білім» туралы жырланған шығарма деген тоқтамға келіп, оның орысша «Благодатное знание» деп аталды. Ал, аталмыш кітап әлемде «билік» тақырыбын арқау еткен көркем туынды ретінде зерттеледі. Қай тақырыпқа жататынын анықтаудың бір жолы – қолжазба нұсқаларын назар аудару және оларды саралау.

Бүгінге дейін «Құтадғу біліктің» кітап күйінде үш көшірмесі және кейбір бәйіттері жазылған екі ескерткіші табылды. Олар: Вена (Герат), Каир (Мысыр), Ферғана (Ташкент) нұсқалары және Анкара мен көне Сарайшық қаласынан табылған мәтіндер. Ж.Баласағұн еңбегінің нұсқалары жөнінде А.Жауберт, Г.Вамбери, В.В.Радлов, В.Томсон, В.В.Бартольд, А.Н.Кононов, С.Е.Малов, А.А.Валитова, Р.Данкоф, Р.Р.Арат, М.Качалин, З.Өлмез, А.Фитрат, К.Каримов, Х.Сүйіншалиев, Ә.Құрышжанов, А.Егеубаев, Н.Келімбетов, А.Әлібекұлы және т.б. ғалымдар қарастырды.

Қазақ тіліндегі зерттеулерде «Құтадғу біліктің» нұсқалары және олардың арасындағы айырмашылықтары туралы қысқаша мәліметтер берілген. Алайда, оларды жеке-жеке қарастырып, толыққанды мағұлмат беру және оны жан жақты талдау маңызды болып отыр. Сондықтан бұл мақалада дереккөз ретінде «Құтадғу біліктің» кітап күйінде жеткен үш нұсқасының факсимилесі және олар туралы зерттеген ғалымдардың пікірі негізге алынады.

Зерттеу нәтижесінде нұсқалардың толық сипаты көрсетіле отырып, орта ғасырдан бастап түрік халықтарында жазба әдебиеттің қаншалықты дамығаны сараланады. Ж.Баласағұн еңбегінің «білім» және «билік» тақырыбының қайсысына жақын екені анықталады. Сонымен қатар, «Құтадғу білікті» билік өкілдерінің қолданғаны нақты деректермен дәлелденеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Вена нұсқасы. «Құтадғу біліктің» көшірмелерінің ішінде бірінші болып табылғаны – Герат нұсқасы. Ол туралы алғашқы мәліметті 1825 жылы француз ғалымы Амедей Жауберт жариялады. Парижден шығатын Азия журналында (Journal Asiatique) жарық көрген «Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigoures» (қаз. Ұйғыр әрпімен жазылған түрікше мәтін) атты мақалада «Құтадғу білік» туралы жалпы мағұлмат берілген [2, 39-52].

Герат нұсқасы көлемі 320x250 мм болатын 95 парақтан тұрады. Шығарма негізінен соғды графикасы негізінде жасалған ескі ұғыр жазуымен хатқа түскен. Алайда, арасында араб графикасымен жазылған бірнеше сөйлем кездеседі. Мәселен, кітаптың 5b бетінде араб графикасымен «бисмиллаһир раһманир рахим» деп жазылған.

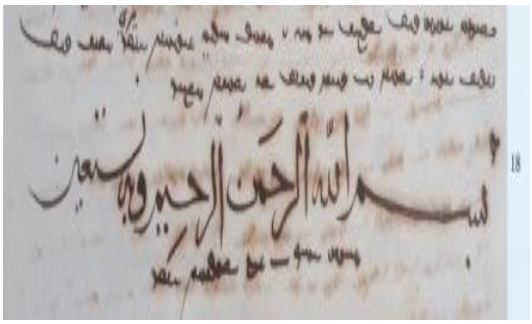

«Құтадғу біліктің» Герат (Вена) нұсқасының 5b беті.

Баласағұнның шығармасы да дәл осы жерден басталады. Ғалым М.Качалиннің жазуынша, оған дейінгі беттерде «қара сөзбен және өлеңмен жазылған алғы сөз, кітаптың мазмұны, көшіруші тарапынан жазылған мақтау сөз бен парсыша бір рубай, жазылу уақыты, нұсқаның Тоқаттан Стамбұлға әкелінгені туралы мәлімет, Стамбұлға әкелген кісінің 12 қатар өлеңі және сатып алу туралы дерек бар» [3, 7]. Сонымен қатар, кітаптың соңғы екі бетінде де араб графикасымен жазылған мәтіндер кездеседі.

Бұл қолжазба «Герат» немесе «Вена» нұсқасы деп аталады. Олай аталуының себебі, бұл кітаптың Гератта жазылып, Венадан табылуы. Оған қатысты кітаптың 93a бетінің 26 және 27 қатарында көне ұйғыр жазуымен төмендегідей дерек сақталған.

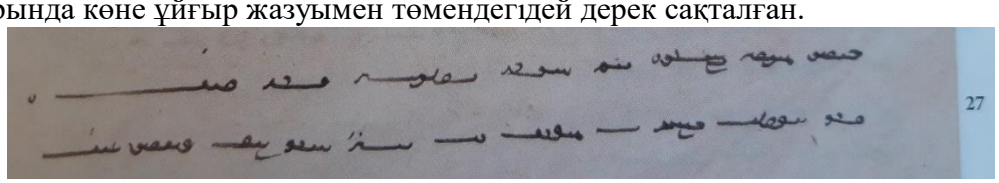

Бұл жазбаны P.P.Арат «tükendi qutadğu (bilig) kitabı tırıh sekiz (yüz) qırq üç yıl-ta qoy yıl muhar(r)em ay-nıng türt-i herü-te» [4, XXXIV] деп транскрипциялайды.

Мұнда, «Құтадғу білік кітабы сегіз жүз қырық үште, қой жылында Мұхаррам айының төртінде Гератта аяқталды» делінген. Осымен мазмұндас тағы бір мәтін кітаптың 95a бетінде кездеседі. Оны P.P.Арат төмендегідей транскрипциялаған.

«tırıh sekiz yüz qırıq üç-te qoy yıl ahırı muhar(r)em ayının türt yangı-sı herü şehrinde bidilti» [4, XXXIV].

Бұл «сегіз жүз қырық үште, қой жылының соңында, мұхаррам айының төртінде Геретта жазылды» деген мағына береді. Хижра бойынша 4 мұхаррам 843 жыл миләди жыл санауындағы 17 маусым 1439 жылмен сәйкес келеді. Сонда, Герат нұсқасы кейін жасалған көшірме болып отыр. Шығарма соңындағы 76 жолдық өлеңде көшіруші туралы мәлімет берілген.

bu qar-a sayil adağ-ım ev(v)el adım hasan

hem üçünçi el-qabım şemz açtı rab hikmet kanı [4, XXXIV].

Мұнда, «атым Хасан, лақабым Қара Сағил және үшінші лақабым Шәмс. Раббым хикмет қазынасын ашты» делінген. Осы жазбаға сүйеніп, Р.Р.Арат пен А.Н.Кононов та көшірушінің Хасан Қара Сағил, оның лақаб аты Шамс екенін айтады. Ауғанстанның Герат қаласында көшірілген бұл кітап Османлының Тоқат шаһарына, кейін 1474 жылы Стамбұлға жеткізіледі. Ұйғыр жазуымен жазылған ол мәтінді Г.Вамбери төмендегідей транскрипциялаған.

«Tarich de sekiz jüz jetmis tokuz da jilan jil bu kudatku bilik Idtabini Abdur Rezak bachsi ucun Istambulda Tokattin Fachri Oglu Kazi Ali bitib jiverib keltürttiler. Mubarek bolsun devlet kilsun mihnet kitsun» [5, 29].

Қазақша, «сегіз жүз жетпіс тоғызда жылан жылы бұл Құтадғу білік кітабын Әбдіразақ Шейх-Зада Бақшы үшін Фенариұлы Қазы Әли Стамбұлдан хат жіберіп, Тоқаттан әкелдірді. Мүбәрак болсын, бақ-дәулет әкелсін және мехнат кетсін» деген мағына береді. Ғалым Р.Р.Арат «Әбдіразақ Шейх-Зада Фатих Сұлтан Мехмет заманында Османлы мемлекетінде билік қызметінде болған» [4, XXXV] деген пікір айтады. «Бақшы» сөзі түрік халықтарында «жырау» мағынасын беретіні, қарақалпақ халқында әлі күнге дейін қолданылатыны белгілі. Жыраулардың ханның жанында кеңесші болғанын ескерсек, онда Әбдіразақ Шейх-Зада есіміне жалғанған «бақшы» сөзі оның билікте қызмет еткенін көрсетеді. Сонда бұл кітапты сол кезде Османлы билеушілері де қолданған деген сөз. Оның тағы бір дәлелі, кітапта жазылған Әбдіразақтың кімнен алғаны туралы мәлімет.

«na'l-bent hamz-e-tin sadğun alduq molla hayre-t(t)in-nıng juma mesjit-i-ning yan-ı-ta aşin-a hoja hajı tel(l)al» [4, XXXVI].

Бұл жазбада, «Налбант Хамзадан сатып алдық. Хайретдин молданың жұма мешіті жанында куәгер Қожа Қажы дәлел», деп сатушы және куәгер туралы дерек анық жазылған. Р.Р.Араттың зерттеуінше, мәтінде аты аталған Хайретдин молда – Стамбұлды жаулап алған Османлы сұлтаны Фатих Мехметтің ұстазы.

Сонда 1796 жылы бұл кітап Австарлияның Стамбұлдағы елшісі боп жүрген Иосиф фон Хаммер-Пургштальдың қолына өтеді. Академик А.Кононовтың жазуынша, «көптеген жылдар Стамбұлда дипломатиялық қызметте жүрген Австриялық ғалым Иосиф фон Хаммер-Пургшталь 1796 жылы осы нұсқаны букинистен сатып алып, Венадағы Король кітапханасына тапсырады [1, 510]. Үш қолжазбаны біріктіріп, Құтадғу біліктің толық мәтінін түзген Р.Р.Арат Герат нұсқасын «А» әрпімен белгіледі. Сол толық нұсқамен салыстырғанда, бұл қолжазбада 197-228, 6304-6351 және 6521-6604 арасындағы бәйіттер жоқ. Сонымен қатар, 2739-дан 3473-ке дейінгі бәйіттер жазылған парақ жоғалған. Сонда бұл нұсқада бас-аяғы 5971 бәйіт бар.

«Құтадғу біліктің» Вена нұсқасы бойынша зерттеулер А.Жаубертің мақаласынан соң жарты ғасырға жуық уақыттан кейін қайта жанданды. Солардың бірі – Г.Вамберидің еңбегі. Ол шығарманың латын әрпіндегі транскрипциясын жасап, неміс тіліне аударды. Оған неміс тіліндегі зерттеулерін қосып, 1870 жылы Германияның Инсбург қаласында жариялады [5]. Одан кейінгі «Құтадғу білік» туралы толымды зерттеу белгілі түрколог В.В.Радловқа тиесілі. Оның 1891 жылы басылған кітабында зерттеулерімен қатар, «Құтадғу біліктің» ұйғыр әрпіндегі мәтіні қайта теріліп берілді [6]. Аталған ғылыми жұмыстардан соң кешенді зерттеуді Р.Р.Арат жасады. Осыдан бастап, «Құтадғу білікті» әлемнің көптеген ғалымдары жан жақты қарастырды.

Мысыр нұсқасы. «Құтадғу біліктің» екінші нұсқасы 1896 жылы Каир қаласындағы бұрынғы Хидив, қазіргі Кароль кітапханасынан табылды. Оны тапқан сол кездегі кітапхана директоры, неміс ғалымы Б.Мориц. Түрколог ғалым Р.Р.Арат аталмыш көшірменің табылуына қатысты төмендегідей дерек келтіреді.

«Б.Мориц кітапхананы басқарып тұрғанда ғимараттың төменгі қабатында шашылып жатқан кітаптар мен парақтардың арасынан «Құтадғу білікке» тиесілі бәйіттерді аңғарады. Оларды топтастырып, жинастырады. Осылайша, ең маңызды нұсқа жойылудан аман қалады» [4, XXXVIII].

Бұл қолжазбаны Мысыр немесе Каир нұсқасы деп атайды. Үш көшірмені салыстырып, ортақ мәтінін түзген кезде Р.Р.Арат мұны «С» әрпімен белгіледі. Вена нұсқасы ұйғыр жазуымен жазылған болса, Мысыр нұсқасы араб графикасымен хатқа түскен. Көлемі 360х350 мм болатын 196 парақтан тұрады. Әр бетінде 17 қатар мәтін бар. Қолжазба аса мұқият көшірілген, әріптері де оқуға жеңіл. Алайда, арасындағы кейбір парақтары түсіп қалғаны байқалады. Р.Р.Арат түзген толық нұсқаға сай салыстырғанда Мысыр нұсқасында 73-454, 587-646, 836-971, 1504-1562, 4579-4610, 6243-6303, 6352-6417 және 6632-6645 аралығындағы бәйіттер жоғалған. Сонда бұл көшірмеде бас-аяғы 5800 бәйіт бар.

Қолжазбаның алғашқы бетінің ортасында шеңбердің ішінде «oqığıl silik» деген жазу бар. Шеңбердің үсті мен астында үлкен әріптермен кітап иесінің аты-жөні және оған қатысты арабша мәлімет жазылған. Оның латын графикасындағы транскрипциясын Р.Р.Арат төмендегідей береді.

«el-emiriyeti ’l-eje Hiyeti ’l-kebiriyeti ’l-izziyeti ‘izze ‘d-din aydemirü ‘d-devadarü ‘n-nasıri» [3, XXXVIII].

Мұнда, кітап иесі ретінде Айдемірдің (1293-1341) аты аталады. Ол мәмлүк билігінде лауазымды қызмет атқарған тұлға. Ол туралы шығыстанушы ғалым А.Әлібекұлы: «Иззадин Айдемир – сұлтан ән-Насыр Мұхаммедтің қарамағындағы мәмлүктердің бірі еді. Басында дауадар, онан кейін Халеб пен Траблуста наиб қызметін атқарған ол кейін мемлекеттің бас қолбасшылығына дейін көтеріледі» [7, 241] дейді. Мұндағы, дауадар – хатшы, наиб – орынбасар дегенді білдіреді. Демек, әуелі мемлекеттік хатшы, кейін аталған екі қалада әкімнің орынбасары, соңында Мәмлүк мемлекетінің Бас қолбасшысы лауазымын атқарған. Кітапта одан басқа да мемлекет қызметкерінің есімі кездеседі.

Мысыр нұсқасының 9, 59, 101, 143, 219, 267(2 рет) және 281 беттерінде яғни, 8 жерінде Елбұға әл-Қасаки Черкеси (İlbuğa el-Hasaki’l-Çerkesi) деп жазылған. Р.Р.Араттың зерттеуінше, мұнда аты аталған «Елбұға – Хасан Насыр сұлтан заманында (1347-1361) мыңбасы, мәжіліс әмірі және кейін сұлтанның қорғаушысы болған» [4, XXXIX]. Демек, Елбұға кітапты оқып отырып, қолтаңба іспетті етіп, кей беттеріне аты-жөнін жазып қалдырған. Ол сонымен қатар, кітаптың әр парағына яғни, 196 жерге өзінің мөрін де басқан.

Мысырда билік құрған Мәмлүктер мен Османлы сұлтандығы және Ұлық Ұлыс (Алтын Орда) арасында саяси, әдеби, мәдени, сауда және т.б. байланыстың болғаны тарихтан белгілі. Алайда, Ж.Баласағұн еңбегінің Мысырға қалай келгені туралы дерек сақталмаған. Осы нұсқадағы мәліметтерге қарап, Б.Нұриманов Ж.Баласағұн еңбегінің ел басқару ісінде қолданғанын айтады [8, 35].

Мысыр нұсқасының нақты қашан жазылғаны белгісіз. Кітапта аты аталған Елбұғаның дүниеден өткен жылына қарап және Америка ғалымы Роберт Данкофтың болжамына сүйене отырып З.Өлмез «бұл нұсқа кем дегенде 1367 жылдан бұрын жазылған» деп болжам жасайды [9, 8].

Екінші қолжазба табылған соң В.Радлов Вена және Мысыр нұсқаларын салыстыра отырып, зерттеу жұмысын жүргізді. 1910 жылы жарыққа шыққан еңбегінде «Құтадғу біліктің» кирил әрпіндегі транскрипциясы мен немісше аудармасын қатар берді [10]. Одан кейін қолжазба туралы әлем ғалымдары жан-жақты зерттей бастады.

Ферғана нұсқасы. «Құтадғу біліктің» үшінші көшірмесі 1913 жылы Өзбекстан Республикасының Наманған қаласынан табылды. Бұл да араб әрпімен жазылған. Алғашқы екі нұсқаға қарағанда толығырақ. Алайда, қолжазбаның басқы және соңғы беттері жоғалған.

Кітап қара сөз үлгісінде жазылған алғы сөзден басталады. Ал, бұған дейінгі Герат пен Мысыр нұсқаларында шығарманың алғы сөзі қара сөз және өлең түрінде де кездесетін. Ғалым М.Качалинның пікірінше, бірінші бетіндегі алғысөз Каир нұсқасынан көшірілген [11, 4]. Сонымен қатар, мұнда шығарманың соңғы жағындағы яғни, 6232-6645 аралығындағы бәйіттер жоқ. Кітапта көлемі 245х340 мм болатын жалпы саны 223 парақ бар. Әр бетінде 15 қатар мәтін жазылып, барлығы 6107 бәйітті құрайды. Кітаптың көшірілген уақыты, жері және көшіруші адамның аты-жөні сақталмаған. Зерттеушілер Наманганнан табылған кітаптың Ж.Баласағұнның өз қолымен жазған түпнұсқа емес, көшірме екеніне бір ауыздан келіскен.

Аталмыш қолжазба Ферғана немесе Наманған нұсқасы деп аталады. Үш нұсқаны салыстырып, ортақ нұсқасын түзу барысында Р.Р.Арат мұны «В» әрпімен таңбалады. Кітаптың табылуына қатысты ғалым А. Егеубаев төмендегідей пікір білдіреді.

«1913 жылы Наманған қаласынан, Өзбек КСР-і, Мұхамедхожа ишан Ләләріш дегеннің жеке кітапханасынан А.З. Валидов тапқан. Кейінірек, 1925 жылы, өзбек ғалымы Фитрат қайта тауып алып, Ташкентте қысқа сипаттама жазады» [12, 13], – деп түсініктеме береді.

Ферғана нұсқасы бүгінде Ташкентте Өзбекстан Ғылым академиясының Әбу Райхан әл-Бируни шығыстану институтының жазба мұралар кітапханасының сирек қолжазбалар бөлімінде 1809 нөмірде сақталған.

Жекелеген бәйіттер. «Құтадғу біліктің» Вена, Каир және Ферғана нұсқаларынан бөлек жекелеген бәйіттері Анкара кітапханаларының бірінен және көне Сарайшық қаласынан табылды. Анкарадан табылған жазбаға қатысты Р.Р.Арат былай деп пікір білдіреді.

«Табылған парақтарда арабша, парсыша, түрікше өлең, хикая, хаттар және түрік билеушілерінің мінезі мен болмысына тән мағұлматтар жинауды қалаған, бірақ түрікшелерін алып тастаған» [4, XXXIX].

Қолжазбада Османлы билеушілерінің аттары жазылған. Онда «Құтадғу білікпен» бірге, Ахмет Йүгнекидің «Хибатул Хақайық» шығармасынан үзінді берілген. Онда Османлы билеушілерінің аты жазылғанына қарағанда, бұл мәтін де ел билеу ісіне қолдану үшін жазылған деуге болады. Мұнан басқа, Ж.Баласағұн еңбегінен үзінді Ұлық Ұлыстың (Алтын Орданың) астанасы Сарайшық қаласынан табылған болатын. Нақтырақ айтсақ, 1909 жылы археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген. Сол кезде құмыра сынықтары табылып, оны құрастырғанда құмыраның бүйірінде төмендегідей жазу болған.

kişi körki yüz ol bu yüz körki köz
bu öz körki til ol bu til körki söz
taqı körk kişi-ke bilik hem hüner
yulug qılğu jan-nı bilig-lig-ke er

Бұл шумақпен қатар, құмыра қабырғасында тағы екі жол мәтін жазылғаны белгілі болған.

bu küp-nüng içinde yaş quyar bolur [4, XL].

Табылған төрт жол өлеңнің алғашқы екі жолы «Құтадғу біліктің» 274-бәйіті. Түрколог А.Н.Самойлович құмыраның терең көмілгенін және онда иаш (жас) сөзінің жазылғанын ескере отырып, оны Ұлық Ұлыс хандарының қабірімен байланыстырған.

Ұлық Ұлыс – Қарахан мемлекетінің тікелей жалғасы. Сондай-ақ, Ұлық Ұлыс пен Мәмлүк билеушілері арасында тығыз қарым-қатынас болғанын ескерсек, Ж.Баласағұн еңбегінің бір данасы Сарайшыққа барған болуы мүмкін.

Бүгінге дейін әлемге «Құтадғу біліктің» осы 3 нұсқасы мен жекелеген екі мәтіні белгілі болып отыр. Дегенмен, бұдан бөлек, кітап күйінде тағы бір нұсқасы болған деп айтылады. Ол туралы ғалым М.Мырзахметов былай дейді:

«Абайдың ақындық кітапханасының қорында Жүсіп Баласағұнның атақты дидактикалық дастаны «Құтадғу біліктің» де болғаны жайында ақынның немере інісі Мұтылғанның (Шәкәрімнің) жазбаша дерегі. Ол дерек бойынша оның «Құтадғу білікпен»

таныс болғаны, әрі ол кітапты Абай кітапханасынан алып пайдаланғаны туралы құнды мағұлмат берілген» [13, 103-104].

«Құтадғу білік» пен Абай шығармаларының арасында ұқсастықтың көп екені жасырын емес. Алайда, аталмыш нұсқа туралы басқа дерек жоқ. Егер ол табылып жатса, әлемдік түркітану ғылымы үшін үлкен олжа болары сөзсіз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу нәтижесінде Ж.Баласағұн еңбегінің орта ғасырдан бері мұқият көшіріліп, елден елге тарағаны белгілі болып отыр. Орталық Азияға ислам діні келгеннен кейін араб графикасымен қатар, оған дейінгі көне ұйғыр жазбасының да кеңінен тарағаны байқалады. Яғни, ислам діні шарттарына сай жазылған шығармалар араб қарпімен бірге соғды графикасымен де жазылған. Осы тұста, түрік халықтары арасында оқу, жазу мәдениеті біршама өркендеген деуге толық негіз бар. Сонымен қатар, кітапты көшіруші, сатып алушы, тапсырыс беруші, жеткізуші және осы істерге қуәгер мен қолына алып оқыған адамның кітапқа өзі туралы мәлімет қалдыру үрдісі болғаны байқалады.

«Құтадғу біліктің» кітап күйінде жеткен үш көшірмесі мен жекелеген бәйіттері Ж.Баласағұн еңбегінің ел басқару ісінде қолданылғанын көрсетеді. Себебі, Вена және Каир нұсқаларында кездесетін ел билеушілерінің есімдері соған негіз бола алады. Қол жеткізген осы нәтижелерге қарағанда, Ж.Баласағұн еңбегі «білімнен» гөрі «билікке» жақын екені анық. Демек, оны осы қырынан кеңірек қарастыру керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // В кн.: Благодатное знание. – М.: Наука, 1983. – 558 с.

Kononov A.N. Poema Yusufa Balasagunskogo "Blagodatnoe znanie" // Blagodatnoe znanie. – M.: Nauka, 1983. – 558 s.

2 Jaubert A. Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigoures envoyè par M. de Hammer a M. Abel Rèmuzat // Journal Asiatique. – 1825. – №31. – P. 39-52.

3 Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig: faksimile. Viyana nüshası. – Ankara: TDK, 2015. – 212 s.

4 Arat R.R. Kutadgu Bilig. I. Metin. – Ankara: Türk Dil Kurumu,1979. – T.1. – 656 s.

5 Vambery H. Üigürische Sprachmonümenteund dasKudatku Bilik. – İnnsbruck, 1870.–264p.

6 Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. – Petersburg, 1891. – 252 s.

7 Әлібекұлы А. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті (дамуы, әдеби өкілдері, өлең өлшемі): Монография. – Алматы: «Арда», 2008. – 176 б.

Alibekuly A. Mamlukter biligi kezindegi turki-qıpshaq adebyeti (damuy, adeby okilderi, olen olshemi): Monografya. – Almaty: "Arda", 2008. – 176 b.

8 Нұриманов Б. Ежелгі дәуір және Қазақ хандығы тұсындағы әдебиетте ізгілік идеяларының жырлануы // PhD докторы дәрежесін алу үшін дайындаған дисс. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ. Нұр-Сұлтан, 2018.

Nurimanov B. Ezhelgi dauir zhane Kazak handygy tusyndagy adebyette izgilik ydealarynyn zhyrlanuy // PhD doktory darezhesin alu ushin daiyndagan dissertatsyasy. L.N.Gumilev atyndagy EUU. Nur-Sultan, 2018.

9 Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig: faksimile. Kahire nüshası. – Ankara: TDK, 2015. – 213 s.

10 Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. – Petersburg, 1910. – 561 s.

11 Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig: faksimile. Fergana nüshası. – Ankara: TDK, 2015. – 213 s.

12 Егеубаев А. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / түр. ауд. – Бас. 2-е. – Алматы: Өлке, 2006. – 640 б.

Egeubayev A. Zhusip Balasagun. Qutty bilik / tur aud. – Bas. 2. – Almaty: Olke, 2006. – 640 b.

13. Мырзахметов М. Абайдың адамгершілік мұраттары: Ұлы ақынның 150 жылдығына. – Алматы: Рауан, 1993. – 278 б.
Myrzahmetov M. Abaydyn adamgershilik murattary: Uly akynnyn 150 zhyldygyna. – Almaty: Rauan, 1993. – 278 b.

Материал 29.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Kononov A.N. Poem by Yusuf Balasagunsky "Blessed Knowledge" // Blessed Knowledge. – M.: Nauka, 1983. – P. 558.
2 Jaubert A. Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigoures envoyè par M. de Hammer a M. Abel Rèmuzat // Journal Asiatique. – 1825. – №31. – P. 39-52.
3 Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig: facsimile. Vienna versions. – Ankara: TDK, 2015. P. 212.
4 Arat R.R. Kutadgu Bilig. I. Metin. – Ankara: TDK,1979. – T.1. – P. 656.
5 Vambery H. Üigürische Sprachmonümenteund dasKudatku Bilik. – İnnsbruck, 1870. – P. 264.
6 Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. – Petersburg, 1891. – P. 252.
7 Alibekuly A. Turkic-Kipchak literature during the Mamluk rule (development, literary representatives, Poetry form): Monograph. – Almaty: "Arda", 2008. P. – 176.
8 Nurimanov B. Chanting the ideas of kindness in the literature of ancient times and the Kazakh Khanate // Dissertation for the degree of PhD. L.N.Gumilyov Eurasian National University. Nur-Sultan, 2018. – P. 167.
9 Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig: facsimile. Cairo versions. – Ankara: TDK, 2015. P. 213.
10 Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. – Petersburg, 1910. – P. 561.
11 Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig: facsimile. Ferghana versions. – Ankara: TDK, 2015. P. 213.
12 Egeubayev A. Zhusip Balasagun. Qutty bilik / Translate in Turkish. – 2rd Ed. – Almaty: Olke, 2006. – P. 640.
13. Myrzahmetov M. Abai's moral ideals: To the 150th anniversary of the great poet. – Almaty: Rauan, 1993. – P. 278.

О вариантах «Кутадгу Билиг»

Б.Т. Нуриманов
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются памятники с копиями трудов Жусупа Баласагуна «Кутадгу Билиг» и отдельные бейты, считающиеся литературой Караханского периода. В качестве источника приводится факсимиле и полное научное описание Венской, Каирской, Ферганской версий «Кутадгу Билиг». Были проанализированы транскрипции древней письменности в латинской графике, сделанной зарубежными учеными. В отношении вариантов обращено внимание на труды зарубежных и отечественных ученых с 1825 года. Анализированные данные показывают, на каком уровне развивалась письменная литература у тюркских народов средневековья. Результаты, полученные в ходе исследования, свидетельствуют о широком применении «Кутадгу Билиг» в управлении страной. В то же время, доказывается, к какой теме близок труд Ж.Баласагуна «образование» или «власть».

Материал поступил в редакцию журнала 29.11.2020

About the versions of "Kutadgu Bilig"

B.T. Nurimanov
South Kazakhstan state pedagogical university, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan

*The article considers the monuments with the copies of the works of Zhusup Balasagun "Kutadgu Bilig" and separate beits considered as the literature of Karakhan period. A facsimile and full scientific description of the Vienna, Cairo, and Ferghana versions of "Kutadgu Bilig" are given as the source. The transcriptions of the ancient alphabet in Latin script made by foreign scientists were analyzed. In the context of the versions, the attention is given to the works of foreign and national scientists starting from 1825. The analyzed data show the development level of the written literature among Turkic people of medieval period. The results obtained during the research indicates the wide application of "Kutadgu Bilig" in the management of the country. At the same time, it has been proved which subject the work of Z. Balasagun is closer to: "education" or "*government".

Received: 29.11.2020

УДК 821.111

M.K. Samambet[1], A.S. Sametova[2]
[1]cand. phil. sc., associate professor, Kostanay regional university named after A. Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-0905-2870. E-mail: menzada2020@mail.ru
[2]master student, Kostanay regional university named after A. Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-2974-9969. E-mail: s.altyn_93@mail.ru

FEMALE IMAGES IN THE LITERATURE OF THE XIX CENTURY

This article is devoted to the study of the term "image", in particular female images in the Victorian era. The purpose of the article was to study women's images in the literature of the XIX century and analyze women's self-realization in the realities of Victorian society. Special attention was paid to interpretation of women's images in the novel "Jane Eyre" by Charlotte Bronte. The article gives a detailed analysis of female issues in the Victorian era such as: education, social status and rights. The article reflects the living conditions of women of the Victorian era. The role of women in various areas of public life is examined. The main methods of describing the characters in the novel were identified: the characteristic of both the appearance and the inner world of the heroes, as well as the perception of it through the position of other heroes or the author herself. The result of this analysis makes it possible to describe new female images in the novel.

Keywords: *image, Victorian era, female images, women, literature, Jane Eyre.*

INTRODUCTION

English literature of the 19th century and a Victorian novel, is rightfully considered one of the most significant in the history of European literature arousing constant interest. The Victorian era attracts the attention of researchers with the positions of analysis of socio-cultural, historical and literary aspects. Currently, Victorianism is considered as a cultural phenomenon. Victorianism, or "Victorian era" is a period of industry, education and literature in England, when the genre of the novel arose, giving the world a kind of model of national literature.

The term of an image in literature has been considered by scientists from different angles. The study of this issue moved both from word to image, and in the opposite direction, from more abstract representations to concrete means of their expression.

The researchers (May Hasan Srayisah, Kouty K., Grinberg K, Adamyan M.A.) paid much attention to the place of women in society, comparing them to men. The female issue becomes one of the main in the literature of the Victorian era. In the central item in the works of Victorian writers was the image of a woman. In the novels, the writers pay the special attention to the changes of the women's position in the English society, as many areas of life in England underwent great social changes during this period (changes in family, educational spheres, as well as in relations between men and women); - economic (women's participation in public affairs, in the economy of their country); - spiritual (changes in the standards of morality and values that determine the image and behavior of women).

The relevance of the article is the need to consider the artistic interpretation of women's themes in the literature of the Victorian era, to identify the nature of the evolution of the women's image. In this regard Charlotte Bronte is one of the main representatives of the Victorian era who highlighted the image of a woman in all its diversity. The most important role in the formation of the Victorian novel belongs to the writer S. Bronte. The novelty of the article is that it provides an opportunity to visualize the Victorian era and also to relate the position of 19th-century women to the current situation. The main conclusions of the article can be used by philologists in studying literary images.

MAIN PART

In the literature there is no clear definition of the term "image". Several authors have attempted to define this term. Shakhbaz S.A. in his work "Image and its linguistic embodiment" gives a definition of the term "literary image". He points out that a literary image is a category of aesthetics that characterizes a special way of mastering and transforming reality that is inherent only in art. An image is also called any phenomenon that is creatively recreated in a work of art.

The Webster's dictionary gives about 20 definitions of the word "image". Among them some definitions are relevant to literature:

1. "Image" is a concrete and at the same time generalized picture of human life.
2. "Literary image" is a description of the "external" and "internal" state of the character, and the display of his actions, relationships with other characters, the manner of speaking and thinking.
3. "Image" in fiction, a picture of human life depicted in a work of art.
4. "Image" is any expression that gives speech clarity, colorfulness, concreteness [1, 9].

According to the research of Borisova E.B. the main substantive aspects of creating an image in fiction are methods of introducing the image, portrait characteristics of the personage, his speech, a description of his actions, as well as means and methods of expressing the author's attitude and indicating social status [2, 3].The process of creating a literary image depends on the creative skill of the writer, the era of the creation of the text and various social, economic and cultural aspects of the time in which the author lives and which is described in the text.

As mentioned by H.S. May Victorian era is associated with a certain ideology, way of thinking and living, a spiritual atmosphere, a set of moral and ethical attitudes that testify the successful development of society as a whole. In the Victorian era, double morality flourished: religiosity, sentimentality and good intentions coexisted perfectly with manifestations of social inequality and cruelty in personal relationships. Victorian writers focus their attention on changing the role functions of women in English society in the mid-19th century, since it was at this time in England that a radical revolution took place in various areas of life: social (in the sphere of family, work, education, gender relations); spiritual (changing the norms and values associated with the image of a woman and her behavior); economic (in the field of women's employment in public affairs, participation in the economy of their country); political (women diplomats appeared, occupying the same position in the world as men) [3, 142].

Historian Janet Horowitz Murray identifies three main images of a woman in Victorian England: ideal - a happy mother, a caring daughter, a good housewife; vicious - a daring servant, a

corrupt woman, a girl from the working outskirts; suffering - a hungry seamstress, alone governess [4, 6].

All the above mentioned highlights the need for detailed consideration of the female images in all the aspects of their life. A variety of female images are shown in the novel "Jane Eyre" by Charlotte Bronte. The work of Ch. Bronte is of paramount importance for Victorian literature in particular and for the world in general. Her novels were recognized as classics of English literature. Ch. Bronte is an English poetess and novelist, the eldest of the Bronte sisters, who was able to enrich the artistic palette of her work by introducing symbolism and metaphor, elements of theater, parody, satire, burlesque and pantomime into the realistic structure of the story. Her famous works is "Jane Eyre", "Shirley", "Villette", "Teacher", "Emma". "Jane Eyre", a strong narrative of a woman in conflict with her natural desires and social condition. The novel gave new truthfulness to Victorian fiction. The main place in her novels is the image of a woman. It has never been revealed so globally and thoroughly as in this period of development of literature.

In Jane Eyre, Bronte explores a variety of contemporary female issues, such as: education, appearance, social status and rights. As Kouty K., Grinberg K. have highlighted *"…Until 1870, there was no nationwide school system in England, and until 1880, even primary school education was not compulsory. However, English girls, like boys, were educated at schools or at home. Class differences extended to education: if a girl from the slums could live a life without being able to read and write, it would be completely inexcusable for a girl of her age from Belgravia"* [4, 86]. Whatever type the woman belonged to, she could not have her own views and interests in various issues of life, be too educated, or at least could not show this. Despite this fact, the education of Victorian girls was quite serious. Unlike the boys who were sent to schools and boarding schools, girls were supposed to have governesses, teachers who came specially to their homes, and studied under the strict supervision of their parents. Girls were taught the same thing as young men, but in addition they had to possess skills in painting, music and several foreign languages, such as: French, Italian and sometimes German. As for the boarding houses, it could be chosen for every taste and size of the wallet. Some schools trained girls from poor families and prepared future governesses from them. Even if a girl studied at home when she reached adolescence, she was sometimes sent to a closed school for girls - in England or abroad - to complete her education [4, 90].

Girls were often treated rather rudely in boarding schools, applying psychological pressure and even physical punishment. This problem is also shown in "Jane Eyre". Jane Eyre's daily routine changes dramatically at the very beginning of the work: from aunt's rich house, a little girl was sent to poorly equipped Lowood school. In this educational institution, there is a standard training system inherent in similar charitable institutions of that time, intended for the education and upbringing of maids, governesses, and maids. The school had a strict schedule, a clear daily routine, and strict discipline aimed at educating the army of obedient girls who knew the basics of various subjects, such as their native language, literature, English history, geography, arithmetic, French, needlework, music and painting. Pupils are so penetrated by the laws and attitudes of the strict system that their world view is created on the basis of concepts contrary to common sense, and the perception of obvious things happens in a false light. So obvious bullying of one of the pupils, Helen Burns, is perceived by her as well-deserved punishment for her sloppiness, non-observance of the basic rules of instruction. Here is how Jane Eyre describes her life in Lowood: *"My first quarter at Lowood seemed an age, and not the golden age either; it comprised an irksome struggle with difficulties in habituating myself to new rules and unwonted tasks. The fear of failure in these points harassed me worse than the physical hardships of my lot, though these were no trifles…Our clothing was insufficient to protect us from the severe cold; we had no boots, the snow got into our shoes, and melted there; our ungloved hands became numbed and covered with chilblains, as were our feet…Then the scanty supply of food was distressing; with the keen appetites of growing children, we had scarcely sufficient to keep alive a delicate invalid"*[5, 75]. We see that this educational institution has absolutely no conditions for comfortable training, for the development of spiritual and physical development. But, nevertheless, this educational institution meets the

requirements of the Victorian era: compliance with standards, uniformity and orientation of education on the social situation that prevents mixing of social groups.

As for the appearance of the Victorian woman, strictness and all kinds of prohibitions also reigned here. Victorian women's clothing followed trends that emphasised elaborate dresses, skirts with wide volume created by the use of layered material such as crinolines, hoop skirt frames, and heavy fabrics. The Victorian era was the time of exquisite outfits, restraint and grace. The ideal silhouette of the time demanded a narrow waist, which was accomplished by constricting the abdomen with a laced corset. Corsets were an integral part of every woman's wardrobe of that era. With the help of corsets, Victorian ladies made their waist very thin, corsets were used not only to create the perfect waist, but also to achieve maximum self-discipline and noble restraint. While the silhouette was striking, and the dresses themselves were often exquisitely detailed creations, the fashions were cumbersome. At best, they restricted women's movements and at worst, they had a harmful effect on women's health. In the 1800s, a woman was considered attractive if veins could be seen on her face, and her skin should be as pale as possible [4, 142].

The image of Jane is introduced into the narrative in various ways. The appearance and character of the heroine is described in the inner speech of the heroine and in speech of other characters in the novel. For example, one of the servants mentioned: *"if she (Jane) were a nice, pretty child, one might compassionate her forlornness; but one really cannot care for such a little toad as that"* [5, 31].

The first impression that Jane Eyre made on the Rivers, is described in the novel: *"she does look white. As white as clay or death…But she is worn to nothing. How very thin, and how very bloodless! A mere spectre!"* [5, 322].

Jane's sisters, Mary and Diana find her appearance strange, but interesting: *"She has a peculiar face, fleshless and haggard as it is, I rather like it; and in good healthy and animated, I can fancy her physiognomy would be agreeable"* [5, 327]. Through the perception of the heroine by Rochester, Jane's appearance can cause sympathy and interest. The same traits of Jane are perceived differently by people around her. If Helen Burns condemns Jane's impulsiveness and passion, Rochester sees it as a sign of her freedom and perseverance in achieving goals and feels an unbending will behind the external fragility. The correlation of her characteristics with the perception of herself gives rise to the detailed concreteness that is characteristic of realistic literature. And at the same time, the image is romantically contrasting. The contrasting characteristics are given to the heroine by other characters in the novel, as well as the subjective form of the narrative-the presence of a lyrical "I", immersion in oneself, analysis of one's soul – all this fills the image with a special mystery, ambiguity characteristic of the romantic hero. The perception and characteristics of Jane change depending on who characterizes her, depending on the attitude to her. All descriptions of Jane are the impression that she makes on people with a completely different perception of the world from her.

According to statistics, in 1851 about 20,000 English women worked as governesses. It was possible to earn by writing, but it required a higher level of education. Women could work as telegraphists, office workers or accountants, but such professions were considered unacceptable for ladies, and also required a level of education that women could not afford [6, 9]. In the novel "Jane Eyre", the image of women always stands behind the men with the social class variations among them. It clearly shows that women mostly doing a household job rather than being a financial resources in a family. Even though Jane Eyre in an exception in this topic, because she worked as a governess and belonged to the lower class, as she was reminded from childhood by nannies, teachers, and Mrs. Reed. It was believed that representatives of this class need to be helpful in order to win the favor of the owners. However, when Jane became a governess, in other words a teacher, she was treated with more respect, and when she met Mrs. Fairfax, Jane was very much surprised at her good-natured reception: *"She treats me like a visitor, thought I anticipated only coldness and stiffness: this is not like what I have heard of treatment of governess"* [5, 89]. When Jane became a teacher at the village school in Morton, she gained respect and love. She taught the girls everything she could: *"I felt I became a favourite in the neighbourhood. Whenever I went out, I heard on all*

sides cordial salutations, and was welcomed with friendly smiles. I lived amidst general regard, though it be but the regard of working people" [5, 348]. Bronte believes that a woman should give the opportunity to work as a teacher, this view comes as her feelings when she was a teacher at some period in her life. The teaching field is the only way occupation that the woman may success in, it is the social work and respectable duty of the middle class woman. Jane Eyre was so lucky to love her employer. In their relationship, they broke all the social boundaries [3, 146].

In Victorian society, marriage was considered the highest achievement in the life of any girl, married girls had to follow a rigid system of moral conventions. Love, marriage, motherhood were the most important stages in the life of women of that era. These concepts actually limited their world, defined its essence. The Victorian concept of womanhood implied the economic dependence of women on men, as well as the strict restriction of their activities to the sphere of the family. The ideal "Victorian woman" was supposed to be loving, a submissive wife, a gentle and caring mother. This image, combined with the traditional sanctions of religion and law, ensured the inferior position of women relative to men. The most important qualities of a good wife were modesty, self-control and self-sacrifice, which were rather expressed in the ability to remain silent and endure all adversity. Basically, these adversities were associated with complete submission to the head of the family, that is, to her husband. The duty of wife was to yield and obey her husband, to be passionate about his lifestyle, habits. One of the wife's main concerns was efficient and prudent household management. Her duties included creating a comfortable environment in the house with the help of servants, treating the household, making clothes, educating and religious education of children. The rights and privileges of Victorian women were very limited for both, the single and married. She faced many kinds of verbally and physically violence, and she did not have the right to divorce [7, 15].

In Victorian times, women were supported by their husbands if they were lucky enough to get married, and they did not have financial sources. They were companions of their husbands, but wives were not equal in marriage. Almost to the end of the nineteenth century a wife was property of her husband for legitimate reasons. Despite the difference in roles, women did their best to free themselves from the dependence and patronage of men, to find adequate forms of self-realization and self-expression, and to become economically independent. But they didn't have a lot of choice in jobs, and they couldn't make very much money. Jane could do, by her own strength, what the Victorian woman should have done, she has earned and advertised her way to financial and psychological independence and became rich. She could conquer her natural desires through will-power. Even when she returns to Rochester at the end of the novel, she is still a promotion of her liberty [3, 148]. Jane tells Rochester: *"I only want an easy mind, sir, not crushed by crowded obligations…I shall earn my board and lodging, and thirty bound a year besides. I will furnish my wardrobe out of that money, and you shall give me nothing but…"*
"Well, but what?
"Your regard..." [5, 452].

CONCLUSION

The characteristics of the Victorian era affect the literature of this period and in particular the image of women. We can note that the heroines of the novels of Victorian writers gradually acquire a new status of a free, self-sufficient woman. There are images of highly moral, educated women who appreciate the family, but are not limited to its framework, as well as convinced of marriage for love. The most prominent representative of the Victorian literature is Charlotte Bronte, whose work most fully reflected all the processes taking place in the country during this period. In the works of the writer, much attention is paid to the women's images.

In the image of Jane Eyre, Ch. Bronte embodied her ideas about a modern woman who can define her life, become not only a wife, but also be realized in the public field. Her idea about marriage expressed a woman's need to be loved by a companionate husband, with some sort of

"equality" between husband and wife. Thus, Charlotte Bronte embodied in her novels the idea of the possibility of self-realization of the heroine not only in the traditional sphere of the family, but also outside it, in particular, in the social and professional spheres.

Considering the work of Charlotte Bronte, we came to the conclusion that through the image of the difficult destiny of her heroine, she focused on changing of the women's images in English society of the XIX century. The writer felt the need to demonstrate the process of forming a "new woman", the development of her psychological attitude, and her understanding of her new status.

REFERENCES

1 Shakhbaz S.A. Image and its linguistic embodiment. – M., 2010. – 243 p.
2 Borisova E.B. Literary image in the English Literature of the XX c. – Samara., 2010. – 383 p.
3 May Hasan Srayisah. Victorian Women in Literature //RSP, №54. 2017. – 141-150 p.
4 Kouty K., Grinberg K. Women of the Victorian England. 2002. – 209 p.
5 Charlotte Bronte. Jane Eyre. – M., 2019 – 574 p.
6 Adamyan M.A. The social status of women in the Victorian era. – SPb., 2018. – 83 p.
7 Nesterova S.A. The image of English and American women in the view of contemporaries. – Samara., 2004. – 24 p.

Received: 19.11.2020

XIX ғасыр әдебиетіндегі әйел бейнелері

М.К. Самамбет[1], А.С. Саметова[1]
[1]А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы

Мақала «бейне» терминін, атап айтқанда Викториан дәуіріндегі әйел бейнелерін зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты XIX ғасыр әдебиетіндегі әйел бейнелерін зерттеу және Викториандық қоғамдағы әйелдердің өзін-өзі жүзеге асыруына талдау жасау болды. Шарлотта Бронтенің «Джейн Эйр» романындағы әйел бейнелерін талдауға ерекше назар аударылды. Мақалада Викториан дәуіріндегі білім, әлеуметтік мәртебе және құқыққа қатысты әйел мәселелеріне талдау жасалынды. Мақалада Викториан дәуіріндегі әйелдердің өмір сүру жағдайлары көрсетілген. Қоғамдық өмірдің түрлі салаларындағы әйелдердің рөлі қарастырылды. Роман кейіпкерлерін суреттеудің негізгі әдістері ашылды: кейіпкерлердің сыртқы түрінің де, ішкі әлемінің де сипаттамалары, сонымен қатар оны басқа кейіпкерлердің позициясы немесе автордың өзі арқылы қабылдау. Осы талдаудың нәтижесі романдағы жаңа әйел кейіпкерлерін сипаттауға мүмкіндік береді.

Материал 19.11.2020 баспаға түсті

Женские образы в литературе XIX века

М.К. Самамбет[1], А.С. Саметова[1]
[1]Костанайский государственный региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан

Данная статья посвящена исследованию термина «образ», в частности женских образов в Викторианскую эпоху. Целью статьи было изучение женских образов в литературе XIX века и анализ самореализации женщин в реалиях Викторианского общества. Особое внимание было уделено интерпретации женских образов в романе Шарлотты Бронте «Джейн Эйр». В статье дается подробный анализ женских проблем эпохи: образование, социальный статус и права. В статье отображены условия жизни женщин Викторианской эпохи. Рассматривается роль женщин в различных сферах общественной жизни. Выявлены основные приемы описания персонажей романа:

характеристика внешнего вида и внутреннего мира героев, а также его восприятие через позицию других героев или самого автора. Результат этого анализа позволяет описать новые женские образы в романе.

Материал поступил в редакцию журнала 19.11.2020

ҒТАМР 17.82.30

Э.С. Сейсенбиева[1], Б.С. Бегманова[2], Қ.Қ. Мәдібаева[3]
[1]PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-9135-6752. E-mail: elka1975@inbox.ru
[2] ф.ғ.к., қауым. профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-9135-6752
[3]ф.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-9135-6752

ҚАБАН ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЭКЗЕГЕТИКАЛЫҚ ДӘСТҮР

Мақалада Қабан жыраудың шығармашылығы мен әдеби мұрадағы дін негіздері, экзегетикалық дәстүр тұрғысында жекелеген арнайы зерттеу еңбектері туралы айтылады. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде әдеби мұрадағы дін негіздерін насихаттау, түсіндіру бағытындағы шығармалар ұзақ жылдар бойы қисынсыз айыпталып, шетқақпайланып, көркемдік өрістегі елеулі бағыт мәнінде ғылыми айналымға тартылмай келеді. Мәселені түбегейлі зерделеуге кезеңдік саяси-идеологиялық ұстанымдар елеулі ықпал етті.

Әдеби мұрадағы исламдық мотивтер уақыт ерекшелігіне қарай анық айтылмай келді. Сол себепті текстологиялық ауытқулар да кездесіп отырды: атап айтсақ: сөздердің басқа сөздермен алмасуы. Дін тақырыбында зерттеулер жазуды алшақтау бұл тақырыптардың ғылыми айналымға енуіне кедергі келтірді. Мысал ретінде Қабан жырау шығармаларын келтіруімізге болады. Сол себепті Қабан секілді тұлғалардың шығармашылығы кең ауқымда тарай қоймады. Бүгінгі күні халықтың өзін-өзі қалыптастыру жолында діни шығармалар рухани толысуға жол көрсетеді. Осыған дейін зерттелмеген тақырыптар кешенді түрде зерттеліп, айтыла бастады. Ауыз әдеби мұраларын зерттеу барысында діни тақырыптар бойынша рухани баю, имандылық негіздерінің айтылу ерекшеліктері анықталуда. Мақалада XYIII ғасырдың белгілі өкілі Қабан жыраудың шығармалары туралы талданып, ауыз әдебиетінің таралу, сақталу формалары туралы айтылады. Ауызша тараған әдеби мұраларды зерттеудегі хақ жолы, хадис ұғымдарының маңызы туралы зерттелген.

Кілт сөздер: дастан, Құран желілері, Пайғамбарлар туралы хикаялар, насихат өлең, мінәжат, діни уағыз, иман, сопылық поэзия.

КІРІСПЕ

Сүйінбайдың ұстазы, XYIII ғасырда жасаған Қабан ақынның, «он сегіз мың ғаламды өлеңменен толғаған» (Бақтыбай) Қабан жыраудың шығармалары әдебиет тарихының таңдаулы үлгілері басылып келе жатқан «Үш ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды», «Жеті ғасыр жырлайды» антологияларына, басқа да кәделі хрестоматиялық жинақтарға енгізілмеген.

Қабан ақын шығармалары – өміршең мазмұны, озық поэтикалық құнары мәнінде кім-кімнің де айтқыштық, ақындығымен иық теңестіріп тұрған үздік үлгілер. Ендеше Қабан жырау неліктен «қағаберіс» қалып келеді?

Біздіңше, ақын туындыларының басым бағыты исламды, имандылықты дәріптеу, дін мазмұнында түзілген ғибрат өлеңдер болғандығы оны әдебиет тарихында жалпы даңқымен ғана атап өтіп, арнайы қарастырудан «қақпайлап» отырған.

Әдеби мұрадағы мығым исламдық арқаулар кейінгі заман зерттеулерінде көп жағдайда көлегейленіп, көптің назарына шығарылып, аталып айтылып отырмауының түп себептері белгілі. Сүйінбай ақынның бір толғауындағы «Жаратқан Алла» сөзінің «Жаратқан Ана» болып өзгертілгендігі сияқты, дін дегенде алыстан айналып өтіп, қашқалақтай беруіміздің салдарынан Қабан ақын сынды ондаған озық шығармашылық тұлғалардың сөз мұрасы ғылыми айналымға өз деңгейінде тартылмай келді.

Халықтың өзін өзі сақтау иммунитеті, рухани қорғаны болып, сандаған ғасырлар көңілін көншітіп, жанын сақтаған әдеби мұраның арқа тірегі дін болғандығы тұрғысында қазақ әдебиеті тарихындағы дін желілері арғы замандардан күні кешеге, тіпті күні бүгінге шейін нендей көркемдік негіз қалыптағандығы тұрғысында кешенді, толымды зерттеулердің де қарасы көріне бастады.

Қазақ жағдайында бірнеше ғасыр бойы негізінен ауызша таралып, ауызша сақталған әдебиеттің бір пәрменді күші дін үгіті, кісілік дағдыларын сіңіру өнегесі, жан сақтау, жан байыту жан дамытудағы имандылық негіздері, Хақ жолын, хадис тағылымын дәріптеу бағытында өрістеген басым сипаттарында болды.

Авторлық ауызша әдебиет ұғымы бірнеше ғасыр мұраның ауызша сақталып отырылуына орай туындаған мәселені зерттеу, зерделеу бағытында есте тұрады.

XVIII ғасырда жасаған Қабан жыраудың көпшілік шығармалары жазба түрде жеткендігі тұрғысында мұрасын жинап, өңдеп, баспаға әзірлеген Ораз Исмаилұлы айтатын қисынды ойлар назар аударады. Және авторлық ауызша әдебиет атаулының сақталу, таралу жолдарына қатысты ықтимал болжамдардың болатындығын нақтылай түсуге ойтүрткі маңыздылығымен ден қойғызады.

Ауызша таралып, ауызша сақталған әдебиеттің бір пәрменді күші дән үгіті, кісілік дағдыларын сіңіру өнегесі, жан сақтау, жан байыту жан дамытудағы имандылық негіздері, Хақ жолын, хадис тағылымын дәріптеу бағытында өрістеген басым сипаттарында болды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Бәрің-дағы тыңдаңдар» атты жалпыға арнау, өсиет толғауында Қабан жырау аузындағы сөзіңе абай бол ғайбат сөйлеуден тыйылуды уағыздайды.

Бірлік кеткен жерден береке қашатындығын ескертуінде де туыспен араздық ырыты азайтатыны тұрғысында айтылатын Құран сөзімен байланған уәжі айқын.

Ауыз бірлік бар жерде
Жететұғын мұрат бар.
Ауыз бірлік жоқ жерде
Қиынатты қият бар.
Ұяттың иман қабы дер,
Имандыда ұят бар.

Бір ғасыр ма, бір жарым ғасыр ма өткенде Шортанбай да «Иман – жанның жарығы» дейді.

Қабан жырау «Кісі қақын жемеңдер, артында оның сұрақ бар» деп, о дүниенің зауалын ескертеді. «Ырыс алды - ынтымақ» атты толғауы да сол ізгілік, кісілік, адамгершілік, Хақтың жолымен түзу жүруді уағыздайды. Айтқыш ақын әрбір құбылысты шешен сөзбен әдіптеп, зор әсер туғызып отырады.

Ашуды ақыл-қазыққа
Апарып матап байлаңдар.

Толғауда адамның қилы мінездеріне, ашпайтын сырына, әріден үңілген сұңғыла, зеректік, таппасты табатын сезгіштік, ендігінің тілімен сөйлегенде «психологиялық талдау» айрықша айшықталып, көркем таңбаланып отырады.

Арам пейіл адамдар,
Достығында тұрмайды.
Араңа кірсе сумаңдап,
Сырыңды шым-шым ұрлайды.

Содан соң алтын тапқандай,
Жария етіп шулайды.
Етпесе бұлай арамза,
Құмары оның қанбайды.

Ақылы жоқ наданның,
Жамандық ісі қалмайды.
Көр аузына барғанша,
Ақылды айтқан алмайды.

Жамандықтың белгісі,
Әр нәрсені торлайды.
Осындайлармен дос болса,
Ақылды жігіт сорлайды.

Қабан жыраудың дәстүрлі дүние-болмыс, тіршілік тағылымдары желіленген Бұқар жырау, одан ілгерідегі жыраулар поэзиясындағы тұрқты поэтикалық мақам, үлгіде сақталған «Арғымақ жабы көрініп», «Тамшыдан теңіз молайып» сынды толғау-өлеңдері айқын суреттілігімен, өтімді қисын, тоқтамдарымен айрықша әсер туғыза өрбіген өміртаным кеңістігін түзеді.

Дүние шарттарын түгендеген нақыл, шешендік толғау, не жақсы, не жаманның арасын бөліп, адамшылық жөнін көкейге сіңіруден таймайды. Арамнан аулақ жүр, айтқан сөзді ұқпаса – не шара, мейірімді бол, адал жүр деп отырып, әр адамның кісілік ерекшелігіне тосын байқампаздықпен тоқтам айтқаны өлең сөздегі өзгеше бір үлгіде көзге – ілігеді.

Әркімде бір сипат болады,
Ол да бір оңады, –

деген өлең тармақтарындағы таным кеңістігі, ауқымдылық Қабан ақынның жаттанды, дайын қолданыстардан озып өтіп, өз «формулаларын» туғызудағы шығармашылық даңғылын ашады. «Формула» – авторлық ауызша әдебиеттің төлтума тілқолданыс сипаттарына қатысты байырғы эпикалық үрдістердің ауызша, жазбаша табиғатын зерттеген эпостанушыларда өнімді қолданыста болған қисындама [1, 36].

«Аларда ажал адамды жаңылдырар» атты ұзақ толғамында ақын байқампаздықпен әр түрлі жағымды адам мінездерін, пенделік типтердің осалдығын термелеп кетеді.

Ақпейіл, сөзге берік, халыққа қайырымды жұғымдылар ала да, бере де білетін шығымдыларға сыйыспайтын ардан кеткендердің, көзге былай, сыртқа алайлылық, жырындылық, ішкі алалық мінеледі.

Кей адам кейбіреуді көтермелер
Деп айтар, білімділер, шалымдылар.
Ол мақтауы ойласаң оған зиян
Сорлыны құр мақтауға салындылар.
Бір күні сол мақтауы жетер түпке,
Ұрынып көрінгенге жанын қияр.

«Барлы, Барлы, Барлы тау» термесінде дәстүрлі не жау? Түгенделеді. Қос тармақ жолда дүние шарттары шарпысады. Бұл туындысында да Қабан ақынның өз тарапынан сөз қосып,

мағына өрбітіп, әсер күшейтіп; ауызша авторлық әдебиеттің тұрақты өрісі қайталауда шығармашылықтың серпіндер орнықтырып отыратындығы айқындала түседі.

Барлы, барлы, барлы тау,
Басы есеннің дені сау.
Ұйықтамасаң қабақ шал,
Жарып ішпесең тамақ жау.
Жыртық үйге тамшы жау,
Арық атқа қамшы жау.
... Күншіл болса көршің жау,
... Түйе менен биеңді
Алып кетсе жиен жау.

Ақын пенделік ғұмырда қателесіп жататын адам баласына «Ойлап тұрсаң, жігіттер» арнау өлеңінде тағы да Хақтың жолын ескертеді, тоқтамайды, өнеге себу дағдысында сөз ұстайды. Қанағатшылдықты дәріптейді. Иман жанның тұрағы екенін уағыздайды.

Жарымайды тәтті деп,
Дүниеге діл салған.
Ойлап тұрсаң, жамағат,
Жақының жоқ иманнан.
Данышпан болар кей жігіт,
Көңіліне құдай құйғаннан.

«Асырақ сөз сөйлейін ауызға алып» толғамында да Алланың рақымы, құдіреті; адам пендеге ажал жетсе мал – құлдың араша бола алмайтынын баян етеді.

Еркекке, әйел, әмбемізге иман парыз,
Жаратқан бір Алланы есіңе алып.
Бір Алла иманыңды нәсіп қылса,
Ішерсің аузы, гәусәр суын қанып.
Білмесек иман, исләм үйренелік,
Болады пәс көңілің шамдай жарық.
Нұрынан Хақ Расуллының пина болып,
Жаралған жер жүзіне барша халық.
... Қисапсыз құрт құмырсқа, шыбын шіркей,
Аллаға жалбарынар зікір салып.

Тумақ- сүннәт, өлім анық, өлімнен қырық жыл қашқан Қорқытты да Алла жанын алып тыныш қылған, өлмей тұрып баршаңыз ғибрат қыл дейді жырау.

Қабан ақынның «Жасқа сатпа әкеңді» толғауында өмірдің өзекті ағыстары бар шындығымен, тұтас ғибратымен, өзгеше бір жаңа, сол дәуір поэзиясына тән көрінетін жалпылықтан ада жеке, жалқы жағдаят қалпында сөз етіледі. Қабан туындысына тән реалистік нақтылық, айрықшалық бой көтереді, жоталанып, орныға, беки түседі.

Ойланбай бұрын іс етпе
Өзім білем бәрін деп.
... Шашпа бекер малыңды,
Таусылса өзім табам деп,
Іркіп ұста барыңды,
Сенбе елден алам деп.

Кейін бе, тұстас па, Көтеш ақын да «Алыстан кедейліктің алдынан шық» дейтін.

Ескертіп отыру, өнеге жайын сөйлеу – әу баста Хақтың жолымен жүруді уағыздап дамыған адам баласының асыл сөзінің, қазақ сөз өнерінің де бұлжымас тұғыры.

Қабан жырау шығармашылығының да асыл өзегі осы дін. Айтулы абыз ақын екі сөзінің бірінде Хақтың құдіретін, жолын дәріптейді. Дін ілімін ұстанып, ғұмыр кешкендігі, өмір ғибраты тұрғысында көп – көп аңыз, әңгімелер сақталған. Кейінгі кезеңде ақынның шығармашылық мұрасы бағытында толымды тоқтамдар жалғасып, жыраудың әдебиет тарихындағы елеулі орнына ден қойылуда.

«Ал, ұста, бұл сөзімді жалған емес» толғауы да ақынның дара айтқыштық, тапқыштық тұғырында дін негіздерін жеткізу бағытындағы көп туындыдан көш ілгері, озық, Қабан жыраудың ақындықтағы көкейге құйып ауты дағдысында баян тапқан.

Бұл дүние имандыға арман емес.
... Бұрынғы пайғамбар мен сахабалар,
Пайда ғып ешкім малын алған емес.
Өтірік, ұрлық, зорлық, мекер, қайлау
Бұл үлгі пайғамбардан қалған емес.
Артынан қу нәпсінің ере берсең,
Қу нәпсі жүгірістен танған емес.

Сыншылдық, сатиралық бағыт ел мінезі мінелген «Халықпыз біз, қиынбыз» толғауында жаңа бір шеберлікте бой көтерген. Образ, бей-береке көптің шын қалпы көзге шалынады.

Адасатын жиі біз
Үйден үйге жететін.
Демде талқап кететін,
Үйірілген құйынбыз.
Өткен тапқыш төтеден,
Даурығатын өте кең.
Ру жиған жиынбыз,
... Құнт келмесе өтеміз
Құр күпініп, шын білмей,
Жер әлемнің сыйын біз –
Халықпыз біз- қиынбыз.

«Ай, мұсылмандар, жарандар» арнау өлеңінде ақын бір ұтымды, өтімді бағыттарға бастап, дін ғибратын көкейге қондырады. Хақтың Бірлігін біліңіз, зекет беріңіз, Хақ жолымен жүріңіз, Құдайдың кешпес парызы – бес уақыт намазды баққан қойдай күтіңіз, жақсыдан ғибрат алыңыз, шариғаттан сөз айтқан молла тілін алыңыз, қанағатты болыңыз, аманатқа қиянат қылмаңыз дейді.

«Қызыр ғалисаламның Бақытпен бірінші сұқбаты немесе бақыт қайдан келесің?» туындысында автор ежелгі әдеби нұсқалардан сақталған сөйлестіру, диалог үлгісін қолданысқа қосқан. Берекесіз адамнан, мақтаншақтан, кесапат сөзшеңнен, өтірікші, бәлекөр келіннен, бетсіз ұлдан, сойқанды үйден, жауыздық жайлаған масқара елден, дінге құлақ аспаған азғындықтан, шариғат сәтін тыңдамас, молла сөзін аңдамас бәледен, қария сыйламас кесірден, ораза, намазы жоқтан көрші сыйламаған сұмнан қашып келемін деп жауап береді Бақыт Қырызғысы қайдан келесің? деген сұрағына.

«Бақыт қайда барасың?» ұйымшыл, тату жанға, көргенді ойға, берекелі үйге, әдепті үйге, ұлы, қызы есейген келінді үйге, о дүниені ойлаған Аллалы үйге, діннің жолы қорғаны болған үйге, құраны тұрған тәртіпті үйге, ұйымшыл елге, көңіліне аят тоқыған ниетті елге, намазға қатар отырған, тарауығын оқығанға, сәресі ішетіндерге, балалы үйге, келін-қызы ибалы үйге, ынтымақты үйге, бейбіт елге барамын дейді.

Қабан жыраудың «Қарынбай қиссасы» дін негіздер жырлау бағытында шығарылған. Нәзирагөйлікпен XIX ғасырда кең тараған дін қиссалары туралы мәлімет мол сақталғанымен Қабан жыраудың бұл туындысы XVIII ғасырдан жеткендігімен маңызды.

Жырау мұрасында бәйіт өлеңдердің болуы да оның мұсылмандық бағыттағы сауатты шығармашылық тұлға екендігінен хабар береді. «Кетесің оқымасаң жолдан тайып» атты бәйіт өлеңінде ақын намазды күту, бес уақыт намаз парыз екендігін әр намаздың қасиетіне арнайы кідіріп отырып баяндап келіп, замана күйіне ойысады. Заман қалпын барлап, бағалайды.

Билері бұл заманның алман-жалман,
Жақсылар беш тиынға көзін салған.
... Жарандар, біреуің бай, біреуің бек,

Бәріңнің мойыныңда шайтаның көп.
Момынның зар жылатын малын жейсіз,
Білмейсің иманыңмен төлеріңді.
Бірің жарлы қарасаң, біреуің бай,
Дауда көп ел болған соң
Жүрмейді жай.
Ақты қара қылады зәлім билер,
Қойнына тыға салсаң бір қағаз шай.
Қорықсаң ақіреттен жеме пара.

Қабан жырау адамның бұзылуы әзәзілден екенін, Хәзәзілдің әуелде барша жанға имам болғаны, көңіліне асылық қонып тәкәббарлық ісіне шайтан болғанын ғибрат етеді. «Әрқащан білгенімді салдым хатқа», - деуіне қарағанда ақын шығармашылығында жазба дәстүрді ұстанған. Ал әдеби мұрасының ауыздан-ауызға айтушы арқылы тарап, ел жадында сақталып отыруы – авторлық ауызша әдебиетке тән ерекшеліктің бірі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Авторлық ауызша әдебиет тек ауызша туып, ауызша таралып, сақталған, кейіндеп барып хатқа түскендігінде ғана авторлық ауызша әдебиет болып танылмаған, жазба туындының да айтушылар арқылы таралып отыруы айтушы тарапынан өзгерістер енгізілуі және ауызша жетуі авторлық ауызша әдебиет нұсқаларына қосатын сияқты. Яғни, жазба түрде шығарылғанымен де ол туынды авторлық ауызша әдебиет дәстүрінде, желілері, сарындары бойынша да, өлең өлшемі, түрі, үлгісі мәнінде де авторлық ауызша әдебиеттің өтінді формаларында шығарылады.

Қабан ақын айтыпты деген табан астында жағдайға қарай тоқтам жасайтын шешендік сөз үлгілері жер жайына, ел жайына қатысты болжам сөздер де біршама сақталып жеткен.

Қаблиса – Қабан ақынның тілі кестелі, қанық. Құбылмалы өмір сәттері, адамның айнымалы көңіл-күй әсерлері, әшекей тұспалсыз, келген сөздермен келісіп, кеңістік ашуы - Қабан ақынның даралық қалпын ашатын айрықшалық белгілері.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 15-том. – Алматы, «Жазушы», 1984. – 328 б.
Áýezov M. Jıyrma tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. 15-tom. – Almaty, «Jazýshy», 1984. – 328 b.
2 Мұқанов С. Қазақтың XYIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер, 2-басылуы. – Алматы: «Арыс», 2002. – 272 б.
Muqanov S. Qazaqtyń HÚIII-HIH ǵasyrdaǵy ádebıetiniń tarıhynan ocherkter, 2-basylýy. – Almaty: «Arys», 2002. – 272 b.
3 Қабан жырау. Бал бастау (жыр-толғау, терме, қисса, бәйіт, айтыстар және даналық-шешендік сөздер мен аңыз-әңгімелер). – Талдықорған, 1993.
Qaban jyraý. Bal bastaý (jyr-tolǵaý, terme, qıssa, báıit, aıtystar jáne danalyq-sheshendik sózder men ańyz-áńgimeler). – Taldyqorǵan, 1993.

Материал 30.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Auezov M. Collection of works in twenty volumes. Volume 15. - Almaty, "Writer", 1984. – 328 p.
2 Mukanov S. Essays on the history of kazakh literature of the XVIII-XIX centuries, 2nd edition. – Almaty: "Arys", 2002. – 272 p.

3 Kaban Zhyrau. Bal bastau (zhyr-tolgau, terme, kissa, bayit, aitys and wise oratorical words and legends). – Taldykorgan, 1993.

Экзегетическая традиция в произведениях Кабана жырау

Э.С. Сейсенбиева[1], Б.С. Бегманова[1], Қ.Қ. Мәдібаева[1]
[1]Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются произведения Кабана жырау и основы религиозного наследия в литературе, некоторые специальные исследовательские работы в контексте экзегетической традиции. Произведения казахской литературы, направленные на пропаганду основ религии, на протяжении многих лет не были вовлечены в научный оборот. Идеологические принципы оказали значительное влияние на изучение данной проблемы. Исламские мотивы в литературном наследии не были четко сформулированы в силу специфики времени. Поэтому встречались и текстологические отклонения. В качестве примера можно привести произведения Кабана жырау. Творчество таких личностей, как Кабан, не получило широкого распространения. Сегодня на пути к самообразованию народа религиозные произведения показывают путь к духовному наполнению. Темы, которые не были изучены, стали изучаться комплексно. В статье анализируются произведения Кабана жырау, известного представителя литературы XYIII века, рассказывается о формах распространения, сохранения устной литературы.

Материал поступил в редакцию журнала 30.11.2020

Religious traditionin works of Kaban zhyrau

E.S. Seysenbieva[1], B.S. Begmanova[1], K.K. Madibayeva[1]
[1]Kazakh national women's teacher training university, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

The article discusses the works of Kaban zhyrau and the foundations of religious heritage in the literary heritage, some special research works in the context of the religious tradition. When studying the history of Kazakh literature, works aimed at promoting the foundations of religious heritage in the literary heritage for many years were rudely condemned, and a significant direction in the artistic sphere was not really involved in scientific circulation. Ideological principles have had a significant impact on the study of the problem.

Islamic motifs in the literary heritage were not clearly expressed by the specifics of the time. For this reason, there were also textual deviations: namely: the exchange of words with other words. The divergence of writing research on the subject of religion prevented these topics from entering scientific circulation. As an example, we can cite the works of the Kaban zhyrau. Therefore, the creativity of such people as the boar did not spread on a wide scale. Today, on the way to self-formation of the people, Religious Works show the way to spiritual maturity. Topics that had not been studied before were studied and discussed in a complex way. In the course of studying the oral heritage, the peculiarities of pronunciation of the foundations of spiritual enrichment and morality on religious topics are revealed. The article analyzes the works of Kaban zhyrau, a well-known representative of the XVIII century, tells about the forms of distribution and preservation of oral literature. In the study of oral literary heritage, the importance of the concepts of Hadith and the path of truth in the study of oral literary heritage is studied.

Received: 30.11.2020

ҒТАМР 17.82.30

Э.С. Сейсенбиева[1], Б.С. Бегманова[2], Қ.Қ. Мәдібаева[3]
[1]PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-9135-6752. E-mail: elka1975@inbox.ru
[2] ф.ғ.к., қауым. профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-9135-6752
[3]ф.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-9135-6752

Ш.ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ДІНИ-АҒАРТУШЫЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы мен діни-ағартушылық ұстанымдары туралы айтылады. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде әдеби мұрадағы дін негіздерін насихаттау, түсіндіру бағытындағы шығармалар ұзақ жылдар бойы қисынсыз айыпталып, көркемдік өрістегі елеулі бағыт мәнінде ғылыми айналымға тартылмай келеді. Мәселені түбегейлі зерделеуге кезеңдік саяси-идеологиялық ұстанымдар елеулі ықпал етті.

Ш.Құдайбердіұлының діни-ағартушылық ұстанымдары аз зерттелген тақырып. Ақынның діни-ағартушылық көзқарастарын түрлі жанрдағы шығармаларынан байқауға болады. Ағартушылық бағыт ақынның көп шығармаларында басым. Ақынның өмірлік кредосы да – адалдық, ынсап, ұждан. Бұл туралы философиялық трактаты «Үш анықта» да айтылады.

Мақалада ақынның өзіндік ұстанымдары дастандары желісі негізінде зерттеліп, баяндалады. Ақын дастандары сюжеттік желілері басқа шығыстық дастан үлгілері сюжеттерімен салыстырыла талданады. Ақын дастандары зерттелу тарихын зерттей отырып, мақала авторлары зерттеулерінде ғашықтық, махаббат ұғымдарының берілу ерекшеліктері мен мағынасын терең талдауға тырысқан.

Шәкәрім поэзиясындағы Алланың құдіретін мойындаудағы адамды жақсы көрудің поэтикалық үлгілерін мысал ретінде ала отырып, ақын дүниетанымындағы қайшылықтар қақтығысын, түлеу, үдеу үдерісін жан-жақты зерттеп көрсетеді. Шәкәрім шығармалары арқылы авторлар XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі тақырыптық-түр жаңалығының пайда болуына тұжырым жасайды.

Кілт сөздер: дастан, Құран желілері, назира жанры, мінәжат, діни уағыз, сопылық поэзия.

КІРІСПЕ

Білім, білігі озық ойшыл Шәкәрім поэзиясының алдырмай келе жатқан асу, асыл өзегінің бір бағыты – ақынның діни-ағартушылық ұстанымдағы туындылары.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде әдеби шығармашылықтың түпнегізі жатқан діни ислам-сенім, дүниені тану, болжау аңсарларының қаншалықты қағаберіс қалғандығы күні бүгінге шейін «Жүсіп-Злиха», «Ләйлі-Мәжнүн» сынды бастауын ежелгі дүниеден алатын мұсылмандық-сопылық әдебиет туындыларын ғашықтық, махаббат жайлы дастандар деп келе жатқандығымызды көрсетеді.

Шәкәрімнің дастан бастауында «Мәжнүннің Ләйліменен сыры қиын, Еш адам байыбына бара алмайды», – деуінде қандай сыр бар?

Физулидің тәтті жырын айтуға тіл жетпейді деп отырып, Мәжнүннің атын білгенімен, жайын білмейтін қазаққа ұқтырайын дейді.

Заманның озып туған, діни ілімді болмысына барынша ынтығып, иланып дарытқан Шәкәрімнің Құдайбердіұлының жалпы дүниетанымдық бағытын, діншілдік тұғырын назарда

ұстап отырып қана ой-тоқтамдар айтуға болатын шығармасының бірі – «Ләйлі-Мәжнүн».

«Ләйлі-Мәжнүн» – әлем әдебиетінде «ғашықтық дастан» атауымен алға шыққан жырдың бірі, тіпті, бірегейі. «Жүсіп-Зылиха» да солай. Негізінен, XIX ғасырдағы қазақ сөз өнерінің даму бағыттарында шығармашылық ықпалы мол болған, ортағасырлық түрік әлеміндегі нәзира дәстүрінің қанағаттанған әдебиетінің ежелгі бастауын – ежелгі дәстүрлерінің діни ұғым, ұстанымдарымен тамырласқан қисса өлең саласы туралы басып ашып алатын бір көркемдік проблемасы осы «ғашықтық» ұғымымен сабақтас.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шәкәрім осы туындысында бар құбылыстың бастауында тұрған құдірет туралы отыз жерде еске салып өтеді.

Жылай берген сәбидің уануын
Баланы даяшы қыз алып жүрді,
Артынан ата-анасы қарап тұрды.
Көтерген бір баланы даяшыға
Құдайым әлгі қызды жолықтырды.
...Баласы оның-дағы жылайды екен,
Көтеріп уатқаны ұнайды екен.
Балалар жылағанын қоя қойды.

Әрбір әдеби туындының жазылу тарихы бар. Дәстүрі бар. Жаңа бағыты бар. Осы тұрғыдан шығармашылық мұрасын кейінгі кезеңде ғана жан-жақты зерттеу мүмкіндігі туған. Шәкәрім қажы Құдайбергенұлының қазақ әдебиеті тарихындағы нәзира дәстүрінде жырланып, төл эпикалық дастаншылдық мұраның көркемдік әлеуетіне қазіргі шейін дендеп қарастырылмай келе жатқан діни ағартушылық бағыттағы мазмұн дарытқан «Ләйлі-Мәжнүн» дастанының көркемдік құнары, оқиғалық, құрылымдық, тақырыптық арқауы шәкәрімтануда ұдайы назарда болып келеді.

Шығыс әдебиетін зерттеушілер бір ауыздан «ғашықтық» деп жүйелеген дастандар табиғатындағы дін жұмбағы туралы арнайы ой қозғайтын уақыт әлде қашан жетті.

Алма Қыраубайқызының «Мен сорлы жоққа ғашық болып өттім» атты зерттеуінде (тақырып Шәкәрімнің өлең жолынан қойылған) «Ләйлі-Мәжнүн» мазмұндық желісін әдеби мұраның дәстүрлі арна-арқауларымен ашу бағытын ұстанған. Шағын зерттеуде дастанның көркемдік табиғатын сіңіруде септігі тиетін елеулі тоқтам, болжамдар бар.

Алма Қыраубайқызының Шәкәрім дастанына қатысты сөз басында оның ақындық мұраты тұрғысында негізгі салмақты ақынның Мәжнүн барға ғашық еді, мен сорлы жоққа ғашық болдым деген ойына сала сөйлейді.

Шәкәрімнің ежелгі Шығыс дәстүріне арқа сүйеуі, дастан соңындағы өз жанына қосқан арнау сөзі туралы А.Қыраубайқызының мән бере тоқтауы ақын шығармашылығындағы қанатын жайған асыл мұраттың дәстүрін дамытып, мән байытқан айырықша сипаттарды аша түсуімен бағалы.

А. Қыраубайқызының Шәкәрімнің ежелгі Шығыс үлгісіндегі ғашықтық дастан жазуы осы бағыттағы дәстүрлі тәрбиелік негізде деп тоқталуы ізгілік, адамгершілік қағидалардың діни арқаулары ғашықтық, сүйіспеншілік әңгімесінің тасасында айтылмай келгендігі тұрғысында ой қозғауды қажетсінеді.

А. Қыраубайқызы Шәкәрімнің ел мінезін дүзеу бағытында ежелгі дәстүрлі арналар қайырылып отыруында нәзираның нәзирашыл ақындардың арабша, парсыша, шағатайша дастандардың соңында өз жанынан өлең қосу мүмкіндігін ұтымды пайдаланғанына зер салады.

«Шәкәрімнің дастан соңында авторлық сөзі де ежелгі әдебиетіміздің осы дәстүрін сақтай жазылған».

Шәкәрімнің ғашық болған жоғы – махаббат, ғаділет, таза жүрек, бостандық, терең ғылым. «Ләйлі-Мәжнүнді» Шәкәрім нендей себептен жазғандығы арғы-бергінің рухани

дүниесіне жетік ақынның шығармашылық зертханасындағы әлі де бүккен сыры көп бағыттарымен сабақтасып жатқандығы даусыз.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы дастаншылдық дәстүр, қисса баяндардың бастауын дін негіздерінен алғандығы тұрғысында осыған шейін сақтық танытып келуіміз бар, тұтас қамтып аңғарудағы тарихи-көркемдік негіздердің тапшылығы бар – әйтеуір толып жатқан себептерден Алланың барлығын, бірлігін ақпақұлақ азаматқа айту мұратымен кең жайылған әдеби шығармашылықтың түпкі мәні ұдайы қағаберістеу қалып отырғандықтан да Жүсіп пен Злиха, Ләйлі мен Мәжнүн туралы – Хақтың құдіреті туралы баяндар ұдайы ғашық, махаббат тақырыбындағы дастаншылдық туын ұстап, көшін бастаумен келеді.

Қырық жыл ғашық болып, жасамаған айласы, қолданбаған амалы қалмаған пұтқа табынушы әйел Злиха намазға жығылған күні Алла тілегін беріп Жүсіптің жүзі жылынған.

Дүниеге келмей тұрып-ақ Алланың қалауымен біріне бірі ынтызар болған Ләйлі мен Мәжнүн хикаясында жарылқаушы Жаратқан алланың меккеге Қайыстың «бұ дүниеде қоспасаң да о дүниеде қос» деген тілеуін бергеніне аласапыран уақыттарда, дін маңызы жүректен лақтырылып тасталғанда, ентелеп, екпендеп жасампаздық өз қолымызда деп кетіп бара жатқан замандарда мән беретін кім бар.

«Мұның өзі: «Адам құдайдың құдіретін танытып, оны сүю арқылы махаббаты біледі. Сүйіспеншілік әр нәрсенің себебі Құдай» дейтін орта ғасыр әдебиетінде айтылатын ойлардан шыққан».

Шығыстық, мұсылмандық арғыбастаулар дегенге зерек, сергек, озық ойлы Рахманқұл Бердібай: «Ал ақынның дастаншылдық тараптағы ізденістері жөнінде, белгілі дәрежеде қорытып пікір айтуға мүмкіндігі мол. Біздің ойымызша, Шәкәрім Абай дәстүрінің барлық тақырыптар мен формалар бойынша дамытқан, әсіресе, дастан жанрының ерекше табысқа жеткен. Бұл оның әдебиетінің реалистік қуатын арттырудағы басты табыстарының бірі деп саналуға лайық. Тіпті ол дастаншылдық өзіне дейін үлгілерінің туындылар жасаған», – дейді.

Осында ғалым Шәкәрімнің дастаншылдықта Абай дастандарындағы діни маңызды жаңа мазмұнмен шалқыта айқындап жылағаны да меңзелген деген ой келеді. Абай «Ескендірде» де «Масғұтта» да, «Әзімнің әңгімесінде» де дін жолындағы күрес, Алланың құдіретті бағытын ұстанғандығы айқын.

Абай жырлаған дастандарда жарты әлемді табанға таптаған Ескендірге Құдайға бастайтын қақпа ашылмайды. «Масғұт» поэмасын Абай барша мұсылман, пайғамбар үмбетінің үрдісімен Алла атымен бастайды.

«Әзім әңгімесіндегі» алтын жасайтын шал Әзімді кекемен алып бара жатып өз жайынан айтатын әңгіме – шығарманың өзегі. Абай «Мың бір түннен» осы хикаяны алып, өлеңмен баян етіп біреуінде мұсылманшылықтың, діни ұстанымның, сонау арғы замандардан үзілмей жалғасып келе жатқан дін жолындағы жанкешті күрестің жайын жеткізуді көздеп отырғандай.

Бұл дүниені бізге берді тағат қыл деп,
Хақ зікірін дәйім айтып, рахат қыл деп,
Зікірін айтып, шайтан үйін қырат деп,
Қайрат қылсаң «файз уа футух» алармын ба? (Қ.А. Йассауи).

Қазақ дастаншылдығының жаңа бағыттары айқын көркемдік негізде даму арнасын ашқан XX ғасыр басындағы әдеби үрдіс Шәкәрімнің «Еңілік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр», «Нартайлақ пен Айсұлу», «Ләйлі–Мәжнүн» туындылары, осындағы көркемдеу қисындары бағыттарында әдебиет тарихын зерттеудің кейінгі кезеңдегі мүмкіндіктері молыға түсіп отыр.

Шәкәрім дастандарындағы жанр талаптарындағы жан-жақтылық туралы адам образдарын, суреттеу, бейнелеу тәсілдерін, құрылымдық кемелдік., т.б. көркемдік негіздерде шәкәрімтануда алымды айқындамалар бар. Осында шет жағалап қана сөз қозғауды қанағат етіп жүрген бір мәселе бар. Бұл – Шәкәрім шығармашылығының асыл өзегі болған діннің, дүниетанымдық ұстаным бағытындағы әңгіме.

Құран сүрелері желісінде бірнеше шығарма, «Мұсылмандықтың шарты» еңбегін, «Үш анық» дүниетанымдық толғамын жазған Шәкәрімнің поэмаларында исламдық ұстанымдар

мақсатты түрде баяндалады.

«Еңілік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр», «Ләйлі-Мәжнүн» дастандарындағы автордың исламдық ілім негіздерін арқау ету мақсаты айқын.

ХХ ғасыр басында Алаш зиялылары көп қозғаған мүфтилік мәселесінде әйелдің шариғат бекіткен бас бостандық құқының жайы Шәкәрім шығармаларында көркемдік өріске шықты.

Әйел теңдігі мәселесі бүтін бір ұрпақтың санасында кеңестік жүйемен келген артықшылық болып ұғынылып еді. Шариғат бойынша ері өлген әйел белгілі бір мерзімнен (4 ай) кейін ендігі тағдырын өз қалауымен шешуге ерікті еткен. Әмеңгерлік исламда жоқ. Түпкі мүдде малқостықпен сабақтасқан әдет заңдарынан әйелді қорғау әдеби шығармада қызу, жедел, жан-жақты қозғала бастайды.

ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі әйел теңдігі тақырыбы кеңестік жүйе тарихқа келмес бұрын басталған болатын. Шәкәрімнің поэмаларындағы әйелдің бас бостандығы мәселесі дін, шариғаттың негізгі ұстанымдары арқауында өрбитіндігі айқын көрінеді.

Автор қазақ ғұрпында, ата салтының желеуімен адам құқын шектейтін әдет заңдарын арнайы, ел өміріндегі адам тағдырлары арқауында «Жолсыз жаза» деп ат қойып, айыптайды. Арғыда бір атадан тарайтын Қалқаман мен Мамырдың ғашықтық тағдырын ертегідей емес, нақтылы, адам сезімдерінің шынайы әсерлену құбылыстары арқылы баяндайтын автор екі жастың Мамырға құда түсуге келетінін естіген сәт Қалқаманның аузына мынадай сөз салады.

Ей, Мамыр, бұл іс оңай, алдамасаң.
Зорлық жоқ өзің сүйіп таңдамасаң.
«Ер жеткен қыз еркімен ерге тиер»-
Молдалардан есіттім әлдеқашан.
Мамыр-ау, мені сүйсең, кетпе жатқа,
Құдағай хақ, ісім жөн шариғатқа
Басы бабаң, аяғы шала молда,
Бәріне анық оқыған жаманатқа

1917 жылы Орынборда өткен жалпы қазақ съезінде күн тәртібіне қойылған 10 мәселенің біреуі әйел мәселесі болып, сәйкес қаулы алынған. Әйелдің күйеуге тиюде еркі өзінде болсын, қалың мал, әмеңгерлік болмасын деген т.б. әйел еркіндігіне қатысты мәселелер қаулыға кірген.

Шариғат жолымен әйел теңдігін көтеру бастамасында көпке ой тастаумен, кейінде қазақ қолымен саяси, рухани күрес жолына шыққан ұлт қайраткерлерінің қаламгерлік бағыттарындағы «Бақытсыз Жамал», «Шұғаның белгісі», «Мұңлы Мәриям», «Қалың мал», «Қамар сұлу», «Адасқан өмір» т.б. ондаған туындыларға өріс ашқан «Еңілік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр», «Нартайлақ пен Айсұлу», «Әділ-Мәрияны» жазған Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы – ықпалды шығармашылық тұлға.

Әлихан Бөкейханұлының 1915 жылы Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыры» жайлы «Қазақ» газетінде басылған мақаласы да осы тұрғыда бірталай қисынға меңзейтіні көрінеді. Осы мақалада Шәкәрімнің сезім оты шарпыған ессіз екі жастың аузына «шариғат» сөзін салғанын Әлихан Бөкейханұлы шығарманың көркемдігі, шынайылығындағы кемшілік деп мінеп сөйлейді.

Мұны Шәкәрімнен: «Көп сұрап жаздым (көркемдік тұрғысында зор талап қойып – Қ.М., А.А.)» - деп отырып, шариғатқа қатысты тұстарға мән беріп тоқталады.

Мамырдың: «Әке берсе, қыз болмас кімге қатын», - дегені рас, ал Қалқаман:

Ай, Мамыр, бұл іс оңдай алдамасаң
Зорлық жоқ өзің сүйіп, таңдамасаң.
Ержеткен қыз еркімен ерге тиер,
Молдалардан есіттім әлдеқашан, -
деп айтқан жоқ дейді.

«Қазақ қызына 190 жыл бұрын түгіл осы күні еркімен ерге тию болған жоқ. Шариғатта

бұл болғанымен мұны ол уақыт сөйлеген жоқ. Бұл ақынның Қалқаманмен өтірік айтып, рәсімнің ыңғайына жайылатын молдаға жапқан жаласы» [1, 187].

Шәкәрім Құдайбердіұлы дін-ислам жолын тереңнен қозғап, мақсатты түрде, Мекке, қажылық сапардан кейін, 1907 жылы нәзира дәстүрімен Физули желісіне «Ләйлі-Мәжнүн» дастанын жырлады.

Қазақ әдебиеттану ғылымындағы сопылық әдебиетке қатысты зерттеулерге зер салсақ, нәзираның түп негізінде Алланың пәктігін жырлау – зікір салу, түсінікке түсінік беру тұрғысында ой туады.

«Ләйл-Мәжнүнде» Алланың қалауымен болған істер мән бере айтылады. Алланың құдіретін дәріптеуде қайталау – орныққан бағыт. Бұл бағытта тұтас шығарма да қайталана береді, шығарма ішінде Алланың қалауымен болған құбылыстар да айтыла береді. Мас болу, өртену мотиві сопылық әдебиеттің көркемдеу тәсілдері есебінде айқындалған.

«Шәкәрім Құдайбердіұлы» – қазақ әдебиетінде атақты Қожа Ахмет Йассауи жолын қуып, сопылық мәнде пәлсапалық өлеңдер жазған және де сопылық поэзия элементтерін біліп қолданған бірден-бір ақын», – дейді шығыстанушы, йасауитанушы ғалым Ақбота Ахметбек.

Сопылық поэзия өкілі Хафизден аударған өлеңдерінде Шәкәрім шарап құюшыны «Қымызшы» деп атаған. «Ләйлі-Мәжнүн» бағытында қаза әдебиеттанушылары ішінде ең алғаш Ақбота Ахметбек мынадай батыл байламдар жасады. «Аталған дастан парсы үлгісінде сопылық мәні әбден айқындалып, бүкіл Шығыс елдерінде Мәжнүн "Ғашық сопы" символы болса, ләйлі «Хақ» символы ретінде жырлану дәстүрі кең танымал еді».

Нәзираның дін негіздерін ұғындыру бағытындағы бірте-бірте кең орнығып, бағзы замандарда поэзияның өзі Алланың құдіретін жеткізу миссиясынан өріс алып жайылғанындай әдеби шығармашылық дәстүр мәні бел алғандығы бағытында иланымды зерттеу жасаған ғалым «Ләйлі-Мәжнүн» дастанындағы сопылық негіздерді тарқата түскен.

«Мәжнүн мен Ләйлә махаббаты ерекше, яғни аллаһи екенін көрсету үшін сопылық үнемі соған меңзейтін детальдарды кіргізіп отырады: екі баланың бір-бірін жылап іздеуі – махаббаттың әлімсақтан келе жатқанын көрсетсе, екеуінің физикалық жақындасуынан от шығу, жалын ату сияқты көріністер махаббатың бұл дүниелік емес екеніне үлкен ишара деп білеміз».

Баласы оның-дағы жылайды екен,
Көтеріп уатқаны ұнайды екен.
Балалар жылағанын қоя қойды,
Себебі әр нәрсенің Құдайда екен.
... Іс болды таңқаларлық мұның өзі,
Мінеки сондағы айтқан кемпір сөзі.
«Жан берген қара тасқа, құдайым-ай!»
Жетеді қасіретіңе кімнің көзі!

Қайысқа тас емшегі жібіген кемпір Ләйліні емізе алмайды.

Бұл кемпір ұрғашыдан туған зерек,
Кісі екен оқымысты жөні бөлек.
Екеуін бір емшектен емізбеске
Алланың бір хикметі болса керек.

Шәкәрім Құдайбердіұлының ақындық бағытында сопылыққа ден қойған астарлы, аңсарлы шығармасы «Ләйлі-Мәжнүн» жазу мақсұты бес жоғын іздеумен бірге, дүниетанымдық бағытын байытқан сопылық-исламдық арқауды бекіту, поэтикалық арнада тұғырлау болғандығы анық. «Мәжнүннің шын жайын түсіндіремін деп аудардым» дегені осыған меңзейді.

А. Ахметбек, Н. Пригаринаның, Е.Э. Бертельстің пікіріне сүйене отырып сопылық поэзияның мәні ең басынан-ақ түсіндірме факторына негізделетінін көрсеткендігі туралы да ой қозғаған.

Шәкәрім Құдайбердіұлының әдеби мұрасын, ойшылдық, дүниетаным бағдарларын

зерттеушілер әрдайым оның шығармашылындағы діни бағыт, сопылық поэзия нышандарына зер салады.

Қазақ елінде діни-ағартушылық кең жайылған тарихи бір кезеңде өміртанымы қалыптасқан, Құнанабай қажының мектеп-медресе көрген ұрпағы, дүниені ой көзімен барлаған Абай ақынның қандас, рухани інісі Шәкәрім қажының мұсылманшылық тұтқасын айқындау ілімі тұрғысында әлі де айтылуы тиіс, әсіресе XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік қал-күйінің ерекшеліктерін ескере сабақтастырып ой түюді қажет ететін күрделі факторлар бар.

Шәкәрім поэзиясындағы Алланың құдіретін мойындау бақытымен астасып жатқан адамсүйгіш аңсарлардың поэтикалық түзіліміндегі әр тарапты үлгілер ақын дүниетанымындағы қайшылықтар қақтығысын, түлеу, үдеу үдерісін хабарлайды. Заманы жүз құбылған Шәкәрім ойшыл тау ішіне оңаша кеткенімен, құты қашқан әңкі-тәңкі уақиғаның мың-сан қасіретінен оқшаулана алған жоқ.

Ақынның адамды жан рахатына бөктіретін таза нұрға жан ұшырып ынтыға жазылған, ұлы мәнді басқаға ұғындыру бағытындағы өлеңдері бар.

Тауық неге шақырар сағат сайын?
Дей ме уақыт өткенін ұқтырмайын.
Кейде зарлы дауыспен ит ұлиды
Білемісің, қылып тұр нені уайым?
...Олар деп тұр – ойға алып бір құдайым, –
Зор құдіретін әлемге ұқтырайын.
Құлшылық, намазы мен иманы сол, –
Күнде бір, айында бір, сағат сайын

Бұл дүниенің ауыр бейнеттерінің арты қайыр болатынын жұбаныш етіп те тыншитын сияқты. Ақыр замандық нышандары тым басым заманының ахуалынан да баз кешіп кете алмайды, өз уақытының пенделік күйлерін де күйлеген торығу толғамдарын жазады.

Шәкәрім шығармашылығы әр тарап жанрлық өріс, астар мен аңсар алдағы күндерде де озық көркемдік таным, талап ауқымында зерттеле бермек.

Ақын бірқанша туындысын Йасауидің өлең өрнегінде жазады.

Әуелі сопыны сойды,
Жүрегін алдына қойды.
Көріп ем талай тойды,
Дедім мен – «астапыралда!»
«...»
«Құран», «Інжіл» қылып қақпан,
Адам аулап сойып жатқан.
Шапанымен қанын жапқан...
Дедім мен – «астапыралда!» («Қырық жылдан өтіп жасым»).

Соңғы тармақ 18 шумақта қолданылған.

Құранға жүгініп тәлім айтудың жалпы адамзаттық дәстүрі поэтикалық арқауларын қилы көркем тәсілмен сәулелендіріп отыратын Шәкәрім тіл қолданыста тосын, қашалған тастай қиюлы тіркестер туғызады. Таптырмас аллюзиялар жасайды. *Адам аулау, ой көму, шалғаншы ой, жүректің ақ нұры, мойны сынбаған көңіл* сынды тіркестер Абайдың сөзжасамдағы озық өнегесі дәстүрін де арқаланады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы 1912 жылы Семейде «Жәрдем» баспасында жарық көреген «Еңілік-Кебектің» кіріспесінде берген қысқаша түсініктің мәні елеулі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Шәкәрім Құдайбердіұлының діни-ағартушылық бағыттағы ойшылдық дүниетанымы рухани-эстетикалық тұғыр тапқан әдеби мұрасы – келешек кешенді зерттеулердің игілігі.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қажылық сапарынан соң өндіре жазып, мұсылманшылықтың

Ақиқатқа ынтық негіздері ұстанымдары тұрғысында қазақ поэзиясының тарихындағы әрі соны әрі ежелгі көркемдік мақамында дәстүрлі ағыстармен бойлай отырып жаңа жағалауларға беттеген поэтикалық өріс ашты.

XIX ғасыр әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүр бағытында жекелеген шығармашылық тұлғалара мұрасы бойынша арнайы зерттеу жасауда төмендегідей нақтылы тоқтамдар жасалды:

Қазақ әдебиеті тарихындағы, соның ішінде XIX ғасыр әдебиетіндегі діни-ағартушылық мұраттар ежелгі исламдық ағартушылық, Құран желілері, шығыстық дін қиссалары, сопылық поэзия бағыттары мен сабақтастықта өрістеген көркемдік ағымды түзді.

XIX ғасырдағы діни-ағартушылық, зар заман ақындары шығармашылығы белгілі бір тарихи алғышарттар ауқымында, көркемдік дәстүр сабақтастығында рухани айналымға ұласты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 15-том. – Алматы: Жазушы, 1984.– 328 б.
Áýezov M. Jıyrma tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. 15-tom. – Almaty: Jazýshy, 1984. –328 b.
2 Сәтпаева Ш. Шәкәрім Құдайбердіұлы. – Алматы: Рауан, 1991. – 48 б.
Sátpaeva Sh. Shákárim Qudaıberdiuly. – Almaty: Raýan, 1991. – 48 b.
3 Құдайбердіұлы Ш. Жол табалық ақылмен. Шығармаларының бір томдық жинағы. – Жидебай, 2006.
Qudaıberdiuly Sh. Jol tabalyq aqylmen. Shyǵarmalarynyń bir tomdyq jınaǵy. – Jıdebaı, 2006.

Материал 30.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Auezov M. Collection of works in twenty volumes. Volume 15. – Almaty: Writer, 1984. – 328 p.
2 Satpayeva Sh. Shakarim Kudayberdiuly. – Almaty: Rauan, 1991. – 48 p.
3 Jol tabalyq aqylmen. A single-volume collection of his works. – Zhidebay, 2006.

Религиозно-образовательные принципы Ш.Кудайбердиева

Э.С. Сейсенбиева[1], Б.С. Бегманова[1], Қ.Қ. Мәдібаева[1]
[1]Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

В статье рассказывается о творчестве Шакарима Кудайбердиева и его религиозно-образовательных принципах. Основы религиозного наследия в литературе на протяжении многих лет осуждались и не исследовались в науке.

Религиозно-просветительские позиции Ш. Кудайбердиева – малоизученная тема. Религиозно-просветительские взгляды поэта можно проследить в произведениях разных жанров. Просветительское направление преобладает во многих его текстах. Жизненное кредо поэта – честность, самоотверженность, коллективность. Об этом говорится в философском трактате «Три определения».

В статье исследуются жизненные позиции поэта в поэмах. Сюжетные линии поэтических дастанов анализируются в сравнении с сюжетами других восточных дастанов. Изучая историю поэтических поэм, авторы статьи в своих исследованиях стремились глубоко проанализировать особенности и смысл передачи понятий «влюбленность», «любовь».

Поэт всесторонне исследует конфликт противоречий в мировоззрении. Через произведения Шакарима авторы делают вывод о возникновении тематико-видовой новизны в казахской литературе XX века.

Материал поступил в редакцию журнала 30.11.2020

Religious and educational principles of S. Kudayberdiula

E.S. Seysenbieva[1], B.S. Begmanova[1], K.K. Madibayeva[1]
[1]Kazakh national women's teacher training university, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

The article tells about the work of Shakarim Kudaiberdiev and its religious and educational principles. When studying the history of Kazakh literature, works aimed at promoting the foundations of religious heritage in the literary heritage for many years were rudely condemned, and a significant direction in the artistic sphere was not really involved in scientific circulation. Ideological principles have had a significant impact on the study of the problem.

The religious and educational positions of sh.Kudaiberdiuly are a poorly studied topic. The poet's religious and educational views can be traced in his works of various genres. The educational direction prevails in many of the poet's works. The poet's life credo is honesty, kindness, and self - esteem. This is also mentioned in the philosophical treatise "three definitions".

In the article, the poet's own principles are studied and described on the basis of the epic network. The plot lines of the poet's Dastan are analyzed in comparison with the plots of other Eastern Dastan samples. Studying the history of the study of the poet's saga, the authors of the article in their research tried to analyze in depth the features and meaning of the transmission of the concepts of love, love.

Taking as an example the poetic examples of love for a person in the recognition of the power of Allah in shakarim's poetry, he comprehensively examines the conflict of contradictions in the poet's worldview, the process of rebirth and acceleration. Through the works of shakarim, the authors draw conclusions about the emergence of thematic and genre novelty in the Kazakh literature of the XX century.

Received: 30.11.2020

ӘОК821.512.122

Ж.С. Таласпаева[1], Ж.Ж. Бейсембина[2]
[1]ф.ғ.к., профессор, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, 0000-0002-8209-5116. E-mail: talaspaeva@inbox.ru
[2]магистрант, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, 0000-0002-0944-8448. E-mail: j.jandoskyzy@mail.ru

Ғ. МҮСІРЕПОВТІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ТІЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Сөйлеудегі гендерлік ерекшеліктердің көрінісі психологиялық, биологиялық және әлеуметтік ерекшеліктерге сүйену арқылы анықталады.Қоғамдық санада ерлер мен әйелдердің сөйлеу мінез-құлқындағы тұрақталған стереотиптер бар, бірақ олар нақты бір көркем шығарма тілінде анықталып, ғылыми зерттеулермен дәлелденбей отыр.Ғ.Мүсірепов шығармаларындағы әйел тілінің ерекшелігі, сөз қолданыстарындағы айырмашылықтары олардың психологиялық ерекшеліктеріне, қызығушылығына, қоғамдағы рөліне қарай анықталады. «Оянған өлке» романы мен «Тулаған толқында» повесіндегі әйелдердің сөз қолданысындағы лексикалық және ұлттық этикеттің көрінісі мақалада анықталады. Әйелдер әртүрлі тақырыпта өзара қарым-қатынас жасайды, бағалауыштық лексика басым қолданылады. Гендерлік лингвистика тұрғысынан мақалада Ғ.Мүсіреповтің шығармаларындағы әйел тілінің ерекшеліктері бірнеше топқа бөлініп қарастырылады. Әйелдердің сөз қолданысында әртүрлі эмоционалды ситуацияларға байланысты

қолданылатын сөздік қатарлары, лексикалық единицалары, ойын жеткізу мақсатында сөйлем құрау әдісі талданады.

Кілт сөздер: гендерлік лингвистика, қоғам,әйел, психология, эмоционалды лексика, әлеуметтік дәреже, интонация.

КІРІСПЕ

Соңғы онжылдықта қазақ лингвистикасында биоәлеуметтік субъект, мәдени-этикалық бітім, ұлттық-этникалық ерекшелік негізін гендерлік жақтан зерттеу бағыты пайда болды. Адамның табиғи жынысын, оның әлеуметтік «салдарын» ескеретін гендерлік фактор жеке тұлғаның маңызды сипаттамаларының бірі болып табылады. Қазіргі кезеңде екі жынысты зерттейтін нақты гендерлік зерттеулердің болуы, дәлірек айтсақ, жыныстар арасындағы айырмашылықтарды анықтау, талдау әдістері гендердің мәнін ашып тұрады. Гендерлік лингвистиканың негізін қалаған А.В.Кирилина, В.В. Воробьев, Е.В.Митрохина, психология мен әлеуметтану саласында гендер мәселесін қарастырған Ю.Ф.Чуфаровский, Е.П.Ильин, И.С. Кон т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектері бүгінгі зерттеу жұмыстарына теориялық тұрғыдан таптырмас ғылыми материал болып табылады. А.В.Кирилина тіл мен жыныстың тілдегі көрінісін лексикон, синтаксистік сөз қолданысынан анықтауға болады дей келіп, әйел мен еркекке қатысты тілдік амалдардың семантикалық таралу деңгейі, тілде жыныс өкілдерінің қалай бағаланатынына тоқталады: «Еркек пен әйелдің сөйлеу әрекеті: тіл бірліктерін (лексикон) таңдаудағы гендерлік ерекшеліктер, қарым-қатынас кезінде жетістікке жету (сарапшы (эксперт) мәртебесін иелену, синтаксистік құрылымдарды таңдаудағы гендерлік басымдықтар) тәсілдері, белгілі бір мақсат-мүддеге жетуді айқындайтын гендерлік қатынастық ерекшеліктер [1, 36-37].

Қазақ тіл білімінде Г.Шоқымның «Гендерлік лингвистика негіздері» оқулығы, Ә.Ахметовтің «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер», А.Сейсенованың «Лингвистикалық мәдениеттану: этикет формаларын салыстырмалы талдау» еңбектері де осы саланың мән-мазмұнын ашатын еңбектер қатарында орын алады. Гендер қоғамның дәстүрлерін, халықтар мен топтардың ойлау жүйесін психология тұрғысынан қалыптастырған және рәсімделген әлеуметтік-мәдени құрылым болып саналады. Адамның тұлғалық қалыптасуы барысында қоғамда еркекке тән, әйелге тән деп танылған белгілер мен нормаларды қабылдап, соған сәйкес келуін, теңдестірілуін қарастырады. Тілдесу кезінде сөйлеушіні жынысына қарай айырып жіктеу туралы сөз болғанда, адамның биологиялық айырмашылығы емес, оның «мәдени, әлеуметтік бітімін» көрсететін гендер мәселесі негізге алынады. Бұл мақалада Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлке» романы мен «Тулаған толқында» повесіндегі әйел тілін қазақ әйеліне тән қасиет – сыпайылық, ибалылық, үлкенді, ерді сыйлаудағы ұяңдық сынды ерекшеліктер негізінде жүйелі талдауға түседі. Әйел тіліне тән ерекшеліктер мақалада сипаттамалық және семантикалық, этнолингвистикалық талдау әдістерін пайдалану арқылы анықталады. Ғ. Мүсірепов шығармаларын оқи отырып, белгілі бір мәдени кеңістікке, уақытқа сай келетін дәуірдің «тілімен» ұшырасады. Ал бұл «тіл» лингвистикалық мәнділік қана емес, ол сол дәуірге тән ұлттық мәдениет пен өркениеттің формасы. Жазушы шығармаларындағы мәдени мәнділікке ие сөздерді қазақ халқының айнала қоршаған болмыс жайлы ғасырдан-ғасырға білім-тәжірибелерінің жинағы, қоры ретінде арнайы қарастыру аса қажет деп білеміз. Жұмыста қарастырылған лингвомәдени бірліктер арқылы бұл кеңістіктің ерекше құрылым мен аса терең мағыналық мазмұнға ие екенін, мәдениеттің күрделілігі жағынан басқа өркениет түрлерінен қалыспайтынын көрсету тақырыптың өзектілігін айқындайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тілдегі гендерлік ерекшеліктер психология мен тіл білімінің ортақ зерттеу объектісі ретінде қарастырылады. Тіл білімінде лексикалық, грамматикалық ерекшеліктер түрінде

зерттелінсе, тіл – қарым-қатынас жасаудың негізгі амалы ретінде психологияда зерттеу объектісіне айналады.

Жалпы алғанда, гендерлік лингвистиканың зерттеу нысанына төмендегі бағыттар жатады:

1) тілдегі гендердің көрінісі: синтаксис, лексикон, номинативті жүйе, тектің санаты және ұқсас объектілердің саны. Бұл тәсіл оның ер және әйел жынысты адамдардың тілінде қалай көрінетінін, оларға қандай бағалаулар берілетінін және қандай семантикалық салаларда ең көп кездесетінін, осы процестің негізінде қандай тілдік механизмдер бар екенін сипаттауға және түсіндіруге тырысады.

2) сөйлеу және жалпы мінез-құлық, ерлер мен әйелдердің қарым-қатынасы зерттеледі, гендер қандай құралдардың көмегімен және қандай контексте құрылуда, әлеуметтік факторлар мен коммуникативті қоршаған орта (мысалы, интернет) осы процеске қалай әсер етеді. Бұл салада әлеуметтік-мәдени детерминизм теориясы мен биодетерминизм теориясы бүгінгі күнге дейін бәсекелеседі деген мәселе қарастырылады [1, 51-58].

Құрылымы үш деңгейден тұрады: 1) ауызша-семантикалық, ол қарапайым адамның табиғи тілді меңгеруін және зерттеуші үшін белгілі бір мағыналарды білдірудің ресми формасының дәстүрлі сипаттамасын ұсынады; 2) когнитивтік, құндылықтар иерархиясын көрсететін әлемнің көп немесе аз реттелген, көп немесе аз жүйелі бейнесінде әр тілдік тұлғада пайда болатын ұғымдар, идеялар, тұжырымдамалар болып табылатын бірліктер. Тілдік тұлға құрылымының танымдық деңгейі және оны талдау мағынаның кеңеюін және білімге көшуді қамтиды, осылайша зерттеушіге тіл арқылы, сөйлеу және түсіну процестері, сана, білім, адамның таным процестері арқылы шығуға мүмкіндік беретін тұлғаның зияткерлік саласын қамтиды; 3) мақсаттарды, уәждерді, мүдделерді, қатынастар мен ниеттерді қамтитын прагматикалық бірліктер. Бұл деңгей тілдік тұлғаны талдауда қамтамасыз етеді, бағалаудан табиғи ауысу, оның нақты әлемдегі белсенділікті түсіну үшін сөйлеуі.

Тақырыпты зерделеу кезінде біз тағы бір тұжырымдаманы қарастырамыз – "гендер". Бұл термин тіл біліміне келесі жолмен келді: тұқымның грамматикалық категориясын көрсететін ағылшын термині лингвистикалық контекстен алынып, басқа ғылымдардың – әлеуметтік философия, әлеуметтану, тарих және саяси дискурстың зерттеу саласына берілді. Гендер термині жыныстық айырмашылықтың табиғи және әлеуметтік-мәдени себебін атап өтуге арналған.

Әйел тілін (сөйлеуін) зерттеу үш бағытқа бағытталған:

1) талдау, әйел белгілі бір тілде белгіленеді және ол тілде қалай көрінеді;

2) әйелдердің қалай сөйлеуін талдау;

3) коммуникативті стратегияны талдауды әйелдер қарым-қатынаста қолданады.

Бірінші шарт – бұл "тілдік тұлға" термині. Тіл, тұлға дегеніміз – адамның сөйлеу тілін (мәтіндерін) құруға және қабылдауға әкелетін қабілеттері мен сипаттамаларының жиынтығы, олар мыналарға байланысты ерекшеленеді: а) құрылымдық тілдік күрделілік дәрежесі, ә) шындықты көрсетудің тереңдігі мен дәлдігі, белгілі бір мақсатты бағыт. Бұл анықтамада мәтіндер нәтижесінде адамның ресурстар қабілетімен байланысты[2, 25-30].

“Әйел тіліне” “Қазақ тілі энциклопедиясында” қысқаша түсінік беріледі: “Әйел тілі – әйелдердің қарым-қатынастарында шартты түрде болатын өзіне тән сөз қолданысы. Әйел тілінің ерекшелігі әлеуметтік, діни және басқа да көптеген факторларға байланысты болады. Әйел тілі мен тілдің басқа түрлері арасындағы ерекшелік сақталып қалуы мүмкін. Кейбір тілдерде (мысалы: чукот тілінде) мұндай құбылыс дыбыстық жүйені де жанап өткенімен, көбінесе тіл байлығында (лексикасында) байқалады. Мысалы, араб тілінде, XX ғасырға дейін қазақ, алтай тілдерінде әдет-ғұрыпқа, діни сенімге байланысты тура айтуға тыйым салынған атаулар мен есімдерді тұспалдап түсіндіру немесе оған балама болатын сөзбен айту” керек болған [3, 47].

Гендерлік лингвистиканың пайда болуына әртүрлі факторлардың, атап айтқанда әлеуметтік, психологиялық, еңбек бөлінісінің әсері бар. Сонымен бірге, психофизиологиялық

фактор ерлер мен әйелдердің ерекшелігін зерттейтін гендерлік лингвистиканың туындауына әсер етеді. Оған олардың темпераменті, эмоциясы, организмніңқұрылымы және құрамы жатады.

Тілді игеруде әйел адам ер адамға қарағанда тез жетілген. Мұның себебін зерттеушілер анасының қыз баламен көп уақыт әңгімелесуі, жиі қадағалауы, түрлі тыйымдар мен тәртіпке үйретуі және қарым-қатынаста анықтамалық тілден гөрі әлеуметтік тілді пайдалануын талап ететіндігінен болса керек деп түсіндіреді (әлеуметтік тіл – сәлемдесу, рахмет айту, кешірім сұрау т.б. қамтиды, анықтамалық тіл – аталуынан да көрініп тұрғандай, зат атауларын анықтау түрінде келді) [4, 173-175].

Гендерлік лингвистика тұрғысынан мақалада Ғ.Мүсіреповтің шығармаларындағы әйел тілінің ерекшеліктерін төмендегідей бөліп талдаймыз:

– әйелдердің психологиялық ерекшеліктеріне, қызығушылығына, қоғамдағы рөліне қарай олар әртүрлі тақырыпта өзара қарым-қатынас жасайды. Осы тақырыптарға байланысты жыныстар арасында түрлі лексика қатарлары қызмет атқарады. Мысалы, шығармада қазақ қызына тән ұялу мәніндегі сөздер қатары – олардың психологиялық, ұлттық тәрбиесіндегі ерекше көзге түсетін бір көрініс. Ұялу арқылы өзінің сыйластығын, адамгершілігін, тәрбиелігін, инабаттылығын көрсетеді. Айғанша: –Айналайын-ау, Назыкешпісің? Кіре қой, қалқам, кір! – деп, ұялып тұрған қызды еріксіз үйге кіргізеді («Оянған өлке», 27-бет). Айғанша болыстың әйелі болса да, өзінің қарамағындағыларға «айналайын», «қалқам» деген қаратпаларды өз сөзінде қосып, оларды сыйлайтын, ақылды адам ретінде сипатталады. Адамдар арасындағы қарым-қатынас тәсілдерінің бірі – бейвербалды амалдар бар, әрбір этнос болмысы мен қарым-қатынасында күні бүгінге дейін сақталуда. Назыкештің ұялшақтық қасиетін кірпіктерін қағуға да бата алмай, үнін де шығара алмай тұрғандығы бейнеленеді. Назыкештің бірдеңе дегені күрең тақияға тағылған бір шоқ үкінің дірілінен ғана байқалады.

– әйелдердің отбасындағы орнына қарай жаны ашу, мүсіркеу, аяуға байланысты сөздерді жиі айтады. Әйелдердің психологиясында еркін дамыған айқын көрінетін сезімдердің бірі – аяу, жаны ашу. Бұл сезімнің басым болуы әйелдердің әлеуметтік, қоғамдық ортада алатын орнына, психологиясына байланысты болады. Өмірінің біразын отбасында өткізгендіктен, үй жағдайында бала тәрбиесімен айналысып, олармен тіл табысып, жай-күйлерін сезіп, қадағалап отыру әйелдердің түйсігінде аяушылыққа қатысты сезімдердің тууына әсер етеді.Бұл сезім әйелдердің тілдік қолданыстарынан айқындалады. Жәбірленген адамдарды, мүсәпірлерді аяп, мүсіркейтін сөздер қатары да осы шығармада әйел тілінде кездеседі. Мысалы, Жұманның босағасында жүрген Күңше өзінің аналық арманы Назыкешінің қорлық көрмей, бақытты өмір сүруін қалайды. Теңі қып алса екен деген жалдарынды сөздерімен Жабайға «қарағым» деп: «Осы үйден қай күні кетсең, сол күні жетектетіп жіберейін Назыкешімді. Әттең, сорлы баланың өзіммен бірге боқтық естіп, өзіммен қатар ит-салпақта жүргенін көрмей өлсем екен!» – сол замандағы кедей әйелдерінің бақытсыз өмір тіршілігін бейнелейді. Әйел тіліндегі аяушылықты білдіретін сөздерге белгілі бір интонация, екпін түсіріледі де, ол эмоциямен айтылады. Бұл жерде сорлы сөзі арқылы беріліп тұр.

Жалпы әйел затының психофизологиялық ерекшеліктеріне орай жаны ашу арқылы басқаға әсер ету сезімі басымырақ. Олар ерлерге қарағанда басқалардың қайғысын, бақытсыз өмір тіршілігін жақсы түсінеді. Бұл сезім әйелдердің тілдік қолданыстарынан айқындалады: Оспан болысқа жалғыз қызын Шәйзаны бермек болғанда, анасы Қалишаның: – Теңіне берем... Жалғыз Шәйзамды Оспанның қара қатынына күндікке бер дегендерің сұмдық тағы! Мұны не деп айтып отырсыңдар? Бұл сұмдықты мен-ақ естиін, баламның тіпті жүрегі жарылып кетер! («Тулаған толқында», 32-бет). От болып жанып тұрған қызын күл тасыған күң болары көз алдына келді. Іші-бауыры елжіреп, сорлы шеше балапанын қорғады.

Жақындарына жаны ашығанда әйелдер тек нақты қолданылатын аяушылық мәндегі сөздерді ғана айта бермейді. Айтылатын сөздің интонациясына, дауыс ырғағына қарай сөйлемнің аяушылық мәнінде айтылғаны білініп отырады. Мәселен, – Қалқамай, сен бе

едің... Садағаң кетейін, қарашығым-ай! – деп, мұңдық шеше Сейіттің бетінен өзімсініп, мейірленіп сүйді («Оянған өлке», 331-бет).

Әйелдер әруақытта көмекке баруға, біреуді аяп мүсіркеуге даяр тұрады. Және де тілдік қабілетімен, әсіресе эмоционалды тілдік амалдарымен жақсы жеткізеді. Көпей үйінен қуылса да, еншісіз, дәнеңесіз қалса да, Жабай мен Назыкеш жайын ойлап, Назыкеш күйігін бәсеңдетейін деген сезіммен: – Енді Назыкеш сорлының күні не болар...Қалай болып жүр араларың, – деп, солармен теңдес адамша, сәтсіздік барын біліп, қайғыратын шешесіндей көрінеді («Оянған өлке», 167-бет).

Тұрмыстық жағдайын, көрген қасіретін олар өздерінің сезімі мен эмоциясы арқылы қасындағылардың жай-күйіне қарамастан, еркін білдіре алады: – Екі-үш күнде ұн таусылады. Оспан да қараспайды... Не қылсын!.. Пұшпағы қанамаған қара бәйбішенің отыншысы, сушысы қылады! Көріңде өкір-ау, Итемген! Ұл-қызыңның алдына келсін!.. Сонан басқа не айтайын!.. Илайым да бүйірің шықпасын!... («Тулаған толқында», 14-бет) деп қарғыс мәнді сөздерді айтады. Бірін айтып, бірге кетіп, ащы өмірдің уын тамшылаған зармен төгеді.

«Тулаған толқында» повесінде сол кездегі кедейшілік тұрмыстың жас қыздардың мінезін суландырып, өмірдің ащы уына уландырғанын көреміз:Үй де қоңыр, көлеңке де қоңыр. Қоңыр үйдегі тұрмыс та қоңыр. Қоңыр үйдегі Шәйзаның ойы да қоңыр. Қоңыр ойлы Шәйзаның әні де қоңыр. Қоңырлатып, ыңырсып өлең айтып отырады. Өлең емес, қоңыр күймен ішіндегі зәрін төгіп отырады... (15-бет). Ішіндегі ащу уайымды жеткізетін, бөлісетін, сөйлесетін адам да қалмаған.

– сезімнің түрлі қырына байланысты әйелдер қуанғанда, таңғалғанда, шошынғанда, қорыққанда (суггестизмдер), ашуланғанда (инвективтер, сес көрсетуге қатысты лексика) түрлі сөздер қолданады. Әйелдердің сезімді қасиеттері басым болып келеді. Олар қайғы-мұңдарын ішінде сақтап жүргеннен гөрі, бар сырын басқа біреулерге ақтарып, мұңын басып, шерін тарқатқанды жақсы көреді. Әйелдер ашуланған кезде ішкі сезімдерін сөзбен жеткізеді. Мәселен, – Талтаяқ байдың қызы болған соң, қалай айтқызайын деп ең!.. Осында қой бағып жүрген шал сенің әкең емес, менің әкем шығар! – деп, Мұсақайдың әйелі көптен бері араларында бықсып жүрген кикілжіңді үрлей бастады («Оянған өлке», 341-бет). Бұл үзіндіде Мұсақайдың әйелінің сыртқы бейнесі арқылы оның сазарған жалпақ бет әйел екендігі, шаштасуға бой ұрып, бөртініп кеткен тіркестер арқылы сипатталады. Ашу үстіндегі Балсарының да жай отырмай, жауап қайтаруы әйел адамныңқарғыс мәнді тұрпайы сөздер қолдануын байқатады:Үйтіп көкігенше, адыра қал! – деп, қол сала алмаса да, сөзбен сыбап жүр («Оянған өлке», 341-бет). Қазақ ондайды «Ақ ит кіріп, қара ит шығып» деп бейнелейді.

Күш көрсетуге қатысты сөздерді әйелдер де айтады. Тек бұл сөздердің артында тікелей мағынасымен байланысты іс-әрекеттер жоқ. Ренжу үстінде әйелдер, ашу үстінде күндесіне күш көрсету үшін, оны шын мәнінде өлтіру мақсатында емес, сөзбен ғана қорқытуды, оны сескендіруді көздейді, сөздің артында ешқандай зіл болмайды. Кей жағдайда бұл сөздер әдетте әйелдер арасында болатын ұрысу кезінде қызмет атқарады.

Белгілі бір адамның жай-күйі сол күйге сәйкес әрекетпен қатар жүріп отырады. Мәселен, адам ашуланғанда бір нәрсені сындыруы, я болмаса лақтыруы мүмкін немесе жылау, балағаттау, өз шашын жұлуы сияқты іс-әрекеттер көрсетуі мүмкін. Жай-күй адамның физиологиялық жағдайы болғандықтан, ешбір қатысымдық тұлғалардың қызметінсіз-ақ жүзеге аса береді. Мысалы: Ашық шахтаның жар қабағында жалғыз әйел долданып жылап отыр. Ара-тұра күйініш сөздерін түйдек-түйдегімен айтып жіберіп, ұлып жылайды. Әркімдерге шағынып, қолма-қолға оңай қозғала қоймағандарға ызаланып жылайтын сияқты («Оянған өлке», 342-бет).

– әйелдердің сөз қолданысында бағалауыштық лексика есім сөздер мен үстеулер, одағайлар арқылы жасалып, қызметіне қарай жыныстар арасында ажыратылып отырады. Түн ортасы ауа бергенде, сырттағы ауылдан бір ащы дауыс шаңқ ете түсті. – Арқанымды кескілеп...Босағамды бұзып, кімді басынасыңдар, көргенсіз немелер! Бейбастақ! Мұнысы кім өзі... Боқжеген, қай оңбаған... Мә, саған кім де болсаң! – деп, әкесінің аузына дейін ағытып-шашып кемпір қала берді («Тулаған толқында», 25бет). Айналайын, жиен-ай, тұра тұршы,

құлыным! – деп Көпей бәйбіше есікке қарай жүгіріп шықты («Оянған өлке», 23-бет). Ащы дауыс, шаңқ етті, әкесінің аузына дейін ағытып-шашу сөздері әйелдердің ашу үстінде эмоцияға беріліп сөйлеуінің нәтижесі деп білеміз.

– сөйлеу процесінде ойын жеткізу мақсатында болатын сөйлем құрау әдісі де (сұраулы, бұйрықты сөйлемдер, қыстырма сөздер) әйелдердің арасында ерекшеленеді: – Сенсің, осы күнге дейін енші бергізбей келген! Сенің қырсығыңнан бар мал қырылып жатыр. Шал сені қарғап кетті ғой?! Қақпас деп қарғап кетті!.. Қалған малды Қаракесегің талап жатыр, еншіңді еліңе барып ал! – деді қаншықтай шапылдасқан қатындар, бейпіл ауыз байдың қыздары, күні кеше именіп жүретін келіндері («Оянған өлке», 166-бет). Малқұмар, сараң, арсыз әйелдердің мінезі, қылықтары сөйлеу әрекеті арқылы ұтымды беріледі.

Шығармаларда айтылатын ойға, іске, қимылға т.б. әрекеттерге, адамға сөйлеген кезде сөйлемнің кімге арналғандығын білдіретін тұлғалар кездеседі, тіл білімінде оларды қаратпалар деп атаймыз. Қаратпа сөздер эмоциясыз айтылғанымен қатынастағы адамына деген сыйлау, құрметтеу, үлкейту т.б. сезімдерін үстейді. Қазақ тіліндегі әйелдер қолданысына тән қаратпалардың көп және олардың айтылудағы орны ерекше. Бір алуан сөздер өзінің тілдегі кәдімгі қызметінен тыс жүк арқалап, сөз саптауда қаратпаға көшеді. Сөйлеу тілінде өзінен жасы кіші адамға “қарағым”, “бауырым” деген мағынада айтылатын қаратпаға:

– Қарағым, бұл қайда кетті?… Күйеуге апарады деп тығылып қалды ма?..

– Жігітжан! Жігітжан! Келе қойшы, бауырым! Келе қойшы!..

– Үйге келіп жата қой, бауырым!.. («Тулаған толқында», 44-бет).

Қазақ тілінде қаратпа сөз жасайтын-шек, -қай, -й, -тай тәрізді қосымшалар да баршылық. Мәселен, іні – інішек, бала – балақай, әке – әкей, аға – ағай, жеңге – жеңгетай. Мұндай қосышалар сөзге модальдық реңк үстейді. Демеулік шылаулар да әсер береді.

–Жеңешеке-ау, айта қойшы. Жігітжан қайда? Тірі ұят болды ғой. Айта қойшы, жеңешеке (сонда, 44-бет).

– Көтек-ау, жеңеше шын айтасың ба?

Құдай-ау, енді не бетімізді айтамыз?.. Қайда кетті дейміз? («Тулаған толқында», 44-бет).

Жеңеше, жеңгей, жеңгетай, жеңге тәрізді синонимдес қаратпалардың мағыналық реңкі бірдей емес. Мәселен, жеңге – таныс адамдардың арасында, ал жеңгей таныс – бейтаныс жағдайда да айтыла береді. Сол секілді жеңеше – таныстығы өте жақын адамдардың арасында айтылса, жеңгетай – контекске қарай құбылып отыруға өте икемді.

– Айта қойшы, әбден жаурадық, жеңеше!... Қыз қайда жеңеше?...

– Айта қойшы, жеңешеке... (сонда, 44-бет).

– әйелдер салт-дәстүрдің ықпалымен қалыптасқан табу сөздерді қолданған, суреттеп сөйлеген, немесе жаңа мағыналас сөздер тауып отырған. Мысалы: – Үлкен кісі, жүзден жиырмасы кем аулының жігіттері қайда жатады екен? Білсеңіз жөн сілтеп жіберіңізші, – деді («Оянған өлке», 252-бет). Әйелдің сұрап тұрғаны Сексен ауылының жігіттері екенін аңғармай қалған Байшегірге біреу естіп қалмасын дегендей, айналасына қарап алады да: «Тәңірі деген, жүзге жиырмасы жетпесе сексен болмайтын ба еді!.. – турасын айтады.

– ұлттық тәрбиеміздегі әйел тіліне тән “ат тергеу” салтына байланысты адамдармен байланыс жасау мақсатында қолданылатын қаратпалар әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктерде көрініс табады: Бар мінезі күйеуінің ыңғайынан шығып отыратын Айғаншаның тілі суырылып тұрады:Игілік жаратпай қалған кезінде жарысып сөз бермесе, бауырына тартарда балағаттап жатса да, елемейді. –Сері қайным, бері кел. Сағындырмай келер де күнің бар ма екен? Өз қасыма келші, – деп, қайын інісін сыйлап, өзінің төрде отырғанын көрсетіп, өзінен де жоғары отырғызып, Игілікке төмен орын көрсеткенішығармада жас әйел ерімен қатар отырып тамақ ішетін, бар қылығы бойына жарасып тұратын жалғыз өжет әйел болып сипатталады. Жайраң қаққан жарқын мінезді Айғанша – қылп еткенді аңдып отыратын сергек әйел. Әрбір жеңге мен қайын інінің әзіл-

қалжыңдары жараса жүретін сыйлас жандар болады. Жеңгелері қайын інілерін сыйлап, еркелетіп өз атын атамай қайным деп атаған.

– тәрбиелік мәні бар ар-ұят, намыс сөздері де жыныстар арасында түрлі қызмет атқарады: Өмір бойы бітпейтін үй жұмысында жүрген Көпей бәйбіше ер адамның жақсы қасиеттерін асырып, жаманын жасырып, отбасының берекесін сақтайтын, молайтатын әйел екендігі, ел араздығын, Жұман мен Игілік арасында созылған дауды болдырмай, епті мінезімен, сөзімен өзі орайластырып жіберетін әйел екендігін мына диалогтан көреміз:

– Өкпелеп қалдың ба, Көпей? Өзім үйіңе бара алмаймын. Біреуден жіберген бір ауыз сөзің екеу болып елге жайылады. Жұмекеңнің аяғына жығыл десең жығылуға әзірмін.

– Бұл екі үйдің арасындағы өкпе-сақпа дегеннен жұрт көзі сүрініп болды ғой. Сендердің араларыңда бітім болмайды. Қол жинаспай отырған күндерің бар ма еді. Оны қоя тұрып өз жауабыңды берсеңші, – деді Көпей.

– Көпей, – деді Игілік, – көп кәугөріктің көріп жүріп ұқпайтынын сен үйде отырып-ақ біліп жатасың. Оларға айтпағанымды саған айтам. Ашуды ақылға жеңіп, сабырды серік ететін әйел: – Әйтеуір өз қолың таза болатын болса, Жұманның қатын-баласы егес-ерегісті өршітпеу жағында болады, – деп, күйеуінің қадамын түзеуге бет алады («Оянған өлке», 34-бет).

Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлке» романында мейірімділік, сыйластық қасиеттер әйел тілінде ерекше беріледі. Көпей бәйбіше сауыншы әйелге: – Қол тиірменді әкеліп, құймақ жасай қойшы, – деп жұмсап тұрса да, Күңшенің бәйбішеге: – Апасы-ау, қай түйеге артылып еді? Таба алмадым, – деген жұмсақ жауабы бәйбішені сыйлап, оның сөзін сөйлейтін кішіпейілдігімен суреттеледі («Оянған өлке», 19-бет). Сонымен бірге, бұл диалогта «апасы-ау» деген қаратпа сөздің де орны бөлек. Атын тура атамай, сыйлас жандар екендігі көрінеді.

Өмір бойы бітпейтін үй жұмысында жүрген Көпей бәйбіше ер адамның жақсы қасиеттерін асырып, жаманын жасырып, отбасының берекесін сақтайтын, молайтатын әйел екендігі, ел араздығын, Жұман мен Игілік арасында созылған дауды болдырмай, епті мінезімен, сөзімен өзі орайластырып жіберетін әйел екендігін мына диалогтан көреміз:

– Өкпелеп қалдың ба, Көпей? Өзім үйіңе бара алмаймын. Біреуден жіберген бір ауыз сөзің екеу болып елге жайылады. Жұмекеңнің аяғына жығыл десең жығылуға әзірмін.

– Бұл екі үйдің арасындағы өкпе-сақпа дегеннен жұрт көзі сүрініп болды ғой. Сендердің араларыңда бітім болмайды. Қол жинаспай отырған күндерің бар ма еді. Оны қоя тұрып өз жауабыңды берсеңші, – деді Көпей.

– Көпей, – деді Игілік, – көп кәугөріктің көріп жүріп ұқпайтынын сен үйде отырып-ақ біліп жатасың. Оларға айтпағанымды саған айтам. Ашуды ақылға жеңіп, сабырды серік ететін әйел: – Әйтеуір өз қолың таза болатын болса, Жұманның қатын-баласы егес-ерегісті өршітпеу жағында болады, – деп, күйеуінің қадамын түзеуге бет алады («Оянған өлке», 34-бет).

Сөйлеу арқылы қарым-қатынас қалыптасады. Олай дейтініміз сөйлеу жеке адамның әрекеті емес, бұл – әр сөйлеушінің артында тұрған әлеуметтік топтардың, қоғамның белсенділігін, қозғалысын көрсететін әрекет түрі.Европаның он шақты мемлекеті еркін сыйып кететін кең дерге ие болып отырған қазақ халқының жай-күйін білмеуіміз неліктен деп ойланды да, орыс әйелі Елизавета Быкова: – Бұл өзін-өзі танытатын еш нәрсе жасай алмаған халық па екен? Жоқ, уайым-қайғы дегенді есітіп көрмеген, еркін өскен бақытты халық екен! («Оянған өлке», 212-бет).

Еркін өскен орыс қызы қазақ қызының қалыңмалға сатылуын, әйел теңсіздігі мен бостандығы жайын да білетін, Назыкештің Сейітпен қашып, теңдік алғанына сүйсініп: – Міне, ақылды қыз... Қандай сұлу қыз! Дұрыс еткенсіңдер, байға сүйіп тию керек, ештеңеден қорықпа! – дейді («Оянған өлке», 338-бет).

Әйелдің күтпеген жағдайда жағымсыз хабарды естігенде есеңгіреуі, тілінің байлануы, көзінің бақыраюы, аузының аңқиюы, қолының дірілдеуі, жағасын ұстауы, жалбарынуы ішкі сезімді білдіріп тұрады. Мысалы: Көпей жүзінде тереңдеп алған, емі жоқ мұң, қасірет бар. Жас баланың уана қалған бір кезінде мейірім төге ещу тартанда да қасірет ізі әлсіремейді.

Өмір бойы сөзбен айта алмаған арызы мен шағымы көзі мен жүзіне мұң өрнегі болып жазыла бергендей ұзақ қарап, ойланып оқуды керек етеді («Оянған өлке», 371-бет).Бұл жерде ұзақтығымен көңіл-күйге жақын сезім толғанысының ерекше түрі сипатталады.

Сөйлеу тілінде интонацияда айқын айырмашылықтар болады: әуезді интонация әйел сөйлеуіне тән, ер адамның сөйлеуі күш пен императивті көңіл-күймен сипатталады. Оны шығармадағы Алшағыр мен Күннәзияның арасындағы диалготан көреміз:

– Күннәзия, ертең сені айттыруға кісі жібермін, – деді.

– Әй, сен өйтіп құтырма! Барыңды қалың малға беріп, мені қалай асырайсың? Талтаяқ саған желілеп жылқы, отарлап қой береді деп ойлаймысың?

– Күрекке боқ табылар, бір сені асырармын.

– Өй, сен өйтіп мардамсыма! Саған қатынды өзім әпергем.

Әйелінің еркін сөйлейтіні Алшағырдың өзіне де қатты ұнайды. Азырақ еркелеп, шалқыныңқырап кететіні болмаса, еш нәрседен өкпелеткен емес, жаны мен жүрегінде тозаңдай күнәсі жоқ-ты («Оянған өлке», 131-бет).

– бейвербалды қарым-қатынас жасау процесі әйелдер арасында ерекшеленеді. Адамның түрлі дене мүшелерінің қатысуымен жасалатын ым – ишараның көркем шығармадаалатын орны ерекше: Төсегінің алдында бет-аузы жыбыр-жыбыр етіп отырған қара бәйбішенің қолын алып, амандасты («Тулаған толқында», 17-бет). Қара бәйбіше бір тамсанып, «салдат алады десейші!» деп жыбыр ете түсті. Қара бәйбіше аузын бір сылп еткізді (сонда, 18-бет). Әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі әйелдерде ғана болатын “ернін шығару” (кеміткенде), “бетін шымшу” (ұятсынғанда), “аузын шылп еткізу” (таңданғанда), “аузын быртылдату” (кекеткенде). Мұның соңғы екеуінде үнсіз ым ғана емес, дыбыс шығару да бар.

Әйелдер психологиясында эмоцияның ең бір айқын көрінетін түрі – қуану процесі. Әйелдердің қуануы, әсер алуы қарым-қатынаста эмоционалдылығымен белгілі болып отырады. Жалпы әйел заты жиі қуанады. Алайда, талдауға алынған Ғ.Мүсіреповтің шығармаларында оны кездестіре алмадық, ол әйел бақыты, әйел қуанышының көрініс таппағандығы деп білеміз, әлеуметтік ортаны суреттеуде қазақ әйелінің сол заманда қайғысы мен мұңы, бақытсыздығы басым екендігі аңғарылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, гендерлік лингвистика – қазіргі тіл білімінде қарқынды дамып келе жатқан лингвистикалық бағыттардың бірі.Тілдегі гендерлік ерекшеліктер мәселесі соңғы жылдары Қазақстандағы тілші, әдебиетші, социолог, психолог мамандарын қызықтырып жүрген, еркектік және әйелдік қасиеттердің қоғамда қалыптасуы, олардың қайнар көздері, олардың қалыптасуындағы әлеуметтік үдерістерді сипаттайтын аса күрделі үрдіс болып табылады. Түрлі сезімдерге берілуі арқылы кез-келген ситуацияда сөздерді теріп қиналмай-ақ, интонациясына қарай ауыстырып отыруы әйел тілі ерекшеліктеріндегі – әйелдердің тапқырлығы мен сөйлеу әрекетіндегі құбылмалылықты білдіреді. Ғ. Мүсірепов қолданған дәстүрлі дүниетанымдық лексика, мәдени лексика элементері тіл мен ұлттың бірлігін көрсетеді, ұлт тіршілігінің тілдегі бейнесі болып табылады, кейінгі ұрпақтың ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыпты, этномәдени тіршілікті, гендерлік ерекшеліктің лингвистикалық көрінісін тануы үшін, өткен өмірді оқырманның көз алдына келтірудегі құнды тілдік фактілер ретінде ақпараттық мәліметтер береді. Жазушының шығармаларында кездесетін әйелдердің эмотивті сөз қолданыстарына, бейвербалды амал-тәсілдеріне талдау жасай отырып, олар кейіпкердің мінез-құлқын, психологиясын адресаттың көз алдына елестете отырып эмоционалдық реңк үстеу, айтылар ойды нақтылап дәл де нанымды етіп жеткізу, ақпаратты күшейту, қосымша мағына беру, ұлт дүниетанымының, жазушының жеке тілдік дүниесінің ерекшеліктерін көрсету тәрізді қызметтер атқаратынына көз жеткізуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Кирилина А. В. Развитие гендерных исследований в лингвистике // Филологические науки, 1998. – №2 – с.51-58
Kirilina A. V. Razvitie gendernyh issledovanij v lingvistike // Filologicheskie nauki, 1998. – № 2 – S.51-58
2 Воробьев В.В. Языковая личность и национальная идея // Народное образование. – 2008. – № 5. – С. 25-30.
Vorobev V.V. Yazykovaya lichnost i nacionalnaya ideya // Narodnoe obrazovanie. –2008. – №5. – S. 25-30.
3 Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. – 508 б.
Kazak tili. Enciklopediya. – Almaty, 1998. – 508 b.
4 Дж. Коатс. Женщины, мужчины и язык (перевод С.А.Коноваловой) // Гендер и язык. – М., 2005. – С. 173-175
Dzh. Koats. Zhenshiny, muzhchiny i yazyk (perevod S.A.Konovalovoj) // Gender i yazyk. M., 2005. - S. 173-175
5 Мүсірепов Ғ. Таңдамалы. Оянған өлке. Көркем очерктер. II том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 586 б.
Musirepov G. Tandamaly. Oyanғan өlke. Kөrkem ocherkter. II tom. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 586 b.
6 Мүсірепов Ғ. Таңдамалы. Повестер мен әңгімелер. I том. – Алматы: Жазушы, 1980. – 531 б.
Musirepov G. Tandamaly. Povester men angimeler. I tom. – Almaty: Zhazushy, 1980. – 531 b.

Материал 26.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Kirilina A.V. Development of gender studies in linguistics // Philological Sciences, 1998. – № 2 – P.51-58
2 Vorobev V.V. Language personality and national idea // National education. – 2008. – №5. – P. 25-30.
3 Kazakh language. The Encyclopedia. – Almaty, 1998. – 508 p.
4 J. Coates. Women, men and language (translated by S. A. Konovalova) // Gender and language, Moscow, 2005, pp. 173-175
5 Musirepov G.Custom. The awakened edge. Artistic essays.Volume II. – Almaty: Writer, 1989. – 586 p.
6 Musirepov G.Custom. Stories and stories. Volume I. – Almaty: Writer, 1980. – 531 p.

Особенности женской речи в произведениях Г.Мусрепова

Ж.С. Таласпаева[1], Ж.Ж. Бейсембина[1]
[1]Северо-Казахстанский университет имени М.Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

Проявление гендерных особенностей в речи определяется опорой на психологические, биологические и социальные характеристики. В общественном сознании человечества существуют стереотипы в речевом поведении мужчин и женщин, они рассматривались на научной основе, но специфика употребления языка конкретного художественного произведения не рассматривалась. Особенности женской речи в произведениях Г. Мусрепова, различия в употреблении слов определяются исходя из их психологических особенностей, интересов, роли в обществе. В статье определяется отражение лексического и национального этикета в употреблении женской речи в романе «Пробужденный край» и повести «В бушующих волнах». Женщины общаются на различные темы, преимущественно используется оценочная лексика. С точки зрения гендерной лингвистики в статье рассматриваются особенности женской речи в произведениях Г. Мусрепова.

Материал поступил в редакцию журнала 26.10.2020

Features of female speech in the works of G. Musrepov

Zh.S. Talaspaeva[1], Zh.Zh. Beisembina[1]
[1]M.Kozybabayev North Kazakhstan university, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan

The expression of gender features in speech is determined on psychological, biological and social characteristics. In the public consciousness there are stereotypes in the speech behavior of men and women, they were considered on a scientific basis, but the specifics of using the language of a particular work of art were not considered. The features of the female speech in the works of G. Musrepov, differences in the use of words are determined on their psychological characteristics, interests, and role in society. The article defines the reflection of lexical and national etiquette in the use of the female word in the novel " The Awakened land "and the story" In the raging waves". The Women communicate on various topics, mainly using evaluative vocabulary. From the point of view of gender linguistics, the article examines the features of the female speech in G.Musrepov's works.

Received: 26.10.2020

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ӘОЖ 37-(091)+37. 01

Т.Р.Абдықадырова[1], А.Қ. Рахимбаева[2]
[1]п.ғ.д., профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-5716-6891. E-mail: tursynai_1959@mail.ru
[2]магистрант, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-2050-9715. E-mail: Alina.rahimbai@vail.ru

Ж.АЙМАУЫТОВ МҰРАЛАРЫНЫҢ ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Мақалада, білім саласындағы жаңалық туралы ой толғанады. Осы тақырыпқа қатысты Ж.Аймауытов мұраларындағы әдіс-тәсілдер зерделенді. Сонымен бірге, автор еңбектерінде сөз болған ойлау жүйесі мен оның түрлері, мұғалімнің шеберлігі, ұстаздың шәкірт өмірінен алатын орны туралы ой қозғалды. Ж.Аймауытов педагогикалық мұраларының жаңартылған білім мазмұнымен сабақтастығын салыстыра зерделену арқылы қазіргі білім беру жүйесіндегі болып жатқан жаңалықтар сараланды. Сыни ойлау мен физикалық өзін-өзі жетілдіруге қабілетті болу туралы айтылды. Осы бағытта жасалып жатқан білім саласындағы жаңалықтар талданды. Бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруға қатысты ой қортылды.

Кілт сөздер: модернизация, заманауи мәдениет, имандылық, зияткерлік, ынталы оқу, сыни ойлау, шығармашылық ойлау.

КІРІСПЕ

XXI ғасыр білімнің дамыған ғасыры. Білімнің дамыған ғасырында әлемдік ұстанымдардың, экономика мен әлеуметтік, мәдени өзгерістердің білім беру жүйесіне әсер ететіні ақиқат. Әлемді «білімділер», экономикасы ғылым мен білімге негізделген, әлеуеттік бағытта өзіндік ұстанымы бар елдер ғана өзгерте, жаңғырта алады. Сондықтан, қазіргі уақытта білім жүйесін модернизациялау жүргізілуде. Университеттік білім беру мен ғылымды дамытудың жаңа деңгейін қамтамасыз ете отырып, біздер «өмір бойы білім алу» кредосына айналудамыз. Алған білімін өз өмірінде қолдана білу, яғни білімнің нәтижеге бағытталуы қазіргі таңда білім үрдісінде студентті бірінші орынға қойып «студентке бағытталған білім беру» бағытында жүргізілуде. Бұл оқытушыға, тәрбиешіге оқытуда студентті белсендіруге бағытталу арқылы жүзеге асатын құбылыс. Ал, бұл бағыт студентке жағдай жасау, бағыт-бағдар беру, өзін ойландыру, өз пікірін айта білу, алған білімін өмірде пайдалана алу сияқты ұғымдармен сабақтасып жатыр... Бұл жайында Ж.Аймауытұлы XX ғасырдың басында былай деп айтқан: «Оқыту нақ, айқын, тетелес болу керек. Шәкіртке бір нәрсе ұқтырғанда мұғалім анық, айқын айту керек. Мұғалімнің сөзін бала ынтамен тыңдаса, айқындық сонда табылады. Бір нәрсені түгел ұғып алу үшін оның барлық белгілерін тұтас та, жекелеп те ойға тұту керек. Ойға қонатын қандай ұғым? Әрине, көзімізге көрінетін заттан алынатын ұғым. Әр нәрсені көзге көрсетіп ұқтыру мүмкін емес. Сондықтан, мұғалімнің үйретпек нәрсесі бала бұрын көрген нәрсеге байлаулы болу, не қазір көрсетілуі керек» [1, 318], – дейді. Ж.Аймауытов мұғалімнің рөлін, білімін, оны түсіндіре алу шеберлігін және түсіндірілетін материалдың бала ұғымына түсінікті болуын айта отырып, оқыту мен оқудың арасындағы біртұтастықтың болу керектігіне тоқталады. Бұл мақаланы жазудағы мақсатымыз – Ж.Аймауытов педагогикалық мұраларының жаңартылған білім мазмұнымен сабақтастығын саралап, ғылыми тұжырым жасау. Осы мақсатқа жету үшін Ж.Аймауытовтың

«Комплекспен оқыту жолдары» атты еңбегін және басқа да мұраларын жаңартылған білім мазмұнына орайластырып, салыстырып зерделеуді жөн деп санадық. Мақаланың ғылыми жаңалығының өзі осында, яғни Ж.Аймауытов педагогикалық мұраларының жаңартылған білім мазмұнымен сабақтастығын алғашқылардың бірі болып біз сөз етпекпіз. Жаңартылған білім мазмұнының негізінде енгізілген білім саласындағы өзгерістердің біраз әдістері мен теорияларын Ж.Аймауытов өзінің педагогикалық мұраларында айтып, талдап, түсіндіріп өткендігін және қазіргі оқу үрдісінде қолдану қажеттілігі туып отырғанын сөз етпекпіз.

Ж.Аймауытов педагогикалық мұраларының жаңартылған білім мазмұнымен сабақтастығын салыстыра зерделену арқылы қазіргі білім беру жүйесіндегі болып жатқан жаңалықтарды анықтаймыз. Ғалым еңбегінің өзектілігі нақтыланады, салыстырыла отырып зерделенеді. Бұл мақаланың мектеп мұғалімдері мен ЖОО-дағы оқытушылар мен студенттерге берері мол.

«Біздің болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты. XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар», – деді Елбасы Қазақстан 2050 «Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты өз жолдауында.

Жалпы қазақстандық мәдениетті дамытуға жаңаша серпін беру қажеттілігін, мәдени саясаттың ұзақ мерзімді тұжырымдамасын әзірлеу, қазақстандықтардың бәсекеге қабілетті мәдени ментальдігін қалыптастырудың қазіргі таңда кезек күттірмейтін іс екендігін, заманауи мәдениет кластерлерін дамытуға бағытталған шаралар белгілеу керектігін де Елбасшысы қадап айтты. Өткенсіз болашақ жоқ. Тарихымыз бен әдебиетіміз, мәдениетіміз әлемдік деңгейге көтерілуі үшін өткен әдеби, мәдени құндылықтарымызды екшелеп пайдалана білсек, және оны жастардың бойына сіңірудің әдіс-тәсілдерін меңгертсек, оларды жан-жақты білімді етіп, өз құндылықтарына деген қызығушылығын арттырсақ ұтарымыз аз болмас.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Білім беру – имандылық, зияткерлік, мәдени, тәндік жағынан дамыту және кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мақсаттарында жүзеге асырылатын тәрбиелеу мен оқытудың үзіліссіз процесі [2, 75]. Университет қабырғасында немесе мектепте жас ұрпақтың дүниетанымын, өзіндік ұстанымын қалыптастыруға, қоғамдағы болып жатқан өзгерістерді тануға, оны жаңартуға белсене қатысатын тұлға қалыптастыруға бағытталады. Осыған орай, білім беруде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды меңгерген, бәсекеге қабілетті, қазақ, орыс және шет тілдерін меңгерген, коммуникациялық бағдарламаларды құра алатын, салауатты өмір салтын қалыптастыруға, өзін-өзі жетілдіруге, табысқа жетуге және кәсіби деңгейге бейімдеуге икемді жастарды тәрбиелеу керек. Ал, оқыту үрдісі осы бағытта болуы тиіс. Оқыту – білім алушылар мен тәрбиеленушілердің білімдерді, машықтарды, дағдыларды және құзыреттерді иелену, қабілеттерді дамыту, білімдерін күнделікті өмірде қолдану тәжірибесін иелену және бүкіл өмір бойы білім алуға ынталануын қалыптастыру жөніндегі қызметін ұйымдастырудың мақсатты бағытталған процесі [2, 81].

Оқыту үрдісіне, оны іс-жүзіне асыратын мұғалімнің рөліне жоғары баға берген. Ж.Аймауытов мұғалімнің орнын, сөзінің нақтылығын, баланың өзіне көңілін бөле білуін, дауыс ырғағының әсерін оның сабақ барысында ерекше орын алатындығы мен қоса айтылған ұғымның балаға қажеттілігіне жарау керектігін толықтай зерделеп, айтып кеткен. Сабақты түсіндіру барысында, нәрсенің әр белгілерінің өзіне тән сипатын нақты түсіндіру арқылы. нақтылыққа мән беру арқылы берілетін білімнің шынайы болатынына тоқталған. «Айқын қылып оқыту мен сатылы бір тегіс оқытудың байланысы бар» дегенді айтады. Оқытудың бірте-бірте сатылап, ілгері басып отыруы керектігін, білім біржола күреп алынатын нәрсе еместігін, әрбір тыңнан берілетін білім бұрынғы білгеннің жалғауы, келесі білімнің бастаушысы болуы тиістігіне тоқталады «Оқыту оңайдан қиынға қарай болу керек, баланың жас ерекшелігі, білім деңгейі ескерілуі тиіс» [1, 81], – дейді... Айқын қылып оқыту

мен сатылы бір тегіс оқытудың байланысы болу керектігін, оқытудың сатылап ілгері басып отыру арқылы нәтижеге жетуге болатындығына тоқталады. Сонымен қатар, әрбір тыңнан алынатын білім бұрынғының жалғауы, келесінің бастауы болуы керектігін ескерте отырып, білімді біртіндеп, сатылап беру керектігіне баса назар аударады. «Сатылап оқытудың екі жағы бар, бірі-шәкірттің шама-шарқымен есептесу, екіншісі-оқу мағлұматтарын дұрыс қолдану. Оқытушының шеберлігі ойына келген нәрсені білдіру емес, ау-жайына, жасына, біліміне, күшіне қарап сабақ беру»[1, 319], – дей отырып алынатын білімнің баланың жас ерекшелігіне, білім деңгейіне қарау арқылы берілу керектігін, сонда ғана нәтиже болатындығын айтады. Сонымен бірге, баланы жаңа нәрсемен таныстырарда әуелі бұрынғы таныстырылған заттардан мағлұмат беріліп, оңайдан қиынға сатылап өту арқылы таныстырылмаған жағдайда баланың қызығушылығы, білімге құштарлығы селқос болады дейді. Бала білгенін нақты жеткізе білуге, меңгерген білімін өмірде пайдалана білуге үйретілуі тиіс. Мұғалім өзі сөйлей бермей көбіне балаға сөйлете білуі керек. Бала толық айта алмаған жағдайда оған көмек көрсетіліп, сұрақ қойылып отыруы керектігіне тоқталады. Меңгерген білімін жазбаша беруіне қалыптастырған жөн. «Әр пәннің пайдасы бар, пән біткен бірімен бірі байланысулы. Мысалы, тарихтан алған мағлұмат жағрафия, я әдебиет тарихын оқығанда, жаратылыс тану пәні физикаға, қысқасы бір пәннің екінші пәнге пайдасы тиіп отырады»-дейді. Мұнда, ғалым пәнаралық байланыстың болу керектігін, білімнің пайдасы сонда болатындығын меңзейді. Мұғалімнің бала білімінде алар орны ерекше, ол жігерлі болса, ынталы болса оның шәкірті де жігерлі болады, отсыз жігерсіз мұғалім балаға жалыну немесе қорқыту арқылы оның мінезін тәрбиелей алмайтындығын айтады. «Мұғалімнің басқасын кешіруге болса да болжырап, еңсесі түсіп оқытқанын кешіруге болмайды»[1, 320], –деп жігерлі, ынталы, ширақ мұғалім ғана балаға сапалы білім бере алады дейді.

Әрине мұғалімнің рөлі, білімі, тәжірибесі баланың сабаққа ынтасын біле отырып оқытуы ерекше нәтиже берері анық. Дегенмен, баланың өзі ынталанып оқымаса, өзінің қызығушылығы болмаса оның білім деңгейінің өз дәрежесінде болмайтындығы белгілі. Ол жайында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев 2006 жылы мамыр айының 26 жұлдызында Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде оқыған «Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» былай дейді: «Қандайлық жақсы және кәсіби болса-дағы бір де бір оқытушы, егер студенттің өзі білімге ұмтылмаса, егер студенттің өзі кәсіби, жоғары білікті маман болғысы келмесе, оны ештеңеге үйрете алмайды» [3]. Оқушы да студент те өздерінің ынтасымен оқуға ұмтылуы тиіс.

Осыған орай, Ж.Аймауытов та «Ынталы оқытуға» үлкен мән береді. Баланың ынтасын арттырып, шабыттандырып, істеген ісін көңілдендіріп істесе соғұрлым сезім қуаты күшейеді, ой қызметінің жеңіл болатындығын дәлелдейді. Қандай да бір іс болмасын оның нәтижелі болмағы оның ынтасына көп байланыстылығында болмақшы дегенді айтады. Адам баласы кез келген істе белгілі бір мақсатқа қол жеткізуде оның сол іске деген ынтасынан, қызығушылығынан болмақ. Ғалым да, өнер иесі де, философ та өз ісіне ынтасын салып, құмарланып іс атқарғандығының және ақырындаған ұзақ еңбектің нәтижесінде ғылымның сансыз пайдасына жететіндігін дәледеуге тырысады. «Баланың ынтасын аша алмаған мектеп абақтыға айналатын мектеп болады дейді. «Тәрбиеші ынта деген сөзді қалай ұғыну керек? Қей ғалымның сөзінше ынта-талаптану, талпыну, бір нәрсені істеуге ұмтылу мағынасында. Кейбір ғалым ынтаның мәнісін бір нәрсемен шұғылданғанда жанның түшіркеніп келешек іске талпынуы деп жүгіндіреді. Бұған қарағанда «ынталану» жемісті іске сүйрейтін көңілдің көтеріңкі бір халі. Адамдағы бар ынта жетіліп тәрбиелене берсе, жаңа ынталар туа бермек. Ынта қазіргі істі жеңілдеткеннің үстіне, келешек іске де құмарландыратын нәрсе болу керек» [1, 321], –дейді. Яғни баланың ынтасын арттыру үшін бұрын таныс емес тың нәрсеге ынталы және әбден танып білген ескі нәрсеге де ынталы болмайтындығын, оның ынтасының артуы үшін, білуге құмарлануы үшін ескі мен жаңаның ортасындағы нәрсе болуы, жаңалық болуы тиістігін алға тартады. Ол жаңа нәрсе өз ойындағысын толықтыратындай, ойына белгілі бір өзгеріс енгізетіндей болуы керек. Кез келген өзіңе таныс нәрседен өзгеше бір нәрсені табу

үшін оны ой елегінен өткізіп, бұрынғы нәрсемен салыстырып, оның жаңа жақтарын сезінетіндей, оған қызығушылығын арттыратындай жағдаят туғызу керек. Жаңада ескі, ескі нәрседен жаңа нәрсені қарастыру арқылы болашаққа ынталандырып, жаңадан жаңа нәрсені табуға талпындыру керек екендігін өзінің ғылыми еңбектерінде Ж.Аймауытов дәлелдеп, ғылыми негіздеген. Бұл айтылғандардың қазіргі таңда да өзіндік өзектілігін жойған жоқ. Керісінше заман талабына айналып отыр. «Ескіге жаңаның жамылғаны қамаулы тұйықтан жол тапқандай, өмірді оңайлатады, түйінді шешеді» [1, 322], – деп білім саласындағы жаңалықты құптап, қолдап отырған. Сонымен баланың өз ынтасының болуы- оның кез келген істе нәтижелі болуының жемісі екендігі дәлелдеуді керек етпейтін теорема десе де болады.

Сондықтан да болар ғұлама философ Сократ өз шәкірттерін ешқашан да үйретпеген екен, оның орнына оларға тек сұрақтар ғана қойып отырған (атақты *маевтика* тәсілі). Оның сұрақтарына жауап бере отырып, шәкірттері өз бойларында әу бастан қалыптасқан, бірақ ұмыт болып қалған білімді есіне түсіріп, бастарынан *«суырып»* алғандай болған. Бірде тіпті Сократ сұрақ қою арқылы қол өнер шеберінің сауатсыз, хат танымайтын 12-13 жасар көмекшісінің өздігімен Фалестің теоремасын (*«теңбүйірлі үшбұрыштың табанының бұрыштары бірдей болады»)* құрастыруына себепкер болған деген аңыз да бар... [2].

Ж. Аймауытов та «Ынтаның көп қырлы болуы» атты еңбегінде «Ынта дегеніміз, жалпы айтқанда, ақылдың бір қызметі. Ол қызметті шақыртатын оқыту болу керек. Кісі алған білімін сақтаса, ол білімін молайтуға тырысса, білімге ынталанғандығы содан байқалады. Ақылдың бұл жұмысы әр түрлі болғандықтан, ынта деген сөзге де әр жақты болу мағынасын қосу керек. Ынта бір беткей, жолы тар тар болса, адамды сыңар жақтыққа, қала берсе менмендікке тартады» [1, 64], – дейді. Менмендік кісі бойындағы ең бір зиян нәрсе, ол оның өзіне де өзгеге де пайда әкелмейді. Оның кез келген пайдалы іске ынталануы да тар болады. Сыңар жақ адам менмендікке жақын болады, ондай адам өзінің менмендігін байқамайды, өйткені бәрін де өзі, өзінің тар ақыл ойымен өлшейді. Оның ойы да, өмірі де сол тар қалыпта қалады. Баланы оқыту арқылы да ынтасын көтеруге, жан-жақты етіп тәрбиелеуге болады. Әлеуметтің міндеті, әр адам өзіне лайықты іспен айналысып, өз ісін терең меңгеруге бағыттайды, дегенмен адам тар мөлшерде ғана қалып қоймай қоғамдағы болып жатқан істерге де өзіндік қызығушылығын білдіруге тиіс екендігін ғалым өз тарапынан дәлелдеуге әрекет етеді. Адам әр іске ынталы болуы үйренуі, оған ынталануы, терең білім алып оны өз өміріне пайдалана білуі ұлы Абай айтқандай «Үйреніп әрі керексіз әрекеттен жиренуі», ынталанушылық білдіруі оның өміріндегі сұлулықтың көзі болмақ... Ж.Аймауытов айтқандай бала бойындағы осындай ынталандыру қасиетін қалыптастыру, сондай көздерді ашу, бөгетсіз саулатып ағызуы – адамның өмір күштерін өркендету өнері, онымен бірге әлеуметтік рухын сіңіруі қазіргі таңда да өзекті мәселе...Осы игі қасиеттерді бала бойына сіңіру оның ынталану қасиеттеріне байланысты болмақ. Ынтаның қасиеттері туралы ғалым Ж.Аймауытов: « Ынтаның басты бір өзгешелігі: ынтаға қызулық пен тыныштық жақын жүреді. Белгілі бір нәрсеге ынталанған адам, һәман дамыл алмай сол бағытта білімін ұлғайтуға талпынады. Талпынудың себебі ынтаны тартқан нәрсені толығырақ қаусырып, тереңірек зерттесем деген тілекпен туады» [1, 78], – дейді. Бала бойындағы өзіндік ерекшелігін, қандай да бір нәрсеге ынтасын табу, оның икемін, қызығушылығын аша білу қазіргі таңда да өзекті мәселе болып отыр.

Ж.Аймауытов ары қарай ынтаның, тілектің қалай қалыптасатынына, дамитынына тоқталады. Ондай тілектің адамның еркін билеп зорламайтындығын, өте асығыстық та сұрамайтындығын; білімнің ұшығына шығуға сонша құлаш ұрмайтындығын, ал алған білімінің салдарынан азды-көпті қуаныш туатындығын, бұл ынтаның тыныш табуына себеп болатындғын айтады. Бойында әр түрлі қасиеті бар ынталы адам біреудің зорлау арқылы немесе белгілі бір пайдаға ұмтылу арқылы емес, білімге құштарлығы, оны риясыз сүюі, оған талпыну арқылы ынталанатындығында екен. Оның ақылы, қайраты білімі қызмет тілегендіктен іс қылатындығын түсіндіреді. Яғни қазіргі таңда да білім алушылардың өзін-өзі дамытуы және өмір бойы білімін жетілдіру дағдыларын қалыптастыра алуына

бағытталуы; әлемдік деңгейде ұтқырлыққа бейімделе алуы, сыни ойлауы мен физикалық өзін-өзі жетілдіруге қабілетті болуы бағытында жасалып жатқан білім саласындағы жаңалықтар бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруға бағытталуда.

Бұл жолда мұғалімнің шеберлігі, өз ісін сүюі, жаңалыққа құштарлығы, мақсатқа жету жолында өзіне де ұмтылыс коя білу қасиеті баланың «ілтифатын» күшейтуге жол ашады дегенге үлкен мән береді. Сабақта қызықты мағлұмат беруі, шабыттандыруы, ынтасын сүйреуі, мейірін қандырып, оқыта білуі мұғалімнің тәжірибесіне, өз пәнін жетік білуіне, ең бастысы баланы сүюіне байланысты болмақ.

«Оқыту өзіне берік негіз салғысы келсе, оқу деректеріне ілтифатты көпке шейін қадалту керек. Бұл мақсұтқа жету үшін оқытуында соңғы жобаларды есінде тұтқаны жөн»-дей отырып оқытудың сапалы болу жолдарын ұсынады. Айталық, жаңа берілетін сабақты баланың білетін мағлұматымен байланыстыру арқылы бала білімінің толығуына жол сілтеу; тиісті таныстыру, яки қысқаша жоспармен сабақтың мақсұтына ынталандырып, ілтифат аудару, яғни бала алдын ала не материал өтетінін білу арқылы өзі де сол тақырыпқа ынталана алады; сабақтың алдын-ала даярлайтын сұраулар қойылып қызығушылығын артырады; әрбір пайдасыз, мақсұтсыз, мағынасыз мағлұматтардан қашу, сабақта баланың ілтифатын қоздыратын қызықты нәрселер ғана сөйлену, үйретілу арқылы бала білімін бекіту, толықтыру; баланың ішін пысыратын біркелкі, бір затты мағлұматты беруден сақтану, лайықты салыстыру, теңестіру, ұқсастыру, түрлі әдіс, оңтаймен оқытуды жандандыруға тырысу мұғалімнің баланың білімге деген құштарлығын оятып қана қоймайды жаңалыққа, көп білуге ұмтылдырады; алғашқы кездегі оқыту деректі, көрнекті болуы білімін тереңдете түседі. Көрнекі оқыту туралы көрсетілген жобаларды дұрыс қолдану, көру, есту арқылы берілген білім баланың ойында ұзақ сақталуы; оқытуға өзгелерді ынталандыру үшін оқытушы үйрететін нәрсесіне өзі де ынталануы, өзі де жақсы көруі, оқытушы сүйген нәрсені оқушылар да сүйетіндігін де ғалым нақты ғылыми түрде дәлелдеуге тырысады. Бұдан әрі «Үйрету әдістеріне» тоқталады. Әдіс туралы ұғым. Әрбір үйретудің мұддесі: шәкірттерді болмыспен әбден таныстыру, дұрыс, анық ұғым туғызу үшін түсініксіз деректерді жақсылап түсіндіру. Жаңа болмыс, жаңа ұғымдарды миға сіңіру – соның бәрінен тізбекті бір бүтін ой шығару. Үйрету әдістерді дұрыс қолданғанда ғана соңғы мұдде орынға келеді. Ой мен іс амал жүзінде адамның жүретін түзу жолы, басқаша айтқанда, әдіс деген ой мен істі белгілі жоспармен дұрыс жүргізу өнері екендігін дәлелдеген.

Ғылым мен дидиактика әдістері. Дитактика жүзінде бірнеше қабыл етілген әдіс бар. Ол әдістерді айтпастан бұрын әрбір оқытушыға білуге міндет болған жалпы әдіс барлығын ескертеміз. Ол әдіс-ой жүйесі (логика). Бұл әдіс ақылдың жалпы қай орында болса да тұтынуға жүреді, оқу нәрселерінің бәріне бірдей жетеді, бәрін де қаусырады. Мұғалімнің де, шәкірттің де ақыл қуаттарын бірдей қозғайды. Ой жүйесі мұғалімді ойлау өнеріне үйретеді, шәкіртті ой дағдысына жаттықтырады. Педагогика, оның бер жағында дидактика пәні ой жүйесінің негіздерінен жақсы таныс, оның ережелерін кемел, жетік білетін мұғалімдерге арналады, мұғалім ойлау заңына жетік болса ғана оқытуы дұрыс жүріп, шәкірттері білімді, ойшыл адам болып шықпақ [1, 44], – дейді ғалым.

Иә,ойлай білуге үйрету, өзі де ойлау заңына жетік болуы керек дегенде Ж.Аймауытов та кез-келген түйінді мәселені шеше білуі дегенді айтып отырған болар. Түйінді мәселелерді шешуде адам бірінші кезекте дұрыс ойлай білуі тиіс. Қазіргі таңда ғалымдар ойлаудың негізінен үш түріне тоқталып жүр дейді Ә.Ахметов. 1.Сыни ойлау; 2. Проблема шешуде қолданатын ойлау; 3.Шығармашылық ойлау.

Сыни ойлау дегеніміз-белгіленген критерийлер бойынша; рефлекция түріндегі күмәндану; дербес түрдегі пайымдау, қорытындылау; логикалық талдауды қолдану; жүйелі түрде ойлау.

Проблема шешуде қолданатын ойлау-аналитикалық ойлау; эмприкалық ойлау; эвристиканы қолдану; алгоритимдерді қолдану; конвергенттік ойлау; т.б.

Шығармашылық ойлау – интуитивтік ойлау; жорамалдылық; күмәндану; әртүрлі тәжірибелерді жинақтау, біріктіру [2, 66-67].

Бірақ нағыз ой жүйесімен оқыту ғылымның жоғарғы дәрежесінде ғана болады. Оқытудың алғашқы түрінде өзге оңтай, өзге әдіс керек, ондай әдістер жоғарғы дәрежелі медреседе де қолданылуға мүмкін. Осы айтылғандардан аса керекті екі әдістің – ғылым әдісі мен дидактика әдісінің айырмасын ұғу қиын болмас. Ғылым әдісінде көзге ұстайтын пікір-ой жүйесі, яғни ілтифат әсіресе ғылым деректеріне аударылады, ғылымға тиісті мағлұматтар ішкі байланысына, мазмұнына қарай тізіліп сөйленеді [1, 79], – дегенді айтады ғалым.

Ойлау дегеніміз кез-келген проблема жайында өзіңе сұрақ қойып, оған жауап таба алуың. Ақыл-ой тек ойлану арқылы, сұрақ қойып оған жауап бере отырып, проблемаларды шешу бағытында қорытынды жасап, оны шешудің жолдарын қарастырып, белсенділік таныту арқылы келетіндігін есте сақтағанымыз жөн болар.

Дидактика әдісінде көзге ұстайтын бай пікір-адамның жан құбылыстары, мұнда ілтифат шәкірттерге аударылады, оқыту шәкірттер табиғатының өркендеу заңы бойынша жүргізіледі. Бұл әдіспен оқытқанда даяр түйіп, қорытынды, ережелер, заңдар, жорулар, бір сөзбен, даяр мағлұмат шәкіртке берілмейді. Оның бәрі шәкіртке бірте-бірте үйретіледі. Ғылымның мақсұты: нәрсені толық, кеңінен толғап, терең қарастыру, зерттеу, ал дидактиканың мақсаты: шәкірттер келешекте өз бетімен жүйелі білім табуға берік негіз салу. Білімнің жоғарғы дәрежесіне жеткенде, яғни университет, академияларда дидактика әдісі ғылым әдісіне ауысады. Дидактика әдісінде көбінесе қолма-қол байқауға, ұғуға болатын білімнің түбегйлі болмыстарына (факт) бірінші орын беріледі.

Талдау, ұластыру. Әрбір ғылымды зерттеу үшін тұтынатын ойлаудың екі оңтайы бар: талдау (анализ), ұластыру (синтез).

Талдаудың не екенін ұғыну үшін әуелі мынаны байқау керек: әрбір білім нәрсесі – 1-нші, басқа нәрселермен байлаулы нәрсе – 2-нші, әр нәрсеге мазмұнына қарай өзі де күрделі нәрсе. Білім нәрселерінің күрделілігі, яки көлемдікке (орынға) байлаулы (дерек жағынан), яки бірінен соң бірі салдарынан уақытқа байлаулы. Күрделіліктің бірінші түріне, мысал – білімнің әрбір зат нәрселері, әрбір көмірлі, көмірсіз заттар, физаканың яки химияның әрбір құбылыстары, уақыт жүзіндегі күрделілікке әрбір тарихи уақиға, ақылдың әрбір құбылыстары кіреді. Нәрсенің әсілін өсіп-өну жолын зерттегенде, уақыт жүзіндегі күрделілік білімнің дерек жағынан да айқасады. Сонымен, күллі ғалымдардағы нәрселерді білу негізгі екі кезеңмен (момент) басталады. 1-нші, білім нәрсесін басқа нәрселердің байланысынан бөліп, жекелеп алумен, 2-нші білім нәрсесін өзі құралған мүшелерге таратып, талдаумен. Талдаудың мағынасы осы [1, 125], – дейді Ж.Аймауытов. Ал, осы айтылғандарды қазіргі таңда әдебиет сабағында көркем шығарманы талдаумен байланыстырып көрелік. Осыған орай ғалым, әдебиеттанушы әрі әдіскер Қуандық Мәшһүр-Жүсіп былай дейді: «Іздену дегеннен гөрі «жетістікке ие болдық», құр даурығып, шығарманың көркемдік табиғатына бара алмай айналсоқтай беруіміз де аз емес Оның есесіне көрнекі зат, кино, сурет тәрізді көмекші құралдарды мадақтаудың жөні осы екен деп, шығарма көркемдігін танытудан аулақтап кетуіміз тіпті молайып бара жатыр. «Бәрі де дұрыс, тек негізгіні ұмытпайық»,- дегіміз келеді. Негізгі деп нені айтамыз, десек оқушыларды ізденте отырып шығарма көркемдігін таныту, шәкірттерді пікір айтуға, шығарма талдауға үйрету, олардың тіл байлығын қалыптастыру дер едік», – деп әдебиет сабағында бала санасының қалыптасуына, логикалық ойлау жүйесін дамытуға, пікір айтып, оны дәлелдеуге, сөйлеу шеберлігін дамытуға бағыттауға болатындығына тоқталады [4, 192]. Яғни екі ғалым да өз еңбектерінде кез –келген білім саласында белгілі бір бағытта бөліп жекелеп, алуға, ал екінші жағынан кез келген білім нәрсесін өзіне бағытталған бағытпен талдауға болатындығына тоқталғандығын түсінеміз.

«Комплекспен оқыту жолдары» атты еңбегінің «Жазушыдан» атты бөлімінде «Мәдениет үдеген сайын бала оқыту жолдары да түрден түрге құбылуда» [1, 4], – дейді. Қазіргі таңда да Ж.Аймауытұлы айтқандай оқытудың жаңартылған білім мазмұнына сай түрленіп отыр айталық, пән мазмұнының спиралді қағидатпен берілуі, Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы, оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастыру секілді жаңаша білім беру жүйесіне жаңа

өзгерістер енгізілуде. Сонымен қатар, жаңартылған білім беру мазмұнына сай оқыту мақсаттарын анықтау, жүйелеу, оқыту үдерісінде білім алушылардың белсенділігін, таным әрекеттерін қалыптастыру, коммуникативтік құзіреттіліктер мен қәсіби құзіреттіліктерді сабақтастыру, оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін қарастыру т.с.с өзекті мәселелер талқылауды қажет етіп тұр. Ғалымның «Бұрынғы «әбжет», «әйгиек» бұ күнде әкесіне сәлем айтты, о түгілі кітап бетіне қарап: «мынадан мынаған дейін» дейтін жол да барса келмеске кетулі», – деуін еске алсақ, қазіргі таңда интербелсенді әдіс-тәсілдер пайдаланылып, электрондық жүйеге көшу бағытында жұмыстар атқарылуда [1, 95].

«Интербелсенді оқу/оқыту» ұғымы жан-жақты, кең мағыналы болғандықтан, оның философиясы мен әдістемесін көптеген оқу/оқыту жүйелерінен көруге болады. Олардың қатарына біздің еліміздің педагогикалық жұртшылығы арасында кеңінен танымал, педагогикалық қолданыста жан-жақты көрініп жүрген «Сыни ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту» халықаралық жобасын, халықаралық «Street Law» және «Тәй-тәй («Step by step») бағдарламаларын, М.Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясын» және де басқа жобалар мен бағдарламаларды жатқызуға болады [5, 3].

«Төңкерістен бері «пән жүйесі» деген жүйе қопақтап, оның орнына мектеп төрінен комплекс орын алды. Алса да, ауыл мұғалімдері бұ жолға әлі түсе алмай, түсіне алмай жатқан сияқты», – десе, бұл күндері де білім саласында болып жатқан өзгерістерді терең түсіне алмай жатқанымыз жасырын емес [1, 4]. Айталық, Қазақстан Республикасының мемлекеттік білім беру бағдарламасына енгізілген «Жаңартылған білім беру мазмұнын» толық енгізу қолға алынғанымен, әлі де толық ене алмай жатқандығы белгілі.

Ж.Аймауытов өзінің: «Программ, комплекс жайынан журнал жүзіндегі там-тұм мақалалардан да басқа, тәртіппен тізілген мұғалімге жетекші болғандай қазақ тілінде бір кітапша басылған жоқ» [1, 4], –деп бұл еңбегінде мұғалімге бағыт-бағдар беретін көмекші құрал қажеттілігін айтады. Ал, қазір жаңартылған білім беру мазмұнына бағытталған білім берудің стандарттық бағдарламасына сәйкес әр пәнге негізделген оқу-әдістемелік құралдар да қазір өзекті мәселе болып отыр. «Сондықтан қалың мұғалім «комплекстің» атын естісе де, затын ғана алмай, кейбірі тек программның сөзін жаттатып, кейбірі «мө» деген дыбысты да комплекс қып жүр деген өсек естіледі» – деп, ғалым Ж. Аймауытов өз кезінде білім саласындағы өзгерістердің де қабылдануындағы әр ізділікті, өзекті мәселелерді түсіндіруге тырысқан.

«Осы күйді еске алып комплекс жолында тапқан-таянғанымызды құрап, бұл кітапшаны мұғалімдер алдына тартуды лайық көрдік, мұғалімге көмегі тиер деп ойладық» [1, 7], –дейді Ж. Аймауытов өз еңбегінде.

Қазіргі таңда білімді нәтижеге бағытталу оқу үрдісіне негіздеп отырмыз. Білім беру саласында ЖОО-да студентке бағытталғандығын білім беру жүйесінде студентті бірінші орынға шығаруды талап етеді. Сондықтан әрбір оқытушы студенттерді өмірдің кез-келген ағымында білім алуда, алған білімін өмірде пайдалана білуге, оқиғаға сыни көзқараспен қарауға белсендіріп білім беруге міндеттейді. «Өйткені бүгінгі күні оқу процесі бұрынғыдай «үйрету», «оқыту», «беру» сынды етістіктерден құралмай, «ұйымдастыру», «жағдай жасау», «бағыт-бағдар беру» сияқты ұғымдардан тұрады. Оқу процесі студентке бағытталып, студентцентристік идеяларды ұстанғандықтан үйрену мен үйрету әрекеттері қоян-қолтық қарым-қатынастан тұруы керек. Бұл қарым-қатынас оқытушы мен студенттер, студент пен басқа студент, студенттердің шағын топтары арасында өтеді. Оқу мен оқыту, үйрену мен үйрету мұндай қарым-қатынаста біртұтас қалыпта болып, олардың нәтижесі мен маңызы да осындай қарым-қатынасқа тәуелді болады»-дейді. Оқытушы мен студентті арасында шынайы қарым қатынас туындап бірлесе проблеманы шешуге, әрекет еткенде ғана яғни интербелсенді әдіс-тәсілдерді пайдаланғанда ғана білім өз нәтижесін бермек деген ұғым туындайды. «Үйрену мен үйрету тек өзара белсенді әрекеттерге негізделген қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады» және «Тек әрекеттесу арқылы ғана үйренуге/үйретуге болады» [5, 3], –дегенді айтады.

«Білім беруді тәрбие беруді ізгілендіру сайып келгенде мектепке де, оның оқушысына да сеніммен қарау. Шәкірт пен ұстаз арасындағы ынтымақтастық, әр ұстаздың шәкіртке өзіне тәуелді, өзінен төмен орындаушы деп қарамауы, оны білім мен тәрбие алудың обьектісі ретінде ғана санамауы, ең бастысы әр шәкіртті бас бостандығы, өзіндегі егемендігі еліміздің болашағы, соның бір азаматы деп тану деген сөз» [6, 4], – деуіміздің үйренуші мен үйретушінің арасындағы шынайы қарым-қатынастың болуы алынған білімнің де нәтижелі болуына септігін тигізеді деп қабылдауымызға болады.

Білім беруді ұйымдастырудың дүние жүзілік тәжірибесінде көптеген оқыту технологиялары жүзеге асырылуда. Ондағы мақсат – білім алушылардың танымдық қабілеттерін, яғни өзінше ойлау қабілетін арттыру, елестету мен есте сақтауын, дағдысын, білім сапасының дамуын қамтамасыз ету. Жалпы білім беруде баланың білімін, білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуын бірінші қойып отыр. Сондықтан қазіргі заманда білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементтеріне айналды. Дүние жүзінде білімнің әлеуметтік ролі артты. Адамның болашағы оның қазіргі алған білімінің сапасына, көлеміне, ойлау деңгейіне байланысты. Осыған сәйкес білімгерге белгілі бір көлемдегі білім, білік дағдыларды меңгертумен қатар табиғат, қоршаған дүние туралы түсініктерін кеңейтіп, оларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту бүгінгі күннің басты талабы.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ж.Аймауытов мұғалімнің рөлін, білімін, оны түсіндіре алу шеберлігін және түсіндірілетін материалдың бала ұғымына түсінікті болуын айта отырып, оқыту мен оқудың арасындағы біртұтастықтың болу керектігіне тоқталған пікірлері талданды. Ж.Аймауытов педагогикалық мұраларының жаңартылған білім мазмұнымен сабақтастығы зерделенді. Сонымен қатар, Ж.Аймауытовтың «Комплекспен оқыту жолдары» атты еңбегі жаңартылған білім мазмұнына сабақтастығы, ондағы әдіс-тәсілдер, ойлау жүйесі мен түрлері, мұғалімнің шеберлігі, шәкірт өмірінен алатын орны зерделенді. Бұл еңбекте Ж.Аймауытов педагогикалық мұраларының жаңартылған білім мазмұнымен сабақтастығы тұңғыш рет біздің тарапымыздан білім саласындағы өзгерістермен салыстырыла, нақты материалдармен талданды.

Ж.Аймауытов педагогикалық мұраларының жаңартылған білім мазмұнымен сабақтастығы тұңғыш рет салыстырыла зерделену арқылы қазіргі білім беру жүйесіндегі болып жатқан жаңалықтары анықталды. Ғалым еңбегінің өзектілігі нақтыланып, салыстырыла отырып зерделенеді.

Ғалым Ж.Аймауытов та өз кезінде білім берудің жаңаша жүйесін енгізе отырып, мұғалімдердің педагогикалық шеберлігі үшін, оқудың жаңа жетістігі үшін жан-жақты комплекспен оқыту жүйесін базаға енгізу үшін мұғалімге көмекші құрал ретінде құнды қажетті мәселелерді қозғағандығы мақалада жан-жақты талданды. Оның бұл айтылған пікірлері қазіргі таңда жаңартылған білім беру мазмұнымен сабақтасып жатқандығы анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Аймауытов Ж. Шығармалары. 6-том, – Алматы: Жазушы, 2013. – 349 б.
Aımaýytov J. Shyǵarmalary. 6-tom, – Almaty: Jazýshy, 2013. – 349 b.
2 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2009. – 263 б.
Álimov A. Interbelsendi ádisterdi joǵary oqý oryndarynda qoldaný. Oqý quraly. – Almaty: Evero, 2009. – 263 b.
3 Назарбаев Н. Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына. – Егемен Қазақстан, 2006, 27 мамыр.
Nazarbaev N. Inovasıalar men oqý-bilimdi jetildirý arqyly bilim ekonomıkasyna. – Egemen Qazaqstan, 2006, 27 mamyr.

4 Қуандық Мәшһүр-Жүсіп. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Павлодар: Brand Print, 2011. – 466 б.
Qýandyq Máshhúr-Júsip. Ádebıetti oqytý ádistemesi. – Pavlodar: Brand Print, 2011. – 466 b.
5 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 30 қазандағы № 595 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2018 жылғы 31 қазанда № 17657 болып тіркелген.
Qazaqstan Respýblıkasy Bilim jáne ǵylym mınıstriniń 2018 jylǵy 30 qazandaǵy № 595 buıryǵy. Qazaqstan Respýblıkasynyń Ádilet mınıstrliginde 2018 jylǵy 31 qazanda № 17657 bolyp tirkelgen.
6 Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2001. – 288 б.
Bitibaeva Q. Ádebıetti oqytý ádistemesi. – Almaty: Raýan, 2001. – 288 b.
7 Әбдіқадырова Т. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Тараз: университет баспасы, 2016. – 208б.
Ábdiqadyrova T. Qazaq ádebıetin oqytý ádistemesi. – Taraz: ýnıversıtet baspasy, 2016. – 208 b.

Материал 20.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Works Of Aimautov Zh. Volume 6, – Almaty: writer, 2013. – 349b.
2 Alimov A. Application of interactive methods in higher educational institutions. Training manual. – Almaty: Evero publ., 2009. – 263 P.
3 Nazarbayev N. to the economy of knowledge through innovations and improvement of Education. –Sovereign Kazakhstan, 2006, May 27.
4 Kuandyk Mashhur-Joseph. Methods of teaching literature. – Pavlodar: Brand Print, 2011. – 466 b.
5 from the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated 2018 Order No. 595 of October 30. Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on October 31, 2018 No. 17657.
6. Bitibaeva K. methods of teaching literature. – Almaty: Rauan publ., 2001. – 288 b.
7. Abdykadyrova T. Methods of teaching Kazakh literature. – Taraz: University publishing house, 2016. – 208 b.

Преемственность наследия Ж. Аймауытова в обновленном содержании образования

Т.Р.Абдыкадырова[1], А.К.Рахимбаева[1]
[1]Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, 080000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются новые подходы в области образования. В рамках темы были изучены труды Ж. Аймауытова. Также описаны система мышления и ее типы, мастерство учителя, роль учителя в жизни учащихся. Проанализированы новые подходы в современной системе образования в сопоставлении с идеями педагогического наследия Ж. Аймауытова. Кроме того, в статье говорится о критическом мышлении и физическом самосовершенствовании. Обобщаются идеи о формировании конкурентоспособной личности.

Материал поступил в редакцию журнала 20.11.2020

Interconnection of Zh. Aymauytov`s heritage with updated content of education

T.R. Abdikadyrova[1], A.K. Rakhimbayeva[1]
[1]Taraz regional university named after M. H. Dulati, Taraz, 080000, Republic of Kazakhstan

The article considers educational news. On the subject were examined methods in heritages of Zh. Aymauytov. At the same time focused on thinking system and the types, skills of teachers, role of the teachers in pupil`s life, which described in the author`s works. Analysed news in modern

education system comparing the interconnection pedagogical heritages of Zh. Aymauytov with updated content of education. States about critical thinking and physical self improvement. Analysed news in this area synthesizes ideas about formation of competitively person.

Received: 20.11.2020

UDC 81'243:378.147

G.M. Abdykarimova[1], M.M. Abdykarimova[2]
[1]master of arts in humanitarian, teacher, Karaganda state technical university, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-6616-2120. E-mail: abdykarimova_g@mail.ru
[2]master of arts in humanitarian, teacher, Karaganda state technical university, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-1078-7575. E-mail: abdykarimova.moldir@mail.ru

WRITTEN DISCURSIVE COMPETENCE AS A PART OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATION COMPETENCE

The article covers the issues of forming written discursive competence as the basis for written foreign language communication of university students. The introduction of new standards of education, which reflect the social order of the modern multicultural and information society, required the universities to create optimal conditions for learning foreign language communication in order to solve problems of interpersonal and intercultural interaction at the global level. In this regard, to ensure socio-cultural mobility of university graduates, the teaching of written foreign language communication should occupy an important place in the educational process. At the same time, the authors have made an attempt to reveal the structure and content of components of written discursive competence as a component of foreign language communication competence in the context of its application in foreign language classes in the conditions of a non-linguistic university. The authors analyze a large number of scientific and theoretical literary sources on the investigated problem, on the basis of which they justify the possibility of considering the language component as a component of written discursive competence, along with strategic, tactical, genre, text, linguo-rhetorical components in order to improve the quality of written works. In conclusion, the authors conclude that the ability of a writer as an individual according to the sociocultural situation and communicative task to create different types of discourse for participation in written foreign language communication with the intended recipient in order to achieve the expected result defines written discursive competence as a component of foreign language communicative competence of a graduate.

Keywords: text, discourse, written speech, teaching, non-linguistic university, competence.

INTRODUCTION

The introduction of state educational standards of the new generation into the life of the higher school demanded from the universities to create optimal conditions for teaching foreign language communication in order to solve the problems of interpersonal and intercultural interaction on the global level. The ability to communicate is a necessary component of the student's life and provides university graduates with socio-cultural mobility as the ability to act freely and actively in a multi-lingual space to ensure intercultural interaction and cooperation.

At the same time, the observation of the educational process and the practice of work show that teaching written foreign language communication is still not given enough attention in the classroom, where most of the time is devoted to speaking, listening and reading.

Domestic authors often write about the urgent need for training in written communication and the frequent ignoring of such a genre of written communication as e-mail in Kazakhstan [1], [2].

The purpose of this article is to define written discursive competence as a component of a foreign language communicative competence of a University student, as well as to clarify its structure and content.

Due to the obtained data, a subsystem of exercises was developed for the formation of foreign language written discursive competence among university students, and sets of exercises were created, combined in a cycle, for teaching the creation of a certain type of written discourse.

To solve the tasks, the following research methods were used: – theoretical: theoretical and methodological analysis of scientific literature on linguistics, psycholinguistics, pedagogy, linguodidactics and methods of teaching foreign languages in higher education; – empirical: study and analysis of existing pedagogical experience; pedagogical observation.

The theoretical significance of the research is to expand the categorical apparatus of linguodidactics by clarifying the concepts of "written discursive competence" and "written discourse" as a product of written foreign language communication.

The practical significance of the research is to develop a set of exercises for the development of written discursive competence based on the results of studying its structure and content.

MAIN PART

Written discursive competence is a component of the foreign-language communicative competence. The analysis of the researcher's works showed that the very concept of «discursive competence» is interpreted by scientists in a controversial manner. According to the document «Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment» it is «knowledge of the rules of construction of statements, their association in the text taking into account the topicality, information, natural causal relations, topic, coherence and integrity, logic, style and register of communication, etc.». [2], i.e. includes only the knowledge component.

Moreover, discursive competence is considered as:

1) knowledge of various types of discourse and the rules of their construction, as well as the ability to create and understand them, taking into account the situation of communication (E.M. Bastrikova, A.N. Shchukin, H. Boyer, M. Canale, M. Swain and others);

2) the ability to coherently and consistently express their thoughts in a situation of oral / written communication (K.A. Kobzeva, A.N. Shamov, E.V. Schuman, L. Bachman, J.A. Van Ekand others) [3];

3) «...ability to generate text adequately to the situation of its creation in productive speech activities» [4];

4) «...ability to organize speech, high level of formed skills of logical, consistent, convincing construction of own statements, mastering the methods of giving and receiving information» [5];

5) «...a standard of knowledge and skills that foreign language students should possess in order to logically present thoughts, creating a grammatically and lexically correct text adequate to the communicative situation, as well as for the correct interpretation of the text» [6].

The written discourse as a product of professionally-oriented foreign language communication can be characterized according to 5 groups of features: 1) strategical which is responsible for planning communicative behavior; 2) tactical which is associated with selecting adequate means of professionally-oriented foreign language communication in writing; 3) genrerelated which is responsible for the range of genres in the written speech and the choice of genreand-style related norms; 4) text-related including cohesion, integrity and complete character of written discourse; 5) linguo-rhetorical revealing in the composition and a certain linguo-rhitorical structure of written discourse [7].

This diversity of interpretations of discursive competence requires further research into this phenomenon from a written perspective, taking into account the fact that the result should be the

ability of learners to communicate in a written foreign language through written discourses of various types, reflecting the characteristics of the factors that influence its creation.

We will therefore understand written discursive competence to be the ability of the writer to write as an individual according to the socio-cultural situation and the communicative task of creating different types of discourse to participate in written foreign language communication with the intended recipient in order to achieve the expected result. It is based on a set of knowledge, skills, abilities and activity experience, which is the content of social experience, the possession of which ensures the formation of this competence.

Written discursive competence is a complex multicomponent phenomenon, therefore, a certain number of sub-competences are distinguished in its structure. Thus, in N. P. Golovina's research, written discursive competence consists of four components, each of which, in turn, is represented by corresponding skills underlying many other models: strategic (the ability of a subject to understand the communicative intention and plan a communicative event); tactical (the ability to select adequate and optimal means and methods); genre (the ability to organize a discourse in accordance with the canons of the genre) and text components (the ability to organize sentences into a coherent text) [8].

I.N. Khmelidze holds the same opinion, combining the genre and text components into one sub-competence and adding a reflexive component. It consists of control and self-monitoring of written works by students and teachers and is a necessary element in mastering foreign language written speech on the basis of an autonomous approach. N.L. Nikulshina took N.P. Golovina's theory as a basis and expanded the discursive competence by means of the rhetorical component, which represents the ability to produce texts on the basis of knowledge of generally accepted rhetorical methods of deploying written speech and rhetorical techniques [9].

In contrast to the above-mentioned authors, F. A. Ashurlaeva distinguishes in the structure of discursive competence only the ability to select subject vocabulary, select key words; to plan the development of the plot of written discourse, to relate the speech material, its organization to the construction of the text of the work [10]. These skills relate to the skills described by N. P. Golovina, except for the genre component.

E. V. Sergeeva also considers only the level of skills in the structure of discursive competence. However, when teaching foreign-language discourse in the form of essays, she misses such important skills as the division of a text into paragraphs and its design within a paragraph, lexical and grammatical correctness, which in our opinion is a significant component. It focuses on the discourse and its main organizing factors: cohesion, coherence, and contextuality [11].

Having analyzed researchers' points of view on the component composition of written discursive competence and taking into account typological features of written discourse, we initially included five components into this competence: strategic, tactical, genre, text and linguistic.

However, the repeated analysis has led us to think that the language component, which is responsible for the design of written discourse of various types in accordance with the lexical-grammatical norms of foreign-language written speech and is therefore essential for written foreign-language communication, falls out of the field of view. It receives insufficient attention in foreign language classes, which leads to a decrease in the quality of written works.

For this reason, we have expanded the component structure of written discursive competence to include the sixth, language component. As a result, the structure of written discursive competence is represented by a set of strategic, tactical, genre, textual, linguo-rhetorical and linguistic components (Fig. 1), each of which contributes to the acquisition by learners of the ability underlying it.

It should be noted, however, that the strategic component includes an intercultural component. The latter involves the writer becoming aware of his or her own culture and recognizing the culture of the intended recipient as a necessary condition for enriching his or her personal experience, understanding a different way of life, values and customs and rejecting existing stereotypes and prejudices [12].

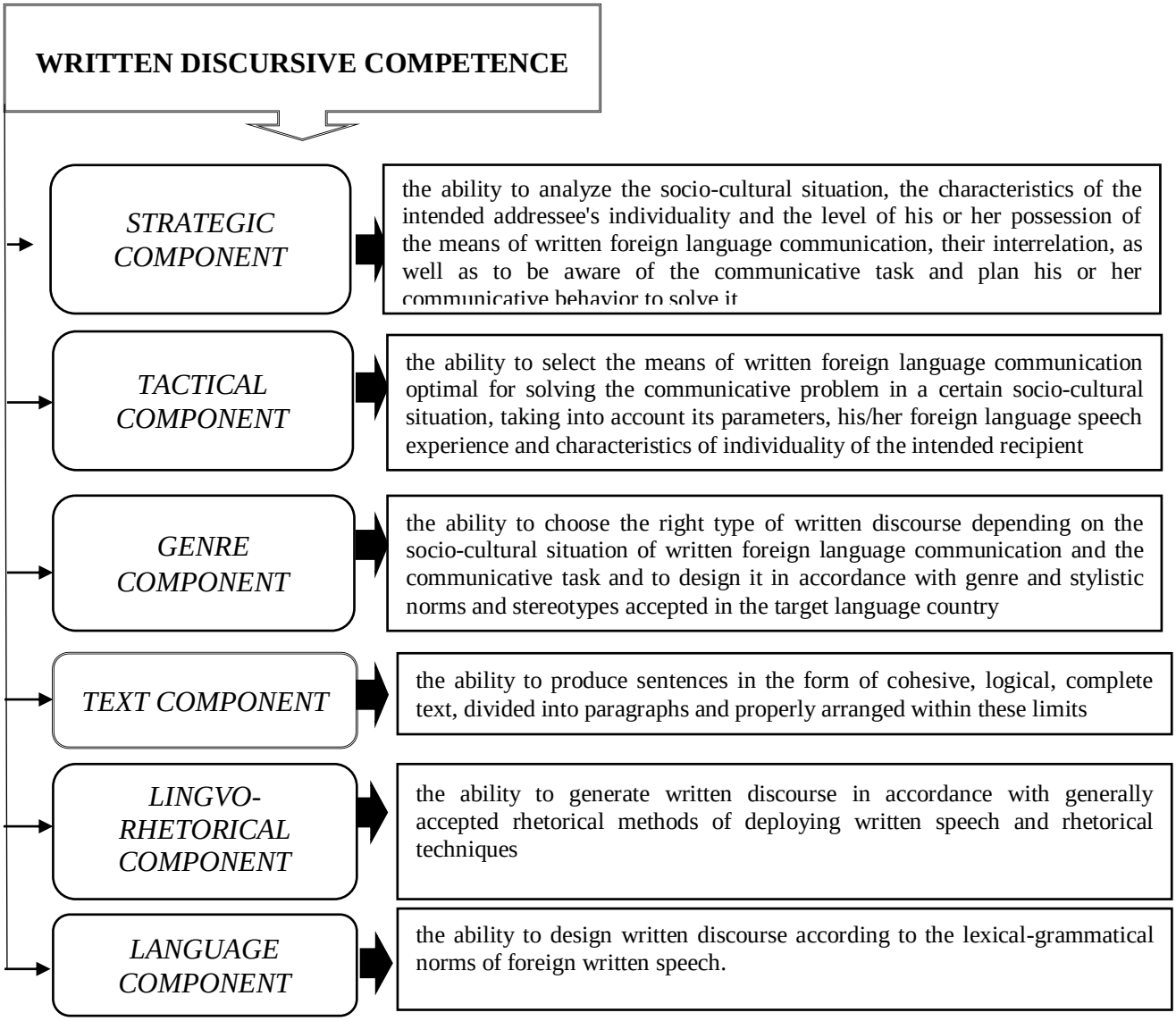

Figure 1: Structure of written discursive competence

The next step in the study of written discursive competence was to determine the dose of social experience that should be learned by students to acquire it (V.V. Kraevsky, I.Y. Lerner, A.V. Khutorsky). It includes the experience of cognitive activity represented by a set of knowledge, the experience of reproductive activity implying corresponding skills, the experience of creative activity based on a set of skills, and the experience of value-oriented activity. Accordingly, in each component of the written discursive competence, we have identified a set of specific knowledge, skills, and experiences of value-based activities presented below.

– Knowledge of the parameters of the socio-cultural situation and the circumstances of written communication necessary for its functioning, the characteristics of the individuality of the writer and the recipient, and the level of their knowledge of the means of written communication expressed in a foreign language spoken experience;

– knowledge of the living conditions of the linguistic community, the system of values, norms, traditions and rules of communicative-speech etiquette inherent in the culture of subjects of written foreign-language communication;

– knowledge of differences in lifestyles, assessment of the past of the native country and the target language country, rules necessary for orientation in another country, knowledge of stereotypes established with regard to one's own culture and that of the intended recipient;

– knowledge of communicatively acceptable means of written foreign-language communication, optimal for solving the communicative task within a certain socio-cultural situation;

– knowledge of characteristics of functional styles, genre-stylistic features of different types of written discourse;

– knowledge of means of cohesion and rules of building a coherent text;

– knowledge of the ways of constructing linguistic and rhetorical structures;

– knowledge of language means and rules of their use in written speech activity as means of written foreign language communication.

– The skill of reproducing the socio-cultural situation and communicative task;

– lexical and grammatical skills;

– composing skills:

– structuring information in accordance with the communicative task and sociocultural situation and taking into account the linguistic and rhetorical peculiarities of written discourse;

– ensuring coherence and integrity of a fragment of discourse;

— effective use of cohesion tools;

– building linguo-rhetorical structures and compositional and verbal forms.

– Ability to analyze the sociocultural situation, characteristics of individuality of the intended addressee and the level of his or her possession of the means of written foreign-language communication, their relations;

– The ability to comprehend the communicative task and plan the communicative behavior in accordance with the socio-cultural situation, communicative task, characteristics of the addressee's individuality and his or her foreign language speech experience;

– the ability to carry out written foreign language communication taking into account the living conditions of the linguistic community, the system of values, norms, traditions and rules of etiquette inherent in the culture of the subjects of written communication;

– the ability to select the means of written foreign language communication that are optimal for solving the communicative problem of the addressee in a certain socio-cultural situation, taking into account its parameters, the characteristics of the individuality of the intended addressee and the foreign language speech experience;

– the ability to choose the right type of discourse depending on the socio-cultural situation and communicative task and to design it in accordance with genre and stylistic norms and stereotypes accepted in the country of the foreign language studied;

– the ability to design proposals in the form of a coherent, logical, complete text, divided into paragraphs and properly framed within these limits (to introduce the main idea of a paragraph with the help of a key sentence, to develop the main idea contained in the key sentence, consistently convey the semantic content, effectively use the means of cohesion (pronouns, unions, adverbs), etc.);

– the ability to construct a discourse in accordance with the linguistic and rhetorical norms adopted in the country of the foreign language being studied;

– ability to structure the discourse in accordance with the lexical-grammatical norms of the foreign written language.

As for the experience of value-orientation activities, it acts as an «exemplary behaviour» [13] expected from the subjects of communication in solving their communicative task in a certain socio-cultural situation, i.e. in the process of creating a written discourse of a certain type. It manifests itself in the willingness of learners, in accordance with their personal position and social status, to apply the knowledge they have learned, the skills they have developed and the skills they have acquired in writing in a separate act of communication. This presupposes such qualities as personal interest, motivation, activity, independence, responsibility for the results of their written activity and tolerance towards another culture, etc.

All of the above made it possible to clarify the notion of written discursive competence, its structure and content and move on to defining the place of this competence among other sub-

competences of foreign-language communication competence as the goal of foreign-language education in the direction of training «Pedagogical education». Thus, the foreign-language communicative competence implies the ability to carry out foreign-language interpersonal and intercultural communication with native speakers within the limits set by a standard or program.

Pragmatic competence, in turn, is divided into functional competence, competence of schematic construction of speech, and discursive competence. In discursive competence, we consider its written form, consisting of six components based on social experience in the aggregate of knowledge, skills, abilities and experience of value-oriented activities.

The final step in solving the tasks set in this paragraph was to identify criteria for the formation of written discursive competence, which will help diagnose its level.

Thus, written discursive competence is an integral part of foreign-language communicative competence and provides students with the ability, in accordance with their social and foreign-language speech experience and personal aspirations, to carry out written foreign-language communication with the intended recipient using a certain type of written discourse, thereby solving their communicative task within a certain socio-cultural situation.

It includes the following components: strategic, tactical, genre, text, linguistic-rhetorical, and language sub-competence. They are based on a set of knowledge, skills, abilities and experience of value-oriented activities, adequate to the dose of social experience that must be learned by students to acquire written discursive competence. These components are closely interrelated, so the process of its formation should be aimed at mastering all the components of the university students.

CONCLUSION

Written discursive competence is thus an integral part of the foreign-language communication competence and ensures that learners are able to learn in accordance with their social and foreign language speech experience and personal aspirations to communicate in written foreign language with the intended recipient through a written discourse of a certain kind, thus solving their communication task within a certain socio-cultural situation. It includes the following components: strategic, tactical, genre, textual, linguistic and linguistic sub-competence. They are based on a body of knowledge, skills, and experience in value-orientation activities that is adequate to the dose of social experience that learners must learn to acquire written discursive competence. These components are closely interlinked, so the process of its formation should be aimed at the students' mastery of all the components, which is what we take into account when developing the methodology of forming a foreign-language written discursive competence, which is the focus of the second chapter of the dissertation research.

REFERENCES

1 Abdykarimova G.M., Abdykarimova M.M. Written discursive competence as a component of the foreign-language communication competence of university students / Abdykarimova G.M., Abdykarimova M.M. // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Педагогика. – 2020. – № 3(99). – С. 33–39.

2 Tleuzhanova G.K. Communicative competence formation of students learning a foreign language based on written electronic communication / Tleuzhanova G.K., Kruzhkova Y.V., Dzholdanova D.K., Alberti I.V., Bezdenezhnykh L.V. // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Педагогика. – 2018. – № 2(90). – С. 118–122.

3 Common European Framework of Reference for Language: Learning, Teaching, Assessment. – Cambridge University Press, 2000. – 260 p.

4 Kucherenko O.I. Formation of discursive competence in the field of oral communication: author. dis. ... Cand. pedagogical sciences: 13.00.02 – "Theory and methods of teaching and education" / O.I. Kucherenko M., 2000/ – 184 p.

5 Elukhina N.V., Elukhina N.V. The role of discourse in intercultural communication and methods of forming discourse competence // Foreign languages at school. M., – 2002. – No. 3. – P.9-13.

6 Solovova E.N. Control of skills to carry out various forms of recording information at the intermediate stage between reading and creating your own texts / E.N. Solovova, E.A. Bolshakova // Foreign languages at school. M., 2014. – No. 10. – P. 2-10.
7 Evstigneeva I.A. Evstigneeva I.A. Formation of students' discursive skills through modern Internet technologies // Bulletin of the Tambov University. Series: Humanities. – Tambov – 2013. – No. 2 (118). – 148 p.
8 Kuklina S.S. Written Discourse as a Product of a Completed / Kuklina, S.S., Dmitrievykh, I.L., Cheremisinova R.A., Ogorodnikova N.V. // European Journal of Contemporary Education – 2017, Vol.6 (4), 674-683. SCOPUS.
9 Kolkova M.K. Methods of teaching foreign languages in secondary school / SPb.: KARO, 2005. – 224 p.
10 Nikulshina N.L. Cognitive and discursive aspects of teaching writing in the context of scientific research / NL Nikulshina // Teacher, student, textbook: materials of the V Anniversary All-Russian Scientific and Practical Conference: collection of articles. M., 2009. – Volume 2. – P. 108-114.
11 Ashurlaeva F.A. Teaching written composition for 1st year students of a language university: author. dis. ... Cand. pedagogical sciences: 13.00.02 – "Theory and methodology of teaching and upbringing" / F.A. Ashurlaeva/ – Makhachkala, 2006. – 28 p.
12 Sergeeva E.V. Methods of teaching thematic correspondence of a foreign-language essay discourse: author. dis. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.02 – "Theory and methodology of training and education" / E.V. Sergeeva. – Tambov, 2005. – 23 p.
13 Berdichevsky A. L. Modern trends in teaching a foreign language in Europe / A.L. Berdichevsky // Russian language abroad. M., 2002. – No. 2. – 11 p.
14 Kuklina S.S. Learning to write research written works in English for senior students of a language university / S.S. Kuklina, O.A. Manina // Improving the teaching of foreign languages at school and university: a collection of scientific and methodological works. – Kirov, 2009. – No. 14. – 9 p.

Received: 07.12.2020

Шет тілдік коммуникативтік құзыреттіліктің бөлігі ретінде жазбаша дискурсивті құзыреттілік

Г.М. Абдыкаримова[1], М.М. Абдыкаримова[1]
[1]Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада ЖОО студенттерінің шет тілінде жазбаша қарым-қатынас негізі ретінде жазбаша дискурс құзіреттілігін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Қазіргі заманғы мультимәдени және ақпараттық қоғамның әлеуметтік тәртібін көрсететін білім берудің жаңа стандарттарын енгізу жоғары оқу орындарынан тұлғааралық және мәдениаралық өзара іс-қимыл мәселелерін жаһандық деңгейде шешу мақсатында шет тілді коммуникацияны зерделеу үшін оңтайлы жағдай жасауды талап етті. Осыған байланысты ЖОО түлектерінің әлеуметтік-мәдени ұтқырлығын қамтамасыз ету үшін жазбаша шетелдік тіл коммуникациясын оқыту білім беру процесінде маңызды орын алуы тиіс. Сонымен қатар, авторлар жазбаша дискурсивті құзыреттілік компоненттерінің құрылымы мен мазмұнын шетел тілінде қарым-қатынас компетенциясының құрамдас бөлігі ретінде, лингвистикалық емес жоғары оқу орны жағдайында шетел тілі сабақтарында қолдану контексінде ашуға әрекет жасады. Авторлар зерттелетін мәселе бойынша көптеген ғылыми және теориялық әдеби дереккөздерді талдады, соның негізінде жазбаша жұмыстардың сапасын арттыру мақсатында тілдік құрамдас бөліктермен қатар жазбаша дискурсивтік құзыреттіліктің құрамдас бөлігі ретінде тілдік құрауышты қарастыру мүмкіндігі негізделеді. Қорытындыда авторлар әлеуметтік-мәдени жағдайға және коммуникативтік міндетке сәйкес жазушының жеке тұлға ретіндегі қабілеті күтілетін нәтижеге жету мақсатында күтілетін нәтижеге қол жеткізу мақсатында

түлектің жазбаша дискурс құзыреттілігін өзге тілді коммуникативтік құзыреттілігінің компоненті ретінде анықтайды.

Материал 07.12.2020 баспаға түсті

Г.М. Абдыкаримова[1], М.М. Абдыкаримова[1]

Письменная дискурсивная компетенция как часть иноязычной коммуникативной компетенции

[1]Карагандинский технический университет, Караганда, 100000, Республика Казахстан

В данной статье рассматриваются вопросы формирования письменной дискурсивной компетентности как основы письменного общения студентов вузов на иностранном языке. Внедрение новых стандартов образования, отражающих социальный порядок современного мультикультурного и информационного общества, потребовало от вузов создания оптимальных условий для изучения иноязычной коммуникации с целью решения проблем межличностного и межкультурного взаимодействия на глобальном уровне. В этой связи для обеспечения социально-культурной мобильности выпускников вузов обучение письменной иностранной языковой коммуникации должно занять важное место в образовательном процессе. Вместе с тем, авторы предприняли попытку раскрыть структуру и содержание компонентов письменной дискурсивной компетенции как составной части компетенции общения на иностранном языке в контексте ее применения на занятиях по иностранным языкам в условиях нелингвистического вуза. Авторами проанализировано большое количество научных и теоретических литературных источников по исследуемой проблеме, на основании которых обосновывается возможность рассмотрения языковой составляющей как компонента письменной дискурсивной компетентности наряду со стратегическими, тактическими, жанровыми, текстовыми, лингво-риторическими компонентами с целью повышения качества письменных работ. В заключение авторы приходят к выводу, что способность писателя как личности в соответствии с социокультурной ситуацией и коммуникативной задачей создавать различные виды дискурса для участия в письменной иноязычной коммуникации с предполагаемым получателем с целью достижения ожидаемого результата определяет письменную дискурсивную компетентность как компонент иноязычной коммуникативной компетентности выпускника.

Материал поступил в редакцию журнала 07.12.2020

ӘОЖ 37.06

А.Е. Исмагулова[1], М.К. Нуржаксина[2]

[1]ф.ғ.к., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0003-2703-1619. E-mail: ismainagul@mail.ru

[2]филология магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-6471-2643. E-mail: makosya_06@mail.ru

КӨПТІЛДІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада көптілді құзыреттілікті қалыптастыру туралы ғалымдардың әртүрлі пікірлер, сондай-ақ тілдерді оқытудағы негізгі өзгерістер қарастырылады. Соңғы онжылдықта Қазақстанда жаһандану мен әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялануға байланысты тіл саясаты мен тілдік білім беру жаңғыртылуда. Нәтижесінде жаңа

мемлекеттік стандарттар, мектеп оқулықтары әзірленіп, жаңа кадрлар дайындалуда. Тілдерді оқыту тек мәдениетаралық коммуникация ғана емес, сонымен қатар тілдер мен мәдениеттердің өзара әрекеттесуі мен өзара байытылуын қамтитын көптілді оқыту процесі екенін көреміз. Көптілді құзыреттілік білім мазмұнына белгілі бір із қалдырады және оқу нәтижелерін түбегейлі өзгертеді. Тұлғаның жан-жақты дамуына, ақыл-ой еңбегінің деңгейін арттыруға ықпал етеді. Көптілді құзыреттілік – бұл адамға білім әлемінде еркін жүзуге, ғылымның қыр-сырын терең игеруге және өзінің талантын көрсетуге мүмкіндік беретін қажеттілік. Үш тілді меңгеру уақыт талабына айналды, яғни бұл құзыреттілік бірнеше тілді меңгерген, сапалы әлеуметтік және кәсіби бағдар алуға қабілетті мәдени тұлғаны дамыту мен қалыптастыруды көздейді.

Кілт сөздер: көптілді білім, мәдениетаралық коммуникация, заманауи көптілділік, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, құзыреттілік.

КІРІСПЕ

Қоғам тарихындағы әрбір жаңа кезең бірқатар проблемаларды тудырады, онсыз оны дамыту мүмкін емес. Мақалада кәсіби қызметтің көптеген салаларында маман даярлау үшін қажет заманауи көптілді білім берудің ерекшеліктерін қарастыруға әрекет жасалды. Бүгінгі таңда шет тілін меңгерудің ерекше орны бар, өйткені XXI ғасырда жеке тұлға белгілі бір елдің азаматы ретінде ғана емес, әлемнің азаматы ретінде де қабылданады. Ол айналасында болып жатқан жаһандық процестерге қатысады және жауап береді. Авторлар болашақ маманның басқа мәдениеттердің тасымалдаушыларымен қарым-қатынас жасау кезінде оның әлеуметтік-кәсіби ұтқырлығын қамтамасыз ету үшін жеке, зияткерлік, әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерін дамытуға және қалыптастыруға ықпал ететін көптілді білім беру сипаттамасын береді. Мақалада жалпы білім беру мекемелерінде көптілділік құзыреттілігін қалыптастыру жолдары қысқаша сипатталған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ғалым Л.А. Силкович өз еңбегінде көптілді тұлғаны қалыптастыру жайлы мынадай пікір білдіреді: «формирование поликультурной многоязычной личности, обладающей информационными, коммуникативными и интеллектуальными потребностями, способностями и компетенциями, которые позволят ей успешно действовать в условиях межкультурного общения и профессионально-языковой деятельности в роли субъекта иноязычного познания, иноязычного общения и иноязычного творчества» [1]. Ғалымның ойынша, көпмәдениетті, көптілді тұлға мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында басымдыққа ие болады.

Ғалым Н.Ф. Селиванова әлемде болып жатқан интеграциялық процестерді ескере отырып, стратегиялық тұрғыдан алғанда, көптілділік мәдени және экономикалық категорияға айналатынын, адамның тілдік тәжірибесінің байлығы оған өзінің жалпыадамзаттық санасын дамытуына ғана әсер етіп қоймай, еркін сөйлеуіне, кәсіби және іскерлік қатынастардың жалпы әлемдік жүйесіне сіңісуіне ықпал жасайтынын баса айтады [2].

Келесі пікір мультилингвальдылық ұғымын жаһандық тұрғыда қарастырған: «Көптілділіктің бүкіл әлем бойынша таралуы – жаһанның экономикалық өзара әрекеттесуінің, елдердің ғылыми, мәдени және саяси мүдделерінің артуына байланысты болып тұр. Көптілділік құзыреттілігін зерттеуші ғалымдар көптілділік әлеуметтік мәні бойынша әр ұлттың өз ерекшелігін жоғалтуға емес, керісінше мәдени бірегейлікті байытуға, негізгі мәдени құндылықтарды сақтай отырып, мәдениетаралық диалогқа кіру мүмкіндіктерін кеңейтуге жол ашып отыр»[3].

Л.М. Малых, А.В. Жукова т.б. ғалымдар «Модель мультилингвального образования в полиэтническом регионе» ұжымдық монографиясында көптілді білім беру моделін құрудың теориялық және әдіснамалық негіздерін жүйелі түрде ұлттық (татар), мемлекеттік (орыс)

және шетел тілдерін бірлесіп оқытудың интеграцияланған білім беру бағдарламасының эксперименттік үлгісін ұсынады [4].

Ғалымдар аталмыш еңбекте көптілді тұлғаның бес басты ерекшелігін назарға алған:

1. Түрлі тілдер мен мәдениеттерді оқуға уәждің болуы, еуропалық стандарттарға сәйкес бірнеше тілді білу, дағдыларды меңгеру.

2. Жағымды этникалық өзіндік көзқарас және бүкілресейлік бірегейлік, басқа ұлт өкілдеріне ымырашылдық көзқарас.

3. Тұрғылықты ел мен әлемдегі мәдениеттердің әртүрлілігі мен ортақтығы туралы идеялардың қалыптасуы, адамзаттың ілгерілеуін және жеке тұлғаның өзін-өзі жетілдіруге жағдай жасайтын мәдени айырмашылықтарға оң көзқарас.

4. Жалпы мәдениеттің жоғары деңгейі, әртүрлі тілдердегі қарқынды мәдениетаралық диалогқа кіру қабілеті, басқалармен субъективті қарым-қатынас.

5. Көпмәдениетті ақпараттық жүйеге бейімделу қабілеті әлеммен диалогтық өзара әрекеттесуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін көп тілді ауызша құралдардың болуы.

Сонымен қатар, ғалымдар бір тілден екінші тілге үнемі ауысу және онымен байланысты ақыл-ой жұмысы танымдық белсенділікке оң әсер және зейін шоғырлануын арттыруға ықпал ететінін, бақылау деңгейінің жоғарылауына, мидың жұмысына оң әсер ететінің, ақпаратты сақтау және өңдеуге қолданылатын жедел жадының жұмысын жақсартатынын байқаған [5].

Жиырмасыншы ғасырдың соңы, жиырма бірінші ғасырдың басы тез өзгеретін жағдайлар, адамдардың өмірі, олардың ұтқырлығының артуы, жұмыстың, тұратын елдің, қоршаған ортаның кедергісіз өзгеру мүмкіндігінің пайда болуы жаңа білім беру бағытын құру қажеттілігін тудырды, яғни ол дегеніміз көптілді білім беру деп аталатын үлкен бағытқа жол ашты. Бұл үдеріс өз алдына шет тілді ортада жүрген адамдардың ең өзекті мәселесін шешуге арналған: жаңа қарым-қатынас тілдерін сәтті меңгерумен қатар өз ана тілі мен мәдениетін ұмытпау. Бұл мәселе, әсіресе көпұлтты елдерде қарастырылатын мәселе.

Қазақстандағы тіл саясаты – Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа кірігу жолы. Бүгінгі таңда Қазақстанда қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеруіне бағытталған үштілділік саясаты жүргізілуде. Республикада әрқашан мемлекеттік тілмен қатар өзге ұлт өкілдерінің тілдік байлығының дамуына ерекше ықылас байқалады.

Мұны егеменді Қазақстанда қабылданған алғашқы заңдардың бірін – «Қазақстан Республикасының тілдер туралы» зерттеу арқылы түсінуге болады. Ол Қазақстан халықтарының барлық тілдерін елдің ұлттық қазынасы, тарихи-мәдени мұрасы деп жариялайды. Қазақстанда тілдерді дамыту мәселелері елбасы Н.Ә. Назарбаевтың үнемі бақылауында және қамқорлығында болды, ол жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауларында әрдайым білім беруді, мәдениетті, тілдерді білуді дамытуға көңіл бөлуге тырысты. Тұңғыш Президент өз сөзінде: «Халық ұрпақ тәрбиесінде, оның денсаулығына, білімі мен дүниетанымына қамқорлық жасай отырып, дана болады ... қазақ, орыс және ағылшын тілдерін бірдей жақсы білетін болады... ол өз елінің патриоты, бүкіл әлемге танымал және құрметті болады»

Қазіргі уақытта шет тілдері қоғамның әлеуметтік-экономикалық және жалпы мәдени прогресінің негізгі факторларының біріне айналып келеді. Қазіргі әлемде көптілділікті сақтау үшін түрлі шаралар қабылдануда, оның ішінде ЖОО-ның білім беру процесінде шет тілінің болуы. Үш тілді білу – бұл өз әл-ауқатының міндетті шарты және ағылшын тілін білу – бұл қажеттілік. Ағылшын тілін білмей, әлемдік қауымдастыққа интеграцияны жүзеге асыру қиын, өйткені бұл тіл бизнес ортада да, күнделікті қарым-қатынаста да ақпарат берудің жаһандық тілі болып табылады. Тұңғыш президент Н. Ә.Назарбаевтың Жолдауында білім беру реформасы – Қазақстанның нақты бәсекеге қабілеттілігіне мүмкіндік беретін маңызды құралдардың бірі екендігі ерекше атап өтілген. Бізге экономикалық және қоғамдық жаңару қажеттіліктеріне сай келетін осы заманғы білім беру жүйесі қажет.

Білім беру мазмұны шет тілін ерте меңгерумен байытылатын болады. Тілдерді оқыту әдістемесіне өзгерістер, деңгейлер бойынша нақты айырмашылық және білім беру бағдарламаларына өзгерістер енгізілді.

Алайда, көптілді білім беру және бала кезінен екі тілді меңгерген, соның ішінде Қазақстанда тұратын табиғи екітілді азаматтарға да қатысты. Айналасындағы адамдардың басым саны сөйлейтін тілдердің күшті әсерінен оқушылар есейген сайын өз ана тілін ұмытып кетеді, ал олардың келешек ұрпақтары тіпті мектеп жағдайында да өз ана тілдерін үйренгісі келмейтініне көзіміз жетіп отыр.

Мәселен, өзге ұлт мектептерін аяқтаған балалардың көпшілігі қазақ тілінде өз ойын көркем сөзбен, мәдени тұрғыда жеткізе алмайды. Бұл үрдіс көпұлтты халқы басым біздің солтүстік өңірде айқын байқалады.

Ресми мәліметтерге келетін болсақ, Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында қазақ, орыс және ағылшын тілін білетіндер саны: 2020 жылда – 26%, 2021 жылда – 27%, 2022 жылда – 28%, 2023 жылда – 29%, 2024 жылда – 30%, 2025 жылда – 31% болатынын болжайды.

Оған қоса, елімізде бүгінгі таңда тілдік құзыреттіліктер былайша топтастырылады: қазақтілділер, қазақ-орыс қостілділер, орыстілділер, этникалық-қазақша, этникалық-орысша қостілділер, этникалық-орысша-қазақша үштілділер, қазақ-орыс-ағылшын үштілділер.

Дегенмен, жыл өткен сайын қазақша сөйлейтін халық саны артуда. Еліміздегі түркі тектес халықтардың ішінде өзбектердің 95,5 %-і, ұйғырлардың 93,7 %-і, қырғыздардың 92,7 %-і қазақ тілін тұрмыстық деңгейде, ал 12 %-і жоғары деңгейде меңгерген. Славян этностары өкілдерінің арасында ауызекі қазақ тілін орыстардың 25 %-і, украиндардың 21,05 %-і, белорустардың 19 %-і, поляктардың 20,9 %-і, сондай-ақ неміс этностарының 24 %-і түсінеді. Аталған этностар ішінде мемлкеттік тілде оқып, жаза алатындардың үлесі – 2,9 %-ті құрайды [6].

Осы деректерді ескеретін болсақ, Қазақстандағы қазіргі заманғы шет тілдік білім беру теориясы мен практикасы айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды және өзгертілу үстінде екені белгілі жағдай. XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басы посткеңестік кеңістіктегі тілдерді оқыту әдістемесінің дамуындағы жаңа кезең деп есептеледі. Шет тілін үйренудің мақсаты түбегейлі өзгерді – бұл грамматика мен лексикаға негізделген мәтінді аудару ғана емес, оқытылып отырған тілде нақты қарым-қатынасқа түсу барысы.

Мектеп оқушылары сөздер жаттап, жаттығуды үздіксіз орындаса да, екі-үш тілде еркін сөйлей алмайтыны белгілі. Олар сөздікке жүгінуге мәжбүр. Бүгінгі таңда да әдістемеде классикалық әдіс басымырақ – оқу, аудару және қайталау, бұрын қойылған сұрақтарға жауаптар іздеу. Бұл тәсіл қоғамдық-саяси сипатқа ие болды. Жаһандану заманында бұл әдіс-тәсілдер өз тиімсіздігін байқатып отыр. Оған қоса халықаралық интеграция екі-үш тілді білу қажеттігі айтарлықтай өзгерту енгізуге негіз болуда.

Оқу мақсатын анықтауда басты назар ауызша және жазбаша қарым-қатынасқа ауысты. Сонымен қатар, бүгінгі таңда тіл мамандықтарының түлектері ғана емес, сонымен қатар жоғары оқу орындарының тілдік емес мамандықтарының студенттері, әсіресе мектеп түлектері шет тілінде қарым-қатынас жасайды. Мысалға, Назарбаев зияткерлік мектептерінде, Назарбаев Университетінде пәндер үш тілде оқытылады. Оқушылар өз кезегінде үш тілде бірдей еркін сөйлеп, жазып түсінісе алу қабілеті ие болады.

Қазіргі таңда оқытуда басты назар тілден сөйлеу процесіне ауысып жатыр және бұл жағдай Қазақстанда шет тілдерін оқыту мазмұнын түбегейлі өзгертті. Қазақстан сияқты мектепте және ЖОО-да шет тілдерін оқыту процесін жаңарту еуропалық үлгі бойынша шет тілдерін деңгейлік оқытуға көшуді бастады, мемлекеттік бағдарламалар мен шетелдік білім беру стандарттарына өзгерістер енгізілді.

Қазақстанның Болон декларациясына қол қоюы тілдік құзыреттілікті оқыту әдістері мен тәсілдерінің өзгеруіне айтарлықтай әсер етті. Білім беру саласына жаңа технологиялық

бағыттарды енгізу басталды, тілдерді оқыту мазмұны жаңартылды, теориялық негіздеме алынды.

Белгілі қазақстандық ғалым С.С. Құнанбаева көптілділікті қалыптастыруда когнитивті лингвистиканың тұжырымдамалық негіздерін жасады [7].

Отандық ғалым С.С. Құнанбаева тілді дәстүрлі түсінуден гөрі, «тіл –мәдениет – тұлға» құрылымы ретінде тану, тілдік білім беруді когнитивті-лингвомәдени деп таңдау, мәдениетаралық қарым-қатынас теориясын тілдік, шеттілдік білім беру парадигмасы ретінде анықтау, тілдің пәндік сипатын «тілдік білім беру» деңгейіне дейін кеңейту, «мәдениетаралық құзыретті» анықтау, көптілділік жағдайында көптілді тұлғаның қалыптасу заңдылықтарына байланысты, мәдениетаралық қарым-қатынас субъектісінен бірінші тілдік тұлғаға дейінгі ауқымда қарастыруды ұсынады [7].

Осы әдісті дамытудағы мәселелерді ғалым Г. Тер-Минасова да қарастырған. Ғалым мәдениетаралық білім, ең алдымен, басқа мәдениеттің мәтіндері арқылы жүзеге асырылады деген пікір білдірген. Бұл бейтаныс тілді үйрену процесі осы тілде сөйлейтін адамдардың тарихи және мәдени тәжірибесін танумен байланыстырады. Бұл процесте екі мәдениеттің жақындасуы жүреді – отандық және шетелдік, өйткені шет тілін үйрену бейтаныс сөздер мен құрылымдар, бірақ ұлттық ерекшелік (тілі), мәдени және адамгершілік құндылықтардың басқа ұғымдарын қамту міндет [8].

Жоғарыда аталған ғалымдар пікірін ескеретін болсақ, Қазақстан үшін шет тілін үйрену ана тілін (қазақ тілін) үйренумен әрдайым ұштастырылып отыруы керек деген ой туындайды. Тіл мен мәдениетті бірлесіп зерттеу қажеттігі туындайды. Зерттелетін әлем туралы білімсіз шет тілін белсенді қолдану мүмкін емес. Оқулықтардағы мәтіндер мен жаттығулар шет тілі осы қағиданы ескере отырып жаңартылып, дамуы тиіс деген ойға тоқтаймыз.

Аристотельден кейін ұстаз Әбу Насыр Әл-Фараби 70-ке жуық ұлт пен ұлыстың тілін біліп, артына өшпес рухани мұра қалдырғаны белгілі. Әдетте тіл жөнінде, тіл қарым-қатынас жасау құралы деп анықтама берілгенімен, іс жүзінде тіл тек қарым-қатынас жасау құралы ғана емес, ол белгілі бір ұлттың құндылықтарын тұтастай өз бойына қамтып жататын күрделі ұғымға айналғанын байқаймыз. Сол себепті де тіл – қай ұлттың болмасын тарихы мен тағдырының, тәрбиесі мен тағылымының, бүкіл халықтық болмысының баға жетпес асылы, сарқылмас құнды қазынасы, ұлт рухының ұйтқысы.

Бүгінгі күні тілдерді меңгеру – маманның бәсекеге қабілеттілігінің айғағы. Көптілді тұлғаны қалыптастыру мәселесі үш тілде белсенді сөйлеу деңгейінде оқып-үйрену қажеттілігімен түсіндіріледі. Бұл жағдайда мынадай сұрақтар туындайды: Әртүрлі тілдерді меңгеруде оқу процесін қалай жобалауға болады? Көптілді тұлғаны табысты қалыптастыру үшін оқыту жаттығулары қандай болуы керек? Оның шарттары қандай? Оқытуды қай жастан бастау керек? Білім деңгейлері мен сатылары арасындағы сабақтастықты қалай сақтауға болады? Тілдік білім беруді жаңғырту бойынша жоғарыда аталған барлық шараларға қарамастан, оларды шешу жаңа тәсілдер мен ғылыми негіздемені талап етеді. Ғылыми зерттеу, оның ішінде іс-әрекеттегі зерттеулер, іргелі және қолданбалы зерттеулер жүргізу аса тиімді болады, өйткені бұрын енгізілген бағдарламалар мен реформалардың нәтижелері бойынша үдерістің барлық кезеңдерін қамти алмайтын, оқыту мақсаттары мен нәтижелерін сапасыз талдаулар тек қана сандық деректер ретінде ғана ұсынылған.

Осы сұрақтарға жауап іздеу мақсатында мектеп тәжірбиесінде көптілділік құзыреттілікті қалыптастыру үдерісін саралау аса қажет.Оған қоса, ағымдағы жағдайды талдау деректерді жинау, тілдерді зерттеудің әдістемелік және заңнамалық негіздерін зерделеу,көптілді құзыреттілік қалыптасуын мектеп қабырғасында тәжірибе арқылы бақылау, сараптау, талдау жұмыстарын жасау да үлкен маңызға ие.

Көптілділік жүйесіндегі оқыту принциптерінің жүйесі: қазақ тілі–орыс тілі–ағылшын тілі; Тілдерді үйрену қатар жүреді, тілдер бір-бірімен қиылыспайды, ана тілі тірек болып табылады; Шет тілін оқыту дегеніміз – сөйлеу ойлауын үйрету, ойларды білдірудің жаңа құралдарын және зерттелетін тіл әлемін игеру; Тұлғаның көптілді санасын дамыту; сөйлеуді

дамыту алгоритмі; ақыл – ой, ауызша, жазбаша; байланыс. Сөйлеуді дамыту – ойлауды дамыту. Сөйлеу ойларсыз, алдын-ала ішкі үдерісінсіз мүмкін емес. Қазақ, орыс және шет тілдерін білу қазіргі қоғамда адамзаттың жеке және кәсіби қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мұның бәрі, тұтастай алғанда, бірнеше тілді іс жүзінде және кәсіби түрде меңгерген және осыған байланысты қоғамда әлеуметтік жағынан да, кәсіби жағынан да беделді орынға ие болудың нақты мүмкіндіктерін алатын көптеген азаматтардың қажеттілігін тудырады.

Өскелең ұрпақты әмбебап, жаһандық құндылықтармен таныстыру, жасөспірімдерде әлемдік кеңістіктегі көрші мәдениеттер өкілдерімен қарым-қатынас жасау және өзара әрекеттесу дағдыларын қалыптастыру міндеттерінің бірі. Осыған байланысты қазіргі әлемдегі тілдердің рөлін түсіну біздің алдымызға тілдерді оқыту және оқушылардың, сондай - ақ өздерінің ана тілін және халықаралық қатынас тілі – ағылшын тілін білуге тиіс мектеп мұғалімдерінің тілдік даярлық деңгейін арттыру мәселесін қойып отыр.

Мектеп мұғалімдері мен оқушыларының алдында тұрған басты мақсат – өз халқының салт-дәстүрін білетін, бірнеше тілді меңгерген, барлық жағдайда үш тілде коммуникативтік-әрекеттік операцияларды жүзеге асыруға қабілетті, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылатын көпмәдениетті тұлғаны дамыту.

Көптілді құзыреттілік мазмұны көп өлшемді және жоғары пәнаралық дәрежесімен ерекшеленеді, бұл оқу пәндерінің құрамында көпмәдениетті білім беру мәселелерін қарастыруға мүмкіндік береді. Оқытушылардың инновациялық әдістерді, оқуға қызығушылықты қалыптастыру әдістерін, оқытудағы борыш пен жауапкершілікті қалыптастыру әдістерін қолдануы, тілдік оқыту процесін жандандыратыны және қазақ, орыс және шет тілдерін меңгерудің тиімділігіне ықпал ететіні даусыз.

Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев отандық білім берудің алдына жоғары деңгей қойды. Осыған байланысты қазіргі әлемдегі тілдердің рөлін түсіну біздің алдымызға тілдерді оқытудың нәтижелілігі және оқушылардың тілдік даярлық деңгейін арттыру туралы мәселені аса өткір қойып отыр. Көптілділік – көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың негізі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көптілділік адамзаттың ойлау, пайымдау процесімен бірге жүзеге аса отырып, тілдік қатынастың негізі, басты құралы болып табылады. Осы қарым-қатынас құралы болып табылатын көптілділікті ғалымдар әрқилы ерекшеліктеріне қарай жан-жақты зерттеп келеді. Көптілділік әлемдегі өркениет пен білім жүйесіне сәйкес тұлғалардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыратын, ой-пікірін дұрыс, сауатты жеткізуге ықпал ететін, адам мен адамның қай тілде болса да түсінісуіне мүмкіндік беретін сала ретінде оқу жүйесіне енгізіліп келеді. Бұл сала қоғамдық әлеуметтік өмірді және ғылым мен білімді ұштастыра келіп, болашақ маманның дүниетанымын жетілдіріп, өзінше ой пікір түйіндеуге үйретеді.

Идеялар қоғамның, оның әлеуметтік дамуының қажеттіліктеріне нақты немесе нақты жауап беретіндіктен қабылданады. Мәселен, мәдениеттер диалогының идеясы ғасырлар бойы әртүрлі тілдердің, діндердің, өркениеттердің тоғыспалы ықпалының өрісінде болған біздің еліміз үшін маңызы аса зор. Тіл де уақыт қатынасының, ұрпақтар қатынасының, мәдениеттер мен өркениеттер қатынасының үлгісі болып табылады. Сондықтан қазіргі әлемнің сұранысына бірден бір жауап – көптілділік. Көптілділік – бұл бірнеше тілде сөйлеу қабілеті ғана емес, сонымен қатар бірнеше өркениеттің мәдени құндылықтарын бойына сіңіру, еркін, кең ойлауды қалыптастыратын құрал.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Силкович, Л.А. Аспекты формирования многоязычной личности в системе образования в Республике Беларусь [сайт] / Л.А. Силкович. – URL:http://inlang.linguanet.ru/ScientificWork/Conferences/detail.php? ELEMENT _ID=2281

Sılkovıch, L.A. Aspekty formırovanıa mnogoıazychnoı lıchnostı v sısteme obrazovanıa v Respýblıke Belarýs [saıt] / L.A. Sılkovıch. – URL:http://inlang.linguanet.ru/ScientificWork/Conferences/detail.php? ELEMENT _ID=2281

2 Селиванова Н.Ф. Обучение французскому языку как второму иностранному в средней школе [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/.

Selıvanova N.F. Obýchenıe frantsýzskomý ıazyký kak vtoromý ınostrannomý v srednei shkole [Elektronnyı resýrs]. Rejım dostýpa: http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/.

3 Литвиненко Е.Ю. Современный билингвизм как доминанта мультикультуральной модели социализации: дис. ... д-ра социол. наук: Ростов н/Д, 2000. – 250 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.dslib.net/socfilosofia/sovremennyj-bilingvizm-kak-dominanta-multikulturalnoj-modelisocializacii.html.

Lıtvınenko E.Iý. Sovremennyı bılıngvızm kak domınanta mýltıkýltýralnoı modelı sotsıalızatsıı: dıs. ... d-ra sotsıol. naýk: Rostov n/D, 2000. – 250 c. [Elektronnyı resýrs]. Rejım dostýpa: http://www.dslib.net/socfilosofia/sovremennyj-bilingvizm-kak-dominanta-multikulturalnoj-modelisocializacii.html.

4 Малых ЛМ., Жукова А.В. и др. Модель мультилингвального образования в полиэтническом регионе (на базе общеобразовательного учреждения): коллективная монография. – Ижевск: Издательский центр «Удмуртский университет», 2016. – 208 с.

Malyh LM., Jýkova A.V. ı dr. Model mýltılıngvalnogo obrazovanıa v polıetnıcheskom regıone (na baze obeobrazovatelnogo ýchrejdenıa): kollektıvnaıa monografıa. – Ijevsk: Izdatelskıı tsentr «Ýdmýrtskıı ýnıversıtet», 2016. – 208 s.

5 Очкина Д. А., Лобина Ю. А. Проблемы изучения билингвизма. – Ульяновск, 2013. [Электронный ресурс]. Режим доступа: scienceforum.ru/2013/ pdf/7582.pdf.

Ochkına D. A., Lobına Iý. A. Problemy ızýchenıa bılıngvızma. – Ýlıanovsk, 2013. [Elektronnyı resýrs]. Rejım dostýpa: scienceforum.ru/2013/ pdf/7582.pdf.

6 Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045.

Qazaqstan Respýblıkasyndaǵy til saıasatyn iske asyrýdyń 2020-2025 jyldarǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlamasy. – http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045.

7 Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: ҚазХҚжӘТУ, 2010 – 324 б.

Qunanbaeva S.S. Qazirgi sheteldik bilim berýdiń teorıasy men praktıkasy. – Almaty: QazHQjáneÁTÝ, 2010-324 b.

8 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Слово/Slovo. – Издание, 2000. – 352 с.

Ter-Mınasova S.G. Iazyk ı mejkýltýrnaıa kommýnıkatsıa. – Slovo/Slovo. – Izdanıe, 2000. – 352 s.

Материал 16.12.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Silkovich L.A. Aspects of multilingual personality formation in the education system in the Republic of Belarus [website] / L. A. Silkovich. – URL:http://inlang.linguanet.ru/ScientificWork/Conferences/detail.php? ELEMENT _ID=2281

2 Selivanova N.F. Teaching French as a second foreign language in high school [Electronic resource]. Mode of access: http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/.

3 Litvinenko E.Yu. Modern bilingualism as a dominant multicultural model of socialization: dis. ... doctor of social Sciences: Rostov n / A, 2000. – 250 p. [Electronic resource]. Mode of access: http://www.dslib.net/socfilosofia/sovremennyj-bilingvizm-kak-dominanta-multikulturalnoj-modelisocializacii.html.

4. Malykh L. M., Zhukova A.V., and others. Model of multilingual education in a multi-ethnic region (based on a General education institution): collective monograph. – Izhevsk: Udmurt University publishing center, 2016. – 208 p.
5 Ochkin D.A., Lobina Y.A. Problems in the study of bilingualism. – Ulyanovsk, 2013. [Electronic resource]. Access mode: scienceforum.ru/2013/ pdf/7582. pdf.
6 State program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. – http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045.
7 Kunanbayeva S. S. Theory and practice of modern foreign language education. – Almaty: KazUIRandWL, 2010 – 324 p.
8 Ter-Minasova S.G. Language and intercultural communication. – The Word/Slovo. – Edition, 2000. – 352 p .

Основы формирования мультилингвальной компетенции

А.Е. Исмагулова[1], М.К. Нуржаксина[1]
[1]Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматривается различные взгляды ученых на формирование мультилингвальной компетенции, а также назревшие базовые изменения при изучении языков. В последние десятилетия в Казахстане происходит модернизация языковой политики и языкового образования, обусловленные глобализацией и интеграцией в мировое образовательное пространство. В результате разрабатываются новые государственные стандарты, школьные учебники, ведется подготовка новых кадров. Обучение языкам – это не только межкультурная коммуникация, а также процесс мультилингвального обучения, включающий взаимодействие и взаимообогащение языков и культур. Мультилингвальная компетентность накладывает определенный отпечаток на содержание образования и кардинально меняет результаты обучения. Способствует всестороннему развитию личности, повышению уровня умственного труда. Мультилингвальная компетентность – необходимость, позволяющая личности свободно ориентироваться в мире знаний, углубляться в тонкости науки и проявлять свой талант. Владение тремя языками стало требованием времени, т.е. эта компетенция предполагает развитие и формирование культурной личности, владеющей несколькими языками, способной к качественной социальной и профессиональной ориентации.

Материал поступил в редакцию журнала 16.12.2020

Fundamentals of the formation of multilingual competence

A.E. Ismagulova[1], M.K. Nurzhaksina[1]
[1]Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article examines different views of scientists on the formation of multilingual competence, as well as the overdue basic changes in the study of languages. In recent decades, Kazakhstan has been modernizing its language policy and language education, due to globalization and integration into the world educational space. As a result, new state standards, school textbooks are being developed, and new personnel are being trained. Intercultural communication is a process of multilingual learning, including the interaction and mutual enrichment of languages and cultures. Multilingual competence leaves a certain imprint on the content of education and radically changes the results of training. Contributes to the comprehensive development of the individual, increasing the level of mental work. Multilingual competence is a necessity that allows a person to freely navigate the world of knowledge, delve into the subtleties of science and show their talent. Knowledge of three languages has become a requirement of the time, i.e. this competence involves the development and formation of a cultural personality who speaks several languages, is capable of high-quality social and professional orientation.

Received: 16.12.2020

УДК 821.111

М.Е.Какимова[1], Е.В.Сабиева[2], Д.Б.Мусина[3]
[1]к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-6833-5857. E-mail: mkakimova2009@mail.ru
[2]к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-4440-9778
[3]магистр педагогики, учитель английского языка, КГУ «Средняя школа №20 им. Ж. Ташенова», г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-4595-1534

УЧЕБНИК КАК СОДЕРЖАТЕЛЬНО-КОМПЛЕКСНАЯ ПРОЦЕССУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

В статье рассматривается учебник как содержательно-процессуальная модель образовательного процесса. Авторами статьи дается описание понятия «учебник», его основных функций, а также его ведущей роли в образовательном процессе. Описываются основные этапы и требования при формировании учебника. Основной акцент делается на то, что успех предметно-языкового интегрированного обучения зависит от содержания учебного материла. Учебник в сфере предметно-языкового интегрированного обучения является одной из современных моделей при обучении иностранному языку. Требования, предъявляемые к содержания современного учебника, – это его практико-ориентированный характер, направленность на организацию рефлексии и на формирование ключевых компетенций. Использование текста способствует развитию навыков коммуникативного характера в разных предметных областях. Таким образом, разработка учебника с элементами технологии CLIL призвана решить ряд задач, способствующих повышению познавательной деятельности обучающихся, созданию благоприятной образовательной среды, развитию полилингвальных интересов.

Ключевые слова: учебник, модель, обучение, технология CLIL полилингвальные интересы, интеграция, компетенция, мотивация.

ВВЕДЕНИЕ

Многие ученые рассматривают учебник в образовательной сфере как комплексную содержательно-процессуальную модель которая, в свою очередь, является интегрирующим механизмом, с помощью которого составляющие элементы модели обучения вступают в процесс взаимодействия, тем самым образуя целостный образовательный процесс. В современной методике существует множество определений понятию «учебник». Мы считаем, что учебник – это книга, являющаяся средством хранения информации и отражающая общечеловеческий опыт в виде описаний, данных и сведений [1].

Неоспоримым фактом является и то, что учебник представляет собой комплексную информационную модель, отображающую основные элементы педагогической системы. Под элементами образовательной системы понимаются цели обучения, его содержание, дидактические методы и формы обучения, позволяющие реализовать их на практике.

Современные требования к английскому языку и функциональный подход к его изучению объясняют возросший интерес к предметно-языковому интегрированному

обучению или технологии CLIL (Content and Language Integrated Learning). Очевидным является и тот факт, что технология CLIL уже успешно применяется в двадцати европейских странах. В настоящее время данная технология для современной системы образования Республики Казахстан является инновационной.

Несмотря на положительный опыт ее внедрения существуют проблемы в плане недостатка квалифицированных специалистов, преподающих предметы естественно-математического цикла (физика, биология, география, математика, химия, информатика) на английском языке, а также недостаточная обеспеченность учебно-методическими материалами и разработками.

Ученые Б.А. Жетписбаева, А.Е. Кубеева, подчеркивают, что методика интегрированного обучения, как и вся дидактика, в настоящее время переживает сложный период. Изменились цели общего среднего образования, разрабатываются новые учебные планы и новые подходы в изучении дисциплин через интегрированные образовательные системы, а обновление образования требует использования нетрадиционных методов и форм организации обучения [2].

Одним из достоинств предметно-языкового интегрированного обучения, по мнению многих практиков в области преподавания английского языка, является, прежде всего, его учебно-методическое сопровождение.

В данном аспекте большая роль отводится учебнику как одной из современных моделей при обучении английскому языку. В современном образовательном процессе в учебниках, созданных на основе технологии CLIL, прослеживается функциональный аспект изучения английского языка с точки зрения нового подхода, который направлен на формирование коммуникативных навыков.

Основная цель изучения языка в данном направлении – это использование его в разных сферах жизни общества. Язык в данном контексте выступает в качестве средства реального общения с людьми, необходимого для успешного личностного, общекультурного и профессионального развития учащихся Республики Казахстан.

С введением новых требований и применения функционального подхода при обучении английскому языку изменяются и требования к содержанию современного учебника. Следовательно, при формировании учебника как составной части учебно-методического комплекса необходимо учитывать и его структурную часть, которая должна включать различные аспекты предметно-ориентированной и мотивационной направленности. Последние должны интегрироваться, и взаимодействовать друг с другом. Следует отметить то, что ранее в содержании учебников по изучению иностранного языка были включены в основном однотипные задания, направленные на выполнение упражнений по тексту. Они, в большинстве своем, включали такие виды деятельности: чтение, перевод, пересказ с механическим запоминанием новых слов. При таком подходе основной целью изучения иностранного языка было обучение грамматике.

Предметно-языковое интегрированное обучение основано на использовании технологии CLIL (Content Language Integrated Learning). Оно включает в себя не только те виды деятельности, которые состоят из языковых компонентов (устная и письменная речь), но и предусматривают задания, направленные на формирование когнитивно-языковой компетенции обучающихся.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Как известно, существуют различные виды учебников: учебно-методические, программно-методические, обучающие, развивающие, вспомогательные учебные издания и другие. Основной функцией данного вида учебной литературы в современном образовательном процессе является реализация методической системы образования. Она включает в себя предметное содержание, виды познавательной деятельности и основные принципы педагогики, целью которой является воспитание обучающихся [2].

Учебник является одним из основных компонентов современной педагогической системы. Тем самым можно утверждать, что успешность предметно-языкового интегрированного обучения зависит от содержания учебного материла.

В сфере иноязычного образования с точки зрения коммуникативного подхода обучения выделяют следующие разновидности текстов:

- по средству передачи: устные и письменные;
- по характеру изложения: описание, сообщение, рассказ, рассуждение, рассмотрение и их комбинации в специальных видах текстов, таких как аннотации, рецензии и т.п.;
- по степени специализированной и отношения к адресату: исследовательские, такие как монографии, научные статьи, и тексты из учебников, справочников, словарей [3].

Использование технологии CLIL на современном этапе образования ставит перед специалистами и учеными определенные задачи, связанные с разработкой современных учебников. Многие авторы считают, что к общим требованиям в этом направлении относятся и учет уровня подготовки обучающихся, и задания, которые должны носить предметно-содержательный характер и способствовать вовлечению обучающихся в процесс понимания, обсуждения смысла текста, а также его анализа.

Необходимо учитывать особенности лингвистических форм. Задания должны быть креативными и направленными на активизацию творческой работы, носить самостоятельный характер. Более того, они должны быть ориентированы на формирование коммуникативной компетенции на основе устного и письменного общения на английском языке [4].

Специалисты в области преподавания иностранных языков определяют основные разновидности моделей представления учебного материала при использовании технологии предметно- языкового интегрированного обучения.

Поскольку более половины учебной нагрузки по иностранным языкам осуществляется на основе подхода CLIL, изучаемые разделы учебников в отношении их содержания могут использоваться для дополнения и повторения материалов, которые изучаются по предметам на занятиях основного типа.

Обучение должно быть направлено на повышение языкового уровня. Учебная деятельность происходит на основе использования материалов в соответствии с отдельными разделами соответствующих предметов с недельной учебной нагрузкой объемом не более одного или двух часов.

Обучение должно быть направлено на реализацию модульного преподавания, в соответствии с которым происходит использование модулей разнообразного типа в процессе изучения дисциплин с применением иностранных языков на разнообразных стадиях обучения [5].

Н.А. Карманова, утверждает, что необходимым условием при создании учебника, должно быть достаточное количество заданий для полного понимания и освоения учебного материала. Отбор материала должен осуществляться тщательно. При разработке заданий и упражнений по изучению текста основной акцент необходимо уделять предметному содержанию. Подборку заданий целесообразно осуществлять с учетом их целей, результатов и разновидностей. Все задания должны быть коммуникативной направленности [6].

Как показывает опыт, проведение подобных занятий с использованием элементов CLIL следует проводить последовательно – от простейших заданий к наиболее сложным. На первичном этапе обучения надо начинать с изучения простейших описаний и характеристик, а также обработки монологической формы. Далее можно включать изучение более сложных текстов в плане структуры и стиля. Учитель разрабатывает определенный алгоритм его деятельности в режиме коммуникативной пары «преподаватель, учебник, средства ИКТ – ученик», а также «ученик – ученик».

После отбора словообразовательных, лексических и грамматических структур, необходимых для освоения изучаемых текстов, начинается их тренировка. Следует постоянно помнить о «диалогической» форме упражнений, это является также важным моментом при работе с лексическим материалом.

Поставленной цели при обучении иностранному языку в предметно-языковом интегрированном обучении можно добиться только при наличии современных коммуникативно-ориентированных учебников и учебных материалов. Это обусловлено тем, что обучение CLIL основано на функционально-коммуникативной лингводидактической модели языка, обучению речевому общению на профессиональные темы.

Гальскова Н. Д. утверждает, что при рассмотрении структуры учебника важно учесть, понимание трактовки «учебный текст» в широком смысле его значения. Углубленное понимание учебного текста определяет, что к тексту относятся и повествование, и учебные задания, и иллюстративный материал (визуальное представление учебного содержания), и вопросы, и заголовки, и сигналы-символы, и прочие компоненты учебника.

Такой более широкий взгляд на учебный текст и, соответственно, на структуру учебника имеет определенное прагматическое преимущество, поскольку позволяет поставить вопрос о принципах конструирования учебного текста как единой, сложно организованной семиотической системы, имеющей определенную дидактическую и психологическую направленность. Учебное содержание не обязательно должно быть сконцентрировано в одном ресурсе, в данном случае, в учебнике. Учебник может предоставлять самую основную информацию по учебному предмету, поэтому его обязательно надо дополнять другими образовательными ресурсами (хрестоматии, лабораторные практикумы, мультимедийные ресурсы и др.), с помощью которых можно дополнить недостающую информацию для решения проблем. Расширение материала учебника возможно с помощью совокупности разработки проектов, организации самостоятельной работы учащихся.

С целью реализации предметных целей при построении учебного материала необходимо включать различные виды деятельности, направленные на организацию самостоятельных познавательных навыков, на поиск добывание знаний с использованием разных источников и ресурсов. Конечным результатом обучения становится применение полученных знаний на практике, формирование собственной точки зрения, умение аргументировать, использование ранее полученных знаний в качестве метода для получения новых знаний [7].

Общеизвестно, что при формировании учебника как системы, основанной на предметно-языковом интегрированном подходе, необходимо брать во внимание разновидность ее этапов и учет последовательности.

В наиболее обобщенном виде при концептуальном подходе к моделированию учебника выделяют несколько этапов при его формировании. На первом этапе происходит выбор типа модели учебника и обоснование степени ее сложности. Данный этап является решающим для всего последующего исследования. После обоснования выбора типа модели учебника и степени ее сложности необходимо более детальное изучение его структуры, систематизация материала с учетом поставленных целей.

На втором этапе происходит качественная разработка модели учебника. Здесь модель представляется в виде блок-схемы, фигурами, а именно прямоугольниками изображаются элементы материала моделируемого учебника, стрелками отображается их взаимосвязь. Качественная модель создаётся с целью представления учебника в виде системы и принципов её функционирования в наглядном виде на содержательном уровне.

После построения блок-схемы и формулировки словесной модели учебника необходимо еще раз возвратиться к первому этапу, поскольку современный учебник по иностранному языку включает ряд возможностей получения информации из интернета ресурсов. Выбор типа модели учебника, согласно представлениям специалистов, во многом зависит от доступности содержащей информации, от возможности получить недостающую информацию в сроки, предусмотренные для разработки модели учебника и последующей с ним работы.

Третий этап – формализация модели учебника. После уточнения цели моделируемого учебника, установленных характеристики требуемых данных, разработанной структуры

конструируемой модели учебника и обоснованных выводов относительно рациональной формы моделирования, приступают к формализации модели.

Четвертый этап – определение функций и параметров модели будущего учебника. Для отражения содержания материала в структуре учебника, определения вида функций, а также параметров его модели необходимы описание связей, поиск наиболее рациональной формы представления зависимостей элементов системы материала. С целью получения недостающей информации для идентификации параметров модели учебника могут быть проведены эксперименты во время теоретических, практических, проектных и самостоятельных работ обучающихся. При этом вновь уточняются задача и степень ее сложности.

Пятый этап – оценка адекватности модели создаваемого учебника. Модель учебника может быть принята для практического использования в соответствии с ее назначением только после определения эффективности данной модели, реальной системы материала и источников информации. На данном этапе определяется, является ли общая модель учебника отображением реальной системы обучения, т.е. устанавливается работает ли учебник, как это было задумано и в последствии проводится сравнительный анализ модели для установки соответствия поставленной цели и требований в сфере образовательной системы.

Шестой этап – анализ чувствительности модели учебника. После доказательства адекватности модели необходимо изучить эффекты, которые могут вызвать изменение тех или иных параметров модели учебника в определенных внешних условиях. Чувствительными будут те параметры, изменение которых существенно влияет на поведение модели учебника.

Седьмой этап – использование модели учебника. Исходя из того, что модель – это инструмент, предназначенный для решения задач, предусмотренных на первом этапе моделирования, а в процессе изучения может оказаться, что она пригодна и для решения непредусмотренных при постановке проблемы задач, то учебник рассматривается как система с дополнительными возможностями. Данные возможности могут учитываться для последующего развития учебника в контексте повышения эффективности решаемых задач и достижения новых результатов, в том числе в других областях с применением вычислительной техники [9].

Методической помощью для учителей послужат также аутентичные материалы, учебные курсы для изучения английского как иностранного в основе которых лежит методика CLIL. Примерами применения элементов CLIL могут быть материалы из“Oxford Press”: “Show and Tell” для самых маленьких (с 4 лет), “Incredible English” (для детей с 7 лет), “Oxford Discovery” (примерно с 9 лет), “Primary Colors” *(с 7-8 лет),* “Eyes Open” (для младших подростков), издательство“Cambridge Press“ или “Macmillan Inspiration” (для подростков) и мн. др. В настоящее время появляется все больше учебного материала, основанного на применении технологии CLIL. Полезная информация по использованию CLIL на уроках английского есть на сайтах One Stop English, British Council и CLIL Media.

Помимо вышеперечисленного, на занятиях с использованием модуля могут применяются и другие современные активные методы и технологии преподавания. К ним можно отнести метод проектного обучения, технология кейсов (например, упражнение Case-study). Данный подход направлен на формирование универсальных учебных действий, с помощью которых формируются различные познавательные процессы. Они способствуют развитию критических форм мышления. Использование интерактивно-мультимедийного контента, с электронными формами учебников и мобильными устройствами будут способствовать синхронизации учебного занятия.

ВЫВОДЫ

Таким образом, рассмотрев учебник как комплексную содержательно-процессуальную модель образовательного процесса, мы пришли к логическому заключению, что он является

важным компонентом современной педагогической системы. Позволяет определить взаимодействия преподавателя и обучающегося посредством его содержания.

Говоря об основных критериях учебника и основной составляющей его содержания, необходимо учитывать те рекомендации, которые были представлены в данной статье. Они связаны, в-первую очередь, с его структурой в плане предметно-языкового интегрированного обучения.

Основополагающей характеристикой современного учебника является наличие в его содержании личностного и предметного характера. Это связано, прежде всего, с тем, что процесс обучения основывается не столько на закономерностях, относящихся к учебному предмету, сколько на аспектах становления и формирования личности в аспекте межкультурного взаимодействия.

Реализация предметно-языкового интегрированного обучения на основе учебников, составленных с учетом всех требований и аспектов, будет способствовать успешной реализации ряда важных учебных целей и задач.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Смирнов В. И. Учебная книга в системе дидактических средств // Университетская книга. 001. – № 10.

Smırnov V. I. Ýchebnaıa knıga v sısteme dıdaktıcheskıh sredstv // Ýnıversıtetskaıa knıga. 001. – № 10.

2 Жетписбаева Б. А., КубееваА. Е. К вопросу о методическом обеспечении трехъязычного образования. 2017. – Вестник КарГУ

Jetpısbaeva B. A., Kýbeeva A. E. K voprosý o metodıcheskom obespechenıı trehıazychnogo obrazovanııa. 2017. – Vestnık KarGÝ

3 Мендубаева, З. А. Понятие учебника как информационной модели педагогической системы. – Москва: Буки-Веди, 2012. – С. 286-288.

Mendýbaeva, Z. A. Ponıatıe ýchebnıka kak ınformatsıonnoı modelı pedagogıcheskoı sıstemy. – Moskva: Býkı-Vedı, 2012. – S. 286-288.

4 Кагарманова Г. Г. Возможности использования метода моделирования //Среднее проф. образование. – 2006. – № 10. – С. 55.

Kagarmanova G. G. Vozmojnostı ıspolzovanııa metoda modelırovanıia //Srednee prof. obrazovanıe. – 2006. – № 10. – S. 55.

5 Матухин Д. Л. Особенности обучения иноязычному общению студентов нелингвальных специальностей на основе коммуникативного подхода // Вестник ТГПУ. 2011. - №6 (108). С.55-57.

Matýhın D. L. Osobennostı obýchenıia ınoıazychnomý obenııý stýdentov nelıngvalnyh spetsıalnosteı na osnove kommýnıkatıvnogo podhoda // Vestnık TGPÝ. 2011. – №6 (108). – S. 55-57.

6 Карманова Н.А. Обучение иностранным языкам в современной средней школе. – Барнаул: АлтГПУ, 2017. – 115 с.

Karmanova N.A. Obýchenıe ınostrannym ıazykam v sovremennoı sredneı shkole. – Barnaýl: AltGPÝ, 2017. – 115 s.

7 Гальскова Н. Д. Современная образовательная модель в области иностранных языков: структура и содержание // Иностранные языки в школе/ - 2015. - № 8. – С. 2-8.

Galskova N. D. Sovremennaıa obrazovatelnaıa model v oblastı ınostrannyh ıazykov: strýktýra ı soderjanıe // Inostrannye ıazykı v shkole/ – 2015. – № 8. – S. 2-8.

8 Попова Н.В. Профессионально-ориентированный учебник по иностранному языку нового поколения: междисциплинарный подход. –Санкт-Петербург: Изд-во Политехн. ун-та, 2011. – 248 с.

Popova N.V. Professıonalno-orıentırovannyı ýchebnık po ınostrannomý ıazyký novogo pokolenıia: mejdıstsıplınarnyı podhod. –Sankt-Peterbýrg: Izd-vo Polıtehn. ýn-ta, 2011. – 248 s.

9 Гусева С. С. Модульные технологии реализации учебного процесса // Успехи современного естествознания. – 2007. - № 11. – С. 11- 15.

Gýseva S. S. Modýlnye tehnologıı realızatsıı ýchebnogo protsessa // Ýspehı sovremennogo estestvoznanııa. – 2007. - № 11. – C. 11- 15.
10 Горлова Н. А. Тенденции развития методики обучения иностранным языкам. – Москва: МГПУ, 2010. – 212 с.
Gorlova N. A. Tendentsıı razvıtııa metodıkı obýchenıia ınostrannym ıazykam. – Moskva: MGPÝ, 2010. – 212 s.

Материал поступил в редакцию журнала 10.12.2020

REFERENCES

1 Smirnov V. I. Uchebnaia kniga v sisteme didakticheskikh sredstv //Universitetskaia kniga. 2001. – № 10.
2 Zhetpisbaeva B.A., Kubeeva A.E. K voprosu o metodicheskom obespechenii trekhieiazychnogo obrazovaniia. 2017. – Vestnik KarGU.
3 Mendubaeva Z. A. Poniatie uchebnika kak informatsionnoi modeli pedagogicheskoi sistemy. – Moskva: Buki-Vedi, 2012. S. 286-288.
4 Kagarmanova G. G. Vozmozhnosti ispolzovaniia metoda modelirovaniia //Srednee prof obrazovanie – 2006. – № 10. – S. 55.
5 Matukhin D. L. Osobennosti obucheniia inoiazychnomu obshcheniiu studentov nelingvalnykh spetsialnostei na osnove kommunikativnogo podkhoda // Vestnik TGPU. 2011. – № 6 (108). S. 55-57.
6 Karmanova N. A. Obuchenie inostrannym iazykam v sovremennoi srednei shkole. - Barnaul: AltGPU, 2017. – 115 s.
7 Galskova N. D. Sovremennaia obrazovatelnaia model v oblasti inostrannykh iazykov struktura i soderzhanie // Inostrannye iazyki v shkole/ – 2015. – № 8. – S. 2-8.
8 Popova N. V. Professionalno - orientirovannyi uchebnik po inostrannomu iazyku novogo pokoleniia mezhdistsiplinarnyi podkhod. – Sankt-Peterburg: Izd-vo Politekhn un-ta, 2011. – 248 s.
9 Guseva S. S. Modulnye tekhnologii realizatsii uchebnogo protsessa // Uspekhi sovremennogo estestvoznaniia. 2007. - № 11. – C. 11- 15.
10 Gorlova N. A. Tendentsii razvitiia metodiki obucheniia inostrannym iazykam. – Moskva: MGPU, 2010. – 212 s.

Статья написана в рамках проекта, финансируемого МОНРК, ИРН проекта AP08956191 «Предметно-языковая интеграция при обучении английскому языку на уроках биологии в условиях обновленной программы в сфере образования Республики Казахстан»

Оқулық оқу процесінің кешенді-мазмұндық процессуалдық моделі

М.Е.Какимова[1], Е.В.Сабиева[1], Д.Б.Мусина[2]
[1]М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы
[2]Ж.Тәшенов атындағы № 20 орта мектебі, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы

Мақалада оқулық оқу процесінің мазмұнды-процессуалдық моделінің бірі ретінде қарастырылады. Мақала авторлары «оқулық» ұғымын, оның негізгі функцияларын, сондай-ақ білім беру процесіндегі жетекші рөлін сипаттайды. Сондай-ақ, оқулықты қалыптастырудағы талаптардың негізгі кезеңдері сипатталған. Пәндік-тілдік интеграцияланған оқытудың жетістіктілігі көбінесе оқу материалының мазмұнына байланысты болатындығына басты назар аударылады. Пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту саласындағы оқулықты шет тілін оқытудағы заманауи модельдердің бірі ретінде қарастыруға болады. Қазіргі заманғы оқулықтың мазмұнына қойылатын талаптар оның практикалық-бағдарланған сипаты, рефлексияны ұйымдастыруға және негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталуы болып табылады. Мәтінді қолдану

әртүрлі пәндік салаларда коммуникативті дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Осылайша, CLIL технологиясының элементтері бар оқулықты әзірлеу студенттердің танымдық белсенділігін арттыруға, қолайлы білім беру ортасын құруға және көптілді қызығушылықтарды дамытуға ықпал ететін бірқатар мәселелерді шешуге арналады.

Материал 10.12.2020 баспаға түсті

The textbook as a content-complex model of the educational process

M.Y. Kakimova[1], E.V. Sabieva[1], D.B. Mussina[2]
[1]M. Kozybaev North Kazakhstan university, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan
[2]Zh. Tashenov Secondary school No. 20, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan

The article considers the textbook as one of the content-procedural model of the educational process. The authors of the article describe the concept of "textbook", its main functions, as well as its leading role in the educational process. The main stages and requirements for the formation of the textbook are described. The main emphasis is on the fact that the success of subject-language integrated learning depends on the content of the educational material. A textbook in the field of subject-language integrated learning is one of the modern models for teaching a foreign language. The requirements for the content of a modern textbook are its practice-oriented nature, focus on the organization of reflection and the formation of key competencies. The use of text contributes to the development of communication skills in various subject areas. Thus, the development of a textbook with elements of CLIL technology is designed to solve a number of problems that contribute to improving the cognitive activity of students, creating a favorable educational environment, and developing multilingual interests.

Received: 10.12.2020

УДК 372.8

Sh.B. Kalbergenova[1], A.D. Kariyev[2], B.K. Sansyzbayeva[3]
[1]master of education, senior teacher, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, 050006 Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-2382-7134. E-mail: sholpan.kalbergenova@gmail.com
[2]master of pedagogical science, senior teacher, Kazakh national women's teacher training university, Almaty, 050006, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-2381-7137
[3]master of philology science, teacher, Kazakh national women's teacher training university, Almaty, 050006, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-2323-7145

MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AT THE LESSONS OF ENGLISH IN PROFESSIONAL EDUCATION

Modern society needs educated, qualified specialists who respect culture, scientific achievements, traditions of other countries and peoples, they are mobile, dynamic, constructive and are true patriots of their homeland. In this regard, the concept of humanization of socio-economic relations was adopted, where the main role is assigned to the renewal of Kazakhstan education. Orientation to humanistic ideals ensures the priority of personal interests, the creation of a creative atmosphere in learning and the general cultural development of students. An important component of the educational process is the interaction of students and students, which requires a change in the main trends and the improvement of educational technologies. It is the study of foreign

languages that can be considered one of the most important means of humanizing and humanizing education.

Modern pedagogical technologies in English lessons in professional activities. A modern English lesson cannot be taught and effectively implemented without the use of modern educational technologies. Pedagogical technology is a scientifically grounded choice of the nature of the impact in the process of communication with children, organized by the teacher, aimed at the maximum development of the personality as a subject of the surrounding reality. Pedagogical technology is a well-known projection of the theory and methodology of teaching on the practical implementation of knowledge.

Keywords: english, pedagogical technology, teacher, methods, education.

INTRODUCTION

In the new situation, each teacher can choose methods and techniques that contribute to the creation of an educational environment in which he is an active participant in the educational process, interested in independently searching for the necessary information and developing self-development skills. organization and self-education.

Polat E.S, Dmitrieva E., Novikov S.V., Polipova T. A., Tsvetkova L. A. and so on actively develops and introduces new information technologies in the educational process.

Thus, O. Rudenko-Morgun in his article «Computer technology - a new form of teaching – writing» says that we live in an era of information, computer revolution, which began in the mid-80s and continues to grow. The main stages of this process are: the emergence of the personal computer, the invention of multimedia technologies and the introduction of the World Information Computer Network in our lives. All these innovations were implemented easily and unnoticed: they are widely used in all professional fields and in everyday life [1, 105].

Information and communication pedagogical technologies allow to implement techniques aimed at teaching students, to ensure the individualization and differentiation of learning, taking into account the abilities of adolescents and their level of training.

The possibilities of using Internet resources are enormous. The global Internet creates conditions for all the necessary students and teachers located anywhere in the world: regional geographical materials, news from the lives of young people, newspaper and magazine articles.

The whole set of interactive didactic tasks can be solved in English lessons: development of reading skills and abilities using materials from the global network; improving students' writing skills; enrichment of students' vocabulary; to motivate students to learn English. In addition, the work aims to explore the possibilities of Internet technologies to expand the horizons of students, to establish and maintain business relationships and relationships with peers in English-speaking countries [2, 36].

Teaching vocabulary in the form of working with computer training programs in foreign language lessons; utterance; teaching dialogic and monologue speech; learn to write; study of grammatical phenomena. Students take tests, quizzes, competitions, online events, chat with peers from other countries, chats, video conferencing etc. can participate.

One of the main requirements for learning foreign languages using Internet resources is to create an interaction in this Methodology, called interactivity. Interactivity is «the integration, coordination, and integration of verbal means related to a communicative goal and outcome.» The Internet helps to develop speaking skills and abilities through learning real language, vocabulary, and grammar, as well as providing genuine interest and effectiveness. Interactivity not only creates life situations, but also forces students to answer them correctly in a foreign language.

MAIN PART

The design method is an integrated teaching method that allows you to individualize the learning process, to exercise independence in planning, organizing and monitoring the student's own activities [3, 71].

The project method allows students to demonstrate independence in the choice of topic, sources of information, its presentation and presentation. The design methodology allows each participant to work individually on a topic of interest, which inevitably leads to an increase in motivational activity of the student. He chooses the subject of study, decides to limit himself to a textbook in English (after the next exercise) or to read other literature. However, people often turn to additional sources of information, analyze, compare and leave the most important and interesting things.

The initial stage of the project work is the introduction and discussion of the topic in a simple lesson, as well as basic vocabulary and grammar, students learn simple sentences.

Practical work on the project begins with the stages of «approval» and «repetition» and becomes an integral part of the whole learning process.

In our opinion, one of the main features of the project activity is a drawing, supplement or essay, as a result of which a specific practical goal – visualization is achieved [4, 84].

The project-oriented method of teaching English allows students to use the language in everyday life, which contributes to the acquisition and consolidation of a foreign language.

The purpose of learning a foreign language is the communicative activity of students, ie the practical mastery of a foreign language. The task of the teacher is to activate the activities of each student, to create conditions for his creative activity in the learning process. The use of new information technologies not only activates and diversifies the educational process, but also opens up great opportunities for the expansion of education, has a great motivational potential and contributes to the implementation of the principles of individualization of education. Project activities allow students to act as authors, creators, increase their creative potential, not only expand the general worldview, but also contribute to the expansion of language skills.

Participation in Internet projects increases the level of practical knowledge of English and computers, and most importantly, develops the skills of independent action and initiative. In the process of project work, the responsibility falls on the person. It is the child, not the teacher, who decides what will happen in the project, in what form and how it will be presented. The project allows students to express their ideas in a convenient, creative and thoughtful way [5, 93].

The use of project techniques in English lessons allows students to:

- achieve the best results in learning a foreign language,
- be able to apply the skills acquired in computer science;
- understanding the need for interdisciplinary communication.

The project method has a number of advantages over traditional teaching methods. The main advantages:

- increase students' motivation to learn English,
- visual integration of knowledge in different disciplines of the curriculum,
- space for creativity and creative activity.

Today, problem-based education involves the creation of problem situations under the guidance of a teacher and the organization of training aimed at creative mastery of active independent actions of students to solve them and, as a result, the formation of professional knowledge, skills and abilities [6, 43].

Problem-based learning technology involves the organization of independent search activities of students under the guidance of a teacher to solve learning problems, during which students acquire new knowledge and skills, develop abilities, cognitive activity, interest, erudition and creative thinking. and other important properties.

The problem situation in learning acquires the value of learning only when the problem task set for the student corresponds to his intellectual abilities, helps to awaken students' desire to get out of this situation, to eliminate the contradictions.

CONCLUSION

Tasks include problem-based learning tasks, questions, practical tasks, etc. but should not be confused with a problematic task. The problem itself is not a problem; it can only be problematic in certain cases. Different tasks can cause the same problem. In general, problem-based learning technology is associated with students encountering a problem with the direct participation of the teacher or learning ways and means to solve it on their own, ie.

- planning and discussion of truth verification methods
- challenge, experiment, control, analyze, prove and prove your results [7, 112].

According to the level of cognitive independence of students, problem-based learning is carried out in three main forms: problem-based, partial search and independent research activities. Minimal cognitive independence of students is achieved by setting a task: the teacher himself connects with the new material. By completing the task, the teacher shows students a course of scientific thinking in solving it, forces them to dialectically move the ideas based on reality, makes them partners in scientific research. In the case of partial search activities, the teacher, using special questions, directs students mainly to work with the student's self-knowledge, to find answers to some parts of the problem.

Advantages of problem-solving technology: it not only helps students to acquire the necessary knowledge and skills, but also to achieve a high level of intellectual development, the development of the ability to master knowledge independently. independent creative activity; develops interest in educational work; provides high learning outcomes.

Disadvantages: it takes a long time to achieve the planned result, poor management of students' cognitive activity [8, 25].

REFERENCES

1 Amonashvili Sh.A. Personality-humane basis of the pedagogical process: a tutorial. MN: 2003. – 234 p.
2 Bim I.L. Personality-oriented approach – the basic strategy of school renewal. Foreign languages in school. – 2002. – №2
3 Velikanova A.V. Competence-oriented approach to education. – Samara: Profi, 2007. – 92 s.
4 Galskova N.D., Gez N.I. Theory of learning foreign languages. Lingvodidactic and methods: a tutorial. – M.: Academy, 2007. – 336 s.
5 Zimen I.A. Pedagogical psychology: a textbook for high schools. – M.: Logos, 2003. – 287 p.
6 Selevko G.K. Modern educational technology. – M.: Academy, 2008. – 346 p.
7 Smirnova S.A. Pedagogy: theories, systems, technologies. – M.: Academy, 2008. – 52 p.
8 Filatov V.M. Methods of teaching foreign languages in primary and basic secondary school: a training manual. – Rostov-na-Donu: Phoenix, 2004. – 416 p.

Received: 26.11.2020

Ш.Б. Калбергенова[1], А.Д. Кариев[2], Б.К. Сансызбаева[2]

Прогрессионалдық білім беруге арналған жаңа педагогикалық технологиялар

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050006, Қазақстан Республикасы
[2]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050006, Қазақстан Республикасы

Қазіргі заманғы қоғам мәдениеті, ғылыми жетістіктерді, басқа елдер мен халықтардың салт-дәстүрлерін құрметтейтін, өз отанының шыншылдығымен, динамизмімен, конструктивтілігімен және шынайы патриоттарымен ерекшеленетін білімді, білікті мамандарды қажет етеді. Осыған орай, қазақстандық білім беруді модернизациялауға басты рөл берілетін әлеуметтік-экономикалық қатынастарды гуманизациялау

тұжырымдамасы қабылданды. Гуманистік идеалдарға бағдарлану адамның мүдделерінің басымдықтарын, оқытудағы шығармашылық ахуалды және студенттердің жалпы мәдени дамуын қамтамасыз етуді көздейді. Оқу үрдісінің маңызды бөлігі студенттің және студенттің студенттің өзара қарым-қатынасы болып табылады, ол негізгі бағыттарды өзгертуді және білім беру технологияларын жетілдіруді талап етеді. Гуманитарлық және гуманитарлық білім берудің маңызды құралдарының бірі деп санауға болатын шет тілдерін зерттеу.

Қазіргі заманда педагогикалық технологиялар ағылшын тілінде кәсіби сабақтарда, ағылшын тілінің қазіргі заманғы сабағы заманауи білім беру технологияларын қолданбастан ұсынылмайды және тиімді түрде жүзеге асырыла алмайды. Педагогикалық технологиялар - тұлғаны дамытуды айналадағы шындықтың субъектісі ретінде барынша арттыру үшін шығарылған, мұғалім ұйымдастырған балалармен өзара қарым-қатынас жасау процесінде әсер ету табиғатының ғылыми негізделген таңдауы. Педагогикалық технология – бұл білім берудің практикалық іске асырылуы бойынша оқытудың теориясы мен әдіснамасы.

Материал 26.11.2020 баспаға түсті

Ш.Б. Калбергенова[1], А.Д. Кариев[2], Б.К. Сансызбаева[2]

Современные педагогические технологии на уроках английского языка в профессиональном образовании

[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050006, Республика Казахстан
[2]Казахский национальный женский педагогический университет, г.Алматы, 050006, Республика Казахстан

Современное общество нуждается в образованных, квалифицированных специалистах, отличающихся мобильностью, динамичностью, конструктивностью, истинными патриотами своей Родины, уважающими культуру, научные достижения, традиции других стран и народов. В связи с этим была принята концепция гуманизации социально-экономических отношений, в которой главная роль отводится модернизации казахстанского образования. Ориентация на гуманистические идеалы предполагает приоритетность интересов личности, создание творческой атмосферы в обучении и обеспечение общего культурного развития учащихся. Важнейшей частью образовательного процесса является взаимодействие ученика и ученика со студентом, что требует изменения основных направлений и совершенствования образовательных технологий. Именно изучение иностранных языков можно считать одним из важнейших средств гуманизации и гуманизации образования.

Современный урок английского языка невозможно представить и эффективно реализовать без применения современных образовательных технологий. Педагогическая технология – это научно обоснованный выбор характера воздействия, в процессе организуемого учителем общения с детьми, производимый в целях максимального развития личности как субъекта окружающей действительности. Педагогическая технология – это некоторая проекция теории и методики обучения на практическую реализацию.

Материал поступил в редакцию журнала 26.11.2020

УДК 378.1

Г.К. Камиева[1], Л.М. Оразғалиева[2]
[1]п.ғ.к., доцент, қауымдастырылған профессоры, Astana IT University, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-9101-3162. E-mail: gulmir_kk@mail.ru
[2]ф.ғ.к., доцент, ассистент профессоры, Astana IT University, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-7795-1339. E-mail: LauraOrazgalyeva@mail.ru

ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада оқыту кезіндегі оқу мотивациясының мәселелері қарастырылады. Білім алушы бойында мотивацияны қалыптастырудың әдістері мен жолдары көрсетіледі.

Оқу мотивациясы мәселесінің ғылыми-теориялық және әдістемелік тұрғыда жеткіліксіз әзірленуі осы ғылыми мақала тақырыбының көкейкестілігін анықтайды. Кәсіби білім беру жүйесіндегі оқу мотивациясының мәселелері зерттеу нысаны болып табылады.

Оқу жүйесінде студенттердің танымдық іс-әрекеттерін ынталандырудың теориялық және әдістемелік негізін, педагогикалық шарттарын анықтау, талдау және оны оқу-тәрбие үдерісіне енгізу негізгі мақсатымыз болып табылады.

Ғылыми мақаланың жаңалығы білім алушылардың сабақта танымдық іс-әрекетін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік жүйесін және педагогикалық жағдайларды, ғылыми-теориялық негізін анықтау болып табылады.

Кілт сөздер: оқу әрекеті, мотивация, оқу-танымдық белсенділік, білім сапасы, дағдының сапасы, көлемі, жас ерекшелігі.

КІРІСПЕ

Оқу әрекетінің мотивациялық аспектісінде оқушының жеке бас ерекшеліктері, оның оқуға деген қатынасы, мақсатына жетуге деген ұмтылысы қарастырылады. Оқушының пән мазмұнын түсінуі оқудың жоғары деңгейде өтуіне, дұрыс нәтиже беруіне тұрақты әсер етеді, сонымен қатар оқушының оқу-танымдық белсенділігін арттырады. Сондықтан білім мен дағдының сапасы, көлемі, жас ерекшелігіне сәйкестігі оқу мотивтерін ескере отырып белгіленуі керек.

Бала дамуының басты көзі – оның шығармашылық қабілетін жетілдіру. Шығармашылық – баланың танымдық қабілеттеріне мотивациялық тұрғыда басшылық жасау нәтижесінде туатын құбылыс. Ғалым А.В.Петровский баланың шығармашылық қабілеттерін дамытуда есте сақтаудың, басқа когнитивтік қасиеттердің мәні көптеген психологиялық және басқа факторларға байланысты болатынын айтады [1]. Бұл байланыс әрекеттің барлық кезеңдерінде, құрамдас бөліктерінде сақтала отырып, баланың ойлау, сөйлеу, тану, даму үрдістерінің жетілдірілуіне негізгі шарт ретінде қатысады. Мектептерде қазақ тілі пәнін оқытудың әдістемелік жүйесінде жасөспірімдердің психикалық даму ерекшеліктерін ескеру ұстанымы басшылыққа алынады. Бұл ұстаным оқушының жас кезеңіндегі жетекші әрекеттерге сүйене отырып, білім беруге ерекше көңіл бөлуді көздейді. Бұл тұрғыда оқушының жеке басына қатысты қасиеттерін жеткіншек кезеңіне тән ерекшеліктермен байланыстыра қарау, оқу әрекетін дамытуға негіз болатын мотивтердің жалпы және жеке тұлға мәнін түсіну үлкен рөл атқаратындығы зерттеу тақырыбының өзектілігін айқындайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Педагогикалық оқыту теориясы – білім берудің формалары мен әдістерін, оқытудың мазмұнын қамтиды. Қазақ тілін оқыту әдістемесі дидактика теориясына сүйенеді. Дидактикада қазақ тілінен білім берудің ұстанымдары мен әдістерінің теориясын, оқу

үрдісінің заңдылықтары қарастырылады. Ян Амос Коменскийдің «Ұлы дидактика» атты еңбегінің негізі білім мен тәрбиені бірлікте меңгерту. Ең бастысы мектептің мақсатын гумандық негізге құрып, ақылды, білікті, зиялы адам тәрбиелеу мәселесіне назар аударылады. Аталған еңбектің тарауларында оқыту ісіне қойылатын басты дидактикалық талаптар: оқытуға қолайлы уақытты таңдау, оқушыларды сабақ оқуға ынталандыру, материалды біртіндеп күрделендіру, анық пайда келтіретін нәрсені ғана оқыту, саналы меңгерту, сатылы оқыту, оқу көрнекілігі т.б. баяндалады [2].

Қазақ тілін оқыту әдістемесін жүйе ретінде тану үшін оның әдіснамалық, теориялық, әдістемелік-технологиялық негізін құрайтын әрбір ілім негіздері басшылыққа алынады. Солардың ішінде ұлттық педагогиканың негізін салған Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтардың еңбектері кейінгі әдістеме ғылымының дамуына мүмкіндік жасады.

А.К.Маркова оқушылардың оқуға деген үш түрлі көзқарасын ажыратады: жағымды, жағымсыз, бейтарап. Бірақ, оқу іс-әрекетінің субъектісі – оқушының мотивациялық аясы немесе мотивацияның көп компоненттілігі соншама, оны қалыптастыру, есепке алу және анализ жасау өте күрделі [3].

Л.М.Фридманның пікірінше оқушылардың танымдық әрекеттері мектептің алға қойған мақсатымен сәйкес келеді. Олар:

1.Оқу-танымдық іс-әрекет;

2.Өз мүмкіндігін дамыту әрекеті;

3.Өз бойындағы жақсы қасиеттерді дамыту;

4. Кәсіби бағыттылығын анықтау әрекеті, келешек мамандыққа дайындалу [4]. Бұл әрекет түрлерін оқушылардың жақсы меңгеруі үшін - олардың бойында пәнге деген тұрақты қызығушылықты қалыптастыру қажет.

Ғалым С.Рахметова «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» атты оқу құралында қазақ тілін оқыту әдістерін негізгі 3 топқа бөліп көрсеткен:

1. балалардың оқу-таным әрекетін ұйымдастыру және оны іске асыру әдістері;
2. оқу-таным әрекетіне түрткі (мотивация) жасау, әсер ету әдістері;
3. оқу-таным әрекеттерінің тиімділігін тексеру әдістері.

Ғалым бұлардың әрқайсысына төмендегіше тоқталады:

1 топқа - сөздік, көрнекілік және тәжірибелік әдістер; индуктивтік, дедуктивтік әдістер; өздігінен орындау, мұғалімнің басшылығымен орындау әдістері.

2 топқа - балалардың қызығу мүддесін туғызу, зейінін жинақтау және оқуда борыш, жауапкершілік туғызу әдістері;

3 топқа - ауызша тексеру, жазбаша тексеру, зертханалық-тәжірибелік тексеру әдістерін енгізеді [5, 95].

Оқытудың ішкі мотивациясын дамытудың әрбір қадамы бір мотивтен екіншіге, яғни оқыту мақсатына жақын мотивке түрткі болады. Сондықтан оқушының мотивациялық дамуында жылдам даму аймағын ескеру қажет.

Оқушының ішкі мотивациясын дамыту – бұл жоғарыға ұмтылу. Ата-аналар мен мұғалімдердің тәжірибесінің негізінде көбінесе кері мотивация байқауға болады, яғни шектен тыс балаға көңіл аудару, жалған мадақтау, негізсіз көтеріңкі бағалар, материалды ынталандыру, қатаң жазалау, оқушының беделін төмендету, сынау, оқушыға көңіл аудармау, негізсіз төмендетілген бағалар, материалды ынталандырудан айыру. Бұл әрекеттер оқушыда өзін-өзі қорғау түрткісінің пайда болуына себепші болады.

Оқу орнының басты мақсаты - тұлға тәрбиелеу. Бұл мақсатқа жету үшін оқушылар бойында әлеуметтік және ішкі мотивтердің барлығын (өзін-өзі дамыту, тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіру) қалыптастыру қажет.

Л.М.Фридман оқушылар бойында қажетті мотивацияларды қалыптастырудың екі жолын ұсынады: 1. «Төменнен жоғарыға» деп аталады. Оқытушы оқушыда бар қажеттіліктерге сүйеніп, оқу әрекетін оқушылар бойында қанағаттану, қуану сезімдерін әкелетіндей етіп ұйымдастырады. Егер оқушылар бұл сезімдерге неғұрлым ұзақ берілетін

болса, оларда бұл іс-әрекетке жаңа қажеттілік пайда болады, яғни тұрақты мотив пайда болады.

2. Оқушыға «ынта, мақсат, идеал, тұлғаның жеке бағытталуы» дайын күйінде беріліп, оқушы оны меңгеріп қана қоймай, өмірде қолдана алу деңгейіне жетуі тиіс. Бұл «жоғарыдан төменге» қалыптастыру механизмі. Бұл жерде ұйымның, әлеуметтік ортаның және сол ортада қалыптасқан дәстүр мен сенімдердің алатын орны ерекше. Оқушы құрбылары мен ересектердің белгілі бір объектіге (белгілі бір пәннен білім алуға, жұмысқа және т.б.) ерекше құндылық ретінде көңіл аударып, бұл объектіні меңгеруі үшін өз әрекеттерін бағыттайтынын көріп, ол да бұл объектіні құндылық ретінде қабылдап, оны меңгеруге қажеттілік туады, яғни тұрақты мотив пайда болады [4, 45]. Оқытушы сабақта және тәрбие жұмыстарында оқушыларды қажетті мотивацияны қалыптастыру мақсатында осы жолдың екеуін де қолдануға тиісті. Сонымен қатар оқу мотивациясының қалыптасуына оқу пәндерінің мазмұны, оқу үдерісін ұйымдастыру, сыныптан тыс және мектептен тыс жұмыс, мұғалім тұлғасы және т.б. факторлар әсер етеді.

Оқу әрекетінің қозғаушы тетігіне келесі мотивтер жүйесін атауға болады: танымдық қажеттілік, мақсат, қызығушылық, ұмтылыс, мотивациялық ұстанымдар. Бұл жүйе оқу мотивациясына негіз болады және оған тұрақтылық, динамикалық тән.

А.К.Маркованың пікірінше мотивтердің сапасы төмендегідей болуы мүмкін:

1. мазмұндық, оқу әрекетінің сипатына байланысты (саналылылық, дербестік, жалпылық, әрекеттілік, мотивацияның жалпы құрылымындағы басымдылық, бірнеше оқу пәніне таралу дәрежелілігі және т.б.)

2. динамикалық, баланың психофизиологиялық ерекшелігіне байланысты (мотивтің тұрақтылығы, күші, айқындылығы, бір мотивтен екіншіге ауысу қасиеті, мотивтің эмоциялық реңкі және т.б.) [6, 213].

Оқу мотивациясы – белгілі бір әрекетке, дәлірек айтқанда оқу әрекетіне бағытталған мотивацияның жеке түрі ретінде айқындалады. Оқу мотивациясы дамушы тұлғаға бағытын анықтаумен бірге, оқу әрекетінің түрлі нысандағы әдістерін іске асыруға, көңіл-күй, ерік-жігерді қолдана білуге үйретеді.

А.К.Маркованың пікірінше мотивтің түрлеріне танымдық және әлеуметтік мотивтерді жатқызуға болады. Егер оқушы бойында оқыту жолында оқу пәнінің мазмұнына бағыттылығы анықталса, танымдық мотивтер, ал егер оқыту барысында басқа адамға бағыттылығы анық байқалса, әлеуметтік мотивтердің болғаны.

Танымдық мотивтерге оқыту үдерісі кезінде өзіндік даму, басқалармен бірге әрекет ету, жаңаны, белгісізді тану сияқты мотивтер жатады. Әлеуметтік мотивтер – оқуды келешек өмір үшін қажеттілігін түсініп оқу, оқуды қарым-қатынас мүмкіндігі ретінде, беделді тұлғалардан мақтау алу. Оқыту үдерісінде олар пайдалы және табиғи болып табылса да, оқу мотивациясының ішкі формаларына оларды жатқызуға болмайды. Оқытушының алдында тұрған басты мақсаты оқушының оқу мотивациясы құрылымында ішкі оқу мотивациясының үлесін арттыру.

Әр-түрлі мотивтер оқу үдерісінде түрліше көрініс табады. Мысалы тапсырмаларды орындауда мұғалімнен қосымша көмек сұрау кең әлеуметтік мотивтердің көрінісі болса, дербес шешім іздеуде, түрліше жұмыс жасау туралы мұғалімге қойылған сұрақтар – оқу-танымдық мотивтер, өзіндік білім алу мотивтері мұғалімге оқу үдерісін оңтайлы ұйымдастыруға байланысты ұсыныс жасау, өзіндік білім алуға шынайы әрекет ету.

Кең әлеуметтік мотивтер оқушының өз борышы мен жауапкершілігін түсінуде білінсе, позициялық мотивтер – сыныптастарымен қарым-қатынасқа түсу арқылы олардың бағасын алу, оларға көмек көрсету; әлеуметтік әріптестік мотивтері – ұжымдық жұмысқа ұмтылу, ұжымдық жұмысты тиімді ұйымдастыруды саналы түрде сезіну болып табылады. Саналы мотивтер оқушылардың өз мотивтерін маңыздылық дәрежесіне қарай бөле алуына ынталандырады, шынайы әсер етуші мотивтер оқу үлгерімі мен сабаққа қатысу, қосымша тапсырмаларды орындау немесе олардан бас тарту, қиындығы жоғары немесе төмен тапсырмаларды орындауға ұмтылу және т.б.

Оқу мотивациясы оқу мотивтерінің күшімен және тұрақтылығымен сипатталады. Оқу мотивінің күші оқушының оқуға деген ұмтылысымен, мотивті саналы түрде сезіну дәрежесі мен тереңдігімен өлшенеді. Мотив күші физиологиялық және психологиялық факторларға бағынышты. Біріншісіне – мотивациялық қозу күшін, ал екіншісіне – оқу-танымдық әрекеттің нәтижесін білу, мағынасын түсіну, шғармашылық еркіндікті жатқызуға болады. Сонымен қатар мотив күші эмоцияларға да байланысты.

Оқушыларда оқыту мазмұнына және оқу іс-әрекетінің өзіне қызығушылықты тудыру үшін маңызды шарт – оқуда ақыл-ойдың дербестігін және бастамашылдықты көрсете алу мүмкіндігі. Оқыту әдістері неғұрлым белсенді болса, соғұрлым оқушыларды қызықтыру жеңіл. Оқуға деген тұрақты қызығушылықты қалыптастырудың негізгі құралы – шешілуі оқушылардан белсенді ізденістік іс-әрекетті талап ететін сұрақтар мен тапсырмаларды пайдалану.

Оқуға қызығушылықты қалыптастыруда проблемалық ситуация жасау – оқушылардың өздерінде бар білім қоры мен орындай алмайтын қиындықтарды қақтығыстыруда үлкен рөл атқарады. Қиындықпен кездесе отырып, олар жаңа білім алудың немесе бұрынғы білімдерді жаңа жағдайда қолданудың қажеттілігіне көздері жетеді. Үнемі қауырттылықты талап ететін жұмыс қана қызықты. Ақыл-ойдың қысылуын қажет етпейтін жеңіл материал қызығушылық тудырмайды. Оқу іс-әрекетіндегі қиындықтардан өту – оған деген қызығушылықтардың пайда болуының маңызды шарты.

Оқу материалы және оқу жұмысының тәсілдері жеткілікті түрде сан алуан болу керек. Әр түрлілік оқушылардың оқу барысында түрлі объектілермен қақтығысуымен ғана емес, сондай-ақ, бір объектіде жаңа жақтар ашылу мүмкін болуымен қамтамасыз етіледі. Оқушыларда танымдық қызығушылықты қоздыру амалдарының бірі – шеттеу, яғни, оқушыларға үйреншікті және күнделіктіден жаңаны, күтпегенді, маңыздыны көрсету. Материалдың жаңалылығы – оған қызығушылықтың пайда болуының аса маңызды алғышарты. Алайда, жаңаны танып білу – оқушыда осы уақытқа дейін жинақталған білімге сүйенуі тиіс. Бұрын меңгерілген білімді пайдалану – қызығушылықтың пайда болуының маңызды шарттарының бірі. Оқу материалына деген қызығушылықтың пайда болуының мәнді факторы – бұл эмоционалдық бояу, мұғалімнің жанды сөзі.

Осы жағдайлар арнайы қызығушылықты қалыптастыруға бағытталған оқу үрдісін ұйымдастырудың белгілі бағдарламасы ретінде қызмет ете алады.

Мотивация мен тұлғаның қасиеттері арасында байланыс бар: жеке тұлға қаситеттері мотивацияның ерекшелігіне әсер етсе, мотивация ерекшеліктері тұрақталып, жеке тұлға қасиеттеріне айналады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқу мотивациясы белгілі бір іс-әрекетке, оқу әрекетіне қосылған мотивацияның жеке түрі ретінде айқындалады.

Жоғарыда айтылған мәліметтерді қорытындылай келе, оқу іс-әрекетінің мотивтері дербес өмір сүрмейді, олар әрдайым бір-бірімен күрделі байланыста қиысады. Олардың кейбіреуі оқу әрекетін негізгі белсендіруші түрткілер болып есептелсе, енді біреулері – қосымша маңызға ие.

Оқуға деген қызығушылықты қалыптастыруда проблемалық ситуацияларды жасаудың маңызы айтарлықтай.

Мотивтердің кез келген түрлері мен деңгейлері өз қалыптасуында келесі кезеңдерден өтуі мүмкін: әдеттегі мотивтердің өзектенуі, бұл мотивтердің негізінде жаңа мақсаттарды айқындау, мақсаттарды орындауда бұл мотивтердің тұракталуы, бұл мотивтердің негізінде жаңа мотивтердің пайда болуы, кейбір мотивтердің жаңа сапаға ие болуы [6].

Кәсіптік оқу орындары білім алушылардың оқуға деген мотивацияларын дамыту мүмкіндіктері мен әдістемелік жұмыстар жүйесі теориялық тұрғыда ғана емес, тәжірибелік тұрғыдан да дәлелдікті талап етеді. Сол себепті мынадай міндеттерді шешу қажет:

- педагогикалық зерттеу әдістемесін пайдалана отырып, білім алушылардың оқуға деген мотивация деңгейлерін және жағдайларын анықтау;

- оқу үрдісіне студенттердің оқуға деген мотивацияларын дамыту жолдарын анықтау;

- студенттердің, мұғалімдер мен оқушылардың оқуға деген мотивация жағдайларына салыстырмалы сипаттама беру;

- әдістемелік жұмыстардың тиімділігін дәлелдеу.

Егер білім алушыға белгілі бір білім жүйесі мен танымдық қабілеттері болатын болса, онда ол танымдық тапсырмаларды орындай отырып, оқу және ғылыми танымдық іс-әрекеттерді дамыта отырып, алдын-ала болжай алу мүмкіндігіне ие болады.

Адамның қызығушылығы әр-түрлі істерді орындауға ұмтылудан туындайды. Ал, мотив сол істерге итермелейтін күш, яғни адамның белгілі қажеттіліктерді қанағаттандырудағы іс-әрекетіне байланысты психологиялық көңіл-күйі. Мотивтер білім алушының білім алуға итермелейтін танымдық қызығушылығын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, ал қажеттілік адамның белсенді іс-әрекетінің қозғаушы күші болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.:Педагогика, 1982. – 146 с.
Petrovskı A.V. Lıchnost. Deıatelnost. Kollektıv. – M.:Pedagogıka, 1982. – 146 s.
2 Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. Под ред. А.И.Пискунова. – М.: Педагогика, 1982. – 396 с.
Komenskı Ia.A. Izbrannye pedagogıcheskıe sochınenıa. V 2-h t. Pod red. A.I.Pıskýnova. – M.: Pedagogıka, 1982. – 396 s.
3 Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. – М.: Просвещение, 1983. – 265 с.
Markova A.K. Formırovanıe motıvasıı ýchenıa v shkolnom vozraste. – M.: Prosvesheníe, 1983. – 265 s.
4 Фридман Л.М. Психопедагогика общего образования: Пособие для студентов и учителей. – М., Педагогика, 1997, – 132 с.
Frıdman L.M. Psıhopedagogıka obshego obrazovanıa: Posobıe dlá stýdentov ı ýchıtelei. – M., Pedagogıka, 1997, – 132 s.
5 Рахметова.Р., Жәнибек Б. Оқу мотивтеріне сүйене отырып қазақ тілін оқытудың лингводидактикалық негіздерінен // Педагогика мәселелері – Вопросы педагогики. – 2010. – № 1. – Б. 93-95.
Rahmetova.R., Jánıbek B. Oqý motıvterine súıene otyryp qazaq tilin oqytýdyń lıngvodıdaktıkalyq negizderinen // Pedagogıka máseleleri – Voprosy pedagogıkı. – 2010. – №1. – B. 93-95.
6 Маркова А.К., Матис А.Т., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990. – 342 с.
Markova A.K., Matıs A.T., Orlov A.B. Formırovanıe motıvasıı ýchenıa. – M.: Prosvesheníe, 1990. – 342 s.

Материал 08.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Petrovskı A.V. Personality. Activity. Team. – M.: Pedagogy, 1982. – 146 p.
2 Komenskı Ia.A. Selected pedagogical compositions. In 2 volumes. Ed. A.I.Pıskýnova. – M.: Pedagogy, 1982. – 396 p.
3 Markova A.K. Formation of motivation for learning at school age. – M.: Education, 1983. – 265 p.
4 Frıdman L.M. Psychopedagogy of General Education: A Guide for Students and Teachers. – M.: Pedagogy, 1997. – 132 p.
5 Rahmetova.R., Jánıbek B. From the linguodidactic bases of teaching the Kazakh language based on learning motives // Problems of pedagogy – Pedagogical issues. – 2010. – №1. – P. 93-95.

6 Markova A.K., Matıs A.T., Orlov A.B. Formation of motivation for learning. – M.: Education, 1990. – 342 p.

Роль формирования учебной мотивации

Г.К.Камиева[1], Л.М. Оразгалиева[1]
[1]Astana IT University, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются проблемы учебной мотивации в процессе обучения студентов. Показываются методы и способы формирования мотивации у учащихся.

Проблема учебной мотивации и ее недостаточная разработанность в теории и практике является актуальностью данной темы.

Объектом исследования является проблемы учебной мотивации в системе профессионального образования.

Целью данного исследования является определение и обоснование педагогических условий, теоретических и методических основ мотивации познавательной деятельности студентов в системе обучения и их введение в учебно-воспитательный процесс.

Научная новизна исследования заключается в определении научно-теоретической основы, педагогических условий и разработке научно-методической системы формирования положительной мотивации познавательной деятельности студентов на занятиях.

Материал поступил в редакцию журнала 08.11.2020

The role of formation educational motivation

G.K. Kamiyeva[1], L.M. Orazgalyeva[1]
[1]Astana IT University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article deals with the problems of educational motivation during learning process. Methods and techniques of forming students` motivation are outlined.

The relevance of research is the problem of educational motivation and its lack of development in theory and practice.

The object of research is the problem of educational motivation in the system of professional education.

The purpose of research. Definition and justification of pedagogical conditions, theoretical and methodological bases of motivation of students' cognitive activity in the educational system and their introduction to the teaching and educational process.

The scientific novelty of research is to determine the scientific theoretical basis, pedagogical conditions and development of scientific-methodical system of formation cognitive activity students` positive motivation in the classroom.

Received: 08.11.2020

УДК 81’33

M.S. Kulakhmetova[1], S.K. Syzdykova[2]
[1]candidate of philological science, professor, Pavlodar state pedagogical university, Pavlodar, 140000, Kazakhstan Republic, https://orcid.org/0000-0003-0163-4905. E-mail: kmergul@yandex.ru
[2]master student, Pavlodar state pedagogical university, Pavlodar, 140000, Kazakhstan Republic, https://orcid.org/0000-0002-3073-6671. E-mail: syzdykova_saltanat@list.ru

THE CLIL TECHNOLOGY AS A TOOL FOR PROMOTING MULTILINGUALISM

This article presents the Action Research experience at the biology lessons at School in the multilingual system. The author introduces some of the CLIL (Content and Language Integrated Learning) techniques and technology. The author analyzes the latest sources on this method. The need to apply these techniques during the lessons which are taught in a russian language is established experimentally and theoretically. The author expresses his thoughts on organization of the learning process using CLIL. The technologies presented below are used in biology classes, both in the city's general education schools in classrooms and in higher education institutions as part of the teaching of biological disciplines. It will also be cognitive and useful for teachers to replenish their teaching skills.

Keywords: the CLIL, technology, multilingualism, biology, English, education, modern technologies, methods, teachers.

"Kazakhstan must be regarded as a high-educated country
all over the world the population of which speaks 3 languages:
Kazakh as a state language, Russian as a language of international communication
and English as a language of successful integration into global economics"
N.A.Nazarbayev in "New Kazakhstan in new world"

INTRODUCTION

We live and work in the epoch when globalization of all spheres of human activities takes place which results in review of priorities in education. That's why multiculture together with informational and communicative competences nowadays are determined by the world educational community as a basic educational competence and one of the main trend is to form world educational area. The actuality of multicultural and multilingual education is defined by universal world tendency to the integration into economic, cultural and political spheres. We understand multilingual education as an aimed process of exposure to world culture by means of languages when these learning languages are the ways to achieve the spheres of special knowledge, to acquire cultural-historic and social experience of different countries and peoples.

The State policy of the three of languages in the Republic of Kazakhstan suggests speaking three languages: Kazakh as a state language, Russian as a language of international communication and English as a language of successful integration into global economics. With more than 130 nationalities living in Kazakhstan, most of the population is bilingual (Kazakh and Russian). Training of the teaching staff speaking three languages is carried out, and the number of credits for foreign languages in the cycle of basic classes is increased. A network of specialized Nazarbayev Intellectual Schools and Schools with Trilingual Education has been established in the country, in which Mathematics, Physics, Chemistry and Biology are taught in English [1].

English proficiency at the present time is considered as one of the tools to expand professional knowledge and capabilities. In this regard, there are new educational technologies for teaching English. One of such technologies is subject-language CLIL (Content and Language Integrated Learning).

The CLIL technology considers the study of English as a tool for studying other subjects, such as biology, thus forming students' need for study, knowledge of biological terms in English, which will allow them to rethink and develop their communication skills. The most common is the following definition: CLIL is a didactic technique that allows students to form linguistic and communicative competencies into non-their native language in the same educational context in which they form and develop general educational knowledge and skills. Now in context of the updated educational content, the transition to the study of subjects of the natural mathematical cycle in English.

In addition, when defining the basic principles of CLIL, four “C” methods, each of which is implemented differently, depending on age of students, socio-linguistic environment and degree of immersion in the CLIL technology. These are such techniques:

1. Content
2. Communication
3. Cognition
4. Culture (Cultural knowledge) [3].

Using this technique allows you to highlight its advantages. First time, of course, there may be some problems with the implementation of the technology CLIL in the educational process, namely in the subject, but with years, practice and experience, the problems will go away. One of the main advantages of this technique will be increasing the motivation of students to study biology in English.

Also, learning English will become more focused, as teaching subjects in the natural mathematical direction will completely switch to English. In addition, students will have more opportunities, it is better to learn and understand the culture of the language being studied, which will necessarily lead to the formation of sociocultural competence of both students and teachers themselves. Pupils, students will pass through themselves a large amount of language material, which is a complete immersion in the natural language environment. It should also be noted that work on various topics allows pupils and students to learn terms, certain language constructs (transcription, spelling), which contributes to

replenish their vocabulary with subject terminology and prepare them to the further application of acquired knowledge and skills in practice [2].

The CLIL benefits:

1) allows students to communicate more effectively with each other, using a foreign language;
2) expands intercultural knowledge of students;
3) develops communication skills in a foreign language in vivo;
4) develops thinking and opens up the creative potential of students;
5) increases the motivation of students and their self-confidence;
6) trains all language skills;
7) improves linguistic competence and natural speaking skills;
8) develops interest in different languages, in using them in different areas of life;
9) does not require additional hours of training [3].

MAIN PART

Organization of the learning process using CLIL.

When using the method of subject-language teaching, the teacher needs to select materials, that is, determine their purpose, review the content of the studied material, choose methods, means and forms of training organization that are adequate to the goal, to predict the result. Teachers teaching the subject in English and practicing subject-language training should be fluent in a foreign language, with particular attention to the scientific nature of the style speech in a foreign language.

Before introducing methodological methods of subject-language teaching, teachers and biology teachers should determine the level of students' language training. And for this, for setting language goals, they you will need to attend English classes in their classes and will certainly seek help and talk with an English teacher.

Only then can the degree of inclusion of a foreign language be established in biology education. Such collaboration of teachers will contribute to creating an enabling educational environment in the classroom.

Teacher activities in the process of subject-language training in the lesson includes

1. Disclosure to students of the algorithm of their activity in integrated language learning.
2. Providing thematic (subject) information in English

language (oral story, conversation, written text, video material, etc.).

3. The provision of various means of subject-language teaching of physics, chemistry, biology and computer science for the full work of the student: dictionaries, didactic cards, comparative schemes, visual cards
support etc.
4. Assisting students in the process of using the CLIL method.
5. Checking the results of subject-language work of students.
6. Summing up the work [4].

As a practical illustration, It can be given the following examples of the use of CLIL activity in biology classes:

1. *Activity "Loop of questions".* Leaflets with questions and answers in English are distributed. On one side of the question, on the other side of the sheet
The answer is another question. When one reads, everyone should listen carefully,
the one who found the answer reads the answer to the question and reads his question and so
Further. Activity develops mindfulness, correct pronunciation.

2. *Activity "Guess the Organ"*
Students are divided into groups. For each group, a large sheet is distributed,
taped by stickers. Behind stickers hide a photo of an organ. In the center of the sheet questions, terms are placed. Each group member answers a question or explains the meaning of words in English and removes one sticker at a time. Answering all questions, students should name the body, talk about it activities and roles in the human body.

3. *Activity "Inner and outer circle"*
Students count on the first, second and compose questions on topic covered in English. Then they form two circles: inner and external. Children stand facing each other and ask questions. Students from the outer circle move and create new pairs. The same work continues with questions [5].

4. *Activity «True-False Dictation».* The teacher reads a few sentences on the topic. Tasks for this type of work can be arranged in this way: 1. Write the sentence here in your native language if it is true. 2. Find the mistake in the sentence and rewrite it here in English.

5. *Activity «Placemat».* This type of work organization implies the use of a group method, each of which groups 4 participants. Sheets of paper are distributed, a topic is written in the center. Each participant writes his / her opinion on a given topic on his / her section of paper. Then the students begin to rotate the sheet so that each of them can read the opinion of another member of the group. Under each opinion of a classmate, the next participant writes his comments or additions. Thus, under each of the four opinions there will be additions from 3 members of the group.

6. *Activity «Balloon Debate».* The teacher divides the students into four groups and gives the names of 4 scientists (on the topic of the lesson) to each group. The group is discussing which scientist, in their opinion, made the most significant contribution to science. Then the name of this scientist is written on the balloon. The speaker from the group in front of the audience protects his scientist by giving arguments in English (For this, the teacher can distribute additional cards with words and expressions to the groups, this is also a kind of scaffolding tip). At the same time, the speaker stands with a ball in his hands, which makes a seemingly serious performance funny for other listeners. The group that is more convincing in its arguments wins. One ball remains, the other three are burst by the participants in the group of debate winners.

One of the main advantages of this technology of subject-language integrated learning is to increase students' motivation to learn a foreign language. Language learning becomes more focused as the language is used to solve specific communication problems. Finding themselves in a situation of communication in a foreign language, students are unable to show their knowledge in certain areas such as biology, physics, etc. without knowledge of a foreign language. This means that they do not have the opportunity to communicate in a professional context. Thus, the ability to communicate in a foreign language in a professional context eventually becomes a priority. In addition, students have the opportunity to better know and understand the culture of the language being studied, which leads to the formation of the socio-cultural competence of students. The student passes through a fairly large amount of linguistic material, which is a full-fledged

immersion in the natural language environment. It should also be noted that working on various topics allows you to learn specific terms, certain linguistic constructions, which contributes to the replenishment of the student's vocabulary with subject terminology and prepares him for further study and application of the knowledge and skills acquired.

CONCLUSION

CLIL requires a completely new approach to learning. Exactly now, in updated education content, to teachers and educators it is necessary to use a variety of forms of presentation of the material, organization of work, to focus on the individual, paired, group and creative activities of students. This means that the study of basic subjects it will become much more interesting and effective for students if it takes place within the framework of an active, collaborative and communicative approach inherent to CLIL-based classes. To all this, the state is preparing us, teachers and teachers of biological disciplines. Implementation in CLIL's updated educational content will improve the learning process. To this end, the state is doing a lot. Various educational organizations conduct lengthy language courses in order to prepare school teachers and teachers of colleges and higher educational institutions for a new stage in education, which will probably remain in history Kazakhstan for a long time [6].

Mastering English speech based on interdisciplinary connections meets the various interests of students, allowing them to take into account their individual characteristics and inclinations, which, naturally, will create the most favorable mode for the practical use of language as a means of communication, because of this, interdisciplinary connections are one of the effective means of motivating the educational process in a foreign language.

As for the development of CLIL in Kazakhstan, it should be noted that its implementation is currently episodic and, if carried out, then partially, within the framework of individual educational institutions. At the level of the school curriculum, this method is presented as separate integrated lessons (history – English, geography – English, literature – English, ecology – English, etc.).

Undoubtedly, the CLIL method allows solving a significantly expanded range of educational problems. Studying a foreign language and a non-linguistic subject is simultaneously an additional means to achieve educational goals and has positive aspects, both for learning a foreign language and a non-linguistic subject. Despite the enormous role of intersubject connections as a means of teaching and educating students, it is also recognized that the entire system of these connections has not been established.

In addition, there is a lack of coordination of programs, in particular in a foreign language and other subjects, which prevents students from consciously transferring knowledge, skills and abilities from other academic subjects to a foreign language and from a foreign subject to other subjects.

But, although the listed problems exist, any teacher interested in the success of his students will make every effort to ensure that students can acquire the necessary knowledge, skills and abilities in his subject. The teacher himself can establish interdisciplinary connections in his classes, conduct integrated lessons, thereby involving each student in an active cognitive process, presenting students with the opportunity to express themselves in the area that is closer to him and to apply the knowledge gained in practice.

Thus, teaching a subject in English will contribute to the mobility of students, their ability to navigate freely in the international space, in the culture and traditions of different nations.

REFERENCES

1 Baiteliyeva Zh. Multilingualism in Kazakhstan and Problems of Teaching the Kazakh Language URL: https://conference.pixel-online.net/ICT4LL/files/ict4ll/ed0008/FP/1968-MUL1243-FP-ICT4LL8.pdf.

2 Nurakaeva L.T., Shegenova Z.K. Guidelines for teachers on the use of the subject-integrated learning (CLIL) method. – Astana 2013. – pp. 8-10.

3 Akhmetova M.S. Subject-language integrated biology education//viewer_images / 15684311/f/1.png.
4 L.V. Babin, Yu.O. Party CLIL technology in English lessons, 2014. – 359 p.
5 Laletina T.A. An integrated approach and the use of subject-language integration in teaching a foreign language. [Electronic resource]. Access mode:uploads / 3_Laletina.pdf.
6 Trent Erika. Opinion: The benefits of multilingual education. Multilingual education will revitalize local cultures and strengthen the scientific community (2013) The Tech. URL: http://tech.mit.edu/V133/N49/trent.html

Received: 10.11.2020

CLIL технологиясы көптілді білім беру жүйесін енгізу құралы ретінде

М.С. Кулахметова[1], С.К. Сыздыкова[1]
[1]Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада көптілді білім беру жүйесінде биология сабағында педагогикалық эксперименттік жүргізу тәжірибесі ұсынылған. Автор CLIL (Content and Language Integrated Learning) әдістерін қолдана отырып кейбір жаңа әдістермен таныстырады. Автор осы әдістеме бойынша жаңа дереккөздерге талдау жасады. Эксперименталды түрде белгіленген және теориялық түрде берілген әдіс-тәсілдерді көптілді білім беру жүйесінде сабақта қолдану қажеттілігі айқындалды. Оқу барысын CLIL әдістерін пайдалана отырып ұйымдастыру шаралары қарастырылды.

Төменде берілген технологиялар ағылшын мен биология сабақтарында жалпы білім беретін мектептерде, сонымен қатар жоғары оқу орындарында биологиялық және тілдік пәндерді оқыту шеңберінде қолданылуы мүмкін. Ұстаздар үшін педагогикалық шеберлігін шыңдау үшін де кәдеге жарауы мүмкін.

Материал 10.11.2020 баспаға түсті

Технология CLIL как инструмент внедрения полиязычного образования

М.С. Кулахметова[1], С.К. Сыздыкова[1]
[1]Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан

В данной статье представлен опыт проведения педагогического эксперимента на уроках биологии в системе полиязычного образования в средней общеобразовательной школе. Автор знакомит с некоторыми приемами методики CLIL (Content and Language Integrated Learning). Автором проанализированы новейшие источники по данной методике. Автор излагает свои мысли по поводу организации учебного процесса с использованием CLIL. Экспериментально установлена и теоретически обозначена необходимость применения данных приемов на уроках в системе полиязычного образования, которые преподаются не только на русском, но и на иностранном языке. Представленные ниже технологии применяются на занятиях по биологии и по английскому языку, как в общеобразовательных школах на уроках, так и в высших учебных заведениях в рамках преподавания биологических и лингвистических дисциплин. Учителям школ также будет познавательно и полезно пополнить свои педагогические навыки.

Материал поступил в редакцию журнала 10.11.2020

УДК16.01.07

A. Nabidullin[1], Z. Kussembaeva [2], G. Khairlayeva[3]
[1]PhD-student, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-7944-9115. E-mail: Aibosha@mail.ru
[2]teacher of Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-4954-4087
[3]teacher of Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-8782-9054

THE IMPORTANCE OF FORMATION OF WRITTEN SPEECH CULTURE

Writing and written speech in the methodology of teaching a foreign languageare not only a means of teaching, but moreand moreas a goal of teaching a foreign language. Writing is a technical component of written speech. Written speech along with speaking is the so-called productive (expressive) kind of speech activity and is expressed in the fixation of certain content by graphic signs. Thepsychophysical basis of written speech is the interaction of the motor, visual and auditory-analytical analyzers. The relianceon all analyzers in training gives a much greater effect. According topsychologists, the material heard is assimilated by 10%, seen by 20%, heard and seen by 30%, recorded by 50%, by pronouncing by 70%, while learning another by 90%. Psychologists believe that the basis of written speech is oral speech. Both speaking and writing can be traced from the intention (what to say) to the selection of the necessary means (what words are necessary, how tocombine them in the utterance) and before the realization of the idea by means of language, verbally or in writing.

As you know, writing is closely connected with reading. In their system there is one graphical system of language. When writing, thecoding or encryptionof thought is carried out with the helpof graphic symbols, while reading - their decoding or decoding.

Written speech maybe 2 types: reproductive (presentation of reading or listening, genres: abstracts of articles, lectures, sections of the textbook, abstracts (detailed plan), plans, abstracts) and productive (own speech, description, narration, genres: letter, note, note, Article, statement, explanatory note, report).

Written language training includes various types of speech exercises: speech exercises for teaching the writing of a written message; Writing and speech exercises for working with printed text; Writing and speech exercises, conditioned by the process of reading, listening and speaking.

Keywords: methodology, psychologist, summary, socio-cultural, multifunctional, communicative, foreign language.

INTRODUCTION

The variety of written messages with different functional-communicative orientation, content, composition structure and language form can be classified depending on the scope of their application. T. Hedge gives the following classification of the types of expressive written speech depending on its purpose and scope of functioning, as well as the types of written messages in which each of these types is realized and which it is expedient to teach depending on specific conditions and goals [1].

Types of writing (T. Hedge)

Study writing	Professional writing	Social writing	Personal writing	Creative writing
essays researchreports summaries reviews	Businessletters Progressreports Resumes/ Curriculumvitae	Notes Letters Invitations Messages	diaries journals reminders addresses	Poems stories rhymes drama

annotations abstracts notes	Applications public notices contracts memoranda minutes advertisements articles	Instructions	recipes shopping lists packing lists	scripts lyrics

E.N. Solovova gives the following classification of types of texts, the writing of which should be taught in a foreign language:

• filling in questionnaires;
• writing of various kinds of letters and answers to them;
• compiling an autobiography / resume;
• writing applications;
• writing reviews;
• writing annotations;
• writing reports;
• writing essays / essays;
• writing greeting cards;
• writing notes.

In these types of texts, special attention is paid to the content of the message and its structural organization. The author should remember the appointment of this written text, take into account the nature of the reading audience and, accordingly, choose the language tools, build the composition.

If you correctly determine the goals of writing and writing, consider the role of writing in the development of other skills, use exercises that are completely appropriate for the purpose, perform these exercises at the appropriate stage of training, then oral speech gradually becomes richer and more logical.

The highest unit of study is text. The ability to write is related to the text, which at first is light and consists of 3-4 sentences, and then gradually becomes larger and more complex [2, 283].

MAIN PART

We teach reproductive and productive speech at the same time, but reproductively introduce later. For it you need a text that can be reduced, compressed, and at first there are no such texts, they can not be reduced, besides, students have a limited amount of vocabulary, in their stock there are almost no synonyms. Assignments at this stage m. Such as: write and write down your story on the basis of the text read.

Gradually we connect also such kind of work as drawing up of the plan:

1. In the form of questions (this is the easiest);
2. In the form of verbal sentences;
3. In the form of sentences.

Additional kind of work - various oral and written dictations. With an oral dictation, we recite syllables, as this word is written. Usually, we are practicing a new portion of words (for example, the word MEETING.How do we write? We say [:i]: and we write EE).

Dictation maybe phrase, and not just from words, and m. Andmicrotext. From the very beginning it is necessary to pay special attention to spelling of words, tk. The principle of Russian writing is morphological, and not phonetic.

As the language is further studied, specially designed texts are introduced.

We have the following requirements for written speech:

1. The ability to design your own statement based on the text you have listened to;
2. Ability to draw up a plan: simple and compound (1-a), b); 2-a), b), c));
3. To issue a message on the studied topic.

Shchukin writes that students should write essays and essays (but this is a kind of educational work, Havronin did not speak about them), and also be able to write a private household letter.

When teaching a summary it is necessary to teach the students very quickly to reformulate the information, having formalized it in the correct Russian sentence, and also to quickly write down the received sentence, producing a shortening of words. For this, we carry out dictionary dictations, which teach us to write words correctly; when the texts are retold, the student reduces them, highlighting the basic information; Makes up various text plans. We must also teach the correct reduction of words (the abbreviated part of the word must end in a consonant, the endings of the sentence, the indicators of the verb tense can be discarded, the noun can discard the middle part of the word) [3].

Written language training includes various types of speech exercises: speech exercises for teaching the writing of a written message; Writing and speech exercises for working with printed text; Writing and speech exercises, conditioned by the process of reading, listening and speaking.

In the perception of foreign speech by ear (listening), students can make notes:

1) To compile a summary of audio texts according to a plan proposed in advance (by keywords);

2) Make notes to the printed reference signals while listening to the audio text;

3) In accordance with the given communicative situation (task), extract information from the audio text and record it.

You can use free dictation.In this case, the teacher reads audio text on paragraphs, students write down what they remember; to facilitate the assignment, a plan or keywords are given in advance.

Writing a letter is a very good form of exercise, which is multifunctional. To teach writing a letter, you need to start with a series of speech exercises. At the first stage, exercises can be suggested for memorizing speech formulas, clichés used in writing, forms of written address to the addressee, ways of expressing gratitude, acknowledgment of receipt of the letter, hope for an early reply, etc. Then you should see the texts of letters, define the schemes of various letters, and select individual phrases, supporting thoughts, key words. Students analyze the texts of letters, characterize their authors, determine the nature of the letter (personal, family, business, problem, letter with an expression of gratitude, congratulation, invitation, etc.), analyze the means of presenting thoughts in different in style and character letters, Means of transition from one thought to another, and so on.

At the second stage, you can suggest creating a writing plan using sample phrases and keywords. The forms of circulation and other cliches must correspond to the content, structure and style of the letter.

At the next stage of the work, the trainees are invited to write a collective letter, then thematic letters on the given situations, letters of various types (personal, family, business), a letter-response to the request or wish of the addressee, an initiative letter or a letter-answer on a certain issue counting on Specific addressee. It is possible to write letters to different addressees with different targets, but with the same content or with making changes to the same message text. It is necessary to work on the preparation of questions to the addressee, to determine their place in writing.

Learning a foreign language involves mastering students in such types of speech activity as listening, speaking, reading and writing. In the programs of the secondary school, writing is not considered as the main goal of education. It is considered a learning tool that promotes the development of oral and reading skills and skills, as well as the mastering of linguistic material

In the classroom you can use the front and individual surveys. Homework is compulsory for everyone. The task is checked by asking words, phrases, theoretical material.

The peculiarities of the socio-cultural component of written communication include: the rules for writing dates, addresses, addresses, conclusions, summaries, business letters, reports, etc. In some cases, the lack of knowledge of the means of social communication can lead to misunderstanding or to a cultural conflict.

Writing and written speech in the methodology of teaching a foreign language are not only a means of teaching, but more and more as a goal of teaching a foreign language. A letter is a technical component of written speech. Written speech along with speaking is the so-called productive (expressive) type of speech activity and is expressed in the fixation of certain content by graphic signs.

Writing a letter is a very good form of exercise, which is multifunctional. Thus, successful teaching of the letter at the initial stage contributes to the improvement of writing skills, the end result of which is the execution of the written part of the Unified State Exam in English, consisting of writing essays and personal letters.

Therefore, to teach to record oral speech, including how to write personal and business letters, fill out questionnaires, write a short and expanded autobiography, application for employment or study, etc. – all this is the main purpose of teaching a letter that also plays a supporting role in teaching reading, speaking, grammar, vocabulary.

The roleof information technology in teaching written language when learning a foreign language.In recent years, the question of the use of new information technologies in high school has been increasingly raised. This is not only new technical means, but also new forms and methods of teaching, a new approach to the learning process. The main goal of teaching foreign languages is the formation and development of a communicative culture of schoolchildren, teaching practical mastery of a foreign language.

The main characteristics of the application of modern information technologies are the possibility of differentiation and individualization of instruction, as well as the possibility of developing cognitive creative activity of students [4, 14].

The task of the teacher is to create conditions for practical language acquisition for each student, to choose such teaching methods that would allow each student to show his activity, his creativity, to activate the cognitive activity of the student in the process of teaching foreign languages. Modern pedagogical technologies such as training in cooperation, project methodology, the use of new information technologies, Internet resources help to implement a person-oriented approach to teaching, provide individualization and differentiation of education, taking into account the abilities of children, their level of training, inclinations, etc.

The possibilities of using Internet resources are enormous. The global Internet network creates the conditions for obtaining any information that is necessary for students and teachers anywhere in the world: regional material, news from the life of young people, articles from newspapers and magazines, necessary literature, etc.

At present, it is necessary to bring the methodology of teaching English at school in line with the development of modern information technology. In the lessons of English with the help of the Internet can solve a number of didactic tasks: to develop skills and reading skills, using the materials of the global network; improve the skills of written speech of schoolchildren; Replenish the vocabulary of the students; Form a stable motivation for students to learn English. Students can take part in testing, quizzes, contests, Olympiads conducted on the Internet, correspond with peers from other countries, participate in chats, videoconferences, etc. Students can receive information about the problem that is currently working on the project. This can be the joint work of Russian schoolchildren and their foreign peers from one or several countries.

The main goal of studying a foreign language in a secondary school is the formation of communicative competence; all other goals (educational, educational, and developing) are realized in the process of implementing this main goal. A communicative approach involves learning to communicate and forming the ability for intercultural interaction, which is the basis of the functioning of the Internet. Outside of communication, the Internet does not make sense - it is an international multinational, cross cultural society whose life activity is based on the electronic communication of millions of people around the world, speaking simultaneously - the most gigantic in terms of the size and number of participants the conversation that has ever occurred. Including in a foreign language lesson, we create a model of real communication.

Communicating in a true language environment, provided with Internet, students find themselves in real life situations. Involved in solving a wide range of meaningful, realistic, interesting and achievable tasks, schoolchildren learn spontaneously and adequately respond to them, which stimulates the creation of original utterances, rather than a template manipulation of linguistic formulas.

As an information system, the Internet offers its users a variety of information and resources. A basic set of services can include: e-mail; Teleconferences; Videoconferencing; The possibility of publishing your own information, creating your own home page and placing it on a Web server; Access to information resources: reference catalogs; search engines, Conversation on the net. These resources can be actively used in the lesson [5, 15].

CONCLUSION

Teaching the true language, the Internet helps in the formation of skills and skills of speaking, as well as in teaching vocabulary and grammar, providing genuine interest and, therefore, efficiency.

Interactivity does not just create real life situations, but it also forces students to respond adequately to them through a foreign language. Moreover, when it starts to work, you can talk about language competence. Even if there are errors. The main skill spontaneously, harmoniously react to the statements of others, expressing their feelings and emotions, adjusting and re-building on the move, i.e. We can consider interactivity as a way of self-development through the Internet: the ability to observe and copy the use of language, skills, patterns of behavior of partners; To extract new meanings of problems during their joint discussion.

When working with computer technologies, the role of the teacher also changes, the main task of which is to support and direct the development of the personality of students, their creative search. Relations with students are built on the principles of cooperation and joint creativity. In these conditions, the organizational forms of educational work that have developed today are inevitable: an increase in the independent individual and group work of students, a departure from the traditional lesson with the prevalence of an explanatory-illustrative teaching method, an increase in the volume of practical and creative research and research work.

REFERENCES

1 http://www.twirpx.com/file/699604/
2 Kuzovlev W.P., Lapa N.M. The book for the teacher 10-11 grades – Moscow, “Education”, 2009.
3 RonWhiteand Valerie Arndt. “Process Writing“. Cambridge Press. – 2006.
4 Musnitskaya E.W. Learning to write. – Moscow, 1983.
5 R.P. Milrud Methods of teaching a foreign language written speech // “Foreign language at school“ 2'1997.

Received: 21.10.2020

Жазба тіл мәдениетін қалыптастырудың маңызы

А. Набидуллин[1], З. Кусембаева[1], Г. Хаирлаева[1]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы

Шетел тілін оқыту әдістемесінде жазбаша және жазбаша сөйлеу тек оқыту құралы ғана емес, сонымен қатар шетел тілін оқыту мақсатында негізгі рөл атқарады. Жазу – бұл жазбаша сөйлеудің техникалық компоненті. Жазбаша сөз сөйлеумен қатар, сөйлеу әрекетінің өнімді (экспрессивті) түрі деп аталады және белгілі бір мазмұнды графикалық белгілермен бекітуде көрінеді. Жазбаша сөйлеудің психофизикалық негізі қозғалу, көру және есту. Психологтардың пайымынша адамға естілген материал – 1 0%, көру арқылы – 20%,

жазу арқылы – 50%, айтылым арқылы – 70%, ал оқу және басқалары арқылы – 90% сіңеді. Психологтар жазбаша сөйлеудің негізі ауызша сөйлеу деп санайды.

Жазу оқумен тығыз байланысты екені белгілі. Олардың жүйесінде бір графикалық тіл жүйесі бар. Жазу кодтау немесе ойлауды шифрлау графикалық символдардың көмегімен, ал оқу кезінде оларды кодтау немесе декодтау арқылы жүзеге асырылады.

Жазбаша сөйлеудің екі түрі болуы мүмкін: репродуктивті (оқуға немесе тыңдауға арналған презентация, жанрлар: мақалалар, рефераттар, дәрістер, оқулықтың бөлімдері, жоспарлар, және өнімді (өзіндік сөйлеу, сипаттама, баяндау, жанрлар: жазу, ескерту, мақала, мәлімдеме, түсіндірме жазба, есеп).

Жазбаша тілді оқыту тілдік жаттығулардың бірнеше түрлерін қамтиды: жазбаша хабарлама жазуға үйрету үшін сөйлеу жаттығулары; баспа мәтінімен жұмыс жасау үшін жазбаша және сөйлеу жаттығулары; оқу, тыңдау және сөйлеу процесімен негізделген жазбаша және сөйлеу жаттығулары.

Материал 21.10.2020 баспаға түсті

Важность формирования письменной речной культуры

А.Набидуллин[1], З. Кусембаева[1], Г. Хаиырлаева[1]
[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан

Письмо и письменная речь в методике преподавания иностранного языка являются не только средством обучения, но и еще большей целью обучения иностранному языку. Письмо является технической составляющей письменной речи. Письменная речь наряду с речью является так называемым продуктивным (выразительным) видом речевой деятельности и выражается в фиксации определенного содержания графическими знаками. Психофизической основой письменной речи является взаимодействие двигательного, зрительного и слухо-аналитического анализаторов. Надежность всех анализаторов в обучении дает гораздо больший эффект. По словам психологов, услышанный материал усваивается на 10%, просматривается на 20%, слышится и просматривается на 30%, записывается на 50%, произносится на 70%, а другой изучает на 90%. Психологи считают, что основой письменной речи является устная речь. Как устную, так и письменную можно проследить от намерения (что сказать) до выбора необходимых средств (какие слова необходимы, как их объединить в высказывании) и до реализации идеи с помощью языка, в устной или письменной форме.

Письмо тесно связано с чтением. В их системе есть одна графическая система языка. При записи кодирование или шифрование мышления осуществляется с помощью графических символов, а при чтении – их декодирование или декодирование.

Письменная речь может быть двух типов: репродуктивная (презентация для чтения или аудирования, жанры: рефераты статей, лекции, разделы учебника, рефераты (детальный план), планы, рефераты) и продуктивные (собственная речь, описание, повествование, жанры: письмо, примечание, примечание, статья, заявление, пояснительная записка, отчет).

Обучение письменному языку включает в себя различные типы речевых упражнений: речевые упражнения для обучения написанию письменного сообщения; письменные и речевые упражнения для работы с печатным текстом; письменные и речевые упражнения, обусловленные процессом чтения, аудирования и говорения.

Материал поступил в редакцию журнала 21.10.2020

УДК 372.881.1

М.В. Тавлуй[1], А.М. Бегенова[2]
[1]к.ф.н., старший преподаватель, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-7378-238X. E-mail: marina-tavluy@mail.ru
[2]магистрант, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан,, https://orcid.org/0000-0002-9224-0954. E-mail: ms.begenova@mail.ru

К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ (E-LEARNING)

Статья посвящена вопросам, связанным с реализацией форм и техник электронного обучения. Авторы представляют характеристики e-learning, анализируют особенности дистанционного обучения и средств информационных технологий. В статье представлен контекст современного образования, проходящего на этапе адаптации к новым условиям. Рассматриваются эффективные способы электронного обучения. Описываются составляющие дистанционного образования и его положительные стороны. Авторы основываются на идеях личностно-ориентированного обучения. Вопрос использования форм дистанционного образования остается дискуссионным.

Ключевые слова: электронное обучение, информационные технологии, электронные учебные пособия, обучающие программы, дистанционное образование.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня перед учителями школ и преподавателями вузов стоит ответственная задача – создать условия для развития творческих способностей учащихся, сформировать у учащихся стремление к творческому восприятию знаний, способность мыслить самостоятельно, в полной мере осознавать свои потребности, обеспечить условия для реализации принципа «обучение на протяжении всей жизни».

В образовательных учреждениях Казахстана активно внедряются инновационные технологии, использование которых является одним из условий организации грамотного процесса обучения. Наибольший интерес в данном случае представляют те технологии, которые ориентированы на совместную деятельность, самостоятельную работу учащихся с различными источниками информации, развитие критического мышления, культуры общения, умения ориентироваться в учебной ситуации. В полной мере это относится и к системе обучения русскому языку.

Модернизация образования, основанная на новых подходах, творческих идеях, соответствует представлениям об изменяющемся обществе. Информационные и коммуникационные технологии занимают важное место в современном мире. Согласно Окинавской хартии, которая определяет общие принципы и цели построения глобального информационного общества, суть экономических и социальных преобразований общества, стимулируемых информационными и телекоммуникационными технологиями (ИКТ), заключается в их способности помогать людям и обществу в использовании знаний и идей [1, 282].

Тема становится актуальной, поскольку связана с утверждением в современном школьном образовании компетентностного подхода к обучению, формированием парадигмы, ориентированной на обеспечение качественно нового уровня школьного образования. Современный образовательный процесс предполагает комплексный подход к использованию инновационных подходов и технологий в образовательном процессе, в частности, использование электронного обучения (e-learning).

Тема электронного обучения становится все более актуальной для человека и постепенно занимает достойное место в сфере высоких технологий, традиционно

ориентированной на вопросы образования. Обучение русскому языку в школе строится на принципах модернизации образования, непременным атрибутом которого является электронное обучение. Уровень конкурентоспособности государства во многом определяется уровнем развития системы образования, которая готовит инновационные кадры, способные удовлетворить потребности интеллектуально и индустриально развитого общества. Современный учитель должен уметь внедрять и использовать инновационные технологии, чтобы эффективно обучать новое поколение в быстро меняющемся информационном обществе.

Научно-методическая основа - работы отечественных (М.М. Жанпеисов, Г.К. Нургалиев, А.И. Тажигулов) и зарубежных (С.В. Кувшинов, В.С. Кукушин, Г.К. Селевко, В.П. Тихомиров, Н.В. Тихомирова) учителей и методистов.

Новизна работы заключается в том, что впервые была предпринята попытка развития теории инноваций с точки зрения обобщения новейшего материала, относящегося к электронному обучению.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Современные информационно-коммуникационные технологии открывают новые возможности и предъявляют новые требования к процессу обучения, заставляют искать новые решения в развитии информационно-инструментальной базы и методического обеспечения системы непрерывного образования. Можно с уверенностью сказать, что в современном мире наблюдается тенденция к унификации образовательных и информационных технологий и формированию на этой основе принципиально новых интегрированных технологий обучения. По мнению современных исследователей, информационные технологии – это набор методов и средств, используемых для сбора, хранения, обработки и распространения информации. В настоящее время деятельность человека стала сильно зависеть от этих технологий, они нуждаются в постоянном развитии. В современных условиях особенно ценится умение самостоятельно добывать нужную информацию, вычленять проблемы и искать пути их рационального решения, уметь критически анализировать получаемые знания и применять их для решения новых задач.

Система современного обучения должна:

• формировать у учащегося желание учиться и цель обучения;

• поддерживать мотивацию к учебе и творческой деятельности;

• предоставить каждому ученику индивидуально адаптированные учебные пособия;

• дать каждому обучающемуся возможность учиться по индивидуальному графику;

• постоянно оценивать результаты обучения [2, 37].

Задача обучения сегодня не может состоять в том, чтобы насытить ученика как можно большим количеством готовых знаний, умений и навыков. Обучающиеся должны иметь возможность самостоятельно получать необходимые знания. Как показывают исследования и практика современного образовательного пространства, при разумном подходе интернет помогает педагогам повысить эффективность трёх важных элементов педагогического процесса: индивидуальной помощи обучающимся, распространения информации и вовлечения учащихся в активную работу [3, 52].

В результате педагогический процесс выходит за рамки традиционных ограничений на единство времени и места. Дистанционное обучение – это метод организации учебного процесса, основанный на использовании современных информационных и телекоммуникационных технологий, который позволяет обучаться дистанционно, без прямого контакта педагога и ученика. Дистанционное обучение основано на использовании компьютеров и телекоммуникационных сетей. Компьютерные средства коммуникации устраняют проблемы с расстоянием и делают общение между учителем и учеником более эффективным.

Современные средства информационных технологий позволяют использовать в обучении различные формы подачи материала: словесные и образные (графика, звук, анимация, видео). Компьютерные обучающие и контрольные программы помогают школьникам осуществлять оперативный контроль уровня усвоения учебного материала. Средства новых информационных технологий предоставляют множество современных учебных пособий.

Помимо традиционных учебных пособий и рефератов им могут быть предложены:

• компьютерные обучающие программы;

• электронные учебные пособия;

• компьютерные системы для тестирования и контроля знаний;

• электронные справочники;

• учебные аудио и видео материалы;

• информационные материалы.

Современные телекоммуникации в дистанционном образовании обеспечивают интерактивный способ обучения. Учащемуся дается возможность оперативно общаться, а преподавателю – оперативно отвечать на запросы ученика, контролировать и исправлять его работу.

Дистанционное образование, при условии грамотной организации и соблюдения правил школьной гигиены, снимает временные и пространственные ограничения, решает проблему удалённости от квалифицированных учебных заведений, помогает в учёбе людям с ограниченными физическими возможностями, обучающимся, имеющим индивидуальные и неординарные особенности, расширяет коммуникативную среду учеников и преподавателей.

К положительным характеристикам дистанционного обучения относят:

• более высокую адаптивность к уровню базовой подготовки и способностям обучаемых, состоянию здоровья, месту жительства и др.

• повышение качества учебного процесса за счёт использования автоматизированных систем обучения и тестирования, заданий на самоконтроль и др.;

• оперативное обновление методического обеспечения учебного процесса;

• доступность для обучающихся «перекрёстной» информации, поскольку они имеют возможность, используя компьютерные сети, обращаться к ее альтернативным источникам;

• возможность пройти обучение и аттестацию в короткие сроки или, наоборот, отложить аттестацию, то есть лучше, разумнее спланировать своё время;

• возможность одновременного обучения по нескольким специальностям в разных учебных заведениях (если говорить о системе высшего образования);

• повышение творческого и интеллектуального потенциала учащихся за счёт самоорганизации, стремления к знаниям, умения взаимодействовать с компьютерными технологиями и самостоятельно принимать ответственные решения;

• выраженная практичность обучения (обучающиеся могут напрямую общаться с конкретным преподавателем, чтобы задавать вопросы о том, что их больше всего интересует).

ВЫВОДЫ

Дистанционное обучение основано на открытом обучении (свобода места, времени и формы обучения), современных информационных технологиях, интенсивном использовании компьютерных обучающих программ, большом объёме самостоятельной работы учащегося. Успех и качество дистанционного обучения обычно зависят от эффективной организации и качества используемых материалов, а также от управления процессом и навыков участвующих в нем учителей. Дистанционное обучение предполагает тщательное и детальное планирование деятельности учащихся, чёткую постановку задач и целей обучения, организацию доставки необходимых учебных материалов, обеспечивает, с одной стороны,

эффективную оперативную обратную связь, а также возможность онлайн-общения с партнёрами.

Важно отметить, что система дистанционного обучения не подменяет, эффективно дополняет традиционную систему образования. Дистанционное образование, виртуальные университеты, общение с преподавателями и другими членами учебного сообщества по электронной сети, по электронной почте начинают прочно входить в нашу жизнь, но пока не получили должного осмысления в философском пространстве образовательной мысли. По мере развития и накопления современных образовательных информационных ресурсов электронное обучение займёт достойное место в образовательном процессе вуза, и тогда станет возможным формирование на его основе разного уровня образовательных программ подготовки обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Нургалиева Г.К., Тажигулова А.И. Педагогическая методология и технология информатизации среднего образования. – Алматы: НЦИ,2011. – 282 с.

Nurgaliyeva G.K., Tazhigulova A.I. Pedagogicheskaya metodologiya i tekhnologiya informatizatsii srednego obrazovaniya. – Almaty: NTSI,2011. – 282 s.

2 Нехаев С.А. Информационные технологии – интеграционный инструментарий развития экономических систем // Экономика и организация промышленного предприятия. – М.: 2004. – 52 с.

Nekhayev S.A. Informatsionnoye tekhnologii – integratsionnyy instrumentariy razvitiya ekonomicheskikh sistem // Ekonomika i organizatsiya promyshlennogo predpriyatiya. – M.: 2004. – 52 s.

3 Жакупова А.Д., Тавлуй М.В. Об использовании инновационных технологий в современном вузовском образовании Республики Казахстан // Материалы Международной научно-практической конференции «Байтурсыновские чтения-2011». – Костанай, 2011. – 33 с.

Zhakupova A.D., Tavluy M.V. Ob ispol'zovanii innovatsionnykh tekhnologiy v sovremennom vuzovskom obrazovanii Respubliki Kazakhstan // Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Baytursynovskiye chteniya-2011». – Kostanay,2011. – 33 s.

Материал поступил в редакцию журнала 04.12.2020

REFERENCES

1 Nurgalieva G.K., Tazhigulova A.I. Pedagogical methodology and technology of informatization of secondary education. – Almaty: NCI, 2011. – 282 p.

2 Nekhaev S.A. Information technology – an integration toolkit for the development of economic systems // Economy and organization of an industrial enterprise. – M.: 2004. – 52 p.

3 Zhakupova A.D., Tavluy M.V. On the use of innovative technologies in modern university education of the Republic of Kazakhstan // Materials of the International Scientific and Practical Conference "Baitursyn Readings-2011". – Kostanay, 2011. – 33 p.

Электрондық оқытуды пайдалану сұрағына (e-learing)

М.В.Тавлуй[1], А.М.Бегенова[1]

[1]Ш.Уалиханова атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Мақала электронды оқытудың формалары мен әдістерін оқу процесінде жүзеге асыруға байланысты мәселелерге арналған. Авторлар электрондық оқытудың сипаттамаларын ұсынады, қашықтықтан оқыту және ақпараттық технологиялар құралдарының ерекшеліктерін талдайды. Мақалада жаңа жағдайларға бейімделу кезеңінен өтіп жатқан заманауи білім беру мазмұны көрсетілген. Электрондық оқытудың тиімді жолдары қарастырылған. Қашықтықтан білім берудің компоненттері және оның

жағымды жақтары сипатталған. Авторлар студенттерге бағытталған оқыту идеяларына сүйенеді. Қашықтықтан оқыту нысандарын қолдану мәселесі қайшылықты болып қала береді.

Материал 04.12.2020 баспаға түсті

To the question of using electronic learning (e-learning)

M.V. Tavluy[1], A.M. Begenova[1]
[1]Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to issues related to the implementation of forms and techniques of e-learning in the educational process. The authors present the characteristics of e-learning, analyze the features of distance learning and information technology tools. The article presents the context of modern education undergoing the stage of adaptation to new conditions. Effective ways of e-learning are considered. The components of distance education and its positive aspects are described. The authors build on the ideas of student-centered learning. The question of using forms of distance education remains controversial.

Received: 04.12.2020

УДК 37.015

Г.Т. Тулеева
магистр, мұғалім, № 79 мектеп-лицейі, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-1106-0168. E-mail: tuleeva78@inbox.ru

БОЛАШАҚТЫҢ КІЛТІ – ЖАҢАШЫЛ ҰСТАЗДАРДЫҢ ҚОЛЫНДА

Мақала, әлемнің екінші ұстазы Әбу Насыр әл-Фарабидің «Қайырымды қала» трактатында сөз болған адамзат қоғамы алдымен отбасынан, содан кейін мектеп, басқа да қауымдастықтан тұратындығы қарастырылған. Ол – қоғамдардың жақсы немесе жаман, бақытты немесе бақытсыз болуы өздеріне байланысты деп қарастырады. Адамзат теңдікті де бір ғана оқудың арқасында алған. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз – білім алу. Сапалы білімнің негізі – мектептегі жаңашыл ұстазға байланысты. Қоғам – мектептен бастау алатыны барлығымызға белгілі. Әль-Фараби болашақ жастарды оқу-білім арқылы бақытқа жеткізетін ұстаздың бойынан: ақыл парасатты, өзгелерден көш ілгері тұратын, өткір сөз иесі, өнер-білімге жақын, игі іске ынтызар қорқыныш пен жасқануды білмейтін қасиеттерді көргісі келетіндігі туралы ой-пікір талданады.

Кілт сөздер: жаһандану, Z-ұрпағы, TED&talks, BTS Digital, білім, технология һәм Болашақ, Ұстаздардың цифрлық, геймефикаторлық сауаттылық, Брейнсторлинг.

КІРІСПЕ

Әл-Фараби 870 жылы қасиетті қазақ топырағында қуатты отбасында дүниеге келген. Өз еңбектерімен Дүниежүзілік білім мен мәдениеттің екінші ұстазыатанған энциклопедияшы ғалым. Аристотельдің жоқ болып кетуге шақ тұрған еңбектерін жаңғыртты. Халықтың жеке адамның болмысының толыққандылығымен, тереңдігімен нығаятындығын нақты түсіндірген. Адам өмірінің мәні де, сәні де жинаған дүниесімен емес, ұрпағына, еліне жасаған ісімен өлшенеді. әл-Фараби философиясында зерделенген қайырымдылық, ізгілік

адамзат баласына тікелей ортақ екенін және орта ғасыр мен жаңа заманның шығыс пен бастыс мәдениетінің ортасында екі уақыттың, екі аймақтың ерекшеліктерін зерттеп, адамзат болашағын тереңнен тани білген ойшыл [1, 44].

Өзінің өскен ортасынан, жүрген жерлерінен жиған білімі мен ілімін ұсынып, сол арқылы болашақта ғылымның, технологияның күшімен қалыптасқан адамзаттың өркениетіне үлгі болатын, жаһандану заманында адамның болашағына қамқор болатын қайырымдылықтың моделін жасады. Мұндай еңбекті бұған дейін ешкім жазбаған, жоспарламаған да, сондай-ақ ғылымды зерттеушілер үшін оның теңдесі жоқ. Ендігі кезекте қазақ топырағынан шыққан көкірегі ояу, көзі ашық, тұлғалардың еңбектері мен ғибратты сөздерін дәріптеп кейінгі ұрпаққа жеткізу ұстаздардың алдында үлкен міндет. Бүгінгі күні алдымызда түрған ауқымды міндеттердің бірі – сапалы білім беру арқылы үздіксіз білім берудің ұлттық моделін жасап, жаңаша ойлайтын жас буынды қалыптастыру [2, 11].

Осы орайда Әбу Насыр әл Фарабидің: «Білім мен тәрбие жас ұрпақтың кос канаты», – деген өнегелі сөзі есімізге түседі. Оқытушы, бұл шәкіртіне – ұстаз, ізгі қасиеттерге жаттықтырушы, кәсіби дағдылар инженері және психолог, көшбасшы және кәсіби ортада әрі жеке өмірінде де беделді адам екенін айтылады. Болашақ ұрпаққа білім беру мен қатар ұлттық құндылықтарды бойына сіңіру басты міндет. Осы орайда белгілі саясаткер, **BTS Digital** білімді үйлестіру орталығының директоры, **Атлас** жаңа мамандықтар жобасының үйлестірушісі – Саясат Нұрбектің «Адам баласына білімді болу мен қатар ұлттық құндылықтарды бағалап, бойына сіңіріп, білу керек екенін «Болашақ бағдарламасымен» магистратураға оқуға түсіп, өзге елге барғанда сезіндім» - дейді өзінің ютуб желісіндегі подкастта. Сонымен қатар, қазіргі жаһандану заманында еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуы, индустрияның қарыштап өсуі, әлемдік деңгейге көтерілуге бет бұруы кезеңіндегі ұлттық мәденитарихи, рухани құндылықтарымызды бойына сіңірген азаматтарға қоғам сұранысының өсуі білім жетістіктерін өркениетті білім деңгейіне көтеру қажеттігін алға тартады. Жаһандану заманының жас буынын қалыптастырушы ұстаздарға арналған **(https-findyour.com.sayasat.2020 подкаст), (https// youtu.be/pAZ85PyGr8Q) Білім, Технология һәм Болашақ, Ұстаздардың цифрлық, геймификаторлық сауаттылық** . Бұл подкастта – қашықтан оқытудың жан-жақтылығы, бала тәрбиесі, білімге оңтайлы баулу, бәсекеге қабілеттілік, зияткерлік, дарындылық сияқты қабілеттер қалыптастыру жөнінде өзекті мәселелермен ой бөліседі. Білім саласы тәрбиемен ұштасқанда ғана ұлт, мемлекет және халық мүддесіне қызмет етіп, қоғам өзінің рухани дамуында үлкен серпіліс жасамақ. Тәрбие мен білім – бірегей, қатар жүретін процесс. Сондықтан жас буынды ұлтжандылықты қалыптастыру – жаппай жаһандану заманында ұлттық үрдістерімізді сақтап қалудың бірден – бір жолы. Сонымен қатар, әль-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары» трактатында бастауыш сынып оқушыларын өзінен-өзі оқып, оқығанын тоқуға бейімделіп кетпейтіні секілді. Әрбір ұстаз, ата-ана, бала есін жинап толық өзін игергенше оларды әртүрлі ойын, ертегілер, аңыз-әңгімелермен жақсылыққа, ізгілікке, қайырымдылыққа үйренуді мәжбүрлеу қажет дейді. Ұстаз әрбір оқушының зияткерлік, рухани және шығармашылық қасиеттерін қалыптастырушы болып табылмақ. Әрине, бұл жерде оған шынайылық және жаны аши білуі көмектеседі. Тәрбиенің балалық шақта дұрыс қалыптаспауынан надандықтың екі түрі қоғамда белең алуда:

1) оқу мен білімнің жетіспеуінен туатын надандық
2) адамның рухани надандығы

Бұл кемшіліктерді мектеп бағдарламалары арқылы жою мүмкін емес. Мектеп бағдарламасында баланың шығармашылығына байланысты іс-шаралар жеткіліксіз қарастырылған. Осы тұрғыда АҚШ, Европа және Азия елдеріндегі білім саласын дамыту жөніндегі жетекші маман Сэр Кен Робинсон **(http:\\kailas-studio.ru)** TED&talks- та, барлық адам баласы мектеп қабырғасында жүргенде қалыптасады, сондықтан да білім беру ұйымдарында жеке тұлғаның зияткерлік мүмкіндіктеріне, көшбасшылық қабілеттеріне, дарындылығын қалыптастыруда тәрбиелік мәні бар іс-шараларға мұқият назар аударуды негіздейді. Сондай-ақ, балалардың бойындағы шығармашылықты ояту қоғамдағы

жетістіктердің өзекті мәселесі екені тереңінен түсіндіреді. Оқушыны дамытуға мүмкіндік жасап, ынталандырудың нәтижесі, оқушылардың түрлі деңгейде, түрлі бағыттағы қандай да бір әрекеттің авторы ретінде таныту мотивация береді. Бала бақшалар мен мектептерде өзін-өзі тану пәнінің сапасы осында екенін мектеп ұстаздары сезінсе нұр үстіне нұр болар еді [3, 11-15].

Шығармашыл оқушыны қалыптастырушы ұстаз өзін-өзі үнемі жетілдіріп отыруы тиіс. Білім беріп отырған оқушының орынды ой- пікірімен де келісуге болады, себебі олар – Z-ұрпағы. Бұл ұрпақ – білім беру кеңістігінің негізгі қатысушылары. 2000-шы жылдан кейін туылған балалар мен жасөспірімдер олардың өсіп жетілуі мен қалыптасуы қоғам мен әлеуметтік және тұлғааралық коммуникациялар жүйесінің детерминерленген сандық дәуіріне айналды, толығымен тура келді. Z-ұрпағы балалары – мультимедиялы, сандық ортаның балалары. Виртуалды кеңістікте, жеке қарым-атынас жасауды қалайды. Адам эмоциясына қарағанда техниканы жақсы түсінеді. Сабаққа назар аударуы өте төмен. Яғни гиперактивті өте тынымсыз балалар. Болашақта бізді гиппербелсенді балалар қоғамы күтеді. Оларды түсіну мен тәрбиелеуде қиыншылықтар бар екенін айтпауға болмайды. Олар әлемнің түкпір түкпірінен білім алу арқылы, икемділіктерімен ерекшеленетін ұрпақ.

Осындай ұрпаққа білім беруде ұстаздар қалай жетістікке жете алады деп ойлайсыздар?

Ұрпақтарымыз білімді, тәрбиелі болсын десек: 1) жаңа қағидаттар құру; 2) жаңа модельді меңгеру және тез жүйелеу; 3) инновациялық әлеуметтің негізін қалыптастыру маңызды болып тұр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қоғам ұстаздарға үлкен үміт жүктейді, өйткені оқыту мен тәрбиелеу барысында пайда болған қарым-қатынасты басқаратын мұғалім. Ұстазға үйретуге ең көнгіш кезіндегі адам да, мемлекеттің дамуы да мектепке тапсырылады.

Мемлекеттің дамуы негізгі үш шешуші кезеңнен тұрады:

1. Жаңа ғылыми жаңалықтарды игеруі
2. Білімнің деңгейін көтеруі
3. Мамандардың кәсіби білімімен айқындалуы

Баланың білімін, икемділігін, әдет, мұратын және өмірлік мақсатын қалыптастыратын ұстазға үлкен шеберлікті, біліктілікті, шығармашылықты талап етеді. Әл-Фараби даналығында кемеңгер басшы тұлғасына қатысты он екі қасиетті әрбір ұстаздың сыртқы бейнесінен күнделікті өмірде көргісі келетіні айтылады. Әсіресе, **бесінші қасиет.** Ғылым-білім мен өнерге жаны құштар, әр күн сайын оқып үйренуден шаршап-шалдықпайтын адам болуы тиіс. Ғылым мен өнерді терең түсініп, оны пайдалана біліп, өзі басқарып отырған салаға енгізе отырып, жақсы нәтижеге жеткізе білуі керек. **Он бірінші қасиет.** Әділетсіздік пен озбырлықты жек көретін адам болсын. Бұл жөнінде өзі қызмет ететін орында қиянатқа бармай, жақын-жуыққа бұрмай барлығына тең қарап отыруы қажет.

Он екінші қасиет. Өзі қажет тапқан істі жүзеге асыруға келгенде шебер шешім қабылдап, бұл шақта қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін, бірбеткей, батыл, ержүрек болуы міндет. Өз идеясын жүзеге асыруға келгенде батыл, өз әрекетіне сенімді, жалтақтамай шешім қабылдай білуі қажетілігін дәріптейді,

Сондай-ақ, ұлы ойшыл әл-Фараби адамдардың бірі-біріне қолдау, көмек көрсету арқылы бақытқа қол жеткізетіндігін дәріптейді. Аталған қасиеттерді ескере отырып отырып, мұғалім- ұрпаққа сапалы білім беру жолында жанкешті еңбек етіп, мектептің жүрегі болуы міндетті. Жаңа заманның ұрпағын тәрбиелеу үшін оқушыға оқулықтағы білімді жеткізуші құрал ғана емес төмендегідей қасиеттерді де қалыптастырушы:

1. Командада тиімді жұмыс жасауды
2. Жоба жасау қызметін басқаруды
3. Көшбасшы болуды

4. Кездесетін қиындықтарға төзімді болуды (толерантты)
5. Мақсатқа бағытталған жұмысты жасауға және оны міндетті турде аяқтауға.
6. Ұлттық дәстүрді, тарихты, құндылықты құрметтеуге.

ҚР Президенті Қасымжомарт Кемелұлының үстіміздегі жылдың 1-Қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның өркендеуінің негізі» **атты Жолдауында да осы білім және ғылым саласы өзекті мәселе екені айтылған. Сонымен қатар** Жолдауда мамандардың негіздеуінше, мемлекеттің дарынды оқушыларын ғана қолдауы балалар арасында әлеуметтік ара-жікті ұлғайтуы мүмкін. Білім алушының әлемдік тәжіріибелерге сүйеніп, ғылыми әлеуетін дамыту үшін ең алдымен еліміздегі Жалпыға білім беретін мектептер мен Республикалық маңызы бар НЗМ, Білім-Инновациялық лицейлермен бәсекеге түсу мақсатында Жогары мемлекеттік органдармен, жергілікті атқарушы билік, яғни әкімдікпен, білім басқармасымен келісе отырып «Қазақстан Республикасының НЗМ мен Білім-инновациялық лицейі, Республикалық физика-математикалық мектеп және жалпыға білім беретін мектеп оқушыларының ғылыми әлеуетін дамытудың 2021-2026 жылдарға арналған бағдарламасын» жасау қажет. Аталған бағдарлама дарынды оқушылардың саны мен сапасын арттырады, жалпы білім беретін мектептер арасындағы бәсекелестікті қалыптастырады. Ғылым саласы айқын, таза жолмен бәсекеге қабілетті болған жағдайда қарқынды дамиды. Жалпы білім беретін мектептердің мұғалімдері мен оқушылары үшін орталықтандырылған **3D mozaweb. Com** модельді технологиялары және **Flutter** сияқты **заманауй** платформалар қажет. Дарынды оқушыларға **Брейнсторлинг** (ағылш. – **brainstorling – миға шабуыл**) кездесулер өткізу оң нәтиже береді, ұстаздардың шеберлігі де айқындалады. Бағдарламадағы бөлінген қаражатты еңбегіне қарай иеленген жас ғалымда үлкен мотивация пайда болады.

Ұстаздарға жалпы оқырман қауымға қазіргі таңда Нұр-Сұлтан **«Қолжазбалар мен сирек кітаптар ұлттық орталығында»** электронды оқу залы ашылды. Ол жерде мұрағаттағы сирек қолжазбаларды оқи алады. Әль-Фараби мен Абай Құнанбаевтың трактаттарын оқушыларға кітапханаларға барып таныстыру ұстаздардың шеберлігі. Көне кітаптардың ұрпаққа берері көп. Өскелең ұрпаққа дұрыс бағдар, дұрыс жол көрсету біздің қолымызда. Әлемнің екінші ұстазы меңзеген адамы бойындағы үш теріс қасиетті: білімсіздік, надандық, еріншектікті те дұрыс жолмен мотивация беру арқылы жою мүмкіндігі бар. Еріншектікті, надандықты, сауатсыздықты жою, қоғамдағы кейбір әлеуметтік топтардың жағдайын жақсартуға да қолдау көрсететіні хақ. Зерттеу жұмыстары бойынша пікірталастардан, озық идеялар туындайды. Осы жүйе, жоғарыда аталған бағдарлама барлық жалпы білім беретін мектептердегі заманауи технологиялармен толыққанды қамтылуға жол береді. Республикалық, инновациялық, зияткерлік мектептердің білім сапасы шет елдік оқу орындарының тәжірибесінен өткен ұстаздар мен қатар, білім беруге бағытталған ресуртардың, заманауи технологияның жеткілікті қамтамасыз етілуінде. Бүгінгі жаһандану заманында жас ұрпаққа әлемдік стандартқа сәйкес білім беру елімізде көкейкесті мәселе болып отыр. Елбасы Н.Назарбаев әр Жолдауында білім саласына айырықша тоқталып, нақты тапсырмалар беріп, тікелей қадағалауда. «Мәңгілік Ел» идеясы мен «Рухани Жаңғыру» бағдарламасында да Елбасы күн тәртібінде тұрған маңызды мәселелерді нақтылап көрсетіп берді. Тәуелсіздіктің тұғырын нығайту үшін біртұтас ұлт болудың негізгі рухани тамырынан ажырап қалмауды, ұлттық сана мен ұлттық мүддені сақтап қалудың жолы ұлттық кодтан адасып қалмау керек екендігін ескертті [4, 8].

Сонымен қатар, бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу, олардың бойына отансүйгіштік сезімдерін ұялату, баланың тұлғалық дамуына қолайлы жағдайлар туғызу, оқытудың әр әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру, тәрбиеленушілердің сұраныстарын қанағаттандыру, олардың жауапкершілікті сезінуіне, жетістіктерге ұмтылуына ықпал ету, білімге қызығушылығын ояту ізденімпаз, жаңашыл педагогты діттеген мақсатына жеткізе алады. Жаңашыл педагог сабақтың тәрбиелік мәнін арттыруға, берілетін білімнің мазмұнын әрдайым жаңартып отыруға, өткізілетін тақырыптардың жүйелілігін сақтауға, бұрын алған

білімдерін байланыстыруға, олардың жетістіктері мен мүмкіндік деңгейлерінің арасындағы сәйкестікті сақтауға, оқу процесін күнделікті жетілдіруге назар аударады. Мұндай жаңашыл педагогтың ата-аналармен ынтымақтастығы да күшейе түспек. Оқу процесінде ұзақ, орта және қысқа мерзімді жоспарлар құру, таңдалған тақырыптардың уақыт талабына сай келуін ескеру жаңашыл педагогтың жетістіктеріне жол ашады.

Жаңашыл ұстаздың ең басты қасиеті инновациялық әдістерді терең меңгеріп, оны орынды өз жұмысында қолдана білуі қажет. Жалпы, білім бәсекесінде шек жоқ, «Мұғалім өзінің ізденісін тоқтатқанда, оның мұғалімдік қасиеті жойылады» -деп, Сухомлинский атап көрсеткеніндей, күнделікті сабақ және тәрбие жұмыстарында ізденіс жүргізбесе нәтижеге қол жеткізуі мүмкін емес. Өйткені, жас ұрпаққа уақыт талабына сай балалардың интеллектуалдық дәрежесінің күннен күнге артуына байланысты білім саласында қызмет ету барған сайын күрделілене түсуде. Күннен - күнге бала тәрбиелеудің, ұстаз болудың қиындығы мен жауапкершілігі артады [5, 7].

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыдағы барлық пікірлердің түйіні, білім саласын дамыту болып табылады. Әл-Фарабидің кемел басшы деп отырған кейіпкері де орта білім беру ұйымы. Білім беруші ортаның санасы өзгермесе, жасанды интеллект сапалы игерілмесе еңбек нарығында сауатсыз мамандар саны артпаса, кемімейді. Білім саласының цифрлық сауатсыздығының әлсіздігінен 2019 жылы халықаралық ICILS ақпараттық –талдамалық конференциясында 13-14 жас аралығындағы жасөспірімдер төменгі көрсеткішке ие болды. Бұл мәселе – процеске емес негізгі өнімге аса мән беру қажет екенін дәлелдейді.

Қазіргі таңда білім саласына Еліміздің кемеңгер басшысы, ҚР Президенті Қасымжомарт Кемелұлының бастамасымен көптеген қолдау көрсетілуде. «Петагог мәртебесі туралы» ҚР Заңы күшіне еніп, ұстаздар қауымының жалақысы біршама өсті, мәртебесі артты. Бүгінде педагогикалық ой-пікірдің даму қарқынына орай адамға қажетті білім деңгейінің де артқаны анық. Сондықтан ең маңыздысы ұстаздың алдында тұрған міндет – оқушылардың білім алу мен қатар жан-жақты дамуын, шығармашылық деңгейінің артуын, тұлғалық сапаларынының қалыптасуын қамтамасыз етуі қажет. Сондықтан педагогикалық инновацияны сұрыптап, таңдап алу және оның мәнін терең түсініп жаңа тартымды мазмұндар құру- бүгінгі күннің талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Құбығұл Жарықбаев. Серғазы Қалиев. «Қазақ – тәлім тәрбиесі». – 1995 жыл.
Qubyǵul Jaryqbaev. Serǵazy Qalıev. «Qazaq-tálim tárbıesi». – 1995 jyl.
2 Астана ақшамы газеті. – 13 тамыз 2020 жыл.
Astana aqshamy gazeti. – 13 tamyz 2020 jyl.
3 ADISTEME.KZ. Педагогикалық журнал.
ADISTEME.KZ. Pedagogıkalyq jýrnal.
4 Н. Назарбаев «Біздің халқымыз жаңа өмірге бейімделуі керек» // «Егемен Қазақстан». – 31 мамыр. – 2000 ж.
N. Nazarbaev «Bizdiń halqymyz jańa ómirge beıimdelýi kerek» // «Egemen Qazaqstan». – 31 mamyr. – 2000 j.
5 Бердяев Н. А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 175 с.
Berdıaev N. A. Smysl ıstorıı. – M.: Mysl, 1990. – 175 s.

Материал 30.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Kubygul Zharykbaev, Sergazy Rfkiev «Kazah – talim tarbiesi». – 1995.
2 Astana akshamy gazeti. – 13 august 2020.

3 ADISTEME.KZ. Pedagogical journal.
4 N. Nazarbaev «Bizdin khalkymyz Zhana omirge beyimdelyi kerek» // Egemen Kazakhstan/May 31, 2020
5 Berdyaev N.A. The meaning of history. – M.: Mysl, 1990. – 175 p.

Ключ к будущему – в руках учителей-новаторов

Г.Т. Тулеева
Школа-лицей № 79, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Статья предусматривает, что человеческое общество, о котором идет речь в трактате «Город милосердия» второго учителя мира Абу Насра аль-Фараби, состоит сначала из семьи, а затем из школы и других общин. Он считает, что от них зависит, хорошие или плохие общества, счастливые или несчастные. Человечество получило равенство только благодаря одному чтению. Яркая звезда, которая начинается с добра, – это получение знаний. В основе качественного образования лежит педагог-новатор в школе. Всем нам известно, что общество – это школа. Анализируется мнение о том, что аль-Фараби хочет видеть в учителе будущих молодых людей, которые через обучение-знания приносят счастье: ум умственный, продвинутый, обладающий острым словом, искусство-ближе к знаниям, стремящийся к благому делу, не умеющий бояться и скрываться.

Материал поступил в редакцию журнала 30.11.2020

The key to the future is in the hands of innovative teachers

G.T. Tuleyeva
Lyceum school No. 79, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article stipulates that the human society referred to in the treatise "City of Mercy" by the second teacher of the world, Abu Nasr al-Farabi, is first from the family, but from school and other communities. He believes that it depends on them, good or bad societies, happy or unhappy. He believes that it depends on them, good or bad societies, happy or unhappy. Humanity has achieved equality through only one reading. Humanity has achieved equality through only one reading. A bright star that starts with good is gaining knowledge. A bright star that starts with good is gaining knowledge. Quality education is based on the innovative teacher in the school. We all know that society is a school. The opinion is analyzed that Al-Farabi wants to see in the teacher future young people who, through learning-knowledge, bring happiness: a mental, advanced mind, possessing a sharp word, art is closer to knowledge, striving for a good cause, not being able to be afraid and not able to hide.

Received: 30.11.2020

УДК 372.881.161.1

К.С.Якубаева[1], А.С.Айтпаева [2], Г.С. Койшыбаева[3]
[1]к.п.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-4159-4648. E-mail: k.s.yakub@mail.ru
[2]старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-7020-1620. E-mail: asaitpay@mail.ru

[3]к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-9280-9792. E-mail: gulmira.koishybaeva@gmail.com

К ВОПРОСУ ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЮ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Статья посвящена вопросам обучения чтению на занятиях с иностранными учащимися. Чтение как рецептивная форма общения состоит из двух взаимосвязанных явлений: техники чтения и понимания текста. В зависимости от целевой установки различают просмотровое, поисковое, ознакомительное и изучающее чтение. Соответственно имеются разные системы упражнений, формирующие умение читать.

На этапе предвузовской подготовки иностранных учащихся одним из важных видов чтения является изучающее чтение. В статье описывается система упражнений по формированию навыков и умений изучающего чтения.

Ключевые слова: *русский язык, иностранный, виды чтения, изучающее чтение, упражнения.*

ВВЕДЕНИЕ

Чтение – рецептивный вид речевой деятельности и представляет собой процесс восприятия (рецепции), понимания письменного текста.

В практическом курсе русского языка для иностранцев чтение присутствует как цель и как средство обучения.

Целью обучения чтению является формирование навыков и умений, позволяющих извлекать информацию из текста. Для иностранных учащихся это возможность познакомиться со страной изучаемого языка (Россия) или страной, где изучается язык (Казахстан), её культурой.

Чтение как средство обучения – это использование текстов как единицы обучения во всех видах речевой деятельности. При обучении говорению основой, «содержательной базой» является монологический или диалогический текст. Текст дает большой материал для различных заданий по фонетике, лексике, грамматике, для речевых упражнений, развивающих умения студентов в области устной речи и письма.

Чтобы иностранные учащиеся научились читать, они должны овладеть навыками и умениями техники чтения и понимания прочитанного.

Техника чтения – правильное озвучивание, произношение и внутреннее проговаривание слов, словосочетаний, предложений; овладение графико-фонемными соответствиями. Овладение техникой чтения вслух требует большого количества упражнений по отработке фонетических явлений в следующей последовательности: звук – слог – слово – словосочетание – фраза – абзац – текст.

В зависимости от цели обучения различают классификацию, предложенную С.К. Фоломкиной. «Читая на родном языке, – пишет С.К.Фоломкина, – мы прибегаем к одному из этих видов чтения в зависимости от того, что и для чего мы читаем. Указанные виды чтения обеспечивают основные практические потребности, значит, они же должны быть объектом обучения чтению на иностранном языке» [1, 11-20].

- просмотровое чтение – это самое общее представление о теме, содержании текста. Для этого можно прочитать заголовки, отдельные абзацы или предложения;

- поисковое чтение, целью которого является поиск нужной, конкретной информации (факты, цифровые данные и т.п.);

- ознакомительное чтение – это вид чтения про себя, при котором ставится задача общего охвата содержания текста. Этот вид чтения применяется тогда, когда необходимо познакомиться с информацией без установки на ее последующую передачу;

- изучающее чтение – вид чтения про себя, один из главных видов чтения. Задачей изучающего чтения является полное и точное понимание текста (степень полноты – 100 %). Читающий стремится не только максимально точно понять текст (основные и второстепенные факты), но и критически осмыслить его. Максимально точное понимание содержательной стороны текста предполагает знание большого количества слов и грамматических структур.

Как отмечает С.К.Фоломкина: «Каждый вид чтения требует своей методики обучения, своих специфических умений, специально составленных материалов (текстов)» [1].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В условиях начального этапа предвузовской подготовки иностранных учащихся, как считают методисты, целесообразно обучение «углубленному, изучающему чтению» и ознакомительному [2, 18]. Рассмотрим процесс обучения изучающему чтению.

Изучающее чтение способствует расширению потенциального и репродуктивного запаса слов учащихся. Студент, как правило, предполагает использовать в дальнейшем прочитанную информацию и старается ее запомнить. Поэтому чтение бывает медленным, сопровождается остановками и повторением отдельных мест, иногда – письменными заметками. Это чтение предполагает последующее воспроизведение полученной информации в письменной или устной форме.

На начальном этапе предлагаются микротексты, которые содержат изученную лексику и грамматику. Далее тексты усложняются и увеличиваются в объеме (2, 3, потом 4 абзаца). Для изучающего чтения выбирают тексты, объём которых в несколько раз меньше текстов для ознакомительного чтения; чаще используются тексты описательного типа. В таких текстах высокая информационная насыщенность. В них не должно быть незнакомых учащемуся грамматических конструкций. Количество незнакомой лексики может быть выше, чем при ознакомительном чтении.

Изучающее чтение предполагает большую предварительную работу над текстом, а также целую систему упражнений и заданий с выходом в устную и письменную речь. В методике обучения чтению принято деление упражнений по отношению к чтению текста на предтекстовые, притекстовые и послетекстовые.

Предтекстовые упражнения направлены на снятие лексико-грамматических и лингвострановедческих трудностей текста, на формирование психофизиологических механизмов – догадки (вероятностного прогнозирования), внутреннего проговаривания, на увеличение объема зрительного восприятия, объема оперативной памяти. Предтекстовые упражнения помогут учащимся выработать умения, необходимые для извлечения информации. Это – понимание лексического значения слов и словосочетаний, умение определять контекстуальное значение языковых единиц, соотносить значение слова с темой, узнавать грамматическую форму слов в предложении, понимать общее значение синтаксической конструкции предложений и т.д. Необходимо также, на наш взгляд, научить учащихся работать со словарем, познакомить их с двуязычными словарями, принципом их организации, построением словарной статьи. Сама работа со словарем требует умения:

- определять исходную форму нового слова (именительный падеж единственного числа имени существительного, неопределенная форма глагола и т.д.);

- быстро найти данное слово в словаре (что предполагает знание алфавита, учета последовательности букв в алфавите, условных обозначений);

- найти в серии обозначенных в словаре значений слова нужное. Для развития этих навыков и умений можно выполнить следующие упражнения: «Расположите данные слова по алфавиту»; «Образуйте исходные формы всех слов следующего предложения …»; «Укажите, в каком порядке вы будете искать в словаре значения новых слов данного предложения» и т.д.

Предтекстовые задания позволяют учащимся самостоятельно составить словник к тексту, которым они, наряду со словарем, будут пользоваться при чтении. Составление словника, с одной стороны, учит работать со словарем, а с другой – помогает лучше запомнить слова.

Притекстовые упражнения формируют коммуникативную установку на чтение и включают предтекстовый вопрос, чтение текста. Ответ на предтекстовый вопрос должен направлять внимание учащихся на основную информацию текста, помочь им выделить главное и понять текст.

Послетекстовые упражнения, с одной стороны, контролируют понимание текста, с другой – готовят к воспроизведению текстового материала в виде различных монологических высказываний, а также к тематической беседе по тексту [3, 3].

Для контроля понимания прочитанного используются следующие упражнения:

- выберите картинку (картинки), соответствующую содержанию;
- выберите из серии предложенных ответов или утверждений те, которые соответствуют содержанию текста;
- составьте вопросы к тексту;
- составьте план (назывной, вопросный);
- расположите факты текста, данные произвольно, в логической или хронологической последовательности;
- подтвердите или опровергните утверждения, изложенные в тексте;
- определите количество смысловых кусков в тексте.

Для воспроизведения содержания прочитанного в устной или письменной форме выполняются, например, следующие упражнения:

- перескажите текст, заменяя изучаемые конструкции синонимичными;
- передайте новую информацию, полученную из текста, двумя-тремя предложениями;
- продолжите текст;
- прочитайте сокращенный вариант текста, заполните пропуски недостающими словами;
- перескажите текст от лица другого персонажа;
- охарактеризуйте данное действующее лицо [4].

Приведём пример разработки текста «Замечательный сын казахского народа».

1. Прочитайте комментарий к следующим словам и словосочетаниям:

Кашгария – территория Западного Китая;
Ф.М.Достоевский – великий русский писатель;
А.Н.Бекетов – знаменитый учёный-ботаник;
И.В.Гёте (1749-1832 – великий немецкий поэт;
И.Х.Шиллер (1759-1805) – знаменитый немецкий драматург;
Мольер – Жан Батист Поклеен (1622-1673) – французский комедиограф;
эпос – народные песни, поэмы о героях;
султан – правитель казахского народа;
аул – казахское село.

2. Найдите в словаре и запишите значение следующих слов:

общество, современник, путешественник, образованный, энциклопедические знания, личность, дружить (с кем?), собирать/собрать (что?), участвовать (где?), принимать/принять (что?), уважать (кого? за что?), ценить (кого? за что?), этнографический материал, готовиться (к чему?), награждать/наградить (кого? за что? чем?), орден.

3. Прочитайте слова и словосочетания. Постарайтесь понять их значение без словаря:

читать в оригинале – читать на языке, на котором автор написал произведение;
с риском для жизни = опасно для жизни
превосходный = прекрасный

4. Выделите суффикс в следующих словах. На какие вопросы отвечают эти слова?

Журналист, иностранец, художник, переводчик, путешественник.

5. Выполните задания, которые помогут вам понять текст.

а) как вы объясните слово ***лингвист,*** *если лингвистика – наука о языках;*

б) как вы объясните значение слова ***этнограф****, если этнография – наука, изучающая историю, язык, быт народа;*

в) как вы объясните значение сложного слова ***востоковед****, если второй корень слова* ***–вед-*** *означает «знать».*

6. Составьте словосочетания с данными словами:

Образец: *сообщить, информация – сообщить информацию.*

Записать, песня –

изучить, эпос –

знать, литература –

перевести, поэма –

написать, книга –

7. Определите значение многозначного слова **блестящий**: **блестящие способности, блестящие глаза.** Составьте с ними предложения.

8. Прочитайте текст и ответьте на вопрос: когда о Чокане Валиханове узнали учёные-востоковеды всего мира?

Замечательный сын казахского народа

Чокан Чингисович Валиханов – великий казахский учёный, историк, этнограф, географ, востоковед, путешественник.

Чокан Валиханов родился на севере Казахстана в ноябре 1835 года в семье известного султана Чингиса Валиханова. Отец Чокана был образованным человеком.

Начальное образование Чокан получил в ауле. Там научился читать и писать по-арабски. Потом продолжил учебу в Омске, где преподаватели смотрели на него как на будущего ученого, потому что он очень много знал, читал, показал блестящие способности к наукам. Уже в 15 лет Чокан Валиханов знал немецкий, французский языки, читал в оригинале Гёте, Шиллера, Мольера.

Современники называли его «чистой и честной личностью», «гениальным молодым человеком». Валиханов дружил с учеными и писателями из России: Д.И.Менделеевым, А.Н.Бекетовым, Ф.М.Достоевским. Они уважали и ценили его как человека энциклопедических знаний.

В 1857 году Чокан Валиханов много ездил и собрал большой этнографический материал о Казахстане, Кыргыстане, Сибири. За эти ценные исследования его приняли в русское Географическое общество в Петербурге. Там он активно участвовал в выпуске карты Азии. В этом же году Валиханов начал готовиться к путешествию в далекую и неизвестную никому Кашгарию, в то время ему было 23 года. Как житель Азии он свободно чувствовал себя там, куда русские и европейские путешественники не могли пройти. Знание восточных языков помогало ему понять духовный мир человека Азии.

В сентябре 1858 года с риском для жизни он дошел до Кашгарии и написал книгу об этом путешествии. Эта книга была издана в Лондоне, Париже, Берлине и имела большой успех. Так о знаменитом путешественнике узнали ученые-востоковеды всего мира.

У Чокана Валиханова было много научных работ. Это «Записки о киргизах», «Очерки о Джунгарии», «О мусульманстве в степи», «Дневник поездки на Иссык-Куль», «Исторические предания о батырах ХУШ века» и многие другие.

Чокан Валиханов был не только ученым, художником, но и лингвистом. Он хорошо знал арабский, персидский, французский, немецкий зыки, русскую, восточную, европейскую литературу. Ч.Валиханов первый записал и перевел на русский язык казахскую поэму о любви «Козы-Корпеш и Баян-сулу», кыргызский эпос «Манас».

В 1860-1862 годах Ч.Валиханов жил в Петербурге Там он учился и много работал в Географическом обществе. За большие заслуги его наградили орденом Св. Владимира. В свои

неполные 30 лет Чокан Валиханов успел сделать очень много для науки и культуры Казахстана.

Весной 1862 года он тяжело заболел и уехал на родину, где умер в 1865 году.

Именем Чокана Валиханова названы улицы, школы, университеты, есть музеи и памятники. Один из памятников был установлен в Алматы перед зданием Академии наук в 1969 году.

9. Раскройте скобки, используя форму родительного падежа:

1) Ч.Валиханов родился в семье (известный султан) Чингиса Валиханова.

2) В сентябре (1858 год) Валиханов дошел до (Кашгария).

3) У (Чокан Валиханов) было много научных работ.

10. Найдите в тексте предложение по модели **кто-кто** и перестройте его в модель **кто является кем.**

11. Прочитайте план текста. Определите, отражает ли план логическую последовательность событий текста. Расположите пункты плана правильно.

1. Дружба с учеными и писателями России.

2. Чокан Валиханов – художник, лингвист, переводчик.

3. Научные труды.

4. Жизнь в Петербурге.

5. Чокан Валиханов – великий казахский ученый.

6. Сбор этнографического материала.

7. Путешествие в Кашгарию.

8. Память о Ч.Валиханове.

12. Ответьте на вопросы:

1. Когда родился Ч.Валиханов?

2. Что говорится в тексте о Ч.Валиханове, как о переводчике?

3. Какие научные труды написал Ч.Валиханов и где они были изданы?

4. Как называли его современники?

5. Когда состоялось путешествие в Кашгарию?

13. Прочитайте и запомните казахские пословицы о знаниях, о науке. Какая пословица вам понравилась? Почему? Вспомните похожие пословицы из вашего родного языка. Переведите их.

Знания от рождения не даются, они приобретаются.

Имя мастера остается в его творениях.

Имя ученого остается в его книгах.

14. Расскажите, что вы узнали о Чокане Валиханове, используя составленный план текста.

ВЫВОДЫ

Таким образом, изучающее чтение является одним из самых важных видов деятельности студентов, которые получают большую часть учебной информации из письменных источников, запоминают ее, а затем используют в ответах на занятиях, экзаменах. Представленная система упражнений по обучению изучающему чтению позволяет улучшить восприятие информации, усвоить учебный материал и повысить эффективность овладения навыками чтения на занятиях русского языка как иностранного.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе /С.К.Фоломкина. – М.: Высшая школа, 2005. – 255 с.

Folomkına S.K. Obýchenıe chteníıý na ınostrannom ıazyke v neıazykovom výze /S.K.Folomkına. – M.: Vysshaıa shkola, 2005. – 255 s.

2 Протасова Т.Н., Соболева Н.И. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: УДН, 1977. – 48 с.
Protasova T.N., Soboleva N.I. Metodıka prepodavanıa rýsskogo ıazyka kak ınostrannogo. – M.: ÝDN, 1977. – 48 s.
3. Кухаревич Н.Е. Я читаю и говорю по-русски. Средний этап / Н.Е.Кухаревич, М.Б.Будильцева, Н.И.Киселева. – 4-е изд., стереотип. – М.: Рус.яз., 2004. – 128 с.
Kýharevıch N.E. Ia chıtaıý ı govorıý po-rýsskı. Srednıı etap / N.E.Kýharevıch, M.B.Býdıltseva, N.I.Kıseleva. – 4-e ızd., stereotıp. – M.: Rýs.ıaz., 2004. – 128 s.
4. Методика преподавания русского языка как иностранного на начальном этапе / Дергачева Г.И., Кузина О.С., Малашенко Н.М. и др. 3-е изд. – М.: Рус.яз., 1989. – 248 с.
Metodıka prepodavanıa rýsskogo ıazyka kak ınostrannogo na nachalnom etape / Dergacheva G.I., Kýzına O.S., Malashenko N.M. ı dr. 3-e ızd. – M.: Rýs.ıaz., 1989. – 248 s.
5 Капитонова Т.И., Московкин Л.В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки. – СПб.: Златоуст, 2006. – 272 с.
Kapıtonova T.I., Moskovkın L.V. Metodıka obýcheniıa rýsskomý ıazyký kak ınostrannomý na etape predvýzovskoı podgotovkı. – SPb.: Zlatoýst, 2006. – 272 s.

Материал поступил в редакцию журнала 07.11.2020

REFERENCES

1 Folomkina S. K. Teaching reading in a foreign language in a non-linguistic University /S. K. Folomkina. – Moscow: Higher school, 2005. – 255 p.
2 Protasova T. N., Soboleva N. I. Methods of teaching Russian as a foreign language. – Moscow: UDN, 1977. – 48 p.
3 Kukharevich N.E. I read and speak Russian. The middle stage / N.E. Kukharevich, M. B. Koltseva, N. I. Kiseleva. – 4th ed., stereotype. – Moscow: Rus. yaz., 2004. – 128 p.
4 Methods of teaching Russian as a foreign language at the initial stage / Dergacheva G. I., Kuzina O.S., Malashenko N. M. and others 3rd ed. – Moscow: Rus. yaz., 1989. – 248 p.
5 Kapitonova T. I., Moskovkin L. V. Methods of teaching Russian as a foreign language at the stage of pre-University training. – St. Petersburg: Zlatoust, 2006. – 272 p.

Орыс тілі шет тілі ретінде сабағында оқылымды оқыту мәселесіне

К.С. Якубаева[1], А. С. Айтпаева[1], Г.С. Койшыбаева[1]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

Мақала шетелдік тіл үйренушілермен сабақ барысында оқылымды оқыту мәселелеріне арналған. Оқылым қарым-қатынастың рецептивті түрі ретінде өзара байланысты екі құбылыстан тұрады: оқылым техникасы және мәтінді түсіну. Қойылған мақсатқа байланысты қарау, іздеу, таныстыру және оқылым болып бөлінеді. Мақалада оқылым қабілетін қалыптастыратын әртүрлі жаттығулар жүйесі берілген.

Шетелдік студенттерді университетке дейінгі дайындық кезеңінде оқылымның маңызды түрлерінің бірі – оқылымды үйрену. Мақалада оқылым дағдылары мен қабілеттерін қалыптастыруға арналған жаттығулар жүйесі көрсетілген.

Материал 07.11.2020 баспаға түсті

On the issue of teaching reading in classes in Russian as a foreign language

K.S.Yakubayeva[1], A.S.Aitpayeva[1], G.S. Koishybaeva[1]
[1]Al Farabi Kazakh national university, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the problems with teaching reading in classes of foreign students. Reading as a receptive form of communication consists of two interrelated phenomena: reading techniques and text comprehension. Depending on the target settings, there is a distinction among viewing, search, introductory, and studying reading. Accordingly, there are different systems of exercises that form the ability to read.

At the stage of pre-University training of foreign students, one of the most important types of reading is studying reading. The article describes a system of exercises for the formation of skills and abilities of the studying reading.

Received: 07.11.2020

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

23-24 ноября 2020 года в Алматы в КазУМОиМЯ им. Абылай хана состоялась Международная научная конференция «МИР ЯЗЫКА», посвященная столетию со дня рождения известного ученого, доктора филологических наук, профессора Моисея Михайловича Копыленко.

Моисей Михайлович Копыленко − выдающийся казахстанский ученый-лингвист и талантливый педагог, уникальное наследие которого является неиссякаемым источником знаний, целой эпохой в развитии филологической науки. Талант и эрудиция М.М. Копыленко проявились в его научных трудах по палеославистике, сопоставительной типологии, общей и частной теории фразеологии, лексикологии, фразеографии, истории языка, мотивологии, социолингвистике, текстологии, этнолингвистике, контактологии и методике преподавания русского языка.

М.М. Копыленко, его вкладу в развитие мотивологии и социолингвистики посвящены статьи докторов филологических наук, профессоров КУ им. Ш.Уалиханова А.Д. Жакуповой, О.А. Анищенко.

УДК 811.112.2

О.А. Анищенко
д.ф.н., профессор, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-2264-3499. E-mail: olga_alex62@mail.ru

ГЕНЕРАЛЬНАЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ЗАДАЧА (ВОЗВРАЩАЯСЬ К СТАТЬЕ М.М. КОПЫЛЕНКО «О СЕМАНТИЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ МОЛОДЁЖНОГО ЖАРГОНА»)

Статья посвящена научным исследованиям М.М. Копыленко в области социолингвистики, его работе «О семантической природе молодёжного жаргона», в которой анализируется концептуальное содержание специфических слов и фразеологизмов молодёжного речевого общения, представлен идеографический словарь жаргона, его рубрики. Речь идёт о генеральной лингвистической задаче, поставленной М.М. Копыленко перед русистами, – детальном исследовании русского языка во всех его разновидностях и проявлениях. Проф. Копыленко М.М. одним из первых в Казахстане не просто обратил внимание на молодёжный жаргон, но и объяснил его семантическую природу. Автор статьи рассматривает перспективы изучения данного лингвистического феномена.

Ключевые слова: социолингвистика, молодежная речь, семантическая природа, генеральная лингвистическая задача

ВВЕДЕНИЕ

Научное наследие М.М. Копыленко охватывает основные сферы общего и частного языкознания. О широте и масштабности научных интересов Копыленко М.М. говорят его труды: монографии «Сочетаемость лексем в русском языке», «Интерференция в русской речи казахов: (проблемы казахско-русского двуязычия)», «Основы этнолингвистики» и др., словари, более 300 статей, рецензии. Большое значение имеют и методологические работы

ученого-педагога – «Оптимизация преподавания русского языка в казахской аудитории», «О некоторых приёмах повышения стилистической грамотности учащихся» и др. Результаты научных изысканий профессора Копыленко М.М. в области переводоведения, теории взаимодействия языков, мотивации и номинации, фразеологии получили широкую известность. Время доказало ценность и состоятельность его научных трудов в современном мире.

«Моисей Михайлович Копыленко – советский и казахстанский лингвист, доктор филологических наук, профессор, специалист в области сравнительно-типологического языкознания и глава научной школы по общей фразеологии в Казахстане» [1]. Так начинается обычно текст о профессоре Копыленко М.М. в информации социальных сетей. На наш взгляд, стоит в первых строчках сказать и о научной деятельности учёного в сфер социолингвистики.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Социолингвистика – одно из ведущих направлений исследований в казахстанской лингвистике. По мнению А.М. Абасилова, С.А. Асанбаевой, «социальная лингвистика в Казахстане сложилась как одно из направлений социолингвистики СССР. За годы независимости языковая ситуация и строительство в стране, языковая политика нашего государства и его основные направления были в достаточной мере изучены, нашли научно обоснованное решение. В данном направлении можно отметить научные труды ученых Б. Хасанұлы, М.М. Копыленко, А.Е. Карлинского, М.К. Исаева, Э.Д. Сулейменовой, З.К. Ахметжановой, С.Т. Сайна, Н.Ж. Шаймерденовой и др.» [2].

О становлении социальной лингвистики в отечественном языкознании пишет профессор Н.Ж. Шаймерденова в статье «Языковое строительство в Казахстане и двуязычные отраслевые словари», подчёркивая весомую роль диссертационного совета по защите докторских диссертаций под руководством профессора Э.Д.Сулейменовой (начиная с 1997 года) и работу высоко профессиональных ученых, в числе которых: доктора филологических наук М.М. Копыленко, А.С. Аманжолов, З.К. Ахметжанова, Л.К. Жаналина, М.К. Исаев, В.А. Исенгалиева, А.Е. Карлинский, Б.Х. Хасанов, К.Ш. Хусаинов, Н.Ж. Шаймерденова и другие, во многом «определившие дальнейшую судьбу развития казахстанской лингвистики» [3, 31]. «В рамках деятельности данного диссертационного совета, – отмечает Н.Ж. Шаймерденова, – формировалась **социолингвистическое направление в лингвистике**, изучающее важнейшие вопросы взаимодействия языка и общества, языковой политики, языкового планирования, языкового строительства» [3, 31]. «В трудах казахстанских социолингвистов (Б.Х. Хасанов, М.М. Копыленко, А.Е. Карлинский, Э.Д Сулейменова и мн. др.) представлен анализ языковой ситуации и проблем взаимодействия языков в различные периоды, а также их труды являются свидетельством целенаправленных действий лингвистов в обсуждении **проблем языка и социума**...» [3, 31].

В 1992 году российский учёный Л.П. Крысин написал статью о перспективах социолингвистических исследований в русистике, выделив как важнейшие задачи лингвистов: изучение **социальной дифференциации языка, речевого общения в разных социальных группах**, **процессов языкового заимствования, анализ речевых ситуаций, социолингвистических портретов** [4].

Задолго до Крысина Л.П. (в 1976 году) Копыленко М.М. обратил внимание на речевую культуру молодого поколения и стремился «привлечь внимание исследователей к молодёжному жаргону как своеобразному и сложному лингвистическому явлению» [5, 86]. Он (одним из первых отечественных лингвистов) считал важным решение социолингвистических проблем, относящихся к изучению языковой ситуации в полиязычном обществе в целом и в отдельных его стратах. Одной из таких традиционно проблемных и актуальных для изучения социальных страт является молодежь.

Речь молодежи – лингвистический объект, который предполагает постановку и решение целого ряда важных лингвистических и социокультурных проблем.

Одним из важных вопросов является выяснение возраста носителей молодежных жаргонизмов. Кого можно отнести к молодежи? В научных работах, посвященных изучению молодежной речи, возраст носителей данного социального диалекта варьируется: от 6-7 лет до 30-35. Так, по мнению Л.П. Крысина, «носители молодежного жаргона – учащаяся и рабочая молодежь (студенты, школьники старших классов, молодые рабочие), отчасти молодая техническая и гуманитарная интеллигенция в возрасте примерно от 22-23 до 33-35 лет» [6, 76]. Как видим, ученый верхнюю границу обозначает в 35 лет, а нижнюю ограничивает школьниками старших классов (то есть достигшими 15-16 лет).

Исследователь молодежного жаргона М.М.Копыленко сужает границы: «Значительная часть носителей русского языка в возрасте от 14-15 до 24-25 лет употребляет в общении со сверстниками несколько сот специфических слов и сильноидиоматических словосочетаний, именуемых молодежным жаргоном» [5, 79]. Л.А Кудрявцева, И.Г. Приходько считают носителями жаргонизмов молодых людей от 15 до 30 лет [7, 3], Е.Г.Борисова – от 14 до 25-30 лет [8, 84.], Т.В. Зайковская – от 12 до 25 лет [9, 8].

Иной возрастной диапазон рассматривается М.А. Грачевым; согласно его точке зрения, «носителями молодежных жаргонизмов являются лица от **6-7** лет (именно с данного возраста начинается учеба в школе) до 35 лет (возрастная «граница представителей неформального объединения хиппи)» [10, 167].

Таким образом, верхняя возрастная планка отличается разницей в 10 лет, а нижняя (хотя у большинства исследователей относительно постоянна) – в 7-8 лет. Это говорит о том, что учитывается не только биологический показатель, но и социальный статус носителей молодежного жаргона, важны не только хронологические границы, но и «содержательные признаки» определенных жизненных этапов.

Профессор М.М. Копыленко в своей программной теоретической статье «О семантической природе молодёжного жаргона», без которой сейчас не обходится ни один список библиографии по изучению молодежного социолекта, поставил ряд проблем, которые дали толчок и сделали популярным изучение речи молодёжи в Советском Союзе в дальнейшем. Наблюдения профессора Копыленко над семантическими основаниями переосмысления общепринятой лексики в молодёжной среде определили направления дальнейших исследований молодёжного социолекта во всей русской лингвистике. По мнению М.М. Копыленко, «**генеральная лингвистическая задача**, стоящая перед русистами, – это **детальное исследование современного русского языка во всех его разновидностях и проявлениях**» [5, 86].

Мнение М.М. Копыленко мы считаем справедливым, актуальным, и с аспирантских 1980-х годов нами было начато собирание жаргона учащейся молодёжи XIX века, целенаправленное социально-диалектологическое изучение молодёжной речи в диахронии (тематика публикаций: «Студенческий жаргон в России XIX века (на материале мемуарной литературы)», «Иноязычное влияние на словотворчество школьников в России XIX века», «Из истории молодёжного социолекта: лицейская словесность XIX века», «Технические выражения и молодежная речь прошлых столетий» и др.) и синхронии («Современная речевая культура и арго», «Номинации из «мира животных и растений» в дискурсе молодежной субкультуры», «Особенности словотворчества русскоязычной молодежи северного региона Казахстана» и др.). Изданы «Словарь руского школьного жаргона XIX века» (М., 2007 г.), монография «Генезис и функционирование молодёжного социалекта в русском языке национального периода» (м.. 2010 г.) и др. научные труды, посвящённые природе молодёжного жаргона.

С конца 1990-х гг., вероятно, в силу актуализации социальных и этнических проблем и активизации изучения разных социолектов, в странах СНГ и дальнего зарубежья стали появляться исследования региональных и национальных особенностей молодежной речи

(Михайлова Н., Кипнис А., Кипнис Д., Кудрявцева Л.А., Приходько И.Г., Любицкая Е.В., Марочкин А.И., Горчакова Е.В., Вальтер Х.).

Специфика молодёжного речевого общения в Казахстане в условиях тюркско-славянского взаимодействия и межэтнической толерантности оставалась недостаточно изученной. Об этом и сказал в личной беседе профессор Копыленко М.М. Познакомились мы на Международной научной конференции «Проблемы теоретического и прикладного языкознания» (КазГУМЯ, 1997 г.). После моего выступления о специфике молодёжного жаргона, о его фразеосочетаниях Моисей Михайлович поддержал мои научные изыскания, отметив, что тема требует дальнейшего изучения. На следующий день подарил оттиск своей знаменитой статьи с пожеланием продолжить исследования молодёжной речи.

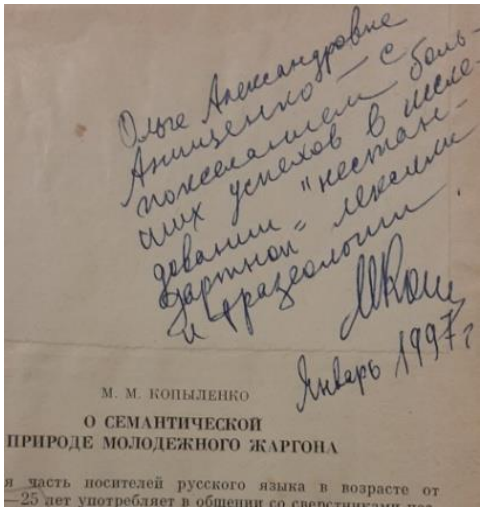
Ольге Александровне Анищенко — с пожеланием больших успехов в исследовании "нестандартной" лексики и фразеологии.
Январь 1997 г.

М. М. КОПЫЛЕНКО

О СЕМАНТИЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ МОЛОДЕЖНОГО ЖАРГОНА

я часть носителей русского языка в возрасте от —25 лет употребляет в общении со сверстниками

В многонациональном Казахстане разнообразнее и богаче, чем в других странах, происходит межкультурная коммуникация. Современная казахстанская молодёжь с новым креативным настроем, амбициозная и с новым мышлением, легко переходит с одного языка на другой, осознавая важность знания языков как экономического капитала. Как правило, это молодёжь новой формации, нового видения со знанием двух и более языков, формированная как конкурентоспособная личность, которой предстоит в эпоху глобализации строить своё государство и приумножать его духовные и материальные богатства. В многоязычном, поликультурном Казахстане, как отмечают отечественные лингвисты, особенно актуальны исследования языка как духовной ценности для овладения культурой межнационального общения.

Следует показать мировоззренческие и ценностные установки современной казахстанской молодёжи, её духовные и идеологические ориентиры, расширение форм коммуникаци, изменения, происходящие в речевом общении под влиянием социокультурных условий, взаимодействие различных языковых систем.

Для социолингвистики Казахстана актуальность изучения молодёжного жаргона определяется прежде всего включением в него материала, содержание и функционирование которого обусловлено межэтнической толерантностью, взаимодействием тюркской и славянской культуры. В социальных диалектах наблюдаем и примеры индивидуального языкотворчества. У молодёжи возникает потребность в создании новых слов и фраз, которые рождаются по определённому поводу (от лат. occasio, род. п. occasionis – случай, повод). М.М. Копыленко подчеркивает, что «именно в сочетаемости лексем, мириадократно варьирующейся в сознании индивидов в зависимости от целей и ситуаций общения, заложены импульсы тех процессов, которые превращают мимолетное, случайное, каузальное, т.е. речевое, в сложившееся, постоянное, […], т.е. языковое» [11].

ВЫВОДЫ

Исследование молодёжной речи непосредственно связано с решением общегосударственных вопросов молодёжной и языковой политики, проводимой в Казахстане. Огромная надежда и ответственность возлагаются на молодежь, которой предстоит продолжить эстафету созидательных дел старшего поколения, обеспечить Казахстану процветание и мировое признание. Менталитет народа Казахстана, основанный на этническом многообразии, не должен раствориться в мировом потоке культуры, он должен быть сохранен молодым поколением в качестве уникального национального достояния.

На данный момент исследование молодежного сленга остается актуальным: он востребован в определенной части общества, широко распространен среди молодежи, а также характеризуется подвижными процессами, происходящими в нем. Результаты исследования позволят ввести язык молодёжи Казахстана в международный научный оборот, а также – в круг лингвистических объектов, доступных для дальнейших сопоставительных, описательных и собственно научных исследований самого широкого круга специалистов. Возможно, такой подход Копыленко М.М. оценил бы по достоинству. Его труды всегда отличались актуальностью, теоретической и практической значимостью, а также новизной научных идей. Профессор Копыленко М.М. – пример плодотворно работающего исследователя, давшего путёвку в жизнь многим молодым учёным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Копыленко, Моисей Михайлович // Материал из Википедии – свободной энциклопедии. [Электронный ресурс]. ru.wikipedia.org/wiki/Копыленко,...

Kopylenko, Moısei Mıhaılovıch // Materıal ız Vıkıpedıı – svobodnoı entsıklopedıı. [Elektronnyı resýrs]. ru.wikipedia.org/wiki/Kopylenko,...

2 Абасилов А.М., Асанбаева С.А. Социолингвистические исследования в Казахстане: новые возможности и проблемы // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 3-2. – С. 192-196.

Abasılov A.M., Asanbaeva S.A. Sotsıolıngvıstıcheskıe ıssledovanııa v Kazahstane: novye vozmojnostı problemy // Mejdýnarodnyı jýrnal eksperımentalnogo obrazovanııa. – 2015. – № 3-2. – S. 192-196.

3 Шаймерденова Н. Ж. Языковое строительство в Казахстане и двуязычные отраслевые словари // Вестник КазГЮУ. Серия «Филологические науки». № 11-12 (25/26). – Астана, 2015. – С. 30-35.

Shaımerdenova N. J. Iazykovoe stroıtelstvo v Kazahstane ı dvýıazychnye otraslevye slovarı // Vestnık KazGIýÝ. Serııa «Fılologıcheskıe naýkı». № 11-12 (25/26). – Astana, 2015. – S. 30-35.

4 Крысин Л.П. О перспективах социолингвистических исследований в русистике. – Берлин, 1992, № 2. – С. 96-106.

Krysın L.P. O perspektıvah sotsıolıngvıstıcheskıh ıssledovanıı v rýsıstıke. – Berlın, 1992, № 2. – S. 96-106.

5 Копыленко М.М. О семантической природе молодежного жаргона // Социально-лингвистические исследования. – М.: Наука, 1976. – С. 79-86.

Kopylenko M.M. O semantıcheskoı prırode molodejnogo jargona // Sotsıalno-lıngvıstıcheskıe ıssledovanııa. – M.: Naýka, 1976. – S. 79-86.

6 Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989. – 188 с.

Krysın L.P. Sotsıolıngvıstıcheskıe aspekty ızýchenııa sovremennogo rýsskogo ıazyka. – M.: Naýka, 1989. – 188 s.

7 Кудрявцева Л.А., Приходько И.Г. Словарь молодёжного сленга города Киева. – К.: ООО «ИД "Аванпост – Прим"». – 2006. – 198 с.

Kýdrıavtseva L.A., Prıhodko I.G. Slovar molodëjnogo slenga goroda Kıeva. – K.: OOO «ID "Avanpost – Prım"». – 2006. – 198 s.

8 Борисова Е.Г. О некоторых особенностях современного жаргона молодёжи // Русский язык в школе. – 1981. – №3. – С. 83-87.
Borısova E.G. O nekotoryh osobennostıah sovremennogo jargona molodëjı // Rýsskıı ıazyk v shkole. – 1981. – №3. – S. 83-87.
9 Зайковская Т.В. Проблемы культуры молодёжной речи (Пути пополнения словарного состава молодёжного жаргона). – Кишинёв, 2005. – 120 с.
Zaıkovskaıa T.V. Problemy kýltýry molodëjnoı rechı (Pýtı popolnenıia slovarnogo sostava molodëjnogo jargona). – Kıshınëv, 2005. – 120 s.
10 Грачев М.А. Русское арго. Монография. – Н.Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 1997. – 245 с.
Grachev M.A. Rýsskoe argo. Monografıia. – N.Novgorod: NGLÝ ım. N.A. Dobrolıýbova, 1997. – 245 s.
11 Копыленко М.М. Очерки по общей фразеологии/ М.М. Копыленко, З.Д. Попова. Воронеж: ВГУ, 1989. – 142 с.
Kopylenko M.M. Ocherkı po obeı frazeologıı/ M.M. Kopylenko, Z.D. Popova. Voronej: VGÝ, 1989. – 142 s.

Материал поступил в редакцию журнала 30.11.2020

REFERENCES

1 Kopylenko, Moisey Mikhailovich // Material from Wikipedia-free encyclopedia. [Electronic resource]. ru.wikipedia.org/wiki/Kopylenko,...
2 Abasilov a.m., asanbayeva S. A. Sociolinguistic research in Kazakhstan: new opportunities and problems // international journal of experimental education. – 2015. – № 3-2. – P. 192-196.
3 Shaimerdenova N. Zh. Language construction in Kazakhstan and bilingual industry dictionaries / / Bulletin of Kazguu. Series "Philological Sciences". No. 11-12 (25/26). – Astana, 2015. – Pp. 30-35.
4 Krysin L. P. on the prospects of sociolinguistic research in Russian studies. – Berlin, 1992, No. 2. – Pp. 96-106.
5 Kopylenko M. M. On the semantic nature of youth jargon / / Social and linguistic research. – Moscow: Nauka, 1976. – Pp. 79-86.
6 Krysin L. P. Sociolinguistic aspects of studying the modern Russian language. – Moscow: Nauka, 1989. – 188 p.
7 Kudryavtseva L. A., Prikhodko I. G. Dictionary of youth slang of the city of Kiev. - K.: LLC “D "Outpost-Approx"”. – 2006. – 198 p.
8 Borisova E. G. On some features of modern youth jargon / / Russian language at school. – 1981. – No. 3. – Pp. 83-87.
9 Zaykovskaya T. V. Problems of youth speech culture (Ways to replenish the vocabulary of youth jargon). – Kishinev, 2005. – 120 p.
10 Grachev M. A. Russian Argo. Monograph. – N. Novgorod: NGLU named after N. A. Dobrolyubov, 1997. – 245 p.
11. Kopylenko M. M. Essays on General phraseology/ M. M. Kopylenko, Z. D. Popova. Voronezh: VSU, 1989. – 142 s

Жалпы лингвистикалық міндет (М.М.Копыленконың мақаласына оралу «Жастардың жаргондарының семантикалық табиғаты туралы»)

О.А. Анищенко
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Мақала М.М. Копыленконың социолингвистика саласындағы ғылыми зерттеулеріне, оның «жастар жаргонының семантикалық табиғаты туралы» жұмысына арналған, онда жастардың сөйлеу қарым-қатынасының нақты сөздері мен фразеологиялық бірліктерінің

тұжырымдамалық мазмұны талданады, жаргонның идеографиялық сөздігі, оның айдарлары ұсынылған. Біз М. М. Копыленконың орыс тілшілеріне қойған жалпы лингвистикалық міндеті-орыс тілін оның барлық түрлері мен көріністерінде егжей-тегжейлі зерттеу туралы айтып отырмыз. Профессор М. М. Копыленко Қазақстанда алғашқылардың бірі болып жастар жаргонына назар аударып қана қоймай, оның семантикалық табиғатын түсіндірді. Мақала авторы осы лингвистикалық құбылысты зерттеудің перспективаларын қарастырады.

Материал 30.11.2020 баспаға түсті

General linguistic task (Returning to the article by M.M. Kopylenko "On the semantic nature of youth jargon")

O.A. Anichshenko
Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the scientific research of M.M. Kopylenko in the field of sociolinguistics, his work "On the semantic nature of youth jargon", which analyzes the conceptual content of specific words and phraseological units of youth speech communication, presents an ideographic vocabulary of jargon and its rubrics. We are talking about the general linguistic task set by M.M. Kopylenko in front of Russianists – a detailed study of the Russian language in all its varieties and manifestations. Prof. Kopylenko M.M. was one of the first in Kazakhstan not only to draw attention to the youth jargon, but also to explain its semantic nature. The author of this article examines the prospects for studying this linguistic phenomenon.

Received: 30.11.2020

УДК 81`371

А.Д. Жакупова
д.ф.н., профессор, проректор по научной работе и международным связям, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-0699-7636. E-mail: aygul.zhakupova@yandex.kz

ВКЛАД М.М.КОПЫЛЕНКО В РАЗВИТИЕ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЙ МОТИВОЛОГИИ

Светлой памяти профессора М.М.Копыленко
в честь 100-летнего юбилея

Статья посвящена рассмотрению научных идей выдающегося казахстанского лингвиста, профессора М.М.Копыленко, способствовавших становлению и развитию сопоставительной мотивологии как современного раздела науки о языке. Предметом исследования выступает сопоставление терминосистемы ономасиологического и семасиологического направления сопоставительной мотивологии, используемой учеными казахстанской мотивологической школы под руководством профессора М.М.Копыленко и российской (томской) мотивологической школы под руководством профессора О.И.Блиновой. Освещается сходство и различие в определении терминов «мотивология», «мотивация», «мотивированность слова», «внутренняя форма слова», «фактор языкового сознания» и другие.

Ключевые слова: сопоставительная мотивология, научная школа, ономасиология, семасиология, терминосистема, мотивированность слова, мотивация, внутренняя форма слова, фактор языкового сознания

Профессор А.Е.Карлинский в предисловии к сборнику, посвященному 80-летию М.М.Копыленко, отметил: «Чтобы дать представление о широте взглядов М.М.Копыленко, достаточно перечислить те области науки о языке, куда он внес своей посильный вклад, – палеославистика, текстология, фразеология, языковые контакты и двуязычие, лексикография, этнолингвистика, лингводидактика, история лингвистических учений и др.» [1, 4]. На наш взгляд, этот ряд вполне может быть дополнен еще одним направлением – сопоставительное языкознание, а точнее **сопоставительная мотивология.**

ВВЕДЕНИЕ

На волне растущего интереса к проблемам «мышления о языке», обыденного языкового (метаязыкового) сознания, национального своеобразия языковых картин мира в начале 90-х гг. XX века заметную роль сыграли исследования мотивированной лексики в аспекте осознания ее носителями языка. Подход к слову с позиции говорящего, его восприятия и интерпретации им связи звучания и значения определил выход на первый план вопроса о психологической природе Человека, осуществляющего номинацию, о стремлении его мотивировать языковой знак, о закономерностях мыслительной деятельности человека [2, 98]. В этой связи показания языкового (метаязыкового) сознания стали едва ли ни единственным источником изучения мотивации слов, а человек с его языковой способностью осмыслять собственную речевую деятельность, устанавливать рационально-логическую связь между планом выражения и планом содержания, размышлять, обдумывать, т.е. осознанно подходить к языку, выполнял роль соисполнителя научного исследования. Именно такой взгляд на человека-носителя языка характерен для становления и развития **сопоставительной мотивологии** – науки, исследующей общность и специфику лексического явления мотивации слов в разных, сопоставляемых, языках с учетом ключевых тезисов антропоцентризма.

Сопоставительная мотивология – самостоятельное научное направление, становление и развитие которого происходило не изолированно, в процессе взаимодействия и соприкосновения с другими существующими, «зрелыми» науками. С учетом вклада предшественников была разработана теоретическая концепция лексической мотивации в рамках сопоставительно-типологических исследований с привлечением широкого спектра языков, определены принципы, методы, аспекты и направления сопоставительной мотивологии, описаны пути осмысления феномена явления мотивации слов [3-5].

Зарождение сопоставительной мотивологии было подготовлено становлением и развитием целого ряда научных дисциплин как сопоставительного, так и общего языкознания. Термин *«сопоставительная мотивология»* впервые встречается в научной литературе в середине 90-х гг. прошлого столетия, с одной стороны, как противопоставленный термину «описательная мотивология», с другой стороны, как органично вписывающийся в уже существующую терминосистему (ср. «сопоставительная лексикология» (В.Г.Гак), «сопоставительная семасиология» (А.Й.Гудавичюс), «сопоставительная ономасиология» (И.В.Блинова). К этому времени термин уже приобрел свой статус, вошел в научный обиход языковедов-мотивологов, однако не всегда адекватно воспринимался представителями других лингвистических концепций, изучающими феномен языковой мотивации.

На наш взгляд, особый вклад в становление и развитие сопоставительной мотивологии внесли работы, выполненные под руководством известного отечественного учёного, доктора филологических наук, профессора М.М.Копыленко. Примечательно, что М.М.Копыленко, являясь автором ряда трудов по сопоставительному языкознанию, лично сам не проводил

исследования в области сопоставительной мотивологии, а своими идеями и мыслями щедро делился с учениками, выступая в качестве их научного руководителя по написанию и защите кандидатских диссертаций.

В настоящей статье речь пойдет о вкладе М.М.Копыленко в развитие сопоставительной мотивологии как науки.

Прежде чем показать роль учения М.М.Копыленко для сопоставительной мотивологии, остановимся кратко на ее сущности.

Сопоставительная мотивология как наука представляет собой раздел сопоставительной лексикологии, изучающий мотивированную лексику в аспекте осознания её носителями языков – представителями разных лингвокультурных сообществ. Сопоставительная мотивология отвечает задачам и целям сопоставительно-типологического исследования, т.к., с одной стороны, она выявляет специфику (различия, расхождения, особенности) явления мотивации слов в каждом из сопоставляемых языков, устанавливает национально-языковые особенности мотивационных механизмов и мотивационной рефлексии, характерные для представителей разных языков и культур (контрастивная лингвистика); с другой стороны - выявляет общее, типичное в функционировании такого языкового феномена, как лексическое явление мотивации слов, определяет единые тенденции его развития в разных языковых группах, дает материал для типологии, так как отношения мотивации представляют собой лингвистическую универсалию, а разные аспекты явления мотивации слов служат важными типологическими характеристиками.

Сопоставительная мотивология органично вписывается в систему лингвистических наук, изучающих словарный состав и лексическую семантику разных языков в аспекте сопоставления их друг с другом. Основное её отличие - непосредственное обращение к языковой личности, говорящему, его метаязыковому сознанию. В сопоставительной мотивологии языковые единицы характеризуются с позиции современного носителя языка, его осмысления, восприятия и интерпретации им связи звучания и значения слова. Главным её источником являются факты мотивационной рефлексии, эксплицированные в показаниях языкового (метаязыкового) сознания носителей языков. Теоретико-методологические основы сопоставительной мотивологии подробно описаны в ряде научных статей (см.например, [6]).

Одним из важных в методологическом отношении вопросов является разработка терминосистемы, в которую входят такие термины и понятия, как мотивированность слова, внутренняя форма слова, мотивационная форма и мотивационное значение, типы мотивированности, мотивировочный и классификационный признаки, виды внутренней формы слова, а также такие понятия, как мотивационно-сопоставительный анализ, национальная специфика языка, эквивалентные и адекватные лексические единицы, национальное метаязыковое сознание и др.

На сегодняшний день достоянием казахстанской мотивологической (ономасиологической) школы можно по праву считать научные работы, выполненные непосредственно под руководством проф.М.М.Копыленко [7, 8], работы исследователей второго и третьего поколения, защитивших свои труды под руководством уже учеников М.М.Копыленко [9-13].

Целесообразным, на наш взгляд, является рассмотрение идей М.М.Копыленко в сопоставлении с терминосистемой, актуальной для сопоставительной мотивологии, разработанной томскими мотивологами под руководством О.И.Блиновой. Автор настоящей статьи является прямым последователем томской мотивологической школы, чьи труды посвящены сопоставительно-мотивологическому исследованию славянских и тюркских языков (на материале наименований растений и птиц) [8]. Важно заметить, что автору статьи предоставилась возможность на одной из научных конференций познакомиться с М.М.Копыленко, получить его консультацию, обсудить с ним ключевые вопросы языковой мотивации.

М.М.Копыленко и О.И.Блинова стоят у истоков сопоставительной мотивологии казахстанской и российской научных школ соответственно. Представители

мотивологической школы М.М.Копыленко работают в ономасиологическом направлении, исследования под руководством О.И.Блиновой проводятся в семасиологическом направлении. Безусловно, оба направления характеризуются как общностью, так и спецификой научного поиска.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Какие идеи М.М.Копыленко повлияли на становление и развитие сопоставительной мотивологии?

Прежде всего, следует отметить, что сам термин «мотивология» впервые был введен в научный оборот М.М.Гинатулиным – учеником М.М.Копыленко в 1973 г. в кандидатской диссертации «К исследованию мотивации лексических единиц (на материале наименований птиц)», положившей начало ономасиологическому осмыслению вопросов мотивации [7]. В этой работе намечены пути сопоставительно-мотивологического (ономасиологического) направления, даны определения базовых понятий и терминов мотивологии с позиции ономасиологии, проанализированы мотивированные наименования птиц в казахском, русском, английском языках с точки зрения принципов, способов и средств номинации.

Остановимся на этом подробнее. Начнем с термина **«мотивология».**

Предложенный в 1973 г. М.М.Копыленко и М.М.Гинатулиным термин «мотивология» сразу же получил ономасиологическое содержание: «Мотивология – раздел лексикологии, задачей которого является изучение связей между словами и вещами в момент их наименования, а также состояние и степень мотивированности слова на определённом этапе развития языка» [7, 12-13]. Это определение отражает суть ономасиологического подхода к исследованию языка, предусматривающего изучение лексических единиц «с точки зрения предметной направленности, т.е. соотнесённости языковых единиц с внеязыковым предметным рядом как средства обозначения, именования последнего» [14, 197]. Для ономасиолога важно понять механизм называния явлений, вскрыть природу названий, т.е. выявить те признаки предметов, которые отображены в названиях (мотивировочные признаки), показать их типологию. М.М.Копыленко говорит о мотивологии как «учении о мотивах номинации» [2, 90].

Семасиологический) подход к слову как единице лексико-семантической системы языка позволяет подойти к понятию мотивологии с другой позиции. «Своеобразной «стартовой площадкой» мотивологии, её «началом начал» является взгляд на слово не только как компонент лексической системы языка, но и как компонент метаязыкового сознания *человека,* говорящего коллектива», – пишет О.И.Блинова [15, 11]. Собственно лексикологическое содержание понятия мотивологии связано, в первую очередь, с обращением к метаязыковому сознанию говорящего, к его языковой компетенции, языковой способности. Для мотиволога, работающего в сфере лексической мотивации, важно понять, как в сознании индивида соотносятся одни лексические единицы с другими, какие мотивационные связи устанавливаются при осмыслении языкового знака, какие ассоциации, образы и представления возникают в сознании рядового носителя языка. Термин «мотивология» в трудах О.И.Блиновой встречается с 1994 г.: «Главная цель сопоставительной мотивологии, в отличие, от описательной, – исследование явления мотивации слов в разных, сопоставляемых языках для выявления общности и специфики его в каждом из языков, а также для углубления теории мотивации слов» [3, 17]. Таким образом, отличие понятия мотивологии вытекает из особенностей подходов, используемых учёными разных научных школ – ономасиологической и семасиологической. При ономасиологическом подходе исследователь анализирует связь слова с конкретной реалией, предметом действительности, указывая на связь между наименованиями и обозначаемыми ими вещами, при семасиологическом – исследователь анализирует связь одних языковых единиц с другими на основе их структурного и/или смыслового тождества, актуального для метаязыкового сознания говорящего.

М.М.Копыленко и О.И.Блинова рассматривают **мотивацию** и как явление, и как процесс, однако понимают их по-разному.

Исследуя наименования животных и птиц в разных языках с точки зрения отражения в них фрагментов окружающего человека мира действительности, М.М.Копыленко определяет явление мотивации как «относящийся к прошлому акт отражения признака предмета в его названии средствами языка» [2, 90]. Это определение свидетельствует об ономасиологической природе явления мотивации. Поскольку теория номинации призвана показать, каким образом осуществляется акт номинации в процессе познания человеком мира, казахстанские мотивологи считают, что мотивация как процесс предшествует номинации, т.к. позволяет изучать механизм называния (обозначения, именования) путём соотнесения лексических единиц. «Мотивация есть обязательная ступень предноминативного процесса» [7, 11]. М.М.Копыленко различает мотивацию непосредственную и опосредованную [2, 92].

В основе семасиологического направления мотивологии лежат принципы антропоцентризма, лексикоцентризма, синхронности, системности [16, 16], позволяющие рассматривать явление мотивации как «связь между словами, обнаруживающую их мотивированность» [16, 186]. Связь звучания и значения лексических единиц на основе формально-семантической соотнесённости с другими лексическими единицами осуществляется в языковом сознании говорящего, поэтому мотивация определяется томскими мотивологами как процесс функционирования лексических единиц в системе языка и речи; процесс актуализации мотивационных отношений [16, 21]. Различается мотивация лексическая/структурная, мономотивация/полимотивация, однонаправленная /разнонаправленная, текстовая/метатекстовая [18].

Одно из центральных понятий мотивологии – **мотивированность слова.**

Ономасиологическим является определение мотивированности через соотнесение «данного знака с данным объектом-денотатом» [19, 21]. «Мотивированность представляется как результат создания мотивированной формы наименования на основе мотивировочного признака, лёгшего в основу наименования» [20, 15]. М.М.Копыленко противопоставляет мотивированность мотивации как синхронное понятие диахронному, т.е. мотивация характеризует слово с момента его появления в языке (как акт номинации в прошлом, мотивировочный признак слова в момент его наименования), а мотивированность характеризует современное употребление лексической единицы и может отсутствовать (признак слова, сохраняющего/утрачивающего мотивацию). Например, с точки зрения современного русского языка слово *мешок* утратило свою мотивированность (пример М.М.Гинатулина). М.М. Копыленко различает первичную и вторичную звуковую мотивированность [2, 90].

Определение мотивированности, данное О.И.Блиновой, исходит из учёта связей данной лексической единицы с другими сосуществующими единицами языка и роли носителя языка: Мотивированность - это «структурно-семантическое свойство слова, позволяющее осознать обусловленность связи его звучания и значения на основе соотносительности с языковой или неязыковой действительностью» [18, 18]. Например, мотивированность слова *осинник* осознаётся за счёт его соотнесённости с другими словами языка: *ОСИНа, ельНИК,* а мотивированность слова *бах* – за счёт его соотнесённости с реальными звуками, сопровождающими обозначаемое им. Различается мотивированность лексическая/структурная, абсолютная/относительная, полная/частичная, фонетическая /морфологическая/семантическая [15, 385].

Исследования, проводимые в русле идей М.М.Копыленко, направлены, прежде всего, на описание мотивов (номинационных признаков, мотивировочных признаков) и мотивем (принципов номинации). «Мотивема – термин для обозначения гомогенных мотивов» [7, 11-12]. Ср. у О.И.Блиновой «мотивема – мотивируемое слово; напр. из двух слов – *ель* и *еловый* второе слово - мотивема» [15, 385]. Так, М.М Копыленко и М.М.Гинатулиным на материале казахских наименований птиц и животных выявлено 18 мотивем («голос

(звукоподражание)», «голос (описание звука)», «сходство с другими объектами», «величина», «питание», «цвет», «запах», «носитель действия», «результат действия» и т.д.). По их мнению, систему мотивем в тематической группе наименований животных и птиц казахского языка формируют как лингвистические факторы (межъязыковая омонимия, особенности метафорической номинации), так и экстралингвистические (образ жизни тюркских народов, их отношение к живым существам, особенности быта и досуга) [2, 84].

При ономасиологическом подходе к изучению мотивированного знака лингвисты, с одной стороны, обращаются к сведениям этимологического характера (М.М.Копыленко: «Мы, разумеется, опираемся на этимологии НЖ…» (НЖ – наименований животных, пояснено мной – *А.Ж.*) [2, 82]), с другой стороны, при определении мотивированности слова обращают внимание на то, ощущается ли носителем языка связь между звуком и значением. Исходя из этого, можно заключить, что эти исследования носят диахронно-синхронный характер. М.М.Копыленко рассматривает мотивологию и этимологию как наиболее близкие учения о слове, при этом замечает, что «… труд этимолога в известном смысле заканчивается там, где начинаются усилия мотиволога» [2, 81]. По словам учёного, «этимолог вскрывает побудительный фактор, признак, который лёг в основу наименования, т.е. его мотив» [2, 81], а мотивологу предстоит этот мотив изучить с разных сторон. Семасиологическое направление мотивологии носит исключительно синхронный характер, т.к. оно базируется на принципе синхронности, суть которого состоит в том, что мотивированные лексические единицы анализируются в аспекте осознания их носителями языка в настоящий момент времени.

Фактор языкового сознания – это тот фактор, который объединяет ономасиологическое и семасиологическое направления мотивологии. Он одинаково важен «как для осознания говорящим коллективом принципов, способов и средств номинации, необходимых для осуществления номинационного процесса, так и для осознания рациональности связи звучания и значения слов посредством их соотнесения с другими, мотивирующими их лексическими единицами» [15, 226]. Процесс наименования осуществляется при активном участии языкового сознания номинатора и является отражением когнитивных процессов - категоризации и классификации [21-22]. Исследования, проведённые М.М.Копыленко, М.М.Гинатулиным, Г.И.Уюкбаевой и др. подтверждают тезис о психологической природе Человека, осуществляющего номинацию, о стремлении его мотивировать языковой знак, о закономерностях мыслительной деятельности говорящего и свидетельствуют о том, что «мотивация является важным фактором развития языка» [2, 90].

Отличие ономасиологического и семасиологического подходов заключается в том, что фактор языкового сознания в ономасиологии лежит в основе номинативной деятельности, а исследователь-ономасиолог «работает» уже с языковым материалом при помощи ономасиологического инструментария без обращения к сознанию носителя языка. В семасиологии же фактор языкового сознания определяет всю структуру исследования, так как пронизывает все категории явления мотивации слов.

К числу научных категорий сопоставительной мотивологии относится понятие **внутренней формы слова (ВФС)**.

Сторонники ономасиологической концепции данное понятие дефинируют по-разному: «признак номинации, выраженный в слове», «образ, легший в основу наименования», «мотивировочный признак», «понятие, обозначаемое словом» и др. [23, 23-29]. К примеру, ВФС ***морянка*** с позиции ономасиологического анализа представлена в «левой» его части – МОРянка (птица, обитающая около моря), т.к. именно в сегменте **мор-** выражен номинационный признак (море), который и лег в основу наименования.

Семасиологическая трактовка принадлежит О.И.Блиновой, давшей определение ВФС через понятие мотивированности языкового знака с учетом показаний метаязыкового сознания носителей языка. Она приходит к мнению, что говорящий по звуковой оболочке слова в её соотнесённости с лексическим значением судит «не только об образе, о признаке,

легшем в основу названия, но и о классификационном признаке наименования» и в подтверждение своей мысли приводит пример: «о признаке голубого цвета, определившем выбор мотивирующей единицы для обозначения ягоды голубики, мы узнаём по сегменту звуковой оболочки слова ГОЛУБ/ика/, о том же, что это название предмета, в данном случае ягоды, а не отвлеченное название цвета (голубизна), не название признака неполноты качества (голубоватый), не обозначение процесса становления признака (голубеть), мы узнаём по другому сегменту звуковой оболочки этого слова – по сегменту – ИКА» [15, 61]. Эта мысль служит доказательством двучастного характера ВФС (соотнесённость её как с корневой (мотивирующая часть ВФС), так и с аффиксальной (формантная часть ВФС) морфемами). Именно она легла в основу мотивологического определения ВФС, данного О.И.Блиновой: «внутренняя форма – это морфо-семантическая структура слова, позволяющая объяснить связь его звучания и значения» [18, 26]. Интерпретация ВФС как билатерального компонента структуры слова и факт актуализации в метаязыковом сознании говорящего двух частей слова - мотивирующей («левой») и формантной («правой») позволяет говорить о возможности членения ВФС, о посегментном восприятии слова носителем языка. Сегментный характер ВФС служит основой для выделения мотивационной формы (МФ), которая находится в наложении с фонетической формой слова, и мотивационного значения (МЗ) ВФС, которое структурирует лексическое значение слова [31, 31]. Структуру ВФС можно представить в виде схемы, предложенной О.И.Блиновой [15, 62]:

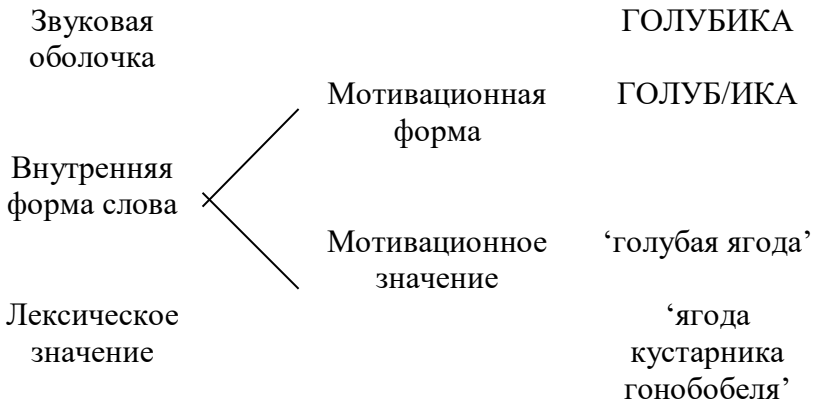

В отличие от мотиволого-ономасиологического направления, изучающего ВФС с точки зрения её изменения или утраты, наличия в ней коннотативных и экспрессивных компонентов, а также специфики отображения в ней предметов материального мира, семасиолого-мотивологическое предполагает анализ ВФС с точки зрения её составляющих компонентов (МФ и МЗ), видов ВФС (вариантной, метафорической, лексикализованной), её функциональных характеристик, роли в формировании языковой картины мира и т.д.

ВЫВОДЫ

Проанализировав разные подходы к исследованию мотивированной лексики, можем констатировать, что концепцию М.М.Копыленко о мотивации как «важном факторе развития языка» [2, 90] можно рассматривать как сопоставительно-ономасиологическую, направленную на изучение принципов, способов, средств номинации лексических единиц на материале разных языков, в отличие от учения о мотивации О.И.Блиновой, которая развивается в сопоставительно-семасиологическом ключе.

Важно заметить, что вклад М.М.Копыленко в развитие сопоставительной мотивологии весом и значителен, поскольку исследования, проводимые в русле сопоставительной ономасиологии под его руководством, обогатили эмпирическую базу научных исследований казахстанской лингвистики, ввели в научный оборот термины и понятия,

надежно укоренившиеся в метаязыковой базе исследований по мотивологии, обеспечили методологический фундамент исследований мотивированных языковых единиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Карлинский А.Е. Памяти ученого, друга, учителя // Мир языка: Материалы второй международной научно-теоретической конференции, посвященной 80-летию профессора М.М.Копыленко. – Алматы: КазГУМОиМЯ, 2001. – 400 с.

Karlinskij A.E. Pamyati uchenogo, druga, uchitelya // Mir yazyka: Materialy vtoroj mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoj konferencii, posvyashchennoj 80-letiyu professora M.M.Kopylenko. – Almaty: KazGUMOiMYA, 2001. – 400 s.

2 Копыленко М.М. Актуальные проблемы лингвистики. Сборник трудов. Алматы,1998 – 248 с.

Kopylenko M.M. Aktual'nye problemy lingvistiki. Sbornik trudov. – Almaty,1998 – 248 s.

3 Блинова О.И. Сопоставительная мотивология // Вопросы слово- и формообразования в индоевропейских языках: Семантика и функционирование. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1994. – Ч.1. – С. 17-24.

Blinova O.I. Sopostavitel'naya motivologiya // Voprosy slovo- i formoobrazovaniya v indoevropejskih yazykah: Semantika i funkcionirovanie. – Tomsk: Izd-vo Tomskogo un-ta, 1994. – CH.1. – S. 17-24.

4 Жакупова А.Д. Сопоставительная мотивология: сущность и направления (на материале славянских и тюркских языков). Дисс. ….докт. филол.наук. – Алматы, 2009. – 416 с.

Zhakupova A.D. Sopostavitel'naya motivologiya: sushchnost' i napravleniya (na materiale slavyanskih i tyurkskih yazykov). Diss. ….dokt. filol.nauk. Almaty, 2009. – 416 s.

5 Жакупова А.Д. Сопоставительная мотивология: методы и аспекты (монография). – Кокшетау: Келешек-2030, 2009. – 264 с.

Zhakupova A.D. Sopostavitel'naya motivologiya: metody i aspekty (monografiya). – Kokshetau: Keleshek-2030, 2009. – 264 s.

6 Жакупова А.Д.Теоретико-методологические основы сопоставительной мотивологии// «Вопросы языка и литературы в современных исследованиях»/ Материалы Международной научно-практической конференции «Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие. XI Кирилло-Мефодиевские чтения 18-19 мая 2010 года». – Москва-Ярославль, 2010. – С.19-24.

Zhakupova A.D.Teoretiko-metodologicheskie osnovy sopostavitel'noj motivologii// «Voprosy yazyka i literatury v sovremennyh issledovaniyah»/ Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Slavyanskaya kul'tura: istoki, tradicii, vzaimodejstvie. XI Kirillo-Mefodievskie chteniya 18-19 maya 2010 goda». – Moskva-Yaroslavl', 2010. – S.19-24.

7 Гинатулин М.М. К исследованию мотивации лексических единиц: на материале наименований птиц: дисс. … канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1973. – 185 с.

Ginatulin M.M. K issledovaniyu motivacii leksicheskih edinic: na materiale naimenovanij ptic: diss. … kand. filol. nauk. – Alma-Ata, 1973. – 185 s.

8 Уюкбаева Г.И. Народные наименования растений (на материале английского, русского, казахского языков): автореф. … канд.филол.наук. – М., 1983. – 24 с.

Uyukbaeva G.I. Narodnye naimenovaniya rastenij (na materiale anglijskogo, russkogo, kazahskogo yazykov): avtoref. … kand.filol.nauk. – M., 1983. – 24 s.

9 Сарыбаева М.Ш. Система обозначений родства в английском, русском и казахском языках: автореф. … канд.филол.наук. - Алматы, 1991. – 22 с.

Sarybaeva M.Sh. Sistema oboznachenij rodstva v anglijskom, russkom i kazahskom yazykah: avtoref. … kand.filol.nauk. – Almaty, 1991. – 22 s.

10 Валиханова Р.Е. Сопоставительное исследование соматизмов казахского и русского языков: автореф. ...канд.филол.наук. – Алматы, 1995. – 24 с.

Valihanova R.E. Sopostavitel'noe issledovanie somatizmov kazahskogo i russkogo yazykov: avtoref. ...kand.filol.nauk. – Almaty, 1995. – 24 s.

11 Мусабекова У.А. Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков. автореф. … канд.филол.наук. – Алматы, 1996. – 25 с.

Musabekova U.A. Motivacionnyj aspekt antroponimov kazahskogo i russkogo yazykov. avtoref. ... kand.filol.nauk. – Almaty, 1996. – 25 s.

12 Бейсенова Ж.С. Мотивация эпизоотологических терминов в русском и казахском языках: автореф. …канд.филол.наук. - Алматы, 1999. – 23 с.

Bejsenova ZH.S. Motivaciya epizootologicheskih terminov v russkom i kazahskom yazykah: avtoref. … kand.filol.nauk. – Almaty, 1999. – 23 s.

13 Искакова З.Д. Наименования продуктов питания в русском и казахском языках: автореф. ...канд.филол.наук. – Алматы, 1994. – 24 с.

Iskakova Z.D. Naimenovaniya produktov pitaniya v russkom i kazahskom yazykah: avtoref. ...kand.filol.nauk. – Almaty, 1994. – 24 s.

14 Уфимцева А.А. Лексическая номинация (первичная, нейтральная) // Языковая номинация. – М., 1977. – Т. 1.

Ufimceva A.A. Leksicheskaya nominaciya (pervichnaya, nejtral'naya) // YAzykovaya nominaciya. – M., 1977. – T. 1.

15 Блинова О.И. Мотивология и её аспекты (2-е издание, стереотипное). - Томск: Изд-во Том.ун-та, 2007. – 390 с.

Blinova O.I. Motivologiya i eyo aspekty (2-e izdanie, stereotipnoe). – Tomsk: Izd-vo Tom.un-ta, 2007. – 390 s.

16 Адилова (Жакупова) А.Д. Принципы мотивологического исследования и его аспекты (на материале наименований птиц): дисс. … канд. филол. наук. – Томск, 1996. – 257 с.

Adilova (Zhakupova) A.D. Principy motivologicheskogo issledovaniya i ego aspekty (na materiale naimenovanij ptic): diss. ... kand. filol. nauk. – Tomsk, 1996. – 257 s.

17 Блинова О.И. Принципы мотивологического исследования // Актуальные проблемы изучения русских народных говоров: Материалы межвуз.науч.конф. – Арзамас, 1996. – С. 13-15.

Blinova O.I. Principy motivologicheskogo issledovaniya // Aktual'nye problemy izucheniya russkih narodnyh govorov: Materialy mezhvuz.nauch.konf. – Arzamas, 1996. – S. 13-15.

18 Блинова О.И. Явление мотивации слов (лексикологический аспект): Учеб. пособие. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1984. – 191 с.

Blinova O.I. Yavlenie motivacii slov (leksikologicheskij aspekt): Ucheb. posobie. – Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 1984. – 191 s.

19 Черкасский А.М. Мотивация слова в аспекте динамики языка // Актуальные проблемы лексикологии: Тез. докл. лингв. конф. – Новосибирск, 1969. – Вып. 2. – Ч. 2. – С.77-84.

Cherkasskij A.M. Motivaciya slova v aspekte dinamiki yazyka // Aktual'nye problemy leksikologii: Tez. dokl. lingv. konf. – ovosibirsk, 1969. – Vyp. 2. – CH. 2. – S. 77-84.

20 Голев Н.Д. Ономасиология как наука о номинации (о взаимодействии ономасиологии и семасиологии) // Семантика слова и его функционирование. – Кемерово, 1981. – С.9-15.

Golev N.D. Onomasiologiya kak nauka o nominacii (o vzaimodejstvii onomasiologii i semasiologii) // Semantika slova i ego funkcionirovanie. – Kemerovo, 1981. – S. 9-15.

21 Панасенко Н.И. Когнитивно-ономасиологическое исследование лексики: автореф. …докт. филол. наук. – М., 2000. – 24 с.

Panasenko N.I. Kognitivno-onomasiologicheskoe issledovanie leksiki: avtoref. ...dokt. filol. nauk. – M., 2000. – 24 s.

Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология: новые исследовательские подходы // Филология и культура: Материалы 3-й межд.науч.конф. – Ч.3. – Тамбов, 2001. – С.20-22.

Selivanova E.A. Kognitivnaya onomasiologiya: novye issledovatel'skie podhody // Filologiya i kul'tura: Materialy 3-j mezhd.nauch.konf. – CH.3. – Tambov, 2001. – S. 20-22.

23 Голев Н.Д. Система номинации конкретных предметов в русском языке: дисс. …канд.филол.наук. - Томск, 1974. – 178 с.
Golev N.D. Sistema nominacii konkretnyh predmetov v russkom yazyke: diss. ...kand.filol.nauk. – Tomsk, 1974. – 178 s.
24 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
Ahmanova O.S. Slovar' lingvisticheskih terminov. – M., 1966.
25 Варина В.Г. Лексическая семантика и внутренняя форма языковых единиц // Принципы и методы семантических исследований. - М., 1976. – С.27-33.
Varina V.G. Leksicheskaya semantika i vnutrennyaya forma yazykovyh edinic // Principy i metody semanticheskih issledovanij. – M., 1976. – S. 27-33.
26 Гинатулин М.М. Мотивация наименований птиц // Изв.Каз.ССР. – Алма-Ата, 1974. – Вып.2. – С. 44-47.
Ginatulin M.M. Motivaciya naimenovanij ptic // Izv.Kaz.SSR. – Alma-Ata, 1974. – Vyp.2. – S. 44-47.
27 Куттубаева Г.А. Внутренняя форма и ее роль в семантической структуре слова (на материале имен существительных со значением характеристики): автореф. …канд.филол.наук. – М., 1982. – 24 с.
Kuttubaeva G.A. Vnutrennyaya forma i ee rol' v semanticheskoj strukture slova (na materiale imen sushchestvitel'nyh so znacheniem harakteristiki): avtoref. ...kand.filol.nauk. – M., 1982. – 24 s.
28 Саная Н.Т. Роль внутренней формы слова в формировании и функционировании связанных значений // Деятельностные аспекты языка. – М., 1988. – С. 35-43.
Sanaya N.T. Rol' vnutrennej formy slova v formirovanii i funkcionirovanii svyazannyh znachenij // Deyatel'nostnye aspekty yazyka. – M., 1988. – S. 35-43.
29 Торопцев И.С. Лексическая мотивированность // Учён.зап.Орлов.пед.ин-та. – Орёл, 1964. – Т.22. – С. 17-24.
Toropcev I.S. Leksicheskaya motivirovannost' // Uchyon.zap.Orlov.ped.in-ta. – Oryol, 1964. – T.22. – S. 17-24.
30 Янценецкая М.Н., Резанова З.И. К проблеме внутренней формы слова // Вопросы слово- и формообразования в индоевропейских языках. – Томск, 1991 – С.17-33.
Yanceneckaya M.N., Rezanova Z.I. K probleme vnutrennej formy slova // Voprosy slovo- i formoobrazovaniya v indoevropejskih yazykah. – Tomsk, 1991 – S. 17-33.
31 Блинова О.И. Термин и его мотивированность // Терминология и культура речи. – М., 1981. – С. 28-37.
Blinova O.I. Termin i ego motivirovannost' // Terminologiya i kul'tura rechi. – M., 1981. – S.28-37.

Материал поступил в редакцию журнала 07.12.2020

REFERENCES

1 Karlinsky A.E. In memory of a scientist, friend, teacher // World of language: Proceedings of the second international scientific-theoretical conference dedicated to the 80th anniversary of Professor M.M. Kopylenko. – Almaty: KazGUMOiMYa, 2001. – 400 p.
2 Kopylenko M.M. Actual problems of linguistics. Collection of works. – Almaty, 1998. – 248 p.
3. Blinova OI Comparative motivology // Questions of word and form formation in Indo-European languages: Semantics and functioning. – Tomsk: Publishing house of Tomsk University, 1994. – Part 1. – pp. 17-24.
4 Zhakupova A.D. Comparative motivation: essence and trends (based on the Slavic and Turkic languages). Diss. … .Doct. philological sciences. – Almaty, 2009. – 416 p.
5. Zhakupova A.D. Comparative motivation: methods and aspects (monograph). – Kokshetau: Keleshek-2030, 2009. – 264 p.
6 Zhakupova A.D. Theoretical and methodological foundations of comparative motivation // "Questions of language and literature in modern research" / Materials of the International scientific

and practical conference "Slavic culture: origins, traditions, interaction. XI Cyril and Methodius Readings on May 18-19, 2010 ". – Moscow-Yaroslavl, 2010. – pp. 19-24.
7 Ginatulin M.M. On the study of the motivation of lexical units: on the material of the names of birds: diss. ... Cand. philol. sciences. – Alma-Ata, 1973. – 185 p.
8 Uyukbaeva G.I. Folk names of plants (based on the material of English, Russian, Kazakh languages): author. ... Candidate of Philological Sciences. – M., 1983. – 24 p.
9 Sarybaeva M.Sh. The system of notation of kinship in English, Russian and Kazakh languages: author. ... Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 1991. – 22 p.
10 Valikhanova R.E. Comparative study of somatisms of the Kazakh and Russian languages: author. ... Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 1995. – 24 p.
11 Musabekova U.A. The motivational aspect of the anthroponyms of the Kazakh and Russian languages. author. ... Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 1996. – 25 p.
12 Beisenova Zh.S. Motivation of epizootological terms in Russian and Kazakh languages: author. ... Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 1999. – 23 p.
13 Iskakova Z.D. Names of food products in Russian and Kazakh languages: author. ... Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 1994. – 24 p.
14 Ufimtseva A.A. Lexical nomination (primary, neutral) // Language nomination. – M., 1977. – T. 1.
15 Blinova O.I. Motivology and its aspects (2nd edition, stereotyped). – Tomsk: Publishing house of Tom.un-ta, 2007. – 390 p.
16 Adilova (Zhakupova) A.D. Principles of motivational research and its aspects (based on the names of birds): diss. ... Cand. philol. sciences. – Tomsk, 1996. – 257 p.
17 Blinova O.I. Principles of motivological research // Actual problems of studying Russian folk dialects: Materials of the interuniversity scientific conference. – Arzamas, 1996. – pp. 13-15.
18 Blinova O.I. The phenomenon of word motivation (lexicological aspect): Textbook. allowance. – Tomsk: Publishing house of Vol. University, 1984. – 191 p.
19 Cherkassky A.M. Motivation of a word in the aspect of language dynamics // Actual problems of lexicology: Abstracts. report lingual. conf. – Novosibirsk, 1969. – Issue. 2. – Part 2. – pp. 77-84.
20 Golev N.D. Onomasiology as a science of nomination (on the interaction of onomasiology and semasiology) // Semantics of the word and its functioning. – Kemerovo, 1981. – pp. 9-15.
21 Panasenko N.I. Cognitive-onomasiological study of vocabulary: author. ... doct. philol. sciences. – M., 2000. – 24 p.
22 Selivanova E.A. Cognitive onomasiology: new research approaches // Philology and culture: Proceedings of the 3rd international scientific conference. – Part 3. – Tambov, 2001. – pp. 20-22.
23 Golev N.D. The system of nominating specific subjects in Russian: diss. ... Candidate of Philological Sciences. – Tomsk, 1974. – 178 p.
24 O.S. Akhmanova. Dictionary of linguistic terms. – M., 1966.
25 Varina V.G. Lexical semantics and the internal form of linguistic units // Principles and methods of semantic research. – M., 1976. – pp. 27-33.
26 Ginatulin M.M. Motivation for the names of birds // Izv. Kaz SSR. – Alma-Ata, 1974. – Issue 2. – pp. 44-47.
27 Kuttubaeva G.A. Internal form and its role in the semantic structure of a word (on the material of nouns with the meaning of a characteristic): author. ... Candidate of Philological Sciences. – M., 1982. – 24 p.
28 Sanaya N.T. The role of the internal form of a word in the formation and functioning of related meanings // Activity aspects of language. – M., 1988. – pp. 35-43.
29 Toroptsev I.S. Lexical motivation // Uchen.Zap.Orlov.ped.in-that. – Oryol, 1964. – T. 22. – pp. 17-24.
30 Yantsenetskaya M.N., Rezanova Z.I. On the problem of the internal form of a word // Questions of word and form formation in Indo-European languages. – Tomsk, 1991 – pp. 17-33.
31 Blinova OI The term and its motivation // Terminology and speech culture. – M., 1981. – pp. 28-37.

М.М.Копыленконың салыстырмалы мотивологияның дамуына сіңірген еңбегі

А.Д. Жакупова
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

профессор М.М.Копыленконың
100-жылдық мерейтойына орай еске алу

Мақала тіл туралы ғылымның заманауи бөлімі ретінде алынған салыстырмалы мотивологияның қалыптасуы мен дамуына ықпал еткен көрнекті қазақстандық лингвист, профессор М.М. Копыленконың ғылыми идеяларын қарастыруға арналған. Зерттеу мәні профессор М.М. Копыленконың жетекшілігімен қазақстандық мотивологиялық мектептің және профессор О.И. Блинованың жетекшілігімен ресейлік (Томск) мотивологиялық мектептің ғалымдары қолданатын салыстырмалы мотивологияның ономасиологиялық және семасиологиялық бағыттарының терминдік жүйесін салыстыру болып табылады. "Мотивология", "мотивация", "сөздің мотивациясы", "сөздің ішкі формасы", "тілдік сана факторы" және т.б. терминдердің анықтамасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар көрсетілген.

Материал 07.12.2020 баспаға түсті

M.M. Kopylenko's contribution to the development of comparative motivology

A.D. Zhakupova
Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

Dedicated to the memory of Professor M.M. Kopylenko in honor of his 100th anniversary

The article is devoted to the consideration of the scientific ideas of the outstanding Kazakh linguist, Professor M.M. Kopylenko, who contributed to the formation and development of comparative motivology as a modern branch of the science of language. The subject of the research is a comparison of the term system of onomasiological and semasiological directions of comparative motivology used by scientists of the Kazakhstan motivological school under the guidance of Professor M. M. Kopylenko and the Russian (Tomsk) motivological school under the guidance of Professor O. I. Blinova. The article highlights the similarities and differences in the definition of the terms "motivology", "motivation", "motivation of the word", "internal form of the word", "factor of language consciousness" and others.

Received: 07.12.2020